

बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश

२

विषयगत सूची क्रम

१. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-१
२. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-२
३. बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-३
४. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-१
५. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-२
६. बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग-३
७. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-१
८. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-२
९. बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-३
१०. बुद्धकालीन परिव्राजक भाग-१
११. बुद्धकालीन परिव्राजक भाग-२
१२. बुद्धकालीन परिव्राजक भाग-३
१३. बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-१
१४. बुद्धकालीन महिलाहरू भाग-२
१५. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-१
१६. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-२
१७. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-३
१८. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-४
१९. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-५
२०. बुद्धकालीन श्रावक-चरित भाग-६
२१. बुद्धकालीन श्राविका-चरित भाग-१
२२. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-१
२३. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-२
२४. बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-३
२५. बुद्धकालीन प्रेतकथा
२६. बुद्धकालीन विमानकथा
२७. अनुरुद्ध स्थविर, सम्राट अशोक, बुद्धशासनको सङ्क्षेप इतिहास र गृही-विनय

विषयगत : बुद्धकालीन ब्राह्मण (भाग-२)

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रह

प्रकाशक

वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय

वीर-पूर्ण स्मृति ग्रन्थमाला : २७

२

बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश
Nepali Encyclopedia of Buddha's Time
Volume - II

विषयागत : बुद्धकालीन ब्राह्मण (भाग-२)

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द

प्रकाशन प्रमुख

दुण्डबहादुर वज्राचार्य

प्रकाशक परिवार

अशोकरत्न वज्राचार्य

अनूनरत्न वज्राचार्य

वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय

प्रकाशक : वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालय
आवृत्ति : बु.सं. २५६२, ने.सं. ११३८,
वि.सं. २०७५, इ.सं. २०१८
© सर्वाधिकार : आनन्दकुटी विहार (संस्था),
स्वयम्भू, काठमाडौं
२७ वटा सेटको मूल्य : रु. १०,०००/-

प्रथम संस्करणको सङ्क्षिप्त इतिवृत्ति

ग्रन्थ : बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-२
प्रकाशक : आनन्दकुटी विहार गुठी
प्रकाशन मिति : बुद्धाब्द २५२१ (वि.सं. २०३४)
प्रथमावृत्ति : १००० प्रति
मुद्रक : नेपाल प्रेस
शुभकामना : श्री ५ वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव
प्रकाशकीय : तीर्थनारायण मानन्धर
Preface : Bhikkhu Amritananda
भूमिका : वटुकृष्ण “भूषण”
प्राक्कथन : भिक्षु अमृतानन्द

आचार्य डा. अमृतानन्द महास्थविर

जन्म : वि.सं. १९७५ पौष ५ (1918 Dec. 20)

दिवंगत : वि.सं. २०४७ भाद्र ५ (1990 Aug. 21)

आनन्द कुटी विहार

ANANDA KUTI VIHAR

मिति : २०७५।६।१

शुभकामना सन्देश

अतिपूज्य गुरुवर दिवंगत डा. भिक्षु अमृतानन्द महानायक महास्थविरज्यूले दुई दशक लामो अथक प्रयासले नेपाली भाषामा सुरचित ...नेपाली बौद्ध साहित्य भण्डारण लाई धनी बनाउादै आनन्दकुटी विहार (गुठी) संस्थाले प्रकाशनमा ल्याई बौद्ध साहित्यमा ज्ञानको भण्डारण गरी “बुद्धकालीन ग्रन्थमाला” को रूपमा आफ्नो कृतित्व छोडेर जानुभएकोमा उहाको उक्त अतुलनीय योगदानलाई कदर गर्दै अझ व्यापक बनाउनु पर्ने सुविचारसहित “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” को रूपमा पुनः प्रकाशनमा ल्याउन प्रकाशन प्रमुख श्री दुण्डबहादुर वज्राचार्यबाट आनन्दकुटी विहारलाई अनुरोध भए बमोजिम यथास्थितिमा “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” को रूपमा ...बुद्धकालीन ग्रन्थमाला पुनः प्रकाशन गर्न दिने सहमति प्राप्त गरी हाल उक्त “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” प्रकाशनमा ल्याउन लागेकोमा स सहित सम्पूर्ण आनन्दकुटी विहार परिवारलाई धर्मप्रीतिको अनुभव भएको छ ।

उक्त महान् कार्यले बुद्ध जन्मभूमि नेपालमा बुद्ध शिक्षालाई मात्र नभई नेपाली बौद्ध साहित्यमा समेत ठूलो टेवा पुग्न गई नेपाल

र नेपालीको ज्ञानमा थप उचाइ थपिने छ । बुद्ध उपदेश संग्रहीत प्रमाणित ग्रन्थ ...त्रिपिटकलाई सहज रूपमा जान्न र अन्तर्गत तथ्यलाई बुझ्न पनि मार्गप्रशस्त गरिएको यस “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश” ले नेपाली प्रकाशन भण्डारमा बहुमूल्य निधिको रूपमा परिभाषित हुनेछ ।

अतः बहुमूल्य निधिलाई नेपाली र विश्वसामु पुनः उजागर गरी यसको महत्वलाई प्रदर्शित गर्न लागेकोमा तपाईं सहित प्रकाशक परिवार साधुवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

पुनः प्रकाशित यस “बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोश”ले सम्पूर्ण पाठकवर्गलाई ज्ञान लाभ होस्, जीवन सार्थक तुल्याउन सकोस् भन्ने कामनासहित प्रकाशन परिवारलाई पुनः सफलताको लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

भवतु सब्ब मङ्गलं

Dharmamurti.

भिक्षु धर्ममूर्ति महास्थविर
सदस्य सचिव एवं कार्यवाहक विहार प्रमुख
आनन्दकुटी विहार (संस्था)

प्रकाशकीय

मानवसमाजलाई अज्ञानरूपी अन्धकारबाट उज्यालोतर्फ डोऱ्याउने महामानव भगवान् बुद्धको शिक्षा संसारमा अतुलनीय रहेको छ । विश्वले उहाको योगदानको महत्त्व राम्ररी बुझेको छ ।

विश्वलाई हाम्रो मुलुकले दिन सक्ने एकमात्र विरल साधन भनेको मानवीय उत्कृष्ट ज्ञानको अमूल्य धरोहर खजाना - बुद्धशिक्षा : धम्म नै हो । विश्वका प्रमुख भाषामा यसको प्रचार हुनु आवश्यक छ । यी विशुद्ध निर्मल ज्ञान (प्रज्ञा) को प्रचार जति हाँदै जानेछ त्यति नै आदिमकालदेखिका मानवीय त्रास, पराधीनता र दास प्रवृत्तिबाट मुक्त हुनगई विद्यमान विकृति र विसङ्गतिजन्य कुसंस्कार र धर्मका नाममा रहेका अन्धभक्ति, पूजा कर्मकाण्ड आदि संस्कृतिको अन्त्य भई मानवीय विकास हुनेछ र भौतिक एवं आध्यात्मिक दुइटै क्षेत्रमा भरपूर विकास हुनेछ । साथै आफूमा सम्यकदृष्टि उत्पन्न हुनेछ । आजको युगमा भगवान् बुद्धको ज्ञानबेगर जीवन निरर्थक छ ।

अत्तदीप भव अर्थात् आफूको मालिक आफै बन । अर्को कोही छैन भनी आफूले आफैलाई मुक्तिको उद्घोष गर्न सक्ने गरी त्यस्तो पवित्र सन्देश बोकी हामी विगत चार दशकदेखि निरन्तर यस क्षेत्रमा संलग्न छौ । यस वर्ष नेपालपुत्र भगवान् बुद्धको मूल वचन सङ्गृहीत पालि त्रिपिटकलाई नेपाली लिपिमा प्रथमपल्ट प्रकाशन गर्नपूर्व हामीले पनि सबै नेपालीमा त्रिपिटक वाङ्मय सम्बन्धी केही ज्ञान बाड्न आवश्यकता ठहऱ्यायौ । यसकारण पहिलो प्राथमिकतामा पालि त्रिपिटक ग्रन्थ प्रकाशन गर्ने पवित्र कामलाई स्थगित गरी प्रस्तुत ग्रन्थसेट निकाल्नमा लागेका हौ ।

बुद्धभूमि नेपालका निवासीहरूको हकमा यसरी धार्मिक दासताबाट मुक्त हुने बुद्धशिक्षा, बुद्धज्ञान र तत्सम्बन्धी अभ्यास हुनु बेस हो । बुद्धको ख्याति सर्वत्र लोकप्रिय छह तथापि त्यो हालसम्म

औपचारिकतामा मात्र सीमित छ । यहा मरेपछि स्वर्ग जान पाइने धर्म साधनका रूपमा तीव्र प्रचार भइरहेको पाइन्छ । उहाको उपदेश पालिभाषामा रहेको कारण यथार्थ सत्य कुरो बुझ्न हामीमा यथार्थ ज्ञानको अभाव छ भने सबैले बुझ्न सक्ने नेपालीमा यस्ता साधन उपलब्ध नहुनु पनि एउटा कारण हो । यही कुरो दृष्टिगत गरी आचार्य डा. अमृतानन्द महास्थविरको असाधारण बृहत कृतिलाई यसपालि विशेष प्राथमिकता दिई बुद्धकालीन नेपाली विश्वकोशको नामाङ्कन गरी प्रकाशन गर्न लागेका हौ ।

बुद्धकालीन ग्रन्थका पूर्ववर्ती प्रकाशनगृह आनन्दकुटी विहार गुठीका अध्यक्ष श्रद्धेय भिक्षु मैत्री महास्थविरका सामु उपर्युक्त प्रस्ताव राख्यौ । उहालगायत गुठीबाट पनि हाम्रो प्रस्तावलाई स्वीकार गरी प्रकाशन गर्न हामीलाई अनुमति दिनुभयो । हामी अध्यक्षज्यूलगायत सकल सदस्यहरूप्रति हार्दिक आभारी छौ । यसका साथै, शुभेच्छा सन्देशको सम्बोधन गर्नु भएवापत विहार गुठिका सदस्य-सचिव एवं कार्यवाहक विहार प्रमुख भिक्षु धर्ममूर्ति महास्थविरज्यूप्रति पनि कृतज्ञ छौ ।

आचार्य डा. भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरका पुस्तकलाई एक आदर्श ग्रन्थ मान्दै यसमा प्रयुक्त प्रस्तुती अर्थात् शैली, भाषा, अनुवाद, पाठ्यसामाग्री र अनुक्रमणीकालगायत कुनै कुरोमा पनि हेरफेर गर्न आवश्यक ठानेनौ । यसलाई स्क्यानिङ गरी जस्ताको तस्तै अफसेट प्रविधिबाट प्रेसको काम सम्पन्न गर्न लागेका छौ । प्रेससम्बन्धी दीपक र बिनोद दुई दाजुभाइको सहयोग सम्भनलायक छ । उहाहरूबाट यस किसिमको सहयोग प्राप्त नभएको भए पाठकवर्गले यति छिटो यस्तो बृहत् ग्रन्थ पढ्न पाउनु सम्भव थिएन ।

आज्ञो साधनामा लाग्न अनुकूल वातावरण मिलाई पारिवारीक सहयोग जुटाइदिने श्रीमती ज्ञानीशोभा शाक्य वज्राचार्यलाई

धन्यवाद छ । स्नेही छोरी सुश्री मनिका वज्राचार्यलाई पनि धन्यवाद छ, जसले प्रफलगायत अन्य आवश्यक सहयोग जुटाइ दिइन् ।

विगत चार दशकदेखिको हाम्रो परिकल्पनामा सहभागी हुादै त्रिपिटक प्रकाशन गर्दै आएका भतिजा अशोकरत्न बज्राचार्यको संलग्नता स्मरणीय छ । हामी यहासम्म पुग्नमा उनका साथै दिवङ्गत दाजु पवित्रबहादुर बज्राचार्य र दिदीज्यू सुश्री हेरादेवी बज्राचार्यको उदार सहयोग उल्लेख्य छ । यसमा छोरा अनूरत्न बज्राचार्यले समेत साथ दिएकोमा ज्यादै हर्षित छौं । यसरी बृहत् योजनाको प्रकाशन कार्य हाम्रा आफ्नै साधन र स्रोतले गरेका छौा । हामीले कसैबाट वा कुनै स्वदेशी वा विदेशी व्यक्ति अथवा सङ्घसंस्था वा सरकारको सहयोग बेगर सम्पन्न गर्न लागेका छौा । यस्ता मूल ग्रन्थको प्रचार प्रसार कार्यमा पाठकवर्गको सहयोगको आशा गरेका छौं ।

अन्तमा, बुद्ध र बुद्धधर्मको ज्ञानको आधारमा मानवका रूपमा स्वतन्त्र रूपले बाच्ने कलाको बौद्ध संस्कृतिलाई सांघीपांघी रूपमा बुझ्न पाठकवर्गलाई यसबाट यथेष्ट सहयोग प्राप्त हुनेछ । विद्यार्थी, शिक्षक, शोधार्थी, जिज्ञासु, योजनाकार, देश-निर्माता, अभियन्ता, नेतालगायत बौद्धिक समुदायका लागि आफ्नो ज्ञानमा वृद्धि गर्न अद्वितीय साधन उपलब्ध हुनेछ । अन्तमा, धर्मप्रति आस्था र श्रद्धा भएका महानुभाव एवं विज्ञजनलाई पनि आ-आफ्ना धर्म र दर्शनसम्बन्धी चिन्तन, मनन र पूजनमा औपचारिकतामा मात्र सीमित नराखी बुद्धको यथार्थ मौलिक ज्ञान स्पर्श गर्दै मनुष्य जीवन सफल तुल्याउन यसबाट प्रेरणा प्राप्त होस् भनी शुभकामना टक्राउाछौा । साधु ।

प्रकाशक एवं प्रमुख योजनाकार

दुण्डबहादुर वज्राचार्य

अध्यक्ष, वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय

Namo Tassa Bhagavato Arahato Sammasambuddhassa.

P R E F A C E

With a view to making Pali Tripitaka literature available in Nepali, the national language of the land where Buddha was born, "The Brahmins of the Buddha's Times Vol I", the first of its series, was published on 25 Chaitra 2028 B. S. The contents of the volume are based on the findings of the search limited to original Pali. The search is focussed on the classified characters of the Buddha's times. During the last five years, the first phase of this venture, ten volumes have been published.

Now I have set my aim at the compilation of the available informations which could be a sequel or sequels to the volumes so far published. Accordingly this book is the second volume of "The Brahmins of the Buddha's Times." The third volume, which concludes the search about the Brahmins, is in press.

The present volume deals with fourteen characters. The information of which is drawn up from the original Pali. For the convenience of readers the names have been arranged in alphabetical (Deva Nagari Script) order and included in it are from 'अ' to 'न'. The third volume will be a collection of characters, the initial letters of which fall between 'प' to 'ह'. The fourteen characters dealt with in the volume are depicted in 26 discourses. Of the twenty-six discourses one is from Dighanikaya, 8 from Majjhimanikaya, 10 from Anguttaranikaya, 4 from Sanyuttanikaya and 3 from Suttanipata.

The names of the above mentioned discourses are as follows—

1. AJITA MANAVA

	Page ¹ :	Page ² :
1. Sn.	424: Ajitamanavapuccha	R. 11

2. ASSALAYANA MANAVA

2. M. II.	403: Assalayanasantan	R. II. 147
-----------	-----------------------	------------

3. UDAYI BRAHMANA

3. A. II.	45: Udayasuttan	R. II. 43
-----------	-----------------	-----------

-
1. References given here are to the pages of Pali Text, Nagari Edition of Nalanda, India.
  2. R. refers to the pages of the Pali Text Society, Roman Editions, London.

4. KASIBHARADVAJA BRAHMANA
4. S. I. 171: Kasibharadvajasuttan R. I. 172
Sn. 280 R. 12
5. KUTADANTA BRAHMANA
5. D. I. 109: Kutadantasuttan R. I. 127
6. GANAKA MOGGALLANA BRAHMANA
6. M. III. 61: Ganakamoggallanasuttan R. III. 1
7. GOPAKA MOGGALLANA BRAHMANA
7. M. III. 68: Gopakamoggallanasuttan R. III. 7
8. GHOTAMUKHA BRAHMANA
8. M. II. 414: Ghotamukhasuttan R. II. 157
9. JANUSSONI BRAHMANA
9. S. IV. 6: Janussonibrahmanasuttan R. V. 4
10. A. IV. 303: Brahmanapaccorohani-
suttan R. V. 249
11. A. IV. 290: Pathamapaccorohani-
suttan R. V. 233
12. A. I. 153: Janussonisuttan R. I. 166
13. A. II. 184: Abhayasuttan R. II. 172
14. A. I. 54: Adhikaranasuttan R. I. 56
15. A. IV. 321: Janussonisuttan R. V. 269
16. A. III. 75: Khattiyasuttan R. IV. 54

17.	A III.	194: Methunasuttan	R. IV.	54
18.	S. II.	65: Janussonisuttan	R. II.	76
19.	M. I.	226: Culahatthipadapama-		
		suttan	R. I.	175
20.	M I.	23: Bhayabheravasuttan	R. I.	16
21.	A. I.	146: Nibbutasuttan	R. I.	158
10. TISSAMETTEYYA MANAVA				
22.	Sn.	425: Tissametteyyamanavapuccha	R.	189
11. DEVAHITA BRAHMANA				
23.	S. I.	174: Devahitasuttan	R. I.	174
12. DHANANJANI BRAHMANA				
24.	M. II.	449: Dhananjanisuttan	R. II.	184
13. NAGARAVINDEYYAKA BRAHMANA				
25.	M. III.	394: Nagaravindeyyasuttan	R. III.	290
14. NANDA MANAVA				
26.	Sn.	431: Nandamanavapuccha	R.	196

The names of the characters are as found in Pali. The translation is given at the beginning of the story or discourses within brackets. For the convenience of readers, the meaning of special terms in the discourses is given at the footnotes as and when mentioned in the

Commentary. Any other available findings and references elsewhere about the characters are incorporated into their introduction. The order of the thirteen discourses about Janussoni Brahmana has been decided upon according to my own choice and understanding.

‘It takes all sorts to make up a world’ says a proverb. It is true in regard to this compilation. As I have my attention focussed on the collection and compilation so, has the lecturer Mr. Batu Krishna’s cooperation been available without any break. I should thank myself for it. Without his help in proof-reading and making language conform to standard I could not have prepared this valume by myself.

I am equally grateful for the cooperations extended by Venerable Kumara Kassapa in the preliminary writing of list of names and to Venerable Mahanama for the preliminary sorting of those names. Thanks are due to Mr. Krishna Bahadur Manandhar for the English rendering of the preface and to Lecturer Batuk Krishna ‘Bhushan’ for his writing a learned introduction. I must thank Mr. Khadga Bahadur Upasak for his unceasing daily labour in taking the proofs to and from the printer and for the publication of this book to Mr. Tirtha Narayan Manandhar, member-secretary, Anandakuti Trust,

and all the other members of it. Last but not least I owe thanks to Mr. Radheshyam Saraf for his generous contribution of 20 reams of paper for getting out this volume.

Bhikshu Amritanada

Ananda Kuti,
Kathmandu, Nepal.
2, November 1977

List of Abbreviation :

- D = Dighanikaya.
M = Majjhimanikaya.
A = Anguttaranikaya.
S = Sanyuttanikaya.
Sn. = Suttanipata.

भूमिका

वेद, कुरान, बाइबल, आवेस्ता र त्रिपिटक आदि धार्मिक ग्रन्थ-हरूलाई आधुनिकताको कसीमा दाँज्ने हो भने न्यूनतम मूल्यभन्दा बढी केही नपाउने समाजको संख्या बढी देखिइसकेको छ र यो समाजले समाजलाई ठुक्किने बाटो हिँडाउने सिवाय अरु केही गरेको छैन भन्ने धारणारूपी स्रोत एकातिर पैदागराइदिएको छ भने अर्कोतिर शिक्षित-हरूको धारणा पनि मुख्यतया आदर्शवादको नारारूपी जालमा समाजलाई जेली आफ्नो दुनु सोज्याउने काम मात्र भएको छ भन्ने धारणाको प्रवाह बग्न थालेको छ । वास्तवमा सत्यता खोज्ने हो भने—हामी पनि केही समय यतादेखि बर्हिर्किदै आइरहेकाछौं भन्ने कुरालाई इतिहासले सँगाली सकेको छ । यसरी परेको छापलाई मेटाउने काममा 'होष्टेमा हेंसे गर्न' प्रस्तुत संग्रह तम्सिएको देखिन्छ ।

हुनत विश्वका कुनै पनि धार्मिक ग्रन्थहरूको वास्तविक मर्म के हो ? यसबारे आजसम्म हामी अनभिज्ञनै छौं भनेपनि हुन्छ । यसको खोजी अज बाँकीनै छ र यसको निमित्त समय आउँदै छ । अहिले त हामी परंपरागत रूपमा मात्रै यस्ता ग्रन्थहरूसँग परिचित छौं र जसबाट लिनुपर्ने सद्गुण पनि बिर्सिन थालेका छौं भन्दा बढी आपत्ती के आउला र !

जेहोस् कुनैपनि प्राचीन ग्रन्थहरूको सिंहावलोकन गर्दा यतातिर राजनीतिबाट टाढा देखिंदैनन् भने उतातिर कार्यरूपमा परिणत भएको होस् अथवा नहोस् सामाजिक हितका कुराहरूले भने बढी मान्यता पाएका भए पनि आर्थिक दृष्टिकोणले हेर्दा विभिन्न योजनाहरू त देखिन्छन् तर शोषणको अन्त भने कतै भएको देखिंदैन, छ भने केवल सिद्धान्तमा मात्र । अज ठाडो शब्दमा भन्ने हो भने बाटो नदेखाइएको होइन देखाइएको छ तर त्यो बाटोमा आइपुग्ने समस्यालाई समाधान गर्न सक्ने शक्ति भने राम्ररी प्रदान गरिएको अनुभव हुँदैन । यसै प्रसंगमा विभिन्न धार्मिक ग्रन्थहरूका पानाहरूलाई यत्रतत्र पल्टाउँदा पनि राजनैतिक दुर्गन्ध नआउने होइन आउँछ तर यसलाई विवेक र कर्तव्यरूपी पाइलासार्नु पर्छ अनि मात्र वास्तविकताको सीमानामा पुग्न सफल होइन्छ ।

उपरोक्त सबैप्रकारका कुराहरूलाई विश्लेषण गरेर प्रकारान्तरले समाजलाई देखाइदिने सूक्ष्मदर्शक यन्त्रको रूपमा धार्मिक ग्रन्थहरू विभिन्न समयमा प्रादुर्भाव भएका हुन् भन्ने निष्कर्षमा भने पुग्न सकिन्छ । यतिमात्र होइन समाजलाई सहि बाटोको निर्देशन दिन जति साहित्यिक ग्रन्थहरू सफल भएका छन् त्यसभन्दा धेरै प्रतिशत बढी धार्मिक ग्रन्थहरूले सफलता प्राप्त गर्दै आएका कुरा तत्कालीन समयको जनरुचीलाई आधार बनाएर हेर्दा थाहापाउन सकिन्छ । किनभने—परम्परागत अन्धविश्वासकै आधारमा पनि धार्मिक ग्रन्थहरूले बहुमत प्राप्त गर्न सकेका छन् तर साहित्यिक ग्रन्थहरूले शिक्षित समुदाय बाहेक अरुलाई ओगट्न नसक्ने कुरामा अहिलेसम्म कसैको बुझ्नु भएको देखिंदैन ।

यसैले नै पूर्ववर्ती विद्वान्हरूले समाजलाई लठघाउन धार्मिक ग्रन्थरूपी स्वादिलो औषधी प्रयोग गरेको हुनुपर्छ भन्ने कुरालाई मनोविज्ञानको आधारस्तम्भमाथि चढेर हेर्दा टङ्कारै देख्न सकिन्छ र जे जति प्रादुर्भाव भएका प्राचीन ग्रन्थहरू छन् ती सबै समाज-उत्थानकै परिपूर्तिकोनिमित्त भएका हुन् भन्ने कुरालाई पनि सजिलैसँग अङ्कल गर्न सकिन्छ । अज यसरी पनि अङ्कल काट्न सकिन्छ कि जसरी राजनीतिमा कल ढगडाको स्वर सुनिएको छ त्यसरीनै धार्मिक सम्बन्धमा पनि नसुनिएको होइन तर धर्ममा भएको कल ढगडामाथि इन्साफ गर्दा संशोधन र परिशोधनको लागि मात्र ढगडाको बीजारोपण भएको हो न कि शक्तिसम्पन्न शोषक बर्गको लागि । अर्ज वास्तविकतातिर हेरेर निशंकपूर्वक भन्ने हो भने यिनीहरूले तत्कालीन समाजलाई शोषणरूपी जालबाट उम्काउने उपाय-हरू तयार पारी धर्मपुटित शोषण रहित बाटोमा समाजलाई हिडाउन बढी प्रयास गरेका छन् भन्ने कुरालाई बिर्सन नसक्नेगरी विवेकीहरूलाई संस्मरण गराइदिएको छ र न त मेट्न सकिने खालको इतिहासनै देखिएको छ ।

यसै मध्येको धार्मिक ग्रन्थ त्रिपिटकरूपी बगैँचाका सुवासित फूलका थुँगाहरूमध्ये टिपिएका केही फूलका थुँगाहरू यहाँ यौटै गुच्छाको-रूपमा तत्कालीन शैली अनुरूप नेपालीमा रूपान्तर गरी राखिएका छन् । जसलाई 'बुद्धकालीन ब्राह्मण' भाग २ ले चिनारी गराइएको छ । यसरी चिनारी गराइदिने व्यक्ति हुनुहुन्छ परिश्रमी आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर । जसको निरन्तर प्रयासको फल स्वरूप नेपाली साहित्यमा

बुद्धकालीन ग्रन्थहरूले आफ्नै विशेषता राखिसकेका छन् र जसको संख्या ११ पुगिसकेको छ ।

जसरी मूलपालि (मागधि) बाट छानी नेपालीमा रूपान्तर गरी 'बुद्धकालीन ब्राह्मण' भाग १ मा अग्रस्थान प्राप्त गरेका ३१ जना लब्ध प्रतिष्ठित विभिन्न विषयका ज्ञाता ब्राह्मणहरूले विभिन्न कारणहरूलाई अँगालेर बुद्धको छत्रछायाँबाट इहलोक र परलोकमा समेत सन्तुष्टिलिन पाएका थिए त्यसरीनै प्रस्तुत 'बुद्धकालीन ब्राह्मण' भाग २ ले चाहिँ—दीघनिकायबाट १, सुत्तनिपातबाट ३, संयुत्तनिकायबाट ४, मज्झिमनिकायबाट ८ र अङ्गुत्तरनिकायबाट १० गरी जम्मा २६ सूत्रबाट प्रादुर्भाव भएका १४ जनाभन्दा बढी विभिन्न विषयका विद्वान् ब्राह्मणहरूलाई यहाँ चिनाउने प्रयास भएको छ—

जसमा अरहत् प्राप्तगर्नेहरूमध्ये—एक हजार शिष्यहरूसँगै अर्हत् हुने, विभिन्न जन्मजन्मान्तरका कुरा संस्मरण गर्न सक्ने योग्यता भएका तथा बाबरी ब्राह्मणका चेला अजित माणव, तिष्यमेत्तेय्य र नन्द; बुद्ध धर्ममा उपासकत्व ग्रहण गर्ने १६ वर्षीय विद्वान् अस्सलायन माणव, गणितका धुरन्धर विद्वान् गणकमोग्गल्लान, बुद्धलाई तातोपानी दिई वहाँको वायुरोग निकोपारिदिने देवहित ब्राह्मण र कोशलका राजा प्रसेनजित्का पुरोहित जागुस्सोणि यी सात पात्रहरूले श्रावस्ती-वासी ब्राह्मणहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने राजगृहतिरबाट अर्हत् प्राप्तगर्ने धनाढ्य कृषक कसीभारद्वाज, पहिला शोषक प्रवृत्तिलाई

टेवादिने र पछि ब्रह्मलोक पुगेका धनञ्जानी ब्राह्मण देखिएका छन् । यस्तै राजा अजातशत्रुका सेनापति तथा प्रश्नोत्तरद्वारा बुद्ध धर्मको सार खोज्ने बुद्ध निर्वाणपछिका गोपक मोग्गल्लान र स्रोतापत्तिफलमा प्रतिष्ठित भएका कूटदन्त ब्राह्मण भगध राज्यबाट अघिसरेका छन् भने अङ्गदेशबाट नास्तिकवादका प्रकाण्ड विद्वान् तथा बुद्ध धर्ममा उपासकत्व ग्रहण गरी एकलै स्वर्गपुग्ने बुद्धनिर्वाणपछिका आयुष्मान् उदेनद्वारा प्रशिक्षित घोटमुख ब्राह्मण र कोशलदेशबाट बुद्ध धर्ममा उपासकत्व ग्रहण गर्ने नगरविन्देयक ब्राह्मणहरू र बुद्धसँग प्रश्नोत्तर गर्ने उदायी ब्राह्मण देखिएका छन् ।

उक्त चौध पात्र (शीर्षकमा मात्र चौध हो तर “नगरविन्देयक ब्राह्मणहरू” भन्नाले चौधभन्दा पनि बढी देखिन्छन्) हरूले खासगरेर पाँच देशको प्रतिनिधित्व गरेको प्रस्तुत संग्रहलाई समालोचनात्मक ढंगले हेर्ने हो भने—यहाँ सामाजिक चेतनाको अभिवृद्धिमा सघाउ पुऱ्याउनुको साथ साथै शोषण प्रथाको चरमसिमानातिर पनि ओँल्याइएको एकातिर पाइन्छ भने अर्कोतिर विभिन्न विषयका विद्वानहरूको संगमको साथै आस्तिक र नास्तिकवादको अन्तरद्वन्दको परिणाममा आस्तिकवादको विजयध्वनि मात्र नसुनिने होइन बुद्धको उपदेशरूपी जादूमा परेपछि नलट्टिने कोही नभएको दृश्य केही अपवादलाई छोडेर भन्न सकिने कुराको पूर्णज्ञान गराउन यो सफल भएको छ र बुद्धदर्शनरूपी वसन्त वाटिकाको निर्माण मात्र होइन यसभित्र धार्मिक अभियान सँगसँगै— राजनीति, सामाजिक जागरण, आर्थिक मान्यता, मनोवैज्ञानिक सत्यता, दानफलको महत्व, निर्लोभीपनको उपादेयता, उपदेशको चातुर्यता, स्वर्ग र नरकको

संस्मरणता, पूर्वजन्म र परजन्मको परिपोषणता, हिंसाको प्रतिकूलता, अहिंसाको फलभागिता, ज्ञान र विज्ञानको सामञ्जस्यता, सुख र दुःखको प्रारूपताको साथै विश्लेषणता, राग, द्वेष र मोह आदिको पराकाष्ठा तथा यिनीहरूको निराकरणता, सत्यता, शान्तिप्रियता आदि अनेकौं प्रकारका सुगन्धित फूलहरू एकातिर फुलेका छन् भने अर्कोतिर अभिमानता, दुर्जनता, परद्रोहता, स्वार्थ लोलुपता जस्ता दुर्गन्ध युक्त फूलहरूको उच्छेदन गर्ने मालीहरू खडा भएका छन् । जसलाई प्रस्तुत संग्रहले विस्तृतरूपमा देखाउने प्रयासगर्न खोजेको छ । यसैको वास्तविक ज्ञानको लागि प्रस्तुत संग्रहमा संग्रहित विभिन्न पात्ररूपी फूलका थुंगाहरूको सुवासिलिदै जाँदा—

“मनं वत भो अनस्साम, मनं वत भो पनस्साम...” मा पुग्दछौं । अर्थात्—अघि हामीहरू अश्रमण भएर पनि श्रमण, अब्राह्मण भएर पनि ब्राह्मण, अरहन्त नभएर पनि अरहन्त भन्दथ्यौं । तर बुद्धको उपदेशले नै इहलोक तथा परलोकको इच्छा पूर्तिगर्ने बाहेक अरु कुनैबाट यो सम्भव छैन भनेर जाणुस्सोणि वार्तामा ब्राह्मणहरूले गरेको बिचारको आधारमै के परिलक्षित हुन्छ भने—उनीहरूले ग्रहण गरेको तत्कालीन धर्ममा मलिनता र बुद्ध धर्ममा विशेष आलोक पैदाभएको आभाष मिल्दछ । यसको साथसाथै यो ठान्नु पनि अप्रासंगिक हुँदैन होला किनकि बुद्ध धर्मनै यस्तो धर्म हो अन्य धर्मको कारणले सताइएकाहरूलाई सुखदिलाउन सम्बन्धित धर्ममा पनि हस्तक्षेप नगरी आफ्नै पनको मध्यम मार्गको मार्ग स्वयं बुद्धलेनै निर्माण गरेको कुरा ‘दुइ अन्तहरू’ उपशीर्षक-द्वारा जाणुस्सोणिले गरेका ‘के सबैछन् र के सबै छैनन् ?’ यीनै दुइ

प्रश्नको उत्तरमा—‘सबै छुन भन्नु पनि एक अन्त हो र सबै छैनन् भन्नु पनि अर्को अन्त हो’ भन्ने उत्तरको साथसाथै ‘यी दुवै अन्तमा नलागी मध्यममार्गद्वारा तथागतले उपदेश दिन्छ’ भनेर दुःख उत्पत्ति र त्यसको निराकरणको उपायमात्र जागुस्सोणि ब्राह्मणलाई बताइदिनु भएको होइन, हो भने बरु समाजलाई नवचेतनाको राजमार्गमा हिडाउने प्रयासमा समेत विशेष परिश्रम गरिएको अभिव्यञ्जित हुन्छ । साथै यसले अन्य धर्मको खास मौलिक विरोध नगरी केवल संशोधनतिर बढी ढल्किएको अनुमानलाई ‘अजित माणव’ को पूर्वजन्म सम्बन्धी कुरालाई यहाँ उद्धृत गर्दा पूर्वजन्मको विश्वासमा बढी सघाउ पुऱ्याइदिएको छ । जसको जन्मजन्मान्तर हुनाको कारणनै पद्मोत्तर बुद्धलाई बत्ती दान गर्नहुन आएको छ । जसको फल साठीहजार वर्षसम्म देवलोकमा, एक-हजार पटकसम्म चक्रवर्ती राजा, छत्तीश पटकसम्म देवेन्द्र र सातसय पटकसम्म पृथ्वीको राज्यभोग गरी यस जन्ममा पनि अर्हत्व प्राप्तगरेको कुरोले घतलाग्दो बनाएको छ र दानको महत्त्वलाई सर्वश्रेष्ठ गराएको छ ।

धस्तैगरी विश्लेषणात्मक ढंगले हेर्दा जानि हो भने ‘अजित माणव’ बाट नै बुद्ध धर्मरूपी दहिलो घच्चघच्याउन सकिन्छ भन्ने कुरालाई—

‘केनम्सु निवुतो लोको, केनम्सु नपकासति’ भन्ने गाथाले सार्थकपारिदिएको छ ।

अर्थात्—लोकलाई केले ढाकेको छ र के कारणले गर्दा प्रकाश हुन्न ?

उक्त पङ्क्तिरूपी पर्वतलाई सेरोफेरो मारेर हेर्ने हो भने पनि अविद्यारूपी अन्धकारले ढाकेको सन्सारमा ठूलो माछाले सानु माछा खाने सिद्धान्त लागु भएको छ । यस्तो ठाउँमा सर्वसाधारण मानिसहरूले उन्नति गर्ने मौकानै पाउँदैनन् र अधिकाररूपी प्रकाशबाट वञ्चित भइरहनु परेको कुराको संकेतको साथसाथै जो तृष्णारूपी जालमा सदाको लागि जेलिइरहन्छ त्यसवेलासम्म नत त्यस्ताले स्वच्छ ज्ञाननै प्राप्त गर्न सक्तछ न त परोपकाररूपी फलको स्वाद थाहापाएको हुन्छ । त्यस्ताले दुःखको खाडलभन्दा बाहिर अरु केही देख्न सकेको हुँदैन, न त देख्न नै सक्तछ । यसभन्दा ठूलो जीवनलाई घेर्ने अर्को भयङ्करता के हुन सक्तछ ? भन्ने प्रश्नको उत्तरलाई सरलभन्दा सरलरूपमा सम्झाई निराकरण गर्नको-निमित्त नै बुद्ध अभियानको ढग्याली पिटिएको आवाजमात्र सुनिएको होइन यसको सन्दर्भमा उक्त जिज्ञासालाई पूरागर्ने विभिन्न उपायका मार्गहरू पनि तंतयार पारिएका छन् । जसबाट हेर्दैजाँदा चतुरार्यसत्य र आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग नै सर्वप्रथम भेटिन्छन् । जसमा प्राणीहिंसा, चोरी, कूटोबोली, कठोर वचन, अब्रह्मचर्य आदि शीलस्कन्धका छब्बीस विषयरूपी मूर्तिको दर्शन र ध्यानबाटै पञ्चनीवरण अर्थात् -- अभिध्या, ब्यापाद, थीनमिद्ध, उद्धच्चकुक्कुच्च र विचिकित्साको ज्ञान हुन्छ । साथसाथै प्रथमादि ध्यान सम्बन्धी कुराहरूलाई पारगर्ने बित्तिकै पूर्वानुस्मृतिको अनुस्मरण हुन्छ । जसबाट च्युतिउत्पत्ति र आलसवक्ष्य ज्ञानको दिग्दर्शन हुन्छ । जसलाई तथागत चिह्नको रूपमा पनि परिचय गर्न सकिन्छ । यसरीनै जाणुस्सोणि ब्राह्मण बुद्धसँग गरेको प्रश्नको आधारमा पनि राम्ररी चिन्न सकिने मात्र होइन मनन र कार्यरूपमा परिणत गर्न समेत

निकै उत्साह दिएको छ ।

‘भिन्न र्चर्चाहलोकः’ भन्ने उक्ति अनुसार संसारमा सबैको यौटै विचार नहुने कुरालाई जसरी यहाँ दार्शनिक ढँगले दर्शाइएको छ त्यसरीनै सरलतापूर्वक मानिसले ‘आफूमात्र मोज गर्नु’ भन्ने भावना लिनुहुन्न र परोपकारकै लागि आफ्नो जीवनलाई माध्यम बनाउनु पर्दछ भन्ने कुरालाई पनि राम्ररी प्रष्ट्याइदिएको छ र यो पनि प्रष्ट गरेको छ कि तृष्णाको बशीभूत भएर नै आफ्नो स्वार्थसिद्ध गर्ने आवश्यक परे आदर्शवादी नाराको समेत आडलिन्छन् भन्ने विषयहरू फल्कने सामग्री पनि यहाँबाट निकै जम्मागर्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई घोटमुख ब्राह्मण र उदेनको छलफलको प्रसंगमा निस्केका —

(१) आफूलाई तापदिने र तापदिने काममै प्रवृत्त हुन्छ ।

(२) आफू र अरूलाई तापदिने काम र त्यसमै प्रवृत्त हुन्छ ।

(३) आफू र अरूलाई ताप नदिने कामना प्रवृत्त हुन्छ ।

आदि वाक्यद्वारा नै यस धर्मको गहिराइमा पुग्नसक्ने क्षमता संचय गर्न सकिएको छ ।

यस्तै सामाजिक पक्षतिर चक्कर लगाउँदा पनि सामाजिक हित र भलाइकोनिमित्त प्रस्तुत संग्रह निकै अगाडि बढ्न खोजेको छ जुन कुरालाई ब्राह्मण, क्षत्री वैश्य र शूद्र यी चारै वर्णलाई समानरूपमा हेरिएको मात्र होइन समान व्यवहार समेत गरिएको छ भन्ने कुरा अस्सलायन माणवको चरित्र चित्रणलाई पृष्टभूमि बनाएर खोजी गर्दा प्रत्यक्षरूपमा देख्न सकिन्छ र जातिपाति, ठूलो सानो, गरीब र धनीमा

हुने सामाजिक भेदभावना भइरहेको कुरा आजदेखिको होइन परापूर्व-कालदेखिनै चल्दै आइरहेको परम्परा हो । यसैको निराकरणको सूत्रपात बुद्ध धर्मबाट भएको हो भनेर प्रस्तुत संग्रहले दावी गर्न खोजेको छ । यस शंकाको समाधान गर्ने धेरै उपायहरू देखिएका छन् । जसको छानबीन गर्दा यसबाट पनि केही प्रमाणहरू पाइन्छन् । जस्तै - बुद्धले गरेको समान व्यवहारको विद्रोहको लागि विभिन्न ब्राह्मण समुदायले तीन वेदमा पारंगत १६ वर्षे विद्वान् अश्वलायनको नेतृत्वमा विरोध प्रदर्शन गर्न बनाएको योजनालाई स्वयं अश्वलायन साणवले नै 'बुद्ध जस्ता धर्मवादीसँग कसैको केही लाग्दैन' भन्ने प्रत्युत्तरले विरोधीहरूमा मलिनता ल्याइदिएको छ ।

हुन पनि हो आर्य दास हुन सक्तछ, दास आर्य हुन सक्तछ । अर्थात् अब्राह्मण पनि ब्राह्मणत्वमा पुग्न सक्तछ भन्ने कुरालाई यहाँ दर्शाइएको छ र यो पनि देखाइएको छ कि सद्बृत्तमा रहने कुनै जातिले पनि स्वर्गसम्म पुग्ने अधिकार राख्न सक्तछ र असद् बृत्तमा रहने जतिसुकै विद्वान् ब्राह्मण भए पनि नरकगामी बन्नु पर्दछ भन्ने कुरो पनि यहाँ देखाइएको छ । साथै दुराचरणमा लागेपछि आफ्नो अमोघ शक्ति पनि विफल हुन्छ भन्ने कुरालाई असित देवल ऋषिको प्रसंगमा ७ जना ऋषिहरूले दिएको श्रापले केही लछारपाटो लाउन नसकेकोबाट के प्रष्ट हुन्छ भने जसको आचरण शुद्ध छ त्यो नै श्रेष्ठ हुन्छ जातले मात्र श्रेष्ठ हुने कुरालाई यस संग्रहले मान्यता दिएको देखिँदैन । -यसो हुनाको खास कारण केहो भने—जसले कुटिलतालाई प्रमूख साधन बनाएर तपस्याको दुरुपयोग गर्छ त्यस्ता तामसी तपस्वीहरूको तपस्याले केही

लछानं नसक्ने कुराको संकेत यस संग्रहले मात्र गरेको होइन गीताले समेत प्रष्टशब्दमा भनिदिएको छ । जस्तै—

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदा हृतम् ॥

(गी. १७ अ. १९ श्लोक)

अथात् - अर्कालाई बिगान वा आफूलाई दुःखदिन जब तप गरिन्छ त्यसप्रकारको तपस्यालाई तामस तप भन्दछन् ।

यसबाट के परिलक्षित हुन्छ भने काम, क्रोध, लोभ र मोहको आधारलाई चटक्कै छाडेर सबैमा मैत्री भावना राख्नु पर्दछ । यसको साथसाथै समाज नशुद्धी राजनैतिक वातावरण शुद्धि राजनैतिक वातावरण न शुद्धि समाज शुद्धि सक्तेन भन्ने कुरालाई अन्योन्याभाव सम्बन्धद्वारा आभ्यन्तरिक रूपमा देखाइएको छ र यसको पृष्ठभूमि धर्मको आडमा तयार भएको छ । यस कुरालाई पृष्ठचाइ गर्न कर्मचारी-वर्गको भ्रष्टाचारलाई प्रमुख लक्ष बनाउँदै उनीहरूले राजालाई समेत छुकाई देशलाई नै धोकादिनु पर्ने भएपनि पछि नहटी आफ्नो स्वार्थ पूर्तिमा मात्र लट्टिएका भ्रष्ट कर्मचारीहरूको राम्रो संकेत यहाँबाट पाइएको मात्र होइन कर कम गर्ने, कृषिउदद्योगमा प्रोत्साहित पार्ने, ब्यापारी तथा कर्मचारीहरूलाई हौसल्याउने जस्ता लक्षहरू पनि देखापरेका छन् भने अर्कोतिर जसरी भएपनि धनमात्र थुपानेमै मस्त

रहने वर्गको निर्देश गरेको कुरालाई पनि 'घोटमुख ब्राह्मण' को समागमको आधारमा प्रष्ट्याइएको छ ।

यसरी हेर्दा जाँदा यस संग्रहले—सद्भाचरण, सद्कर्तव्य, सद्बचन, सत्संगत, सत्दान, सद्धर्म, सन्नियम आदि माथि विशेष जोड दिएको छ र बुद्ध-उपदेशको चातुर्यभन्दा माथि प्रस्तुत चरित्रहरू कोही उक्लन नसकेको कुरालाई पनि अङ्कित गरेको छ । यस कुरालाई जति विद्वान् भएपनि बुद्धको विद्वत्ताको अगाडि नतमस्तक हुनुपर्ने कुरालाई १३ पटकसम्म बुद्धसँग भेटेर विभिन्न प्रश्नोत्तर गर्ने विभिन्न विषयका विद्वान् जाणु-स्सोणिको मुखबाट "मैले हासिल गरेको विद्वत्ताभन्दा तपाइको विद्वत्ता प्रन्ध्रभाग बढी रहेछ" भन्ने भनाइलाई राम्ररी केलाएर हेर्दा वास्तविकताको नजिकै पुग्न निकै सजिलो पर्दछ ।

'धर्म' को परिभाषा गर्दा हुन आउने कर्तव्यको विकास र प्रतिपालन गर्ने समाजन हो र यसबाट अलग्गई काम गर्दा कुनै कुराको पनि प्रगति हुन्न भन्ने भनाइलाई अन्यसिद्धान्तहरूले मात्र स्वीकारेका छैनन् यहाँ पनि सकारिएको छ । तर यस सम्बन्धी शोचाइ र कार्य प्रतिपादन गर्ने प्रणालीमा भने अवश्य मौलिक भिन्नता देखाएको छ र यसैलाई सामाजिक धर्मको रूपमा प्रवर्धन गर्दै लैजाने लक्ष प्रस्तुत संग्रहका कतिपय पात्रहरूले राखेका छन् । हुनत समाजभित्र विभिन्न विचारका वर्गहरू नपाइने हीइनन्, पाइन्छन् तैपनि सबै वर्गको इच्छापूर्तिको साथसाथै धार्मिक चेतनाद्वारा समाजकै हितको निमित्त नयाँबाटो निर्माण गर्न तम्सिएको अनुभव पनि यहाँबाट भएको छ । यसैलाई लिएर नै

हिंसामय यज्ञको भने प्रसस्त विरोध दर्शाइएको छ र हुनलागेको हिंसामय यज्ञमा विभिन्न उपदेशरूपी उपायहरू प्रयोग गरी रात्रसँग रोक लगाइएको छ । जुन कुरा कूटदन्त ब्राह्मणको प्रसंगलाई आधार मानेर हेर्दा यता देख्न पाइन्छ भने उता अहिंसामय यज्ञको प्रसस्त सन्मान गरिएको छ र अज छ दानको महत्त्व र यसबाट हुने फल प्राप्तिको चर्चा सहित सबैलाई दान शील बन्ने विशद प्रेरणा । अर्को टिपोट नगरि नहुने कुरो के छ भने—यहाँ दिइने दान र सर्वसाधारणलाई गर्ने दान-फलमा भने आकाश पातालको फरक जस्तै फरक देखिएको छ र प्रकारान्तरले यस्तो भावना फैलाइदिएको छ कि माथि उल्लेख भए अनुसार दानलिने पात्र बुद्धभन्दा अर्को तत्कालीन समयमा पाउने मुशिकल परेको छ भन्ने कुरालाई तातोपानी दानदिई बुद्धको बायुरोगलाई शान्त पार्ने देवहित ब्राह्मण तथा पूर्वजन्ममा बत्ती दान गरी प्रत्येक जन्ममा असंख्य आनन्द लुट्ने अजित माणवको इतिवृत्तले देखाएको मात्र होइन यसलाई नै प्रमूखस्थान दिदै भनेको छ कि—

पूर्वेनिवासं यो वेदी, सग्गापायं च पस्सति,
अथो जातिकखयं पत्तो, अभिञ्जा वोसितो मुनि,
एत्थ दज्जा देय्यधम्मं, एत्थदिन्नं महप्फलं ।

अर्थात्—जो पूर्वजन्मका कुराहरू जान्दछ र स्वर्ग नरक पनि देख्न सक्तछ, जो जन्ममरणबाट मुक्त तथा सर्वज्ञ अवसान प्राप्त मुनि हो त्यस्तालाई दानदिदा महत्फल प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

भनाइको सारांश यो हो कि यसरी दानदिने व्यक्तिहरूले नै सर्वप्रथम सजिलैसँग इहलोक र परलोकको रसिलो दानफलको स्वाद चाख्न पाउँदछन् । यसैको प्रसंगमा टिपोटद्वारा अर्को कुरो पनि याद-दिलाउनु आवश्यक हुन आएको छ जसरी राम र कृष्णले आफैलाई सर्वेसर्वा बताएका छन् त्यसरीनै बुद्धनै सर्वेसर्वा भएको कुरालाई यस संग्रहले पनि स्वीकारेको छ । एक हिसाबले कुरा सत्य हुन आएको छ, किनभने जसले जुन सिद्धान्तको जन्मदिन्छ उसको गुरु त्यहीनै हुन्छ अर्को हुन सक्तैन । न त त्यसको वास्तविक मर्मज्ञ नै अर्को बन्न सक्तछ शिवाय संस्थापक । त्यसैले यहाँ बुद्धले आफैलाई बुद्ध धर्मको निमित्त सर्वेसर्वा घोषित गर्नु कुनै अनौठो होइन । आधुनिक विचारको परिवेशमा बसेर हेर्दा पनि ।

सत्यबोल्नु, अरुलाई दुःख नदिनु, परोपकार गर्नु साँचो कूटो जे भएपनि मन नपर्ने बोलि नबोल्नु आदि जस्ता कुराहरू नयाहापाउने कोही छैन । तैपनि मानिस आफ्नो स्वार्थसिद्धिको निमित्त जघन्य अपराध समेत गर्न छोड्दैन किन ? यो प्रश्नचिह्न परापूर्वकालदेखि आजसम्म पनि मेटिन सकेको मात्र होइन उल्टै ऊर्ध्वततर गतिले बढ्दैछ र यसैलाई सकभर मेट्ने प्रयासको निमित्त अनेकौं साधनहरू लिएर प्रस्तुत संग्रह हरितालको रूपमा देखापरेको छ भन्ने कुरा सारिपुत्र तथा धनञ्जानोको बीचमा चलेको वार्ताको प्रसंगले देखाइदिएको छ र अज छर्लङ्ग्याउँदै कुमार्गबाट सुमार्गमा त्यस खालका व्यक्तिहरूलाई ल्याउन सबदो प्रयास गरेको छ । साथै यसरी पनि संकेत गरेको छ कि परापूर्वकालदेखि चलि-आएको उक्त प्रकारको स्वार्थको अन्त केवल नारामा मात्र व्यावहारिकता

देखिदैन र प्रयोगमै त्याउनु पर्दछ भन्ने कुराको श्रीगणेश गर्ने साधन जुटाउने तरखरमा संलग्न भएको चहलपहल पनि यहाँ देख्न पाइन्छ । यस्तै अर्को रमाइलो कुरो के अध्ययन गर्न पाइन्छ भने—पापी भनों वा अकर्तव्यपरायणी भनों यस्तामा लाग्नेहरू सोज् नरकमा पर्दछन् भनेर संग्रहले आफ्नो मत अनुसार अन्यधर्ममा कुँ कीटेरै भनेको छ तर थाहा-पाउँदा पाउँदै पनि मानिसहरू बढीभन्दा बढी पापकर्मतिरै प्रवृत्त भएका देखिन्छन् र काम, क्रोध, लोभ र मोहको लोलुपतामा फुन् फ्याम्भिएका छन् र जानाजान नरकमै जाकिएका छन् । यसैको निराकरण र यस प्रवृत्तिमा लाग्नेहरूलाई सतर्कगराउनकोनिमित्त प्रस्तुत संग्रह चौकिदारको रूपमा देखापरी सन्मार्गतिर ओल्याउँदै भन्दछ कि—

नरकयोनिभन्दा तिरश्चीन, त्यसभन्दा प्रेत; प्रेतभन्दा मनुष्य, यसभन्दामाथि चातुर्महाराजिक, यसभन्दा पनि त्रयस्त्रिंशदेवता; त्रयस्त्रिंशदेवताभन्दा यामा, यसभन्दा तुषित; तुषितभन्दा पनि निर्माणरति, यसभन्दा पनि राम्रो परनिमित्त वशवर्ति र यसभन्दा फुन राम्रो ब्रह्मलोक योनि श्रेष्ठ छ जुन योनिमार्ग रुचाउँछौ त्यतैतिर जाने काम गर भनेर भन्दाभन्दै पनि किन धेरैजसो मानिसहरू नरकयोनि नै रुचाउँछन् । यसमा कम आश्चर्य छैन भनेर आश्चर्यता प्रकट गरेको पनि यसमै समावेश भएको छ ।

यस्तै यस्ता कुराहरूले गुम्फित प्रस्तुत संग्रहरूपी मालामा निस्वार्थपूर्वक परोपकारी बनी समाजमा शान्ति स्थापना गराउने

चेष्टाको साथसाथै यस जन्म र परजन्ममा पनि मानिसमात्र नभनौं यावत्प्राणी मात्रले सुखपाउनु भन्ने कुराको कामना निर्भिकतापूर्वक यहाँ गरिएको छ । यसैले नै सर्वप्रथम सुखप्राप्तिकोनिमित्त राग, द्वेष र मोह युक्त विचार त्याग्नकोनिमित्त प्रत्येकलाई अपिल गरेको पाइन्छ र काय, वाक्, चित्तलाई सदुपयोगमा लगाउन उत्तिकै उत्साह दिइएको कुरा पनि नगरविन्देश्यक ब्राह्मणहरूको प्रसंगमा पढ्न र मनन गर्न पाइन्छ ।

फेरि तत्कालीन वर्गको मनोवृत्तिलाई ओँल्याउँदै—ज्ञान र धनसम्पत्तिको इच्छा जारी राख्ने ब्राह्मणवर्गहरू थिए भने—उता धनसम्पत्तिको साथै सैनिक संगठनमा दक्षता, विद्वान् र राज्यप्राप्तिको कामनामा तल्लीन रहने क्षत्रीवर्गहरू थिए । त्यस्तै सुखसम्पत्ति, शीलपज्ञ, कार्यसफलताको इच्छा राख्ने गृहपतिहरू पनि कम महत्वाकांक्षी थिएनन् र उता सुन्दर पुरुष, योग्यपुत्र, राम्रा कपडा र गहना तथा सपत्नी रहित हुने अभिलाषा राख्ने स्त्रीहरूको जुन इच्छा यहाँ देखाइएको छ यस्तो व्यवस्थालाई केही कुरालाई छोडेर आजको समाजले पनि साँचीराखेकै छ भन्न सकिन्छ । यसैको प्रसंगमा मनोवैज्ञानिकतातिरै जाने हो भने पनि बुद्धका उपदेशहरू कम मनोवैज्ञानिक छैनन् किनकि उपदेश गराइएको ढाँचा, मानिसको मनको भावना, देश र काल अनुसारको व्यवहार आदि-बाटै राम्ररी गहिरिएर अध्ययन गरिदिने हो भने प्रत्यक्ष हुन्छ ।

जुनसुकै कुराको स्थापना समयदेखिनै एकदमै जनप्रिय हुनसक्तछ भन्ने कुरालाई कसैले पनि मान्न सक्तेन र त्यसलाई जनप्रिय बनाउनको-निमित्त कठिन परिश्रम गर्नुपर्ने कुरातिर पनि ओँल्याइएको छ र साथसाथै

नयाँ बुद्ध धर्मको स्थापनाकालमा पनि उक्त घटना नघटेको होइन घटेको थियो भन्ने कुरालाई—ब्राह्मण, क्षत्री, गृहपति, श्रमण आदि विद्वान्हरूले बुद्धसँग बुद्धधर्म सम्बन्धी विषय अनुरूप बहसगरी जित्ने इच्छा राखेका कुरा ठाउँठाउँमा भेटिन्छन् तर मनोवैज्ञानिक ढंगले बहस गर्ने सर्वज्ञ बुद्धसँग पराजित भई बुद्धधर्म नै स्वीकार गर्नपरेको कुराहरू टङ्कारै देखिएका छन् र माथि भनेजस्तै परत्र सुधान्कोनिमित्त पनि—काय, वाक्, चित्त र कर्म ठीक नहुने, थोनामिद्ध, व्यापन्नचित्त, अभिध्यालु (लोभी) अनिस्थिरता, उपशंकालु, आत्मप्रशंसक, परनिन्दक र प्रज्ञाहीनता आदि सोह्रप्रकारका व्यक्तिहरूले परत्र सुधान् सक्तेनन् परत्र सुधान् हो भने उक्त स्वभाव छाड्नुपर्छ भनेर सल्लाह दिँदै बुद्धधर्मको बाटोतिर डोऱ्याउन प्रवृत्ता देखाएको कुरा—प्रतीत्यसमुत्पादयुक्त मध्यममार्गको उपदेशद्वारा बुद्ध दर्शनबाट प्रभावित भएका जागुस्सोणिको वार्ताछापबाट अवबोध भएको छ । यतिमात्र होइन शीलसम्पन्न ब्रह्मसक्ने प्रत्येक मानिस महापुरुष समेत ब्रह्मसक्तछ भन्ने कुरालाई तिष्ठमेत्तेय्यको सन्दर्भमा सम्झाएको छ र मध्यममार्गको आधारलाई लिएर हिड्ने प्रेरणा समेत दिइएको कुरालाई निम्नगाथाले पनि संकेत गरेको छ । जस्तै—

सो उभन्त मभिञ्जाय, मज्जे मन्तानलिप्पति,
तं ब्रूमि महापुरुसोति, सो इध सिब्बिनिमच्चगा'ति ।

अर्थात्—प्रज्ञाद्वारा दुवै अन्तलाई (शाश्वत र उच्छेद) बुझी जो ज्ञानी दुवैको बीचमा अल्फिदैँन त्यसैलाई म महापुरुष भन्दछु ।

यसरी प्रस्तुत संग्रहका पात्रहरूले आफ्नो शक्तिले भेटेसम्म बुद्ध धर्मकोनिमित्त जीवन अर्पण गरेका मात्र होइनन् बडो रोचक ढंगले ठाउँठाउँमा मानिसहरूलाई आमोद प्रमोद गराउनु पर्दछ भन्ने भनाइलाई पनि नबिर्सको कुरा यत्रतत्र पाइन्छ र अर्कोतिर कसैले बिर्सिन नसकेको प्रकृतिचित्रण पनि निकै रोचक छ । जस्तै गाउँ, शहर, जंगल, ऋतु तथा बुद्ध भिक्षाटन् जाँदा प्रकृतिले गरेको सहयोग र रोपाइको दृश्यावलोकन आदि । यसभन्दा पनि रमाइलो र सारगर्भित कुरा केछ भने सर्वसाधारण खेतीसँग बुद्धले तुलना गरेको धार्मिक खेतीको छलफल भनों वा प्रश्नोत्तर भनों यो कसिभारद्वाजसँग मात्र होइन हामीसँग गरको अनुभव हुन्छ । यसलाई—श्रद्धा, तप, प्रज्ञा, लज्जा, चित्त र स्मृतिलाई खेतीको साधन हलोसँग दाँजिएको छ भने अर्कोतिर क्रमिकरूपमा सिकिने गणित विदयासँग—शील र इन्द्रियसंयम, बुद्ध नियममा जाग्रतता र विनयता, आवश्यक भोजन, पञ्चनीवरण, रूपावचरध्यान आदि विभिन्न संयमसँग दाँजिएको छ । यसै प्रसंगमा जतिसुकै ठूलो महापुरुष भएपनि नुनको सोजो गर्नुपर्छ भन्ने कुरालाई प्रस्तुत संग्रहले संगालेको छ भन्ने कुरा कसैको भोजन ग्रहण गरिसक्नेवित्तिकै उपदेशविना बुद्ध वा अन्य भिक्षुहरू त्यसै उठेर गएको पाइँदैन र कुनै कुनै सद्उपायहरू समाजलाई सिकाएर गएको अनुभव हुन्छ । यसैको साथसाथै संसारमा (त्यसवेलाको संसारको) के भइरहेछ भन्ने कुरामा पनि बुद्ध जस्ता महापुरुषहरूको ध्यान बराबर गइरहेको र त्यस्ताको उद्धार गर्ने काममा पनि संलग्न भएको कुरा पनि बिर्सिने खालको छैन भने अर्कोतिर यौटा समाजबाट प्रतिष्ठा पाएको व्यक्ति सम्बन्धित समाजको अगाडि कुनैसँग बाहिरोरूपमा नगुक्ने

कुराको वर्णन पनि बडो घतंलाग्दो किसिमबाट भएको पाइन्छ । जसको परम्परागत साङ्गलो आजसम्म पनि चुडिएको छैन जसले गर्दा आफनो व्यक्तित्वमा आघात पर्ने मात्र होइन दानापानी नै समेत हरिने सम्भावनालाई यहाँ आंकत गर्न खोजेको छ । जसको सार कूटदन्त र जागु-स्सोणिसँग सम्बन्धित सोणदण्डको चरित्रबाट क्विन सकिन्छ ।

बुद्धधर्ममा प्रवेश गर्ने बित्तिकै इहलोक र परलोकमा निश्चित-रूपमा सुख पाइन्छ भनेर बुद्धधर्मले न त भनेको छ न त बुद्धधर्म नै त्यति सस्तो र सजिलो हो । खास गरेर यस संग्रहले कतातिर ओल्याएको छ भने—जसको जस्तो बुद्धि र काम छ त्यसले त्यस्तै फल पाउँछ भन्ने कुरालाई सार्थक पाउँ सबै भिक्षुहरू निर्वाणगामिनी हुन नसक्ने विषयमा राम्ररी व्याख्या गरिएको छ । बुद्धधर्मले केवल निर्वाणको वा अन्य पथबाट हिंडने बाटो मात्र देखाउन सक्छ हिंडाइदिन भने सक्तेन भनेर यसमा देखाइएको छ । त्यस्तै ध्यान सम्बन्धी कुराहरूमा पनि ।

उक्त कुराहरूकै प्रसंगमा यस संग्रहको सार खोज्दै जाँदा जाँदै शरीर, वाक्, कर्म र मन यी चारतत्वलाई शीलसंयमी भई ठीक ठाउँमा प्रयोग गर्नुपर्दछ भन्ने निश्चयमा पुगिन्छ र यसो गर्नसके स्वर्ग र नसके नरक पुगिन्छ भन्ने कुरामा गएर अडेको छ तथा गच्छे अनुसार गर्नसक्ने अन्य विभिन्न मार्गको मार्गहरू पनि देखाउँदा देखाउँदै अन्त्यमा निर्वाणको बाटो देखाएर विश्राम लिएको छ ।

अन्त्यमा—

पालि (सागधि) वाङ्मयबाट नेपालीमा रूपान्तर गरिएको

प्रस्तुत संग्रहलाई विशेषरूपमा परिचय गराउने कामलाई सपरिश्रम छानबीन तथा खोजी गरी बुद्धकालीन विभिन्न वर्गका पात्रहरूको संग्रह गरी प्रत्येक नेपाली समक्ष पुऱ्याइदिनकोनिमित्त अविच्छिन्नरूपमा परिश्रम गरिरहनु हुने अनुवादक आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरज्यूले प्रत्येक पात्रको परिचय र आवश्यक ठाउँहरूमा पादटिप्पणी समेत राखिदिनु भएकोले पाठक वा अनुसन्धान गर्नेहरूकोनिमित्त ठूलो मद्दत भएको छ । यसको साथसाथै भाषा निकै सरल भएर पनि तत्कालीन शैलीमै रूपान्तर भएको हुँदा कृन् सुनमा सुगन्ध थपिएको अनुभव हुन्छ । किनभने आधुनिक शैलीमै नेपालीमा अनुवाद भइदिएको भए तत्कालीन भाषाशैली कुनप्रकारको थियो होला भनेर खोजी गर्नुपर्ने अर्को धोको बाँकी नै रहने थियो । अब त्यो पनि रहेको छैन । सायद यसैलाई लक्ष गरेर नै अनुवादकज्यूले अनुवाद गर्नुभएको हो भनेर प्रष्टसँग भन्नसकिन्छ । यसै विषयलाई लिएर मैले पनि यसभन्दा अघिका बुद्धकालीन विभिन्न संग्रहहरूको भूमिकाहरूमा पनि लेखिसकेको छु ।

— वटुकृष्ण “भूषण”

विजयेश्वरी, काठमाडौं ।

११ । ७ । २०३४

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

प्राक्कथन

“पालि त्रिपिटक साहित्यका कुराहरू बुद्धजन्मभूमी नेपालको राष्ट्रभाषा नेपालीमा पनि उपलब्ध गराउनपाए बेशहुने थियो” भन्ने एक मात्र अभिप्रायले प्रेरित भई मूलपालिबाट मात्र खोजीगरी बुद्धकालका पात्रहरूको वर्गीकरणगरे अनुसार विक्रम सम्बत् २०२८ चैत्र २५ गते सर्वप्रथम ‘बुद्धकालीन ब्राह्मण’ नामक पहिलो पुस्तकको पहिलो भाग प्रकाशित भएको थियो । पहिलो चरणको त्यस कार्यकालको पाँचवर्षभित्र जम्मा दशवटा ग्रन्थहरू प्रकाशित भएका छन् ।

अब उपरान्त, बुद्धकालीन ब्राह्मण आदि प्रकाशित भइसकेका प्रत्येक पहिलो भागका दोश्रा र तेश्रा भाग गरी, उपलब्ध हुने विषयवस्तु अनुसार संग्रह गर्ने लक्ष राखेको छु । यस अनुसार प्रस्तुत पुस्तक ‘बुद्धकालीन ब्राह्मण’ दोश्रो भाग हो र तेश्रो भाग प्रेसमा पठाइसकेको छु । तेश्रो भागबाट बुद्धकालीन ब्राह्मणको संग्रह सम्बन्धी कार्य समाप्ति हुने छ ।

×

×

×

यस पुस्तकमा जम्मा चौध पात्रहरूका कुराहरू समावेश भएका छन् । यी कुराहरू सबै मूलपालिबाट संग्रह गरेको छु । पाठकवर्गहरूको सुविधाको लागि अकारादि क्रमले नामहरू राखिदिएको छु । जस अनुसार यस संग्रहमा 'अ' देखि 'न' सम्मका नामहरू संग्रह भएका छन् । तेश्रो भागमा चाहिं 'प' देखि 'ह' सम्मका नामहरूको संग्रह रहनेछ । यस संग्रहमा संग्रहित भएका चौदह (१४) पात्रहरूको सम्बन्धमा जम्मा छब्बीस (२६) सूत्रहरूले सुसज्जित पारेका छन् । यी २६ सूत्रहरूमा दीघनिकायबाट-१, मज्झिमनिकायबाट-८, अङ्गुत्तरनिकायबाट-१०, संयुत्तनिकायबाट-४ तथा सुत्तनिपातबाट-३ छन् । यिनीहरूको विवरण यसप्रकार छन्—

	१. अजित माणव	पृष्ठ १
१.	सुत्त. नि. पृ. ४२४: अजितमाणवपुच्छा	११
	२. अस्सलायन माणव	
२.	म. नि. II. पृ. ४०३: अस्सलायनसुत्तं	१८
	३. उदायी ब्राह्मण	
३.	अं. नि-४ पृ. ४५: उदायीसुत्तं	४१
	४. कसिभारद्वाज ब्राह्मण	
४.	सं. नि. I. पृ. १७१: कसिभारद्वाजसुत्तं	५६
	सुत्त. नि. पृ. २८०: कसिभारद्वाजसुत्तं	

१. यसै पुस्तकको पृष्ठ ।

५. कूटदन्त ब्राह्मण

५. दी. नि. I. पृ. १०९: कूटदन्तसुत्तं ८३

६. गणकमोगल्लान ब्राह्मण

६. म. नि. III. पृ. ६१: गणकमोगल्लानसुत्तं १६५

७. गोपकमोगल्लान ब्राह्मण

७. म. नि. III. पृ. ६८: गोपकमोगल्लानसुत्तं १८१

८. घोटमुख ब्राह्मण

८. म. नि. II. पृ. ४१४: घोटमुखसुत्तं २०८

९. जाणुस्सोणि ब्राह्मण

९. सं. नि. IV. पृ. ६: जाणुस्सोणि ब्राह्मणसुत्तं २६०

१०. अं. नि-१० पृ. ३०३: ब्राह्मणपच्चोरोहणीसुत्तं २६५

११. अं. नि-१० पृ. २९०: पठमपच्चोरोहणीसुत्तं २७०

१२. अं. नि-३ पृ. १५३: जाणुस्सोणियुत्तं २७५

१३. अं. नि-४ पृ. १८४: अभयसुत्तं २८६

१४. अं. नि-२ पृ. १४: अधिकरणसुत्तं २९१

१५. अं. नि-१० पृ. ३२१: जाणुस्सोणिसुत्तं २९६

१६. अं. नि-६ पृ. ७५: छत्तियसुत्तं ३०८

१७. अं. नि-७ पृ. १९४: मेथुनसुत्तं ३१२

१८. सं. नि. II. पृ. ६५: जाणुस्सोणिसुत्तं ३११

१९. म. नि. I. पृ. २२६: चूलहत्थिपदोपमसुत्तं ३२२

२०. म. नि. I. पृ. २३: भयभेरवसुत्तं ३४३

२१. अं. नि-३ पृ. १४६: निब्बुतसुत्तं ३८१

जागुस्सोणि ब्राह्मण सम्बन्धी भेटिएका जुन तेह्र सूत्रहरू छन् तिनीहरू भने आफूले चिन्तन तथा मनन गरे अनुसार क्रमबद्ध तरिकाले राखिदिएको हुँ ।

दुई हातले मात्र रोटी पकाउन सकिन्छ भन्ने उक्ति कैं यी संग्रहहरू संकलन गरी पुस्तकको रूपमा तयार पार्ने काममा पनि त्यस्तै नै सिद्ध भएको छ भन्नुमा कतिपनि अतिशयोक्ति हुने छैन । जस्तै मैले निरन्तररूपले यी संग्रहहरू तयार पार्ने काममा दत्तचित्त भई समय सगाएको छु त्यस्तैगरी प्रा. श्री वटुकृष्ण 'भूषण' ज्यूले पनि निरन्तररूपले सहयोग दिंदै आउनु भएको छ । मेरो लागि यो ठूलो सौभाग्यको कुरा हो । यदि वहाँबाट भाषासंशोधन तथा प्रूफ हेरिदिने काममा समेत निरन्तर सहयोग नपाएकोभए कदाचित्त म एक्लैले यी ग्रन्थहरू पाठक-वर्गहरूको सन्मुख प्रस्तुत गर्न सक्नेथिइन होला ।

प्रस्तुत पुस्तक तयारपार्ने काममा अघि जस्तै आयुष्मान कुमार कश्यपले नामावली आदिको प्रारम्भिक लेखाइको काम र आयुष्मान् महानामद्वारा त्यसको प्रारम्भिक वर्गिकरणको काम गरिदिनु भएकोमा वहाँहरू प्रति धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु । नेपालीमा लेखेको प्राक्कथनको अंग्रेजीमा रूपान्तर गरी प्रिफेस लेखिदिनु भएकोमा श्री कृष्णबहादुर मानन्धरज्यू र विद्वतापूर्वक भूमिका लेखिदिनु भएकोमा प्रा. श्री वटुकृष्ण 'भूषण' ज्यूलाई पनि धन्यवाद नदिई रहन सकिदैन । दिनहुँ कैं प्रेसबाट प्रूफ ल्याउने र लैजाने काम गरिदिएकोमा श्री खड्गबहादुर उपासकलाई तथा यो पुस्तक पनि प्रकाशित गरिदिएकोमा आनन्दकुटी विहार गुठीका

सदस्य-सचिव श्री तीर्थनारायण मानन्धर सहित गुठीका सबै सदस्यहरूलाई पनि धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु । अन्तमा श्री राधेश्याम सराफज्यूलाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिएको छु जसले उदारतापूर्वक यस ग्रन्थको लागि २० रोम कागज प्रदान गर्नु भएको छ ।

‘चिरं तिष्ठतु सद्धम्मो’

—भिक्षु अमृतानन्द

आनन्द कुटी,
काठमाडौं, नेपाल ।
२०३४ कार्तिक १७, बुधबार
फोन : १४४२०

Dhamma.Digital

मूल ग्रन्थहरू—

दीघनिकाय

मज्झिमनिकाय

अङ्गुत्तरनिकाय

संयुत्तनिकाय

सुत्तनिपात

सहायक ग्रन्थहरू—

दीघनिकायट्टकथा वा सुमङ्गलविलासिनी ।

मज्झिमनिकायट्टकथा वा पपञ्चसूदनी ।

अङ्गुत्तरनिकायट्टकथा वा मनोरथपूरणी ।

संयुत्तनिकायट्टकथा वा सारत्थपकासिनी ।

सुत्तनिपातट्टकथा वा परमत्थजोतिका ।

अपदानपालि ।

अपदानट्टकथा ।

थेरागाथापालि ।

थेरागाथट्टकथा ।

विसुद्धिमगो ।
पटिसम्भिदामगटुकथा ।
हिन्दी मज्झिम निकाय ।
हिन्दी दीघनिकाय ।
हिन्दी सुत्तनिपात ।
उदानटुकथा ।
समन्तपासादिका ।
जातकटुकथा ।
महावग्गपालि ।
अभिधम्मट्टसङ्गहो ।
महानिद्देसपालि ।
बुद्धवंसपालि ।
बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-१
बुद्धकालीन परिव्राजकहरू भाग-१
बुद्धकालीन राजपरिवार भाग-१

संकेत-शब्दको अर्थ—

अप. दा. पा. = अपदानपालि ।

अप. दा. अ. क. = अपदानटुकथा ।

अभि. ध. सं. = अभिधम्मटुसङ्गहो ।

अं. नि. = अङ्गुत्तरनिकाय ।

अं. अ. क. }
अं. नि. अ. क. } = अङ्गुत्तरनिकायटुकथा ।

उदा. अ. क. = उदानअटुकथा ।

जा. अ. क. = जातकटुकथा ।

दी. नि. = दीघनिकायो ।

दी. नि. अ. क. = दीघनिकायटुकथा ।

पटि. म. पा. = पटिसम्भिदासंगो ।

पटि. म. अ. क. = पटिसम्भिदाटुकथा ।

पपं. सू. = पपञ्चसूदनी ।

बु. वं. पा. = बुद्धवंसपालि ।

बु. भा. भू. = बुद्धकालीन भारतीय भूगोल ।

बु. ब्रा. = बुद्धकालीन ब्राह्मण ।

बु. प. = बुद्धकालीन परिव्राजकहरू ।

बु. रा. = बुद्धकालीन राजपरिवार ।

बु. श्रावि. = बुद्धकालीन श्राविका चरित ।

बु. श्रा. = बुद्धकालीन श्रावक चरित ।

बु. म. = बुद्धकालीन महिलाहरू ।

बु. गृ. = बुद्धकालीन गृहस्थीहरू ।

बु. प्रे. = बुद्धकालीन प्रेतकथा ।

भा. = भाग ।

म. नि. = मज्झिमनिकायो ।

म. नि. अ. क. = मज्झिमनिकायट्टकथा ।

मनो. र. पू. = मनोरथपूरणी ।

महा. व. पा. = महावग्गपालि ।

महा. नि. पा. = महानिद्वेसपालि ।

विसु. म. = विसुद्धिमग्गो ।

सुमं. वि. = सुमङ्गलविलासिनी ।

शेर. गा. पा. = शेरगाथापालि ।

शेर. गा. अ. क. = शेरगाथट्टकथा ।

सम. पा. = समन्तपासादिका ।

सुत्त. नि. पा. = सुत्तनिपातपालि ।

सुत्त. नि. अ. क. = सुत्तनिपातट्टकथा ।

सं. नि. = संयुत्तनिकायो ।

सं. नि. अ. क. = संयुत्तनिकायट्टकथा ।

सुमं. वि. = सुमङ्गलविलासिनी ।

हि. म. नि. = हिन्दी मज्झिमनिकाय ।

हि. सुत्त. नि. = हिन्दी सुत्तनिपात ।

हि. बी. नि. = हिन्दी बीघनिकाय ।

हि. विमु. म. = हिन्दी विशुद्धिमग्न ।

त्रि-पिटक सूची

		अभिधम्म(	
१. दीघनिकाय	१. पाराजिकापालि	} सुत्तविभङ्ग	१. धम्मसङ्गिणि
२. मज्झिमनिकाय	२. पाचित्तियपालि		२. विभङ्ग
३. संयुत्तनिकाय	३. महावग्ग	} खन्धक	३. धातुकथा
४. अङ्गुत्तरनिकाय	४. चूलवग्ग		४. पुग्गलपञ्जत्ति
५. खुद्दकनिकाय	५. परिवारपालि		५. कथावत्थु
१. खुद्दकपाठ			६. यमक
२. धम्मपद			७. पणान
३. उदान			
४. इतिवुत्तक			
५. सुत्तनिपात			
६. विमानवत्थु			
७. पेतवत्थु			
८. थेरगाथा			
९. थेरीगाथा			
१०. जातक			
११. निद्देस			
क. महानिद्देस			
ख. चूलनिद्देस			
१२. पटिसम्भदामग्ग			
१३. अपदान			
१४. बुद्धवंश			
१५. चरियापिटक			

विषय - सूची

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
१. अजित माणव	१-१५	
परिचय		१
अतीतकथा		१
वर्तमानकथा		२
१- यो लोक केले ढाकेको छ ?		११
२. अस्सलायन माणव	१६-३७	
परिचय		१६
१- चारैवर्णको शुद्धि		१८
ब्राह्मणवादको खण्डन		२१
असित देवल ऋषिका कुरा		३२
३. उदायी ब्राह्मण	३८-४३	
परिचय		३८
१- बुद्ध, हिंसायुक्त यज्ञको वर्णन गर्नुहुन्न		४१
४. कसिभारद्वाज ब्राह्मण	४४-८०	
परिचय		४४

विषय:	पृष्ठ:	पृष्ठ:
कसिभारद्वाजको रोपाईं		४४
बुद्धको दिनचर्या (भोजन पहिलेको चर्या, भोजनपछिको चर्या, पूर्वयामिक चर्या, मध्ययामिक चर्या, पश्चिम- यामिक चर्या)		४७
१- खेती गरेर खाऊ		५६
५. कूटदन्त ब्राह्मण	८१-१६३	
परिचय		८१
१- अहिंसामय यज्ञ		८३
हिंसामय महायज्ञको तयारी		८५
कल्याण कीर्ति शब्द		८६
ब्राह्मणहरूद्वारा कूटदन्तको वर्णन		९८
कूटदन्त ब्राह्मणद्वारा बुद्धको वर्णन		१०३
कूटदन्त ब्राह्मण बुद्धकहाँ गए		११७
महाविजित राजाको कथा		११८
चार अनुमतिपक्ष यज्ञ-परिष्कार		१२३
राजाका आठ अङ्ग पनि यज्ञ-परिष्कार		१२५
पुरोहितका चार अङ्ग पनि यज्ञ-परिष्कार		१२७
तीन विधि		१२८
दश ठाउँमा चित्त खिन्न पार्नुहुन्न		१२९

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
राजाको चित्तलाई सोह्रप्रकारले हर्षित पारे		१३२
घिउ तेलद्वारा यज्ञको समाप्ति		१३८
ब्राह्मणहरूद्वारा अनुमोदन		१४३
महत्फलतर यज्ञहरू		१४४
(दानमय-यज्ञ, शरणमय-यज्ञ, शिक्षापद-यज्ञ, तथागत उत्पन्न, शीलमय-यज्ञ, समाधिमय-यज्ञ, प्रज्ञामय-यज्ञ)		
कूटदन्त ब्राह्मणको उपासकत्व ग्रहण		१६०
६. गणकमोगल्लान ब्राह्मण	१६४-१७७	
परिचय		१६४
१- बुद्धधर्ममा क्रमानुकूल शिक्षा		१६५
क्रमिक-शिक्षा		१६६
(इन्द्रियसंयम, भोजनमा मात्राज्ञता, जाग्रतता, स्मृतिसम्प्रजन्यता, पञ्चनीवरण, रूपावचरध्यान)		
तथागत मार्गदेशक हुनुहुन्छ		१७२
राजगृह जाने बाटो		१७३
गणकमोगल्लानको प्रसन्नता		१७५
७. गोपकमोगल्लान ब्राह्मण	१७८-२०५	
परिचय		१७८
गोपक नामका व्यक्तिहरू		१८०

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
१- अनुत्पन्न मार्गलाई उत्पादन गर्ने बुद्ध		१८१
वर्षकार ब्राह्मण आनन्दसँग		१८४
परिनिर्वाणपछिको प्रतिशरणनै धर्म हो		१८५
दश-प्रसादनीय धर्महरू		१९१
तथागतद्वारा वर्णित ध्यान		१९९
८. घोटमुख ब्राह्मण	२०६-२४७	
परिचय		२०६
१- आयुष्मान् उदेनको धर्मोपदेश		२०८
चारप्रकारका पुद्गलहरू		२१०
दुइप्रकारका परिषद्		२१३
आफूलाई तापदिने पुद्गल		२१६
अर्कालाई तापदिने पुद्गल		२१९
आफूलाई र अर्कालाई तापदिने पुद्गल		२१९
आफूलाई र अर्कालाई ताप नदिने पुद्गल		२२०
(तथागत उत्पन्न, प्रव्रजित हुन्छ, शीलस्कन्ध, सन्तुष्टिता, इन्द्रियसंवर, सम्प्रजन्यकारी, पञ्चनीवरण, प्रथमादिध्यान, पूर्वानुस्मृति, च्युति-उत्पत्ति-ज्ञान, आस्रवक्षय-ज्ञान)		
घोटमुख ब्राह्मणको शरणागमन		२४४
जति टाढा भएपनि बुद्धकहाँ जाने थिएँ		२४४
घोटमुख ब्राह्मणले दानशाला बनाइदिए		२४६

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
६. जाणुस्सोणि ब्राह्मण	२४६-३८३	
परिचय		२४९
जाणुस्सोणि ब्राह्मणको गमनलीला		२५१
जाणुस्सोणि ब्राह्मणको बुद्धसंग सत्संगत		२५३
जाणुस्सोणि ब्राह्मणको बुद्धवन्दना		२५६
जाणुस्सोणि नामहरू		२५८
१- ब्रह्मरथ		२६०
२- ब्राह्मणहरूको प्रत्यावरोहणी		२६५
३- आर्यप्रत्यावरोहणी		२७०
४- त्रिविदद्या		२७५
(प्रथमध्यान, द्वितीयध्यान, तृतीयध्यान, चतुर्थध्यान, प्रथमविदद्या, द्वितीयविदद्या, तृतीयविदद्या)		
५- मृत्यु देखेर नडराउने कुनै छैन		२८६
६- सुगति दुर्गति जानाको कारण के हो ?		२९१
७- श्राद्धको फल-पितृहरूले पाउँन सक्छन् के ?		२९६
८- कस्को के इच्छा हुन्छ ?		३०८
(क्षत्री-इच्छा, ब्राह्मण-इच्छा, गृहपति-इच्छा, स्त्री-इच्छा, चोर-इच्छा, श्रमण-इच्छा)		
९- सप्त-मैथुन		३१२
१०- बुइ अन्तहरू		३१९

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
११- सानो हात्तीको पाइला		३२३
श्रमण गौतममा चार चिह्नहरू		३२६
जाणुस्सोणि ब्राह्मणको नमस्कार		३३१
हात्ती पाइलाका उपमाहरू (तथागत उत्पन्न, शीलस्कन्ध, पञ्चनीवरण, प्रथमध्यान, द्वितीयध्यान, तृतीयध्यान, चतुर्थ- ध्यान, पूर्वानुस्मरण, दिव्यचक्षु, आस्रवक्षय)		३३२
१२- अरण्य वनखण्डमा भय-भैरव हुन्छ		३४३
बोधिसत्वको आत्मकथा		३४८
बोधिसत्व भय-भैरवबाट टाढा छ		३६३
उत्तरोत्तर बोधिसत्वको समापत्ति (रूपावचरध्यान, पूर्वानुस्मरण-ज्ञान, च्युति- उत्पत्ति-ज्ञान, आस्रवक्षय-ज्ञान)		३६६
अरण्यविहार गर्नुमा दुइकारण		३७९
१३- कसरी सांद्ष्टिक निर्वाण हुन्छ ?		३८१
१०. तिस्समेत्तेय्य माणव	३८४-३८७	
परिचय		३८४
१- विस्समेत्तेय्य माणवको प्रश्न		३८६
११. देवहित ब्राह्मण	३८८-३९५	
परिचय		३८८
१- तातोपानी-दान		३८९

	विषय:	पृष्ठ:	पृष्ठ:
१२.	धनञ्जानि ब्राह्मण	३६६-४२२	
	परिचय		३९६
	१- धनञ्जानि ब्राह्मणसँग सारिपुत्र		३९८
	अधर्मचारी नर्कबाट मुक्त हुन सक्तैन		४०२
	अधर्मचारी र धर्मचारीमध्ये कुन उत्तम		४०८
	बिरामी धनञ्जानिकहाँ सारिपुत्र		४१४
	ब्रह्मयानको उपदेश		४१७
	धनञ्जानि ब्राह्मण ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भए		४२१
१३.	नगरविन्द्यक ब्राह्मणहरू	४२३-४३०	
	परिचय		४२३
	१- कस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कारगर्नु पर्दैन ?		४२४
	कस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कारगर्नु पर्छ ?		४२७
१४.	नन्द माणव	४३१-४४४	
	परिचय		४३१
	१- नन्द माणवको प्रश्न		४३२
	नामावली		४४५
	शब्दावली		४६४
	गाथा-सूची		५४१

बुद्धकालीन ब्राह्मण

(भाग-२)

Dhamma.Digital

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

१. अजित माणव

प रि च य

अतीत कथा

अपदानपालि अनुसार पद्मोत्तर बुद्धको^१ पालामा यी अजित माणव त्रिदण्डधारी तपस्वी भई हिमाल प्रदेशमा बसेकाथिए र मधु, तेल तथा प्रदीपद्वारा यिनले पद्मोत्तर बुद्धलाई पूजा गरेकाथिए^२ ।

यिनको प्रदीपपूजालाई स्वीकारगरी पद्मोत्तर बुद्धले त्यसको फल प्रकाश पार्नुहुँदै यस्तो भन्नुभयो —

“जंसले मलाई यो प्रदीपदान गन्थो उ भविष्यको साठीहजार कल्पसम्म देवलोकमा अभिरमण गर्नेछ । हजार पटकसम्म चक्रवर्ती राजा

---

१. दीपंकर बुद्धदेखि लिएर दशौं बुद्ध हुन् । बु. वं. पा. पृ. ३३७ः पदुमुत्तरबुद्धवंसो ।

२. “तिदण्डके गहेत्वान, अब्भोकासे ठपेसहं ।

पदीपं पज्जलित्वान, अट्टक्खत्तुं अवन्दहं ॥”

अप. दा. पा. I. पृ. ४२१ः अजितत्थेर अपदानं, गा. नं. ४९०

हुनेछ । छत्तीस पटकसम्म देवेन्द्र हुनेछ र सातशय पटकसम्म पृथ्वीको राजाभई राज्य चलाउने छ...^१ । अनि एकलाख कल्पपछि ओक्काक कुलमा गौतम गोत्र नामक शास्ता लोकमा उत्पन्न हुनुहुनेछ र जसको धर्ममा दीक्षित भई आलव क्षीणगरी, शाक्यसिंह गौतम सम्यक् सम्बुद्धलाई रिफाउने छ र उसको नाम अजित रहनेछ^२ ।”

यसरी पद्मोत्तर बुद्धबाट भविष्यवाणी पाएका यी अजित माणव संसारमा घुम्दैफिँ एकात्रब्दे कल्पमा विपश्ची बुद्धलाई पनि यिनले आफनै हातले कपित्थफल (= Wood apple) दानदिएका थिए भन्ने कुरा थेरगाथा अट्टकथाले उल्लेख गरेको छ^३ ।

वर्तमान कथा

त्यसपछि पनि अनेक कुशल कर्महरू गरी अनेक देवलोकहरूमा संचरण गरी यस भद्रकल्पमा शाक्यमुनि गौतमबुद्ध उत्पन्न हुनुभन्दा अगावै श्रावस्तीमा महाकोशल राजाको अग्रासनिक ब्राह्मणको पुत्र-

१. “सट्टिकप्पसहस्सानि, देवलोके रमिस्सति ।

सहस्सकखत्तुं राजा च, चक्कवत्ती भविस्सति ॥

“छत्तिसकखत्तुं देविन्दो, देवरज्जं करिस्सति ।

पथवियं सत्तसतं, विपुलं रज्जं करिस्सति ॥...” अप. दा. पा.

I. पृ. ४२२: अजितत्थेर अपदानं, गा. नं. ४९९, ५००

२. अप. दा. पा. I. पृ. ४२२: अजितत्थेर अपदानं, गा. नं. ५०६-०८

३. थेर. गा. अ. क. I. पृ. ७३: अजितत्थेरस्स गाथावण्णना ।

भई उनी जन्मे । उनको नाम अजित थियो । त्यसबखत तीन महापुरुष-
लक्षणहरूले युक्त भएका, तीनै वेदमा पारंगत बावरी^१ भन्ने ब्राह्मण
श्रावस्तीबाट निस्केर तापस भेष लिई प्रव्रजित भई गोदावरीको
तीरमा कपित्थतीर्थाराममा बसेका थिए । अजित माणव बावरीको
भाञ्जा^२ थिए र पछि उनी बावरीकहाँ गई प्रव्रजित भए^३ । अजित
माणवका एकहजार शिष्यहरू पनि थिए^४ ।

उपरोक्त आराममा बसिरहेको वेलामा एकदिन अर्थकामी एक
देवताको कुरा सुनेर अजित सहित^५ सबै सोह्र शिष्यहरूलाई बोलाई
बावरी ब्राह्मणले यस्तो भने—

“हे शिष्य हो ! लोकमा बुद्ध उत्पन्न भए भनी भन्दछन् ।
हो होइन बुझेर आओ^६ ।

बावरी ब्राह्मणले बुद्धसँग सोध्ने प्रश्नहरू पनि अजित माणव-
लाई सिकाएका थिए । यी सबै कुराहरू बावरी ब्राह्मणको कुरामा^७
विस्तृतरूपले उल्लेख भएका छन् । बावरी ब्राह्मणले यस्तो पनि सोचेका

-
१. बावरी ब्राह्मणका कुराहरू बु. ब्रा. भा-३ मा उल्लेख भएका छन् ।
  २. अं. अ. क. I. पृ. १८४: मोघराजकथा ।
  ३. थेर. गा. अ. क. I. पृ. ७३: अजितत्थेरस्सगाथावण्णना ।
  ४. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६८: अजितसुत्तवण्णना ।
  ५. थेर. गा. अ. क. I. पृ. ७३: अजितत्थेरस्सगाथावण्णना ।
  ६. अं. अ. क. I. पृ. १८३: मोघराज कथा ।
  ७. बु. ब्रा. भा-३ मा ।

थिए कि—“यी ब्राह्मण माणवहरू सबै विद्वान् छन् । बुद्धको उपदेश सुनेपछि यिनीहरू मकहाँ फर्केर आउलान् वा नआउलान् भन्नसकिन्न ।” यति सोचेर आफ्ना भाञ्जा अजित माणवलाई बोलाई बावरी ब्राह्मणले यस्तो भने—

“अरूहरू फर्केर आए पनि नआए पनि तिमी चाहिं फर्केर आई अवश्य पनि मलाई समाचार भन्न आउनुपर्छ^१ ।”

अनि बावरी ब्राह्मणलाई अभिवादन गरी बावरीको जेठो शिष्यहुने अजित माणव अरू साथी शिष्यहरूका साथ उत्तराभिमुख भई अलक देशको राजधानी प्रतिष्ठान नगर, महिष्मती, रुञ्जैन, गोनद्वपुर, वेदिस, वनसहय, कौशम्बी तथा स्नाकेत हुँदै श्रावस्ती पुगे^२ । त्यस समय बुद्ध भगवान् श्रावस्तीमा नभई राजगृहस्थित पाषाणक चैत्यमा हुनुहुन्थ्यो । अनि अजित माणवहरू पनि सेतव्य, कपिलवस्तु, कुशीनगर, पावा, भोगनगर र वैशाली भई क्रमशः मगध राजधानी राजगृहमा पुगी पाषाणक चैत्यमा पुगे^३ ।

त्यहाँ पुगेपछि बुद्धको शरीरमा महापुरुषलक्षणहरू देखेर अजित माणवले बावरी ब्राह्मणले सिकाए बमोजिम बुद्धसँग मनले प्रश्नहरू सोधे । अनि बुद्धबाट प्रश्नहरूको उत्तर सुनिसकेपछि अजित माणव हर्षले गद् गद् भए र उनीहरू सबैले बुद्धको चरणकमलमा शीरले ढोगे ।

१. अं. अ. क. I. पृ. १८४: मोघराजकथा ।

२. सुत्त. नि. पा. पृ. ४२२: वत्थुगाथा, पारायणवग्गो ।

३. सुत्त. नि. पा. पृ. ४२२: वत्थुगाथा, पारायणवग्गो ।

यस विषयका जम्मै कुराहरू बावरी ब्राह्मणको कुरामा उल्लेख भएका छन् ।

अजित माणवले मनले सोधेका प्रश्नहरूका उत्तरहरू दिइसक्नु भएपछि बुद्ध भगवान्‌ले अरू पनि केही सोध्न चाहन्छौं भने सोध भनी उनीहरूलाई भन्नुभयो । अनि सर्वप्रथम अजित माणवले बुद्धसँग प्रश्न सोधे । जुन कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा छ ।

प्रश्नका उत्तरहरू सुनिसकेपछि, उपदेशको अन्तमा अजित माणव आफ्ना एकहजार (१०००) शिष्यहरूका साथ अरहत्वमा प्रतिष्ठित भए भनी सुत्तनिपातट्टकथाले^१ उल्लेख गरेको छ ।

थेरगाथा अट्टकथामा चाहिँ प्रश्नका उत्तरहरू सुनिसकेपछि प्रसन्नतापूर्वक अजित माणव भगवान्‌कहाँ प्रव्रजित भई कर्मस्थान (= ध्यान) ग्रहण गरी, विपश्यना ध्यान अभिवृद्धिगरी अरहत् भएको कुरा उल्लेख भएको छ^२ ।

अरहत्वमा प्रतिष्ठित भइसकेपछि जब अजित माणवले भगवान्‌सँग भिक्षुत्वकोनिमित्त प्रार्थना गरे तब भगवान्‌ले हात पसारी— “आऊ भिक्षु” भनी भन्नुभयो र तदनन्तर अजित माणव सहित उनका सबै एकहजार शिष्यहरूका चर्म, बल्कल तथा जटाहरू सबै अन्तर्धान भए र शीरमा दुइ औंला जति मात्र केश बाँकीरहे । अनि ऋद्धिमय पात्र-

१. पृ. ४६८: अजितसुत्तावण्णना ।

२. थेर. गा. अ. क. I. पृ. ७३: अजितत्थेरस्सगाथावण्णना ।

चीवर धारी भिक्षुहरू भई उनीहरू सबै भगवान्को अगाडि दुइहातजोरी नमस्कार गरी बसे^१ ।

अरहत् भइसकेर भिक्षुजीवन बिताई बसिरहनु भएका आयुष्मान् अजितले आफ्नो प्रीतिवाक्य प्रकटगर्दै थेरगाथापाळिमा यस्तो भन्नु भएको छ—

“मरणे मे भयं नत्थि, निकन्ति^२ नत्थि जीविते ।
सन्देहं निक्खिपिस्सामि, सम्पजानो पटिस्सतो^३ ति^४ ॥”

अर्थ—

“मरणमा मलाई भयछैन, जीवनमा अनुराग छैन, छाड्नुपर्ने यो देहलाई स्मृतियुक्त भई छाड्ने छु ।”

आफ्नो पूर्व चरित्रको अनुस्मरण गर्नुहुँदै वहाँले अपदानपाळिमा यस्तो उल्लेख गर्नुभएको छ—

१. “तुसिताहं चवित्वान, ओक्कामि मातुकुच्छियं^५ ।
जायमानस्स सन्तस्स, आलोको विपुलो अहु ॥

१. सुत्ता. नि. अ. क. पृ. ४६८: अजितसुत्तावण्णना ।

२. स्याम र रोमनमा: ‘निकत्ती’ ।

३. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘पतिस्सतो’ ।

४. थेर. गा. पा. पृ. २३८: अजितत्थेरगाथा ।

५. स्याममा: ‘मातुकुच्छिया’ ।

२. “अगारा अभिनिक्खम्म, पब्बजि अनगारियं ।
बावरि उपसङ्कम्म, सिस्सत्तं अज्जुपागमिं ॥
३. “हिमवन्ते वसन्तोहं, अस्सोसि लोकनायकं ।
उत्तामत्थं गवेसन्तो, उपगच्छिं विनायकं ॥
४. “दन्तो बुद्धो दमेतावीः, ओघतिण्णो निरूपधि ।
निब्बानं कथयी बुद्धो, सब्बदुक्खप्पमोचनं ॥
५. “तं मे आगमनं सिद्धं, तोसितोहं महामुनिं ।
तिस्सो विज्जा अनुप्पत्ता, कतं बुद्धस्स सासनं ॥
६. “सतसहस्सितो कप्पे, यं दीपमददिं तदा ।
दुगतिं नाभिजानामि, दीपदानस्सिदं फलं ॥
७. “किलेसा कापिता मय्हं, भवा सब्बे समूहता ।
नागोव बन्धनं छेत्वा, विहरामि अनासवो ॥
८. “स्वागतं वत मे आसि, मम बुद्धस्स सन्तिके ।
तिस्सो विज्जा अनुप्पत्ता, कतं बुद्धस्स सासनं ॥
९. “पटिसम्भिदा चतस्सो, विमोक्खा पि च अट्टमे ।
छलभिज्जा सच्छिकता, कतं बुद्धस्स सासनं’ति^१ ॥”

१. स्याममाः ‘दमेतापि’ ।

२. अप. दा. पा. I. पृ. ४२३: अजितत्थेर अपदानं गा. नं. ५११ देखि

५१९

अर्थ—

१—“तुषित लोकबाट च्युतभई मातृकोखमा उत्पन्न भएँ, मातृकोखबाट जन्मिदा महत् आलोक निस्केको थियो ।

२—“घरबाट निस्केर अनगरिय तथा प्रव्रजित भई बावरी ब्राह्मणकहाँ गई उनको शिष्य भएँ ।

३—“हिमवन्तमा? बसिरहेको मैले लोकनायकको बारेमा कुरा सुनें अनि उत्तमार्थको खोज गर्दै विनायककहाँ म गएँ ।

४—“सबै इन्द्रियहरूलाई दमन गरी दान्त हुनुभएका, संसाररूपी बाढीबाट उत्तीर्ण हुनुभएका बुद्धले मलाई सबै दुःखबाट प्रमुक्त भएको निर्वाणको कुरा बताउनुभयो ।

५—“महामुनिलाई मैले रिझाएँ, मेरो आगमन सफल भयो, तीन विदचालाई प्राप्त गरेँ र बुद्धशासनलाई पालन गरेँ ।

६—“यहाँदेखि एकलाख कल्प अघि जुन प्रदीप मैले दानदिएको थिएँ, त्यस पुण्यकर्मको प्रभावद्वारा मैले दुर्गति भनेको जानिन—सोही प्रदीपदानको यो फल हो ।

७—“मेरा सबै क्लेशहरू भस्मभइसकेका छन्, सबै भवतृष्णाहरू

---

१. सुत्त. नि. पा. पृ. ४१९: बत्थुगाथामा चार्हि गोदावरीको तीरमा वसिरहेको कुरा उल्लेख भएको छ । तर यहाँ अपदानपालिमा चार्हि हिमवन्तमा भन्ने उल्लेख भएको छ ।

नाश भइसकेका छन्, अब म बन्धन चुँडाली बस्ने हात्ती (=नाग^३) जस्तै अनास्रवी भई विहार गर्दछु ।

८-“मेरा बुद्धका अगाडि मेरो स्वागत नै छ, तीन विदद्या^२ प्राप्तगरी मैले बुद्धशासन पूरागरेको छु ।

९-“चार-प्रतिसम्भदा^३, आठ-विमोक्ष^४, तथा छ-अभिज्ञाहरू^५ समेत प्राप्तगरी मैले बुद्धशासनलाई पूरागरेको छु ।”

१. क-कस्तालाई ‘नाग’ भनिन्छ भन्ने सम्बन्धमा अं. नि-६ पृ. ५९: नागसुत्तं, धम्मिकवग्गमा हेर्नु ।
२. पूर्वनिवासानुस्मृति, दिव्यचक्षु र आस्रवक्षय ज्ञानहरूलाई ‘तीन-विदद्या’ भनिन्छ । यस सम्बन्धका कुराहरू तल जाणुस्सौणि ब्राह्मणको कथामा उल्लेख भएका छन् ।
३. १. अर्थ-प्रतिसम्भदा, २. धर्म-प्रतिसम्भदा, ३. निरुक्ति-प्रतिसम्भदा, तथा ४. प्रतिभान-प्रतिसम्भदा । यी चार प्रतिसम्भदालाई ‘चार-प्रतिसम्भदा’ भनिएको हो । विसु. म. पृ. ३२९: परिच्छेद-१४; हेर लेखकको बु. म. भा-१, पृ. २०९ को पादटिप्पणीमा ।
४. ‘आठ-विमोक्ष’ भनेका के के हुन् भन्ने सम्बन्धका कुराहरू लेखकको बु. प. भा-१, पृ. ४४८ मा हेर्नु ।
५. (१) ऋद्धिविधज्ञान, (२) दिव्यश्रोतज्ञान, (३) दिव्यचक्षुज्ञान, (४) चेतोपरियज्ञान, (५) पूर्वनिवासानुस्मृतिज्ञान तथा (६) आस्रवक्षयज्ञानलाई ‘छ अभिज्ञाहरू’ भनिएको हो । पटि. म. अ. क. पृ. ९६: सच्छिकातव्वनिद्देसवण्णना-७; हेर लेखकको बु. प. भा-१, पृ. ५९२-९४ मा पनि ।

यसरी बाबरी ब्राह्मणका शिष्य अजित माणव बुद्धधर्ममा दीक्षित भई आफ्ना एकहजार शिष्यहरूकासाथ अरहत् भए ।

अजित नाम भएका व्यक्तिहरू पालिसाहित्यमा कति छन् भन्ने कुरा बु. प. भा-१, पृ. १०० मा उल्लेख गरिसकेको छु ।

x

x

x

मूल सूत्र—

१-यो लोक केले ढाकेको छ ?

(अजित—)

१. “केनस्सु निवुतो लोको, (इच्चायस्मा अजितो) केनस्सु नप्पकासति ।
किस्साभिलेपनं ब्रूसि, किंसु तस्स महब्भयं १ ॥”

अर्थ—

१-“केले लोकलाई ढाकेको छ ?
के कारणले प्रकाश हुन्न ?
केलाई अभिलेप भन्नुहुन्छ ?
त्यसको महाभय के हो ?”

(बुद्ध—)

२. “अविज्जाय निवुतो लोको, (अजिताति भगवा) पमादा नप्पकासति ।
जप्पाभिलेपनं ब्रूमि, दुक्खमस्स महब्भयं ॥”

१. सुत्त. नि. पृ. ४२४: अजितमाणवपुच्छा, अ. क. ४६७

अर्थ—

२—“लोकलाई अविदद्याले ढाकेको छ,
मात्सर्यता र प्रमादले गर्दा प्रकाश हुन्न ।
तृष्णालाई अभिलेप (= मल) भन्दछु,
दुःख नै उसको महाभय हो ॥”

(अजित—)

३. “सवन्ति सब्बधि सोता, (इच्छायस्मा अजितो) सोतानं किं निवारणं ।
सोतानं संवरं ब्रूहि, केन सोता पिथिय्यरे २ ॥”

अर्थ—

३—“जताततै स्रोतधारहरू ३ बध्दच्छन्,
स्रोतधारलाई केले निवारण गर्नसकिन्छ ?
स्रोतधार बन्दगर्ने उपाय बताउनुहोस्,
केले स्रोतधार बन्द हुन्छ ?”

-
१. मात्सर्यता आदिले गर्दा दानादि कुशलकार्यमा बाधा पुऱ्याउँछ तथा प्रमादले शीलादि गुणधर्ममा बाधा पुऱ्याउँछ । त्यसैले ‘प्रकाश हुन्न’ भनी भनिएको हो । सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६७: अजितसुत्तावण्णना ।
  २. स्याम र रोमनमा: ‘पिथिय्यरे’; सिंहलमा: ‘पिथीय्यरे’ ।
  ३. सबै रूपादि आयतनहरूमा तृष्णादि स्रोतहरू बध्दच्छन् । यस्तै स्रोत-लाई यहाँ स्रोत भनिएको हो । सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६७: अजित-सुत्तावण्णना ।

(बुद्ध—)

४. “यानि स्रोतानि लोकास्मि, (अजिताति भगवा) सति तेसं निवारणं^१ ।
स्रोतानं संवरं ब्रूमि, पञ्जायेते पिधिय्यरे ॥”

अर्थ—

४—“लोकमा जति स्रोतधारहरू छन्, त्यस्को निवारण नै स्मृति हो । यी स्रोतहरू स्मृति र प्रज्ञाद्वारा बन्दहुन्छन् भनी भन्दछु^२ ।”

(अजित—)

५. “पञ्जा चेव सति^३ यं च^३, (इच्छायस्मा अजितो) नामरूपं च मारिस ।
एतं मे पुट्टो पब्रूहि, कत्येतं उपरुज्झति ॥”

अर्थ—

५—“हे मारिष ! जुन प्रज्ञा र स्मृति हुन् तथा जुन् नामरूपहरू हुन्—यिनीहरू कहाँ निरुद्ध हुन्छन् अर्थात् कहाँ अन्त हुन्छन् ? यो मैले सोधेको प्रश्नको उत्तर दिनुहोस् ।”

१. सिंहलमा: ‘निवारणा’ ।

२. रूपादि विषयहरूमा जुन तृष्णादि स्रोतहरू हुन्छन्—ती सबै अनित्यादि प्रतिबेधज्ञानद्वारा मार्गप्रज्ञाले निवारण हुन्छ अर्थात् बन्दहुन्छ ।
सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६८: अजितसुत्तावण्णना ।

३-३. सिंहलमा: ‘सति चेव’; स्याम र रोमनमा: ‘सति च’ ।

(बुद्ध—)

६. “यमेतं पञ्चं अपुच्छि, अजित तं वदामि ते ।
यत्थ नामं च रूपं च, असेसं उपरुज्जति ।
विज्जाणस्स निरोधेन, एत्थेतं उपरुज्जति ॥”

अर्थ—

६—“हे अजित ! जो तिमिले ‘नाम-रूप’ कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छ ?’ भनी प्रश्न सोध्यौ त्यस्को म उत्तर दिन्छु—जब विज्ञानको निरुद्ध हुन्छ तब त्यो त्यहीँ निरुद्ध हुन्छ ।”

१. माथि गा. नं. ५ को प्रश्न सोधाइमा ‘प्रज्ञा र स्मृति’ भन्ने उल्लेख भएको छ । तर बुद्धले दिनु भएको उत्तरमा ‘प्रज्ञा र स्मृति’ को उल्लेख किन नभएको होला ? भन्ने सम्बन्धमा अट्टकथाले “त्यहाँ गा. नं. ५ मा उल्लेख भएको ‘प्रज्ञा र स्मृतिद्वारा’ ‘नाम’ लाई लक्ष गरिएको हुँदा उत्तरमा बुद्धले ‘नाम र रूप’ मात्र प्रयोग गर्नुभएको हो” भनी उल्लेख गरेको छ । सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६८: अजित-सुत्तावण्णना ।

बौद्ध दार्शनिक भाषामा—वेदना, संज्ञा, संस्कार तथा विज्ञान-स्कन्धलाई ‘नाम’ र रूपस्कन्धलाई (= अचेतन तत्वलाई) ‘रूप’ भनिएको हो भनी सबै ठाउँहरूमा बुझ्न सक्नुपर्छ । ‘रूप’ भन्नाले आँखाले देखिने रूप-वर्णलाई मात्र भनिएको होइन । त्यस्तै-भरी ‘नाम’ भन्नाले कसैको नामलाई ‘नाम’ भनिएको होइन भन्ने कुरा पनि बुझ्न सक्नुपर्छ ।

(अजित—)

७. “ये च सङ्घात धम्मासे, ये च सेखाः पुथू इध ।
तेसं मे निपको इरियं, पुट्ठो पन्नूहि मारिस ॥”

अर्थ—

७—“जो संख्यात धर्म (= अरहत्), हो जो शंख (= सिकीरहने, आर्य) हो, जो अरू पृथक्जन (= साधारण मानिस) हुन्—तिनीहरूको चर्याको सम्बन्धमा म सोध्दछु; पण्डितहुनु भएका तपाइले बताउनुहोस् ।”

(बुद्ध—)

८. “कामेसु नाभिर्गिज्जेय्य, मनसानाविलो सिया ।
कुसलो सब्बधम्मानं, सतो भिक्खु परिब्बजे’ति ॥”

अर्थ—

८—“कामविषयमा लोभ नगर्नु; मनमा मलिनता नराख्नु, सबै धर्ममा कुशल हुनु—यही हो स्मृतिमान् भिक्षुको चर्या ।”

-
१. सं. नि. II. पृ. ४१: भूतसुत्तं, निदानसंयुत्तंमा पनि यो गाथा उल्लेख भएको छ । त्यहाँ ‘सेक्खा’ उल्लेख भएको छ । त्यहाँ भगवान् बुद्धले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यो गाथाको अर्थ बताउनु भएको छ ।

२. अस्सलायन माणव

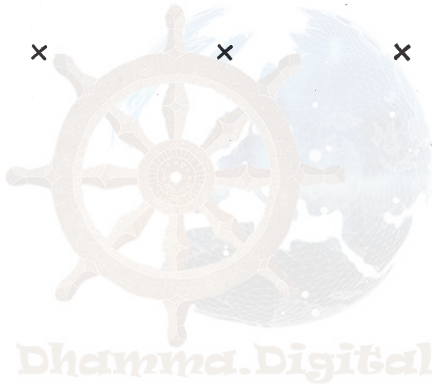
प रि च य

अस्सलायन (= अश्वलायन) गोत्रको आधारमा नामकरण गरिएका एक सोह्रवर्षीय ब्राह्मणलाई यहाँ अनुदित मूल सूत्रमा “अस्सलायन माणव” भनिएको हो । यिनी विद्वान् तथा तीनै वेदमा पारङ्गत थिए । बुद्धसँग भेट्नुभन्दा अगाडिदेखि नै यिनमा बुद्धप्रति आस्था रहेको कुरा सूत्रद्वारा बुझिन्छ । त्यसैले जब ब्राह्मणहरूले “श्रमण गौतमसँग वादगर्नकोनिमित्त जाऔं” भनी यिनलाई आह्वान गरे तब यिनले आफू जान नचाहेको कुरा व्यक्त गरेका मात्र होइनन् धार्मिक श्रमण गौतमसँग वादगर्ने क्षमता आफूमा नभएको कुरा पनि स्पष्ट शब्दमा बताएका थिए ।

किन्तु धेरै जिद्दीगरेपछि यिनी भगवान्कहाँ गएका थिए र भगवान्को कुरा सुनी प्रसन्नभई भगवान् बुद्धकै शरणमापरी आफू उपासकत्वमा रहेको घोषणा पनि गरेका थिए ।

अपदानपाल्लिले—“माता चन्द्रवती नाम, पिता अस्सलायन... ?” अर्थात् “मेरी माता चन्द्रवती र पिता अस्सलायन

हुन्...” भनी महाकोट्टिक स्थविरले आफ्नो अपदानमा उल्लेख गरे- अनुसार यस्तो बुकिन्छ कि अस्सलायन माणव महाकोट्टिक स्थविरका पिता थिए । किन्तु यस सम्बन्धमा अपदानटुकथाले कुनै कुरा उल्लेख गरेको छैन । अरु विशेष कुराहरू अगाडि अनुदित सूत्रमै उल्लेख भएका छन् ।

मूल सूत्र—

१-चारैवर्णको शुद्धि

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेत-
वनाराममा बस्नुभएको थियो । त्यसवखत कुनै कामले^२ विभिन्न राज्य-
हरूबाट^३ आएका पाँचशय ब्राह्मणहरू श्रावस्तीमा बसिरहेका थिए ।
अनि ती ब्राह्मणहरूको मनमा यस्तो लाग्यो—

“यी श्रमण गौतम चारै वर्णका शुद्धि बताउँछन्^४ । श्रमण
गौतमसँग यस वचन (= विषय) मा प्रतिवाद गर्नसक्ने को होला ?”

१. म. नि. II. पृ. ४०३: अस्सलायनसुत्तां, अ. क. III. पृ. २८१

२. यज्ञादि गर्ने कुनै अनियमित काम । पपं. सू. III. पृ. २८१: अस्स-
लायनसुत्तावण्णना ।

३. अङ्गमगध आदि विभिन्न राज्यहरूबाट । पपं. सू. III. पृ. २८१:
अस्सलायनसुत्तावण्णना ।

४. हामी ब्राह्मणहरू चाहिँ स्नानशुद्धि र भावनाशुद्धिद्वारा ब्राह्मणहरू
मात्र शुद्धि हुन्छन् भनी भन्दछौं । तर यी श्रमण गौतमले चाहिँ
चारैवर्णहरू शुद्धि हुन्छन् भनी भन्दछन् । श्रमण गौतमले अयोग्य
भन्दछन् । पपं. सू. III. पृ. २८१: अस्सलायनसुत्तावण्णना ।

त्यसवखत अस्सलायन (= अश्वलायन) भन्ने माणव श्राव-
स्तीमा बस्दथे । उनी तरुण, शीरमुण्डन गरेका, जन्मले सोह्रवर्ष पुगेका,
तीनै वेदमा पारङ्गत; निघण्टू, केटुभ (= कौस्तुभ), अक्षरप्रभेद तथा
इतिहास सहित पाँचौं ग्रन्थहरू, पदशास्त्र, व्याकरण, लोकायत
(= भौतिकवाद) तथा लक्षण-शास्त्रमा पनि निपुण थिए । अनि ती
ब्राह्मणहरूलाई यस्तो लाग्यो—

“यी अस्सलायन माणव श्रावस्तीमा बस्दछन् । उनी तरुण,
शीरमुण्डन गरेका,...? लोकायत तथा लक्षण-शास्त्रमा पनि निपुण
छन् ।”

अनि ती ब्राह्मणहरू जहाँ अस्सलायन माणव थिए त्यहाँ गए;
त्यहाँ पुगेपछि अस्सलायन माणवलाई यस्तो भने - “भो अस्स-
लायन! यी श्रमण गौतम चारैवर्णहरू शुद्धि हुन्छन् भनी भन्दछन् ।
श्रमण गौतमका साथ यस विषयमा प्रतिवाद गर्न तपाइ अस्सलायन
आउनुहोस् ।”

यस्तो भन्दा, अस्सलायन माणवले ती ब्राह्मणहरूलाई यस्तो
भने—“भो ! श्रमण गौतम धर्मवादी हुनुहुन्छ । धर्मवादीसँग प्रतिवाद
मर्न कठिन पर्छ । श्रमण गौतमसँग यस विषयमा प्रतिवाद गर्न म
असमर्थ छु ।”

दोश्रो पटक पनि ती ब्राह्मणहरूले अस्सलायन माणवलाई यस्तो
भने—“भो अस्सलायन ! यी श्रमण गौतम चारैवर्णहरू शुद्धि हुन्छन्

१. माथि जस्तै दोह्य्याई पढ्नु ।

भनी भन्दछन् । श्रमण गौतमका साथ यस विषयमा प्रतिवाद गर्न तपाइ अस्सलायन आउनुहोस् । तपाइ अस्सलायनले परिव्राजक विधानहरू जन्मै अभ्यास गरिसक्नु भएको छ? ।”

दोश्रो पटक पनि अस्सलायन माणवले ती ब्राह्मणहरूलाई यस्तो भने—“भो ! श्रमण गौतम धर्मवादी हुनुहुन्छ । धर्मवादीसँग प्रतिवाद गर्न कठिन पर्छ । श्रमण गौतमसँग यस विषयमा प्रतिवाद गर्न म असमर्थ छु ।”

तेस्रो पटक पनि ती ब्राह्मणहरूले अस्सलायन माणवलाई यस्तो भने—“भो अस्सलायन ! यी श्रमण गौतम चारैवर्णहरू शुद्धि हुन्छन् भनी भन्दछन् । श्रमण गौतमका साथ यस विषयमा प्रतिवाद गर्न तपाइ अस्सलायन आउनुहोस् । तपाइ अस्सलायनले परिव्राजक विधानहरू जन्मै अभ्यास गरिसक्नु भएको छ । तपाइ अस्सलायन युद्ध नगरिकनै पराजित भए जस्तै पराजित नहुनुहोस् ।”

यस्तो भन्दा अस्सलायन माणवले ती ब्राह्मणहरूलाई यस्तो भने—“यति भन्दा पनि तपाइहरूबाट मैले मुक्ति पाइन । भो ! श्रमण

-
१. भनाइको तात्पर्य— त्रिवेद अध्ययन गरेर सबभन्दा पछि प्रव्रजित हुनेहरूले जुन मन्त्रद्वारा प्रव्रजित हुन्छन् र जुन मन्त्रहरू परिहरण गर्छन्—ती सबै तपाइ अस्सलायनले अभ्यास गरिसक्नु भएको छ भनिएको हो । अतः पराजित हुने सवालै उठ्दैन, तपाइको जयनै हुनेछ भन्ने सोची उनीहरूले यस्तो भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. २८१: अस्सलायनसुत्तावण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

गौतम धर्मवादी हुनुहुन्छ । धर्मवादिसँग प्रतिवाद गर्न कठिन पछ । श्रमण गौतमसँग यस विषयमा प्रतिवाद गर्न म असमर्थछु । किन्तु अब म तपाइहरूको वचनले गर्दा जानेछु ।”

ब्राह्मणवादको खण्डन

(१) अनि अस्सलायन माणव धेरै ब्राह्मणहरूका साथ जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अस्सलायन माणवले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भो गौतम ! ब्राह्मणहरू यस्तो भन्दछन् कि—ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ वर्ण (= जात) हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्; ब्राह्मणहरू नै शुक्लवर्ण हुन्, अरू वर्ण कृष्णवर्ण हुन् । ब्राह्मणहरू नै शुद्धि हुन्छन्, अ-ब्राह्मणहरू हुन्न । ब्राह्मणहरू नै ब्रह्माका औरस पुत्रहरू हुन्, मुखबाट निस्केका हुन्, ब्रह्मजः हुन्, ब्रह्मनिर्मित हुन् तथा ब्रह्मदायाद हुन् (= ब्रह्माले दिएको पाउने) । यस विषयमा तपाइ गौतम के भन्नुहुन्छ ?”

“अस्सलायन ! किन्तु ब्राह्मणहरूका ब्राह्मणीहरू ऋतुमती^१ भएका पनि, गर्भिणी भएका पनि, जन्माउनेहरू पनि, दूध पियाउनेहरू

---

१. पुत्रलाभ गर्नकोनिमित्त ब्राह्मणहरूले ब्राह्मणीहरूसँग आवाह-विवाह गरेका पनि देखिन्छन् । अनि पछि गएर उनीहरू ऋतुमती आदि भएका पनि देखिन्छन् । पपं. सू. III. पृ. २८१: अस्सलायनसुत्त-वण्णना ।

पनि देखिन्छन् । ब्राह्मणीहरूको योनीमार्गबाट उत्पन्न भएर पनि उनीहरू (= ब्राह्मणहरू) यस्तो भन्दछन्? कि—ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ वर्ण हुन्, अरु वर्ण हीन हुन्; ब्राह्मणहरू नै शुक्लवर्ण हुन्, अरु वर्ण हीन हुन् । ब्राह्मणहरू नै शुद्ध हुन्छन्, अ-ब्राह्मणहरू हुन्छन् । ब्राह्मणहरू नै ब्रह्माका औरस पुत्रहरू हुन्, ...ब्रह्मदायाद हुन् ।”

“यद्यपि तपाइ गौतम यस्तो भन्दछन्; तैपनि ब्राह्मणहरू चाहिँ यस्तै सम्झन्छन् कि—ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरु वर्ण हीन हुन्; ....ब्राह्मणहरू नै ब्रह्माका औरस पुत्रहरू हुन्,....ब्रह्मदायाद हुन् ।”

(२) “अस्सलायन ! तिमीले सुनेका छौं के — योन कम्बोज^२

१. ब्राह्मणहरू ब्राह्मणीहरूको योनीमार्गबाट उत्पन्न भएर पनि उनीहरू ब्राह्मण नै श्रेष्ठ तथा ब्राह्मणहरू ब्रह्माको मुखबाट उत्पन्न भएका हुन् भनी भन्दछन् । यदि उनीहरूको वचन सत्यहो भन्ने—ब्राह्मणीहरूको पेट नै महाब्रह्माको छाती हुन्छ; ब्राह्मणीहरूको योनीमार्ग नै महाब्रह्माको मुख हुन्छ । ‘छातीमा बसेर मुखबाट उत्पन्न भएका हौं’ भनी भन्न नपाउन् भन्ने कुरा दर्शाउनकोनिमित्त सूत्रमा ‘योनिमार्गबाट उत्पन्न भएर पनि...’ भन्ने आदि कुरा उल्लेख भएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. २८१: अस्सलायनसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. योन देश र कम्बोज देशमध्ये कम्बोज देश त्यसताकाका सोह्र जनपदहरूमध्ये एक थियो भन्ने कुरा अं. नि-८, पृ. ३५३: विसाख-सुत्तमा उल्लेख भएको छ । जसको अनुवाद लेखकको बु.म. भा-१,

र अरू पनि प्रत्यन्त जनपदहरूमा दुवै मात्र वर्णहरू (=जातिहरू) छन्—आर्य र दाश । आर्य भएर दाश पनि हुन्छ^१, दाश भएर आर्य पनि हुन्छ । यस बारेमा तिमी के भन्दछौ त ?”

पृ. १३३ मा र लेखककै बु. रा. भा-१, पृ. ९६ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

वर्तमान समयमा यो देश कहाँ पर्छ भन्ने सम्बन्धमा भरतसिंह उपाध्यायले बु. भा. भू. पृ. ४५६ देखि ४६१ सम्म विस्तृतरूपमा छलफल गरेका छन् । हालको निश्चय अनुसार ईरानलाई भन्न सकिन्छ भनी उपरोक्त ग्रन्थमै उल्लेख भएको छ ।

‘योन’ को संस्कृत रूपान्तर ‘यवन’ हो र यो देश हालको ग्रीस हो भन्ने विचार भरतसिंह उपाध्यायले वहाँको बु. भा. भू. पृ. ४७३ मा लेखेका छन् ।

१. कुनै ब्राह्मण व्यापार गर्दै भार्यासहित योन देश अथवा कम्बोज देशमा पुग्छ र ब्राह्मण मर्छ । उसको पुत्र नभएकोले ब्राह्मणीले दाशसँग अथवा कामदारसँग संवास गर्छ । यसबाट बालक जन्मिन्छ । सो बालक दाश नै हुन्छ । सो बालक उसको धनसम्पत्तिको अंस्यारी हुन्छ । सो बालक आमाबाट शुद्ध र बाबुबाट अशुद्ध हुन्छ । उ ब्यापार गर्दै मध्यप्रदेशमा गई ब्राह्मणी कुमारी लिन्छ र उसको गर्भबाट पुत्र पाउँछ । त्यो पनि आमाबाट शुद्ध र बाबुबाट अशुद्ध हुन्छ । यसरी ब्राह्मण धर्ममै जातिसम्भेद देखिन्छ भन्ने कुरा दर्शाउनकोनिमित्त यो कुरा गरिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २८१-८२: अस्सलायनसुत्तवण्णना ।

“भो ! हो, मैले पनि सुनेको छु कि—योन कम्बोज र अरू पनि प्रत्यन्त जनपदहरूमा दुवै मात्र वर्णहरू छन्—आर्य र दाश । आर्य भएर दाश पनि हुनसक्छ, दाश भएर आर्य पनि हुनसक्छ ।”

“अस्सलायन ! त्यसोभए यहाँ, ब्राह्मणहरूको के बल रह्यो त, के आश्वासन रह्यो त ? —जहाँ कि ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्; ....?”

“यदचपि तपाइ गौतम यस्तो भन्नुहुन्छ; तैपनि ब्राह्मणहरू चाहि यस्तै सोचदछन् कि—ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ वर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्; ....।”

(३) “अस्सलायन ! प्राणातिपाती, अदिन्नादायी, काममिथ्या-चारी, मृषावादी, पैशुन्यवादी, परुषभाषी, सम्प्रलापी, लोभी, द्वेषी तथा मिथ्यादृष्टिक हुने क्षत्रीहरू मात्र शरीर छाडी मरणपछि अपाय दुर्गति विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुन्छन् र ब्राह्मणहरू हुँदैनन् कि^२ ? प्राणातिपाती,....तथा मिथ्यादृष्टिक हुने वैश्यहरू मात्र शरीर छाडी.... नरकमा उत्पन्न हुन्छन् र ब्राह्मणहरू हुँदैनन् कि ? प्राणातिपाती.... तथा मिथ्यादृष्टिक हुने शूद्रहरू मात्र शरीर छाडी....नरकमा उत्पन्न हुन्छन् र ब्राह्मणहरू हुँदैनन् कि ? यस विषयमा तिमि के भन्दछौत ?”

१. दास भएका दास नै हुन्छन् र आर्य भएका आर्य नै हुन्छन् तथा ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ हुन्छन् भन्नेमा ब्राह्मणहरूको के शक्ति रह्यो त ? पपं. सू. III. पृ. २८२: अस्सलायनसुत्तवण्णना ।

२. भनाइको तात्पर्य प्राणीहिंसादि गर्ने क्षत्री, वैश्य, शूद्रहरू मात्रै नरकमा जान्छन् कि अथवा ब्राह्मणहरू पनि जान्छन् भनी सोधिएको हो ।

“भो गौतम ! त्यसो होइन्, प्राणातिपाती, ...क्षत्रीहरू पनि, ...
नरकमा जान्छन् । भो गौतम ! प्राणातिपाती ब्राह्मणहरू पनि, ...
नरकमा जान्छन्, ...भो गौतम ! प्राणातिपाती वैश्यहरू पनि, ...
नरकमा जान्छन्, ...भो गौतम ! प्राणातिपाती शूद्रहरू पनि, ...
नरकमा जान्छन् ।”

“अस्सलायन ! त्यसो भए यहाँ, ब्राह्मणहरूको के बल रह्यो त,
के आश्वासन रह्यो त ? ...”

“यद्यपि तपाइ गौतम यस्तो भन्नुहुन्छ; तँपनि ब्राह्मणहरू
चाहिँ यस्तै सम्झ्छन् कि—ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ वर्ण हुन्, अरु वर्ण
हीन हुन्...।”

(४) “अस्सलायन ! प्राणीघातबाट विरत हुने, अदिन्नादान-
बाट विरत हुने, काममिथ्याचारबाट विरत हुने, मृषावादबाट विरत हुने,
पैशुन्यवादबाट विरत हुने, परुषवाचाबाट विरत हुने, सम्प्रलापबाट विरत
हुने, निर्लोभी, अद्वेषी तथा सम्यक्दृष्टिक हुने ब्राह्मणहरू मात्रै शरीर
छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन सक्छन् र क्षत्रीहरू,
वैश्यहरू, शूद्रहरू उत्पन्न हुन सक्दैनन् ? यस विषयमा त्तिमी के भन्दछौ
त ?”

“भो गौतम ! त्यसो होइन् । प्राणीघातबाट विरत हुने, ...तथा
सम्यक्दृष्टिक हुने क्षत्रीहरू पनि, ब्राह्मणहरू पनि, वैश्यहरू पनि, शूद्रहरू
पनि, शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन सक्छन् ।
भो गौतम ! प्राणीघातबाट विरत हुने, अदिन्नादानबाट विरत हुने,

काममिथ्याचारबाट विरत हुने, मृषावादबाट विरत हुने, पैशुन्यवादबाट विरत हुने, परुषवाचाबाट विरत हुने, सम्प्रलापबाट विरत हुने, निर्लोभी, अद्वेषी तथा सम्यक्दृष्टिक हुने सबै चारवर्णहरू शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन सक्छन् ।”

“अस्सलायन ! त्यसोभए यहाँ, ब्राह्मणहरूको के बल रह्यो त, के आश्वासन रह्यो त ? ...”

“यदचपि तपाइ गौतम यस्तो भन्नुहुन्छ; तैपनि ब्राह्मणहरू चाहिँ यस्तै सम्झन्छन् कि—ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ वर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्.. ।”

(५) “अस्सलायन ! के त ब्राह्मणहरूले यस प्रदेशमा (=यो संसारमा) वैररहित, द्वेषरहित भई मैत्रीचित्तको भावना गर्न सक्छन् र क्षत्रीहरूले, वैश्यहरूले र शूद्रहरूले सक्दैनन् ? यस विषयमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भो गौतम ! त्यसो होइन । क्षत्रीहरूले पनि यस प्रदेशमा वैररहित, द्वेषरहित भई मैत्रीचित्तको भावना गर्न सक्छन्; भो गौतम ! ब्राह्मणहरूले पनि, ...वैश्यहरूले पनि, ...शूद्रहरूले पनि यस प्रदेशमा... मैत्रीचित्तको भावना गर्न सक्छन् । भो गौतम ! सबै चारवर्णहरूले यस प्रदेशमा वैररहित, द्वेषरहित भई मैत्रीचित्तको भावना गर्न सक्छन् ।”

“अस्सलायन ! त्यसोभए यहाँ, ब्राह्मणहरूको के बल रह्यो त, के आश्वासन रह्यो त ? ...”

“यदचपि तपाइ गौतम यस्तो भन्नुहुन्छ; तैपनि ब्राह्मणहरू

चाहिं यस्तै सम्फण्छन् कि—ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ वर्ण हुन्, अरु वर्ण हीन हुन्, ...।”

(६) “अस्सलायन ! ब्राह्मणहरूले मात्र सोत्तिसिर्नानि (= स्नानचूर्ण = साबुन आदि) लिई नदीमा गई मैलो फाल्न सक्छन् र क्षत्री, वैश्य र शूद्रहरूले सक्दैनन् ?”

“भो गौतम ! त्यसो होइन । क्षत्रीहरूले पनि, ... ब्राह्मणहरूले पनि, ... वैश्यहरूले पनि, ... शूद्रहरूले पनि सोत्तिसिर्नानि लिई नदीमा गई मैलो फाल्न सक्छन् । भो गौतम ! सबै चारवर्णहरूले सोत्तिसिर्नानि लिई नदीमा गई मैलो फाल्न सक्छन् ।”

“अस्सलायन ! त्यसोभए यहाँ, ब्राह्मणहरूको के बल रह्यो त, के आश्वासन रह्यो त ? ...”

“यदचपि तपाइ गौतम यस्तो भन्नुहुन्छ; तैपनि ब्राह्मणहरू चाहिं यस्तै सम्फण्छन् कि—ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ वर्ण हुन्, अरु वर्ण हीन हुन्; ...।”

(७) “अस्सलायन ! यहाँ, अभिषेक प्राप्त क्षत्री राजाले विभिन्न जातिका एक शय पुरुषहरूलाई एकत्रित पारी यसो भन्छन्— ‘जो यहाँ क्षत्री कुलबाट, ब्राह्मण कुलबाट, राजन्य कुलबाट उत्पन्न भएका हुनुहुन्छ तपाइहरू यहाँ आउनुहोस् । तपाइहरूले शालको काठबाट, सल्लाको काठबाट, चन्दनको काठबाट अथवा पदुम (= रुखकमल) को काठबाट अरणी लिई आगो बाल्नुहोस्, ज्वाला (= तेज) निकाल्नुहोस् ।

जो यहाँ चण्डालकुलबाट, निषादकुलबाट, वेणुकुलबाट, सार्कीकुलबाट, पुक्कुसकुलबाट उत्पन्न भएका छन् तिनीहरू पनि यहाँ आउन् । तिनीहरूले पनि कुकुरलाई खुवाउने द्रोणीबाट, सुगुरलाई खुवाउने द्रोणीबाट, धोबीको लुगाधुने द्रोणीबाट अथवा एण्डक (= अँणिल) काठबाट अरणी लिई आगो बाल, ज्वाला (= तेज) निकाल ।' अस्सलायन ! जो क्षत्रीकुलबाट, ब्राह्मणकुलबाट, राजन्यकुलबाट उत्पन्न भएका हुन्— तिनीहरूले शालको काठबाट, ... अरणी लिई निकालेको जो आगो अर्थात् ज्वाला हो, त्यो मात्र अर्चिमान्, वर्णवान् तथा प्रभास्वर हुन्छ र आगोले लिनुपर्ने काम^१ पनि लिइन्छ कि अथवा जो ती चण्डालकुलबाट, ... उत्पन्न भएका हुन्— तिनीहरूले कुकुरलाई खुवाउने द्रोणीबाट, ... अथवा एण्डक काठबाट अरणी लिई निकालेको जो आगो अर्थात् ज्वाला हो— त्यो पनि अर्चिमान्, वर्णवान् तथा प्रभास्वर हुन्छ र आगोले लिनुपर्ने काम पनि लिनसकिन्छ ? यस विषयमा तिम्रो के भन्दछौ त ?”

“भो गौतम ! त्यसो होइन । भो गौतम ! जो ती क्षत्रीकुलबाट, ... उत्पन्न भएका हुन्— तिनीहरूले शालको काठबाट ... अरणी लिई निकालेको जो आगो अर्थात् ज्वाला हो— त्यो पनि अर्चिमान्, वर्णवान् तथा प्रभास्वर हुन्छ र आगोद्वारा लिनुपर्ने काम पनि लिनसकिन्छ । त्यस्तै- गरी जो चण्डालकुलबाट, ... उत्पन्न भएका हुन्— तिनीहरूले कुकुरहरू-

-
१. जाडो हटाउने, अन्धकार हटाउने, तथा खाना पकाउने आदि आगो-बाट लिइने कामहरू । पपं. सू. III. पृ. २८२: अस्सलायनसुत्त-वण्णना ।

लाई खुवाउने द्रोणीबाट, ...अथवा एण्डक काठबाट अरणी लिई निकालेको जो आगो अर्थात् ज्वाला हो—त्यो पनि अर्चिवान्, वर्णवान् तथा प्रभास्वर हुन्छ र आगोद्वारा लिनुपर्ने काम पनि लिन सकिन्छ । भो गौतम ! सबै प्रकारबाट उत्पन्न अग्निहरू अर्चिवान्, वर्णवान् तथा प्रभास्वर हुन्छन् र ती सबै आगाबाट आगाद्वारा लिनुपर्ने काम पनि लिनसकिन्छ ।”

“अस्सलायन ! त्यसोभए यहाँ, ब्राह्मणहरूको के बल रह्यो त के आशवासन रह्यो त ? ...”

“यदचपि तपाइ गौतम यस्तो भन्नुहुन्छ; तैपनि ब्राह्मणहरू चाहिँ यस्तै सम्झन्छन् कि—ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ वर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्; ... ।”

(८) “अस्सलायन ! यहाँ क्षत्रीकुमारले ब्राह्मणकन्यासँग सहवास गर्छ, उनीहरूको सहवासको कारणले पुत्र जन्मिन्छ, उसलाई आमा अनुसार ब्राह्मण र बाबु अनुसार क्षत्री हो भनी भन्नुपर्छ कि पर्देन त ? यस विषयमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भो गौतम ! जो त्यो क्षत्रीकुमारद्वारा ब्राह्मण कन्याबाट पुत्र उत्पन्न भयो, त्यसलाई आमा अनुसार ब्राह्मण र बाबु अनुसार क्षत्री हो भनी भन्नुपर्छ ।”

“अस्सलायन ! यहाँ ब्राह्मण कुमारले क्षत्री कन्यासँग सहवास गर्छ, उनीहरूको सहवासको कारणले पुत्र जन्मिन्छ, त्यसलाई बाबु अनुसार

ब्राह्मण र आमा अनुसार क्षत्री हो भनी भन्नुपर्छ कि पर्देन त ? यस विषयमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भो गौतम ! जो त्यो ब्राह्मण कुमारद्वारा क्षत्री कन्याबाट पुत्र उत्पन्न भयो, त्यसलाई बाबु अनुसार ब्राह्मण र आमा अनुसार क्षत्री हो भनी भन्नुपर्छ ।”

“अस्सलायन ! (भनौं कि) यहाँ गधाले घोडीसँग सहवास गर्छ, उनीहरूको सहवासको कारणद्वारा बच्चा (= किशोर) जन्मिन्छ; जो त्यो गधाद्वारा घोडीबाट बच्चा (= किशोर) उत्पन्न भयो, उसलाई बाबु अनुसार ‘गधा’ र आमा अनुसार ‘घोडा’ हो भनी भन्नुपर्छ कि पर्देन त ? यस विषयमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भो गौतम ! त्यो बच्चालाई खच्चर (= अस्सतर=अश्वतर) भन्दछन् । भो गौतम यही यहाँ भेद देख्दछु; तर त्यो अर्को चाहिँमा (माथिको ब्राह्मण क्षत्रीहरूमा) कुनै भेद देखिदैन ?”

१. जुन कुरा ब्राह्मणहरू चारवर्ण मात्र छन् भनी भन्दछन् त्यस कुराको त्रुटी देखाउनकोनिमित्त माथिका ‘क्षत्री कुमार ब्राह्मण कुमारी’ भन्ने आदि कुरा भन्नुभएको हो ।

जसरी गधा र घोडीको संयोगबाट उत्पन्न हुने बच्चालाई ‘खच्चर’ भन्दछन् त्यसरी नै ब्राह्मण र क्षत्रीहरूको संयोगबाट उत्पन्न हुनेलाई अर्को नामकरण गरिने चलन छैन भन्ने अभिप्रायले ‘त्यो अर्कोचाहिँमा कुनै भेद देखिदैन’ भनी सूत्रमा भनिएको हो । तर भगवान्ले चाहिँ क्षत्री कुमारद्वारा ब्राह्मण कुमारीबाट पाएकोलाई

(९) “अस्सलायन ! (भनों कि) यहाँ सहोदर दुइ दाजुभाइ माणवहरू छन् । (तीमध्ये) एउटा विद्वान् अध्ययन गरेको अर्को अविद्वान् अध्ययन नगरेको । यी दुइ मध्ये कुनचाहिंलाई प्रथमतः ब्राह्मणहरूले श्रद्धा-भोज, मङ्गल-भोज, यज्ञ-भोज अथवा स्वागत-भोज खुवाउँछन् ?”

“भो गौतम ! जो त्यो माणव विद्वान् छ अध्ययन गरेको छ— उसलाई प्रथमतः ब्राह्मणहरूले श्रद्धा-भोज, मङ्गल-भोज, यज्ञ-भोज अथवा स्वागत-भोज खुवाउँछन् । भो गौतम ! त्यो अविद्वान् अनपढलाई दिएको फल के महान् होला र !”

(१०) “अस्सलायन ! (भनों कि) यहाँ सहोदर दुइ दाजुभाई माणवहरू छन् । (ती मध्ये) एउटा विद्वान् अध्ययन गरेको तर दुराचारी, पापधर्मी; अर्को चाहिं अविद्वान् अनपढ तर सदाचारी कल्याणधर्मी । यी दुइमध्ये कुनचाहिंलाई प्रथमतः ब्राह्मणहरूले श्रद्धा-भोज, मङ्गल-भोज, यज्ञ-भोज अथवा स्वागत-भोज खुवाउँछन् त ?”

“भो गौतम ! जो त्यो माणव अविद्वान् अनपढ तर सदाचारी कल्याणधर्मी छ— त्यसलाई प्रथमतः ब्राह्मणहरूले श्रद्धा-भोज, मङ्गल-

---

‘स्वत्तियपारिसक’ र अर्कोलाई ‘ब्राह्मणपारिसक’ भन्दछन् भनी भन्नुभई पञ्चम जाति पनि छ भन्ने कुरा दर्शाइएको हो । अतः चारैवर्णहरू शुद्धि हुनसक्छन् भन्ने कुरातिर ध्यानाकर्षण गराउनु हुँदै अगाडिका कुराहरू जनाउनु भएको हो । पपं. सू. III. पृ. २८२-८३: अस्सलायनसुत्तवण्णना ।

भोज, यज्ञ-भोज अथवा स्वागत-भोज खुवाउँछन् । भो गौतम !
दुराचारी पापधर्मीलाई दिएको फल के महान् होला र !”

“अस्सलायन ! पहिले तिमी जातिमा गयौ; जातिमा गएर
मन्त्रमा गयौ; मन्त्रमा गएर तपमा गयौ; तपमा गएर चातुर्वर्ण शुद्धिमा
फर्केर आयौ—जुन कुराको उपदेश म गर्दछु ।”

यस्तो भन्नुहुँदा अस्सलायन माणव चूपलागी, नाजवाफ भई,
शीर निहुऱ्याई, तलतिर हेरी, चिन्तित भई केही भन्न नसकी बसे ।

असित देवल ऋषिका कुरा

अनि भगवान्ले अस्सलायन माणवलाई चूपलागी, नाजवाफ
भई, शीर निहुऱ्याई, तलतिर हेरी, चिन्तित भई केही भन्न नसकी
बसिरहेको देखेर अस्सलायन माणवलाई यस्तो भन्नुभयो—

“अस्सलायन ! अतीतकालमा अरण्यायतनको पर्णकुटीमा बसि-
रहेका सातजना ब्राह्मण ऋषिहरूको मनमा यस्तो पापकदृष्टि (= गलत
विचार) उत्पन्न भएको थियो—‘ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरु वर्ण
हीन (= नीच) हुन्...?’ । अस्सलायन ! अनि असित देवल^२

१. माथि पृ. २१ मा छैँ पढ्नु ।

२. ‘असित’ भनेको कालो हो, ‘देवल’ भनेको उनको नाम हो । अतः
‘असित देवल’ लाई कहीं कहीं ‘काल देवल’ पनि भनिएकोछ । पपं.
सू. III. पृ. २८३: अस्सलायनसुत्तवण्णना ।

(काल देवल) ऋषिले—अरण्यायतनको पर्णकुटीमा बसिरहेका सातजना ब्राह्मण ऋषिहरूको मनमा—‘ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरु वर्ण हीन हुन्...’ भन्ने पापकदृष्टि उत्पन्न भएको कुरा सुने । अस्सलायन ! असित देवल ऋषि केश दाह्री क्षौर गरी, मजेठी वर्णका वस्त्रहरू पहिरी, पत्र पत्र तलुवा भएको चप्पल (=पटलियो उपाहना) लगाई, सुनचाँदीयुक्त लट्टी लिई, सातजना ब्राह्मण ऋषिहरूको कुटीको आँगनमा प्रादुर्भाव भए । अस्सलायन ! अनि कुटीको आँगनमा टर्हलिदै असित देवल ऋषिले यस्तो भने—‘हाँ, यी ब्राह्मण ऋषिहरू कहाँ गए ? हाँ, यी ब्राह्मण ऋषिहरू कहाँ गए ?’ अस्सलायन ! अनि ती सातजना ब्राह्मण ऋषिहरूलाई यस्तो लाग्यो—‘गँवार वालक जस्तै सातजना ब्राह्मण ऋषिहरूको कुटीको आँगनमा टर्हलिदै ‘हाँ, यी ब्राह्मण ऋषिहरू कहाँ गए ? हाँ, यी ब्राह्मण ऋषिहरू कहाँ गए ?’ भन्ने यो को रहेछ ? अवश्य पनि यसलाई अभिशाप गर्नुपर्नेछ ।’ अस्सलायन ! अनि सातजना ब्राह्मण ऋषिहरूले असित देवल ऋषिलाई—‘भस्म होस् वसल (=वृषल) ! भस्महोस् वसल !’ भनी अभिशाप गरे । अस्सलायन ! जति जति सातजना ब्राह्मण ऋषिहरूले असित देवल ऋषिलाई अभिशाप गरे त्यति त्यति असित देवल ऋषि क्कन् क्कन् अभिरूप भए, क्कन् क्कन् दर्शनीय भए, क्कन् क्कन् प्रासादिक पनि भए । अस्सलायन ! अनि ती सातजना ब्राह्मण ऋषिहरूको मनमा यस्तो लाग्यो—‘हामीहरूले गरेको तपस्या तुच्छ रहेछ, ब्रह्मचर्य निष्फल रहेछ । अधि अधि हामीहरूले ‘भस्महोस् वसल ! भस्महोस् वसल !’ भनी जसलाई अभिशाप गर्दथ्यौं केही भस्म नै हुन्थे । यीनलाई चाहिँ जति जति हामीले

अभिशाप गन्थौं उति उति यी अभिरूपतर, दर्शनीयतर, तथा प्रासादिक-
तर हुन्छन् ।’ (अनि असित देवल ऋषिले यस्तो भने —) ‘तपाइहरूको
तपस्या तुच्छ छैन, तपाइहरूको ब्रह्मचर्य निष्फल छैन । बल्कि जो तपाइ-
हरूको चित्त म प्रति दूषित भयो त्यसलाई हटाउनुहोस् ।’ ‘जो तपाइ प्रति
चित्त दूषित भयो त्यसलाई हामीहरू हटाउँनेछौं । तपाइ को हुनुहुन्छ नि ?’
‘तपाइहरूले असित देवल ऋषि भन्ने नाम सुन्नुभएको छ ?’ ‘भो !
सुनेका छौं ।’ ‘भो ! म सोही हुँ ।’

“अस्सलायन ! अनि असित देवल ऋषिलाई अभिवादन गर्न
सातजना ब्राह्मण ऋषिहरू अगाडि गए । अस्सलायन ! अनि असित
देवल ऋषिले सातजना ब्राह्मण ऋषिहरूलाई यस्तो भने—‘भो !
अरण्यायतनको पर्णकुटीमा बसिरहेका तपाइ सातैजना ब्राह्मण ऋषिहरूको
मनमा यस्तो पापकदृष्टि उत्पन्न भयो भन्ने कुरा मैले सुने— ‘ब्राह्मणहरू
नै श्रेष्ठवर्ण हुन् अरु वर्ण हीन हुन् ; ब्राह्मणहरू नै शुक्लवर्ण हुन् अरु
वर्ण कृष्ण हुन् ; ब्राह्मणहरू नै शुद्धि हुन्छन् अ-ब्राह्मणहरू हुन्नन् ;
ब्राह्मणहरू नै ब्रह्माका औरस पुत्रहरू हुन्, मुखबाट निस्केका हुन्, ब्रह्मज-
हुन्, ब्रह्मनिर्मित हुन् तथा ब्रह्मदाय हुन् ।’ ‘भो ! हो ।’ ‘तपाइहरू
जान्नुहुन्छ के (तपाइहरूलाई) जन्मदिने माता ब्राह्मणकहाँ मात्र गई र
अ-ब्राह्मणकहाँ गइन ?’ ‘भो ! जान्दैनौं ।’ ‘तपाइहरू जान्नुहुन्छ के
(तपाइहरूलाई) जन्मदिने माताकी माता उसकी पनि माता गरी सात-
पुस्तासम्मकी माता ब्राह्मणकहाँ मात्र गई र अ-ब्राह्मणकहाँ गइन ?’
‘भो ! जान्दैनौं ।’ ‘तपाइहरू जान्नुहुन्छ के (तपाइहरूलाई) जन्मदिने
पिता ब्राह्मणीकहाँ मात्र गयो र अ-ब्राह्मणीकहाँ गएन ?’ ‘भो !

जान्दैनौ ।' 'तपाइहरू जान्नुहुन्छ के (तपाइहरूलाई) जन्मदिने पिताको पिता उसको पनि पिता गरी सातपुस्तासम्मको पिता ब्राह्मणीकहाँ मात्र गयो र अ-ब्राह्मणीकहाँ गएन ?' 'भो ! जान्दैनौ ।' 'तपाइहरू जान्नुहुन्छ के' कसरी गर्भः धारण हुन्छ ?' 'भो ! हामीहरू जान्दछौं कि कसरी गर्भ धारण हुन्छ । (१) यहाँ आमाबाबुहरू एकत्रित हुन्छन्, (२) आमा पनि ऋतुमती^२ हुन्छे, (३) गर्भर्व (= गर्भमा उत्पन्न हुनसक्ने सत्व अर्थात् प्रतिसन्धि चित्त) पनि उपस्थित हुन्छ (= उत्पन्न हुन्छ) । यसरी तीनै संयोग^३ एकत्रित हुनाको कारणद्वारा गर्भ धारण हुन्छ ।' 'केत,

१. यहाँ 'गर्भ' भनी गर्भमा उत्पन्न हुनसक्ने 'सत्व' लाई भनिएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. २५८: महातण्हासङ्ख्यसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
२. स्त्रीहरूको जुन ठाउँमा बालक उत्पन्न हुन्छ त्यस ठाउँमा रगतको डल्लो भई फुटेर बघ्नथाल्छ । त्यसवखत वस्तु शुद्धि हुन्छ । यसै अवस्थालाई 'ऋतुमती' भनिन्छ । वस्तु शुद्धि भएको बेलामा आमा-बाबुहरूको एक रात सन्निपात भए पनि सातदिनसम्म क्षेत्र नै हुन्छ । त्यसवखत हात समाल्ने, चुलो समाल्ने, अङ्गप्रत्यङ्ग परामर्श-आदिद्वारा पनि गर्भधारण हुनसक्छ भनी पपं. सू. II. पृ. २५८: महातण्हासङ्ख्यसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
३. यी तीन संयोग बिना गर्भधारण हुनु सक्दैन भनी भनिएको हो । यस सम्बन्धका अरू कुराहरू म. नि. I. पृ. ३२७: महातण्हासङ्ख्य-सुत्तमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

तसाइहरू जान्नुहुन्छ के त्यो गन्धर्व (= गर्भ धारण हुने सत्व वा विज्ञान) क्षत्री नै थियो अथवा ब्राह्मण नै थियो अथवा वैश्य नै थियो अथवा शूद्र नै थियो ?' 'भो ! हामीहरू जान्दैनौं कि—त्यो गन्धर्व क्षत्री नै थियो वा ब्राह्मण नै थियो वा वैश्य नै थियो वा शूद्र नै थियो ।' 'भो ! त्यसोभए तपाइहरू जान्नुहुन्छ के—तपाइहरू को हुनुहुन्छ ?' 'भो ! त्यसोभए हामीहरू जान्दैनौं कि—हामीहरू को हौं ।'

“अस्सलायन ! असित देवल ऋषिद्वारा सोधिएका कारण-हरूलाई ती सातजना ब्राह्मण ऋषिहरूले त सम्पादन गर्न सकेनन् भने अहिले तिमीले आफ्नो जातिवाद सम्बन्धी मैले सोधेका कारणहरूका बारेमा के सम्पादन गर्न सकौला, जो कि अहिलेसम्म तिमी स-आचार्य नै छौं; पूर्णले^१ जस्तै दाडु समात्न पनि तिमीले जानेका छैनौं^२ ।

१. उपरोक्त सातजना ब्राह्मण ऋषिहरूको पूर्ण भन्ने भान्से थियो । उ पाक-शास्त्र जान्दथ्यो । तिमीत अहिलेसम्म दाडु समात्ने काम सिक्दैछौ । पूर्णले जस्तै दाडु समात्न पनि जानेका छैनौ । छोट-करीमा भन्ने हो भने असित देवलसँग ती ब्राह्मण ऋषिहरूले आफ्नो जातिवादका कुरा सम्पादन गर्न सकेनन् भने अहिले तिमीले के सम्पादन गर्न सकौला भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २८३: अस्सलायनसुत्तवण्णना ।
२. यी अस्सलायन माणव श्रद्धालु थिए । आफू बस्ने घरको एउटा कोठामा एक चैत्य (= पूजास्थान) बनाई राखेका थिए । भनिन्छ कि आजसम्म पनि अस्सलायन (= अश्वलायन) वंशका घरहरूमा चैत्य बनाई राखेको हुन्छ । पपं. सू. III. पृ. २८४: अस्सलायन-सुत्तवण्णना ।

यस्तो भन्नुहुँदा अस्सलायन माणवले भगवान्लाई यस्तो भने—

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! भो गौतम !
जस्तै—घोप्टेकोलाई उत्तानोपारिदिदा वा ढाकिएकोलाई उघारिदिदा वा
बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिदा अथवा अन्धकारमा तेलको दियो
बालिदिदा आँखाहुनेले रूप देखदछ - त्यस्तैगरी तपाइ गौतमले मलाई
अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म तपाइ गौतमको
शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजीवन शरणमा
आएको उपासक हो भनी तपाइ गौतमले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

Dhamma.Digital

३. उदायी ब्राह्मण

प र च य

एकदिन बुद्ध भगवान्कहाँ गई जब उदायी ब्राह्मणले बुद्धसँग “के तपाइ पनि यज्ञको वर्णन गर्नुहुन्छ ?” भनी सोधे तब वहाँले “सबै यज्ञहरूको वर्णन गर्दिन” भनी उत्तर दिनुभयो ।

ब्राह्मण धर्ममा ‘यज्ञ’ को अर्थ हिंसामय यज्ञलाई लक्षगरिन्छ भने बुद्धको धर्ममा ‘यज्ञ’ को अर्थ दानादि अहिंसामय कुशलकर्महरूलाई लक्षगरिएको हुन्छ । त्यसैले बुद्ध भगवान्ले अगाडिको सूत्रमा हिंसामय यज्ञलाई प्रतिक्षेप गर्नुहुँदै “सबै यज्ञहरूलाई वर्णन गर्दिन” भनी भन्नु भएको हो । अरू कुराहरू अनुदित मूल सूत्रबाटै प्रष्ट हुनेछन् ।

उदायी भन्ने ब्राह्मणको अलावा अरू पनि उदायी नाम भएका व्यक्तिहरू छन् के, भन्ने कुरा बु. प. भा-१, पृ. १०० मा उल्लेख गरिसकेको छु । यहाँ चाहिँ उदायी नाम जोडिएका कति सूत्रहरू छन्, भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छु ।

१) उदायीसुत्तं—यस सूत्रमा आयुष्मान् आनन्द र आयुष्मान्

उदायीको बीचमा छलफल भएका कुराहरू छन् । कौशम्बीको घोषिता-
राममा बसिरहुनु भएको वेलामा आयुष्मान् उदायीले “जस्तै भगवान् ले
यो शरीरलाई ‘अन्-आत्म’ भनी भन्नुभएको छ त्यस्तैगरी विज्ञानलाई
पनि ‘अन्-आत्म’ भनी देखाउन सकिन्छ के ?” भनी आयुष्मान्
आनन्दसँग सोधदा आयुष्मान्, आनन्दले भन्नसकिन्छ, देखाउन सकिन्छ
भन्ने कुराको प्रमाण देखाउनु भएको छ । सं. नि. III. पृ. १५०ः
सलायतनसंयुत्तं ।

(२) उदायीसुत्तं—यस सूत्रमा आयुष्मान्, उदायीले आफूले
सप्तबोध्यङ्गलाई धेरै अभ्यास गर्दछु भनी सेतक भन्ने सुम्भहरूको
निगममा बसिरहुनु भएका बुद्ध समक्ष उद्गार प्रकट गरेका कुराहरू
उल्लेख भएका छन् । सं. नि. IV. पृ. ८२ः बोज्जङ्गसंयुत्तं ।

(३) उदायीसुत्तं—यस सूत्रमा आयुष्मान्, उदायीले धेरै
गृहपति परिषद्लाई धर्मोपदेश गरिरहेको कुरो आयुष्मान्, आनन्दले
भगवान्लाई सुनाउनु हुँदा भगवान्ले धर्मोपदेश गर्नु सजिलो छैन,
धर्मोपदेश गर्नेहरूमा पाँच गुणहरू हुनुपर्छ भनी भन्नु भएका कुराहरू
छन् । जस्तै - (१) आनुपूर्विकथा भन्ने छु, (२) कारणहरू देखाई
भन्ने छु, (३) दयापूर्वक भन्ने छु, (४) लाभसत्कारको आशा नलिई
भन्ने छु तथा (५) आफ्नो प्रशंसा र अर्काको निन्दा नगरी भन्ने छु ।
अं. नि-५, पृ. ४३३

(४) उदायीसुत्तं—यस सूत्रमा भगवान्ले आयुष्मान्, उदायी
(छाल) सँग प्रश्न सोध्नु हुँदा आयुष्मान्, उदायी चूपलागेर बसे ।

अनि नजिकमा बसिरहनु भएका आयुष्मान्, आनन्दसँग प्रश्न सोध्नु भयो र वहाँले बताउनु भएका उत्तरहरू यसमा छन् । यस सूत्रमा उदायी (लाल) लाई भगवान्‌ले मोघपुरुष भन्नुभएको कुरा पनि छ ।
 अं. नि-६, पृ. ६०

मूल सूत्र -

१-बुद्ध, हिंसायुक्त यज्ञको वर्णन गर्नुहुन्न

अनि उदायी ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुराकानी गरिसके पछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका उदायी ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने^१—

“भो गौतम ! के तपाइ पनि यज्ञको वर्णन गर्नुहुन्छ ?”

“ब्राह्मण ! म सबै यज्ञहरूको वर्णन गर्दिन । न त म सबै यज्ञहरूको अवर्णन नै गर्छु । ब्राह्मण ! जुन यज्ञमा गाईहरू काटिन्छन्, बोकाहरू काटिन्छन्, कुखुराहरू, सुगुरहरू काटिन्छन्, तथा विविध प्राणीहरूको ज्यान लिइन्छ—ब्राह्मण ! त्यस्ता प्रकारका प्राणीघात हुने यज्ञको म वर्णन गर्दिन । किन भने ? - यसप्रकारका प्राणीघात हुने यज्ञहरूमा अरहन्तहरू अथवा अरहत् मार्गमा लाग्नेहरू उपस्थित हुन्न ।

“ब्राह्मण ! जुन यज्ञमा गाईहरू काटिन्छन्, बोकाहरू काटिन्छन्, कुखुरा, सुगुरहरू काटिन्छन्, तथा कुनैप्रकारका प्राणीहरूको ज्यान

१. अं. नि-४, पृ. ४५: उदायीसुत्तं, अ. क. II. पृ. ५०८

लिङ्ग— ब्राह्मण ! त्यस्तो प्रकारको प्राणीघात नहुने यज्ञको वर्णन म गर्दछु । जस्तै—नित्यदान, अनुकूल दान । किनभने ? —यसप्रकारको प्राणीघात नहुने यज्ञमा अरहन्तहरू अथवा अरहत् मार्गमा लाग्नेहरू उपस्थित हुन्छन् ।

१. “अभिसङ्घतं निरारम्भं, यञ्जं कालेन कप्पियं ।
तादिसं उपसंयन्ति, सञ्जता ब्रह्मचारियो ॥
२. “विवटृच्छद^१ ये लोके, वीतिवत्ता कुलं गतिं ।
यञ्जमेतं पसंसन्ति, बुद्धा यञ्जस्स^२ कोविदा ॥
३. “यञ्जे वा यदि वा सद्धे, हव्यं^३ कत्वा यथारहं ।
पसन्नचित्तो यजति, सुखेत्ते ब्रह्मचारिसु ॥
४. “सुहुतं सुयिट्ठं सुप्पत्तं, दक्खिण्येसु यं कतं ।
यञ्जो च विपुलो होति, पसीदन्ती च देवता ॥
५. “एतं^४ यजित्वा मेधावी, सद्धो मुत्तेन चेतसा ।
अब्यापज्जं सुखंलोकं, पण्डितो उपपज्जती^५ति ॥”

१. सिंहल र रोमनमा: ‘विवत्तच्छद’ ।

२. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘पुञ्जस्स’ ।

३. सिंहलमा: ‘हव्यं’, स्याममा: ‘हुञ्जं’; रोमनमा: ‘भव्यं’ ।

४. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘एवं’ ।

अर्थ

१-“उपयुक्त समयमा उपयुक्त दानवस्तुहरू थुपारी, प्राणीघात रहित गरिने यज्ञ (दिइने दान) मा संयत ब्रह्मचारीहरूले भाग लिन्छन् ।

२-“यो लोकमा जसले संसारको गतिलाई पारगरिसके ती रागरहित यज्ञ-कोविद बुद्धले यस्तो यज्ञको प्रशंसा गर्छन् ।

३-“(बुद्धिमान्नीले) यज्ञ (= प्रकृतिदान) मा अथवा श्रद्धादान (= मृतकदान = श्राद्ध) मा, उचित तरिकाले हब्य (= दिनयोग्य वस्तुको सङ्कल्प) गरी, प्रसन्नचित्त राखी असल खेत जस्ता भएका ब्रह्मचारीहरूलाई दानदिन्छन् ।

४-“दाक्षिण्यहरू माथि जुन दान दिइन्छ त्यो दानलाई असल राम्रो सुपात्रमा दिइएको दान भनिन्छ र त्यस दानको फल विपुल पनि हुन्छ तथा देवताहरू पनि प्रसन्न हुन्छन् ।

५-“यस्तो किसिमको यज्ञगरी (= दान दिई) परित्यक्तचित्तले दानदिने श्रद्धालु मेधावी पण्डित पुरुष दुःख र पीडा रहित भई सुखी लोकमा उत्पन्न हुन्छ ।”

४. कसिभारद्वाज ब्राह्मण

प रि च य

भगवान् बुद्धको समयमा राजगृहको दक्षिणागिरिको एकनाल भन्ने ब्राह्मणहरूको एक गाउँ थियो । त्यस गाउँमा भारद्वाज भन्ने खेतीगरी जीविका गर्ने एक धनाढ्य ब्राह्मण बस्दथे । खेतीगरी जीविका गर्ने भएको हुनाले उनलाई 'कसिभारद्वाज' अर्थात् 'कृषी भारद्वाज' भनिएको हो । भारद्वाज भनेको गोत्रको नाम हो^१ ।

कसिभारद्वाजको रोपाईं

एकदिन उनले पाँचशय (५००) हलोहरू जोताइ रहेका थिए । जोताइको पहिलो दिन मङ्गलदिन थियो । त्यस रोपाईंमा तीनहजार (३०००) गोरूहरू थिए । ती सबै गोरूहरूका सिङ्गहरूमा सुवर्णले मोरिएका थिए र खुरहरूमा रजतले मोरिएका थिए । ती सबैलाई

-
१. सं. नि. अ. क. I. पृ. १८८: कसिभारद्वाजसुत्तवण्णना, ब्राह्मणसंयुत्तं;
सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९०: कसीभारद्वाजसुत्तवण्णना ।

पञ्चगन्धयुक्त सेता मालाहरूले सजाइएका थिए । उनीहरू सबैका अङ्ग-प्रत्यङ्गहरू पनि सजाइएका थिए र सबै गोरूहरू लक्षण सम्पन्न थिए । तिनीहरूमध्ये कुनै गाजल जस्तै काला थिए, कुनै बादल जस्तै सेता थिए, कुनै मूगा जस्तै राता थिए तथा कुनै मसारगल्ल मणि जस्तै छिरबिरे थिए ।

सबै पाँचशय (५००) जोताहाहरूले मेता सेता नयाँ नयाँ कपडाहरू लगाएका थिए । सुगन्ध र मालाहरूले अलंकृत थिए । दाहिने काँधमा फूलका गुच्छाहरू राखेका थिए तथा उनीहरूको शरीर वर्ण हरितालको वर्ण जस्तै पहेँलो तथा चम्किलो थियो । दश दश हलो-हरूको एक एक डप्फा बनाई खेत जोत्दथे । हलोहरूका पूर्वभाग तथा जुवा र छडीहरू सुवर्ण जडित थिए । अघिल्लो हलोमा आठओटा गोरूहरू नारिएका र बाँकी हलोहरूमा चार चार ओटा गोरूहरू नारिएका थिए । बाँकी गोरूहरू साट्फेर गर्नकोनिमित्त राखिएका थिए । एक एक डप्फाकोनिमित्त एक एक गाडा बिऊ थियो । एकथरीले जोत्छन् अर्को-थरीले रोप्छन्^१ ।

त्यसदिन बिहान सबेरै दाह्री काटी नुहाई सुगन्धित लेप लगाई पाँचशय (५००) मूल्य जाने वस्त्र बहिरी, एकहजार (१०००) मूल्य जाने कपडा एकांश गरी, एक एक औँलामा दुइ दुइवटा गरी जम्मा बीसवटा (२०) औँठीहरू लगाई तथा कानमा सिंहकुण्डलहरू लगाई,

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. १८८-८९; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९४-९५:

कसीभारद्वाजसुत्तवण्णना ।

शीरमा उत्तमरूपले फेटाबाँधी, सुवर्णको माला लगाई ब्राह्मणहरूद्वारा परिवृत भई रोपाई गर्ने ठाउँमा गई—कसिभारद्वाज ब्राह्मणले अनुशासन गरिरहेका थिए ।

उता, अनेक शय भाँडाहरूमा पायस पकाउन लगाई, ठूला ठूला गाडाहरूमा राखी, सुगन्धित पानीले नुहाई, सबैप्रकारका अलंकारहरूद्वारा अलंकृत भई तथा ब्राह्मणीहरूले परिवृत भई कसिभारद्वाजकी ब्राह्मणी रोपाई गर्न लागेको ठाउँमा गइन् । घर पनि सुगन्धित गोबरले लिपेको थियो । लावाहरू छरिएका थिए । सुवर्ण घडाहरू, केराका बोटहरू तथा ध्वजाहरू फहराइएका थिए र पुष्पगन्धले युक्त पूजा पनि गरिएको थियो । खेतको ठाउँ ठाउँमा ध्वजा पताकाहरू फरफराइएका थिए । कामदार तथा परिजनहरू सबै भेलाहुँदा जम्मा अढाइ हजार (२,५००) को समूह थियो । सबैका नयाँ कपडाहरू थिए र उनीहरूकोनिमित्त पनि पायस नै तयार पारिएको थियो ।

अनि उनकी ब्राह्मणीले चाहिँ सुवर्णको भाँडा धुनलगाई त्यसमा भरी पायस राख्नलगाई घिऊ, मह तथा सखर (= फाणित) द्वारा हलोहरूको पूजा गर्न लगाइन् । पाँचशय जोताहाहरूलाई सुन, चाँदी, काँस, तामा तथा फलामका भाँडाहरू दिनलगाई उनीहरूलाई पायस पस्काउँदै गइन् । यसरी पूजा गर्न लगाई रातो तथा सुवर्णको खराऊ (= उपाहन = उपानह) लगाई, रातो तथा सुवर्णको लट्टी हातमा लिई

—यहाँ घिउ राख, यहाँ मह राख तथा यहाँ सखर राख भनी अहाउँदै ब्राह्मण हिड्न थाले^१ ।

बुद्धको दिनचर्या

बुद्ध भगवान् जुनसुकै विहारमा बस्नुभए पनि वहाँका पाँचवटा दैनिक चर्याहरू हुन्छन् । जस्तै—(१) भोजन पहिलेको चर्या, (२) भोजन पछिको चर्या, (३) पूर्वयामिक चर्या, (४) मध्य-यामिक चर्या तथा (५) पश्चिमयामिक चर्या ।

(१) भोजन पहिलेको चर्या—प्रातःकालमा उठ्नुभई उप-स्थाकहरूको अनुग्रह गर्नकोनिमित्त र आफ्नो शरीरको सुखविहारको-निमित्त मुखधुने आदि शारीरिककृत्य सिध्याई भिक्षाटन् जानेवेला नभएसम्म एकान्त खुला ठाउँमा बस्नुभई भगवान् बुद्ध समय बिताउनु हुन्छ । भिक्षा जानेवेला भएपछि कायबन्धन बाँधी चीवर पारूपन गरी पात्र ग्रहण गरी—कहीले एकलं, कहीले भिक्षुसङ्घद्वारा परिवृत्तभई; कहीले प्रकृति स्वभावले, कहीले अनेक प्रकारका प्रातिहार्यहरू देखाउनु हुँदै गाउँ वा निगममा भिक्षाटन् जानुहुन्छ । कस्तो प्रातिहार्य भने ?—

भिक्षाटन् जानुहुने बुद्ध भगवान्को अगाडि अगाडि मन्दहवाले बाटो स्फापाछं । मेघले अलि अलि पानीफारी बाटामा भएका धूलाहरू

---

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. १८९; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९५; कसीभार-
द्वाजसुत्तवण्णना ।

नउडाउने गरी शान्तपाछ । भगवान्को माथि चढुवा जस्तो भई बस्छ । अर्को हावाले ठाउँ ठाउँबाट फूलहरू उडाएरल्याई बाटामा छर्छ । अग्ला अग्ला भूमिभागहरू होचा हुन्छन्, र होचा तथा खाडलहरू पुरिएर आउँछन् । पैताला राख्ने वेलामा भूमिभाग सम्महुन्छ । सुखसंस्पर्श भएका फूलहरूले पैतालाहरूलाई थाप्छन् । गाउँ वा नगरको सिमाना-भित्र दाँहिने खुट्टा राख्नेबित्तिकै शरीरबाट छवर्ण रश्मीहरू^१ निस्की सुवर्णपिञ्जर जस्तो भई, चित्रपटले घेरेको जस्तो भई तथा प्रासादको कूटागार बनाएको जस्तो भई रश्मीहरू यताउता फैलिन थाल्छन् । हात्ती, घोडा तथा चराचुरङ्गीहरू आ-आफ्ना ठाउँमा बसेर नै मधुराकारको स्वर निकाल्छन् । त्यस्तै गरी भेरी वीणा आदिहरूले पनि । मनुष्यहरूको शरीरमा भएका आभरणहरूले पनि मधुर स्वर निकाल्छन् । यो लक्षण देखेर मनुष्यहरूले थाहापाउँछन्, कि—आज बुद्ध भगवान् यहाँ भिक्षाटनकोनिमित्त आउनु भएको छ । अनि, राम्रा राम्रा लुगाहरू लगाई, पुष्पगन्धहरू हातमा लिई घरबाट निस्केर बाटामा गई भगवान्-लाई सम्मानपूर्वक पुष्पगन्धहरूद्वारा पूजा गर्छन्, र—“भन्ते ! हामीलाई दश भिक्षुहरू दिनुहोस्, हामीलाई बीस भिक्षुहरू दिनुहोस्, हामीलाई शय भिक्षुहरू दिनुहोस्” भनी याचना गरी भगवान्को हातबाट पात्र मागेर लिई, घरमा निम्त्याई, आसनहरू बिच्छ्याई सत्कारपूर्वक भोजनद्वारा वहाँको स्वागत सम्मान गर्छन् ।

-
१. नील, पीत, लोहित, ओदात (=सेतो), मञ्जेष्ठ तथा प्रभास्वर आदि छ वर्णहरूलाई 'छवर्णरश्मी' भनिएको हो । अट्ट. सा. पृ. ११: निदानकथा ।

भोजनकृत्य सिद्धिएपच्छि उनीहरूको चित्तसन्ततिलाई हेरी भगवान्‌ले उनीहरूलाई त्यसरी धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ जसरी धर्मोपदेश गर्नुहुँदा कुनै शरणागमनमा प्रतिष्ठित हुन्छन्, कुनै स्त्रोतापत्ति, सकृदागामी र अनागामी फलहरूमध्ये कुनै एकमा प्रतिष्ठित हुन्छन्, र कुनै प्रव्रजित भई उत्तम अरहत् फलमा प्रतिष्ठित हुन्छन् । यसरी महाजनहरूको संग्रह गरी आसनबाट उठी बुद्ध भगवान् विहारतिर फर्केर जानुहुन्छ ।

विहारमा पुगेपछि भिक्षुहरूको भोजनकृत्य नसिद्धिएसम्म मण्डल-मालमा बिच्छ्याइराखेको वरबुद्धासनमा वहाँ बस्नुहुन्छ । भिक्षुहरूको भोजनकृत्य सिद्धिएपछि उपस्थाक भिक्षुले भगवान्‌लाई सूचित गर्छन् र त्यसपछि वहाँ गन्धकुटीभित्र जानुहुन्छ । यतिसम्मका कुराहरूलाई भोजन पहिलेको चर्या भनिन्छ । यहाँ उल्लेख नभएका ईर्यापथका कुराहरू ब्रह्मायुसुत्तमा हेर्नु अथवा लेखकको बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-१, पृ. १७०: 'ईर्यापथ' शीर्षकमा हेर्नु^१ ।

(२) भोजन पछिको चर्या – उपरोक्ताकारले भोजन पहिलेको कृत्य सिद्धिएपछि भगवान् बुद्ध गन्धकुटी भित्र जानुहुन्छ र खुट्टा पखाली, पीरा एक छेउमा राखी उपस्थान शालामा बस्नुभई वहाँले भिक्षुसङ्घलाई यसरी अववाद उपदेश दिनुहुन्छ—

“भिक्षुहो ! यो लोकमा बुद्धोत्पाद समय दुर्लभछ, मनुष्यत्व

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. १८९-९०; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९०-९१:

कसीभारद्वाजसुत्तवण्णना ।

लाभगर्नु दुर्लभ छ, श्रद्धासम्पत्ति पाउनु दुर्लभ छ, क्षणसम्पत्ति^१ पाउनु दुर्लभ छ, प्रव्रज्यात्व पाउनु पनि दुर्लभ छ तथा सद्धर्म श्रवण गर्नु पनि दुर्लभ नै छ । अतः अप्रमादपूर्वक सम्पादन गर ।”

अनि भगवान्लाई अभिवादन गरी केहीले भगवान्सँग कर्म-स्थान (—ध्यान) सम्बन्धी प्रश्नहरू सोध्छन् र भगवान्ले उनीहरूको चर्चा अनुसार कर्मस्थानका कुराहरू बताउनु हुन्छ । कर्मस्थानका कुराहरू अध्ययनगरी भगवान्लाई अभिवादन गरी उनीहरू आ-आफ्नो रात्रिस्थान वा दिवास्थानमा जान्छन् । केही अरण्यामा, केही वृक्षमूलमा, केही पर्वतको कुनै एक स्थानमा तथा केही चातुर्महाराजिक भवनमा, ... र केही वशवर्ती भवनमा जान्छन् । त्यसपछि भगवान् बुद्ध गन्धकुटी भित्र जानुभई—यदि चाहनुहुन्छ भने दाँहिनेतिरबाट सिंहशय्या^२ मुद्रामा स्मृतिसम्प्रजन्य हुनुभई लेट्नुहुन्छ । अनि केहीछिन शरीरलाई आराम-दिएर सिंहशय्याबाट उठ्नुभई दिनको दोश्रो भागमा वहाँले लोकलाई हेर्नुहुन्छ । दिनको तेस्रो भागमा चाँहि—जुन गाउँ वा निगममा वहाँ बस्नु भएको छ, त्यस गाउँ वा निगमका मानिसहरू भोजन पहिले दानादि पुण्यकार्य गरी भोजनपछि—शुद्धवस्त्र लगाई, गन्धपुष्पादि हातमालिई बिहारमा भेला हुन्छन् । अनि भेला भएका परिषद् अनुरूप प्रातिहार्य-

-
१. कस्तोलाई 'क्षणसम्पत्ति' भन्दछन् भन्ने कुरा बुझ्नकोनिमित्त अं. नि-८, पृ. ३२८: अक्खणसुत्त', गहपतिवग्गोमा हेर्नु ।
  २. कस्तो मुद्रालाई सिंहशय्या भन्दछन् भन्ने कुरा बुझ्नकोनिमित्त अं. नि-४, पृ. २५९: सेय्यसुत्त', आपत्तिभयवग्गोमा हेर्नु ।

पूर्वक भगवान् धर्म सभामा जानुहुन्छ र त्यहाँ बिच्छाइराखेको वरबुद्धा-सनमा बस्नुभई कालानुकूल र समयानुकूल धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । अनि समय जान्नुभई वहाँले परिषद्लाई विदाइ दिनुहुन्छ र भगवान्लाई अभिवादन गरी मानिसहरू फर्केर जान्छन् । यो हो भोजन पछिको चर्या^१ ।

(३) पूर्व्यामिक चर्या—यसरी भोजनपछिको चर्या समाप्त गरिसक्नु भएपछि यदि नुहाउन चाहनुभयो भने—वहाँ बुद्धासनबाट उठ्नुभई, उपस्थाकद्वारा पानी तयारपारी राखेको ठाउँमा जानकोनिमित्त, उपस्थाकको हातबाट नुहाउने कपडालिई—नुहाउने कोठाभित्र जानुहुन्छ । अनि नुहाइसको थकावट दूरगरी शरीर चंगा पार्नुहुन्छ । त्यतिञ्जेलसम्म उपस्थाकले बुद्धासन टक्क्याई ल्याएर गन्धकुटीको प्रांगणमा बिच्छाचा-उँछ । शरीर नुहाउनु भएका बुद्ध भगवान् रातो दोपट्टा लगाई, कायबन्धन बाँधी, चीवर एकांशपारी त्यहाँ जानुहुन्छ र एकछिन त्यहाँ बसी एक्लै समाधिष्ठ हुनुहुन्छ । अनि भिक्षुहरू आ-आपना स्थानबाट आई भगवान्को उपासनार्थ जान्छन् । केहीले भगवान्सँग त्यहाँ प्रश्नहरू सोध्छन्, केहीले कर्मस्थान विषय सम्बन्धी कुराहरू सोध्छन् तथा केहीले धर्मश्रवणकोनिमित्त प्रार्थना गर्छन् । उनीहरूको अभिप्राय अनुसार कार्यसम्पादन गर्नुहुँदै भगवान्ले रातको प्रथमयाम बिताउनु हुन्छ । यसैलाई भन्दछन् पूर्व्यामिक चर्या^२ ।

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. १९०-१९१; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९१-९२

२. सं. नि. अ. क. I. पृ. १९१; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९२: कसीभार-
द्वाजसुत्तवर्णना ।

(४) मध्ययामिक चर्या—पूर्वयामिक चर्या समाप्त भएपछि भिक्षुहरू भगवान्लाई वन्दना गरी फर्केपछि अवकाश पाएका सबै दशसहस्रलोक धातुका देवताहरू आई भगवानसँग प्रश्नहरू सोध्छन् । आखिरमा उनीहरूले बनाएका चार अक्षरसम्मका प्रश्नहरू पनि सोध्दछन् । यसरी सोधिएका प्रश्नहरूका उत्तरहरू दिनुहुँदै भगवानले मध्यमयाम बिताउनुहुन्छ । यो हो मध्ययामिक चर्या ।

(५) पश्चिमयामिक चर्या—पश्चिमयामलाई तीनभागमा विभाजन गर्नुभई—भोजन पहिलेको चर्यादेखिको बसाइबाट थकित भएको शरीरको पीडालाई दूर गर्नकोनिमित्त (१) एकभाग चक्रमणद्वारा बिताउनु हुन्छ, (२) दोश्रोभाग गन्धकुटीभिन्न पस्तुभई दाहिनेतिरबाट सिंहशय्याको मुद्रामा लेटी स्मृतिसम्प्रजन्य भई समय बिताउनुहुन्छ र (३) तेश्रो भागमा चाँहि सिंहशय्याबाट उठेर अधिका बुद्धहरूका समक्ष दानशीलद्वारा अधिकार प्राप्तगरी आएका प्राणीहरू भेट्टाउने उद्देश्यले महाकरुणासमापत्तिमा बसी बुद्धचक्षुद्वारा लोकमा अवलोकन गर्नुहुन्छ । यो हो पश्चिमयामिक चर्या^१ ।

यस्तैगरी पश्चिमयामिक चर्याको तेश्रो भागको समयमा महाकरुणासमापत्तिमा बसी बुद्धचक्षुद्वारा लोकमा हेरिरहनु भएको वेलामा भगवान् बुद्धले कसिभारद्वाज ब्राह्मणले भरहत्व पाउनसक्ने उषनिश्रयसम्पत्ति देखेनुभयो । त्यसवखत वहाँले यस्तो पनि जान्नुभयो कि—

---

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. १९१; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९२: कसीभारद्वाजसुत्तवर्णना ।

“कसिभारद्वाजको रोपाईमा गएको खण्डमा उनीसँग कुराकानी हुनेछ । अनि कुराकानीको अन्तमा धर्मोपदेश सुनेर यी ब्राह्मण पुत्रदारहरूका साथ त्रिशरणमा प्रतिष्ठित हुनेछन् र असीकोटी धनसम्पत्ति मेरो शासनमा परित्याग गरी घरबार त्यागी प्रव्रजितभई यिनले अरहत्व प्राप्त गर्ने छन् ।”

यति कुरा जान्नुभई बुद्ध भगवान् कसिभारद्वाज ब्राह्मणको रोपाईं भइरहेको ठाउँमा जानु भएको हो^१ भनी संयुत्तनिकायट्ठकथाले^२ उल्लेख गरेको छ । त्यसैले तल सूत्रमा “अनि भगवान् पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहणगरी जहाँ कसिभारद्वाज ब्राह्मणको रोपाईं भएको थियो त्यहाँ जानुभयो” भनी उल्लेख भएको हो ।

जस्तै मावि (पृ. ४७) मा भगवान् बुद्धको दिनचर्याहरूमध्ये भोजन पहिलेको चर्यामा ‘कहीले एकलै कहीले भिक्षुसङ्घद्वारा परिवृत भई भिक्षाटन्कोनिमित्त जानुहुन्छ...’ भनी उल्लेख भएको छ तीमध्ये यहाँ भगवान् एकलै जानुभएको हो ।

जब भगवान् एकलै कहीं जान चाहनुहुन्छ तब वहाँ भिक्षाटन् जाने समयमा गन्धकुटीको दैलो थुनेर बस्नुहुन्छ । भिक्षाजाने वेलामा गन्धकुटीको दैलो बन्द भएको देखेर भिक्षुहरूले यस्तो थाहा पाउँछन् कि

१. बुद्धको एघारौं (११) वर्षावासको समयमा यो घटना घटेको हो भन्ने कुरा लेखकको बु. रा. भा-१, पृ. १५२ को पादटिप्पणीबाट प्रष्ट हुन्छ ।

२. I. पृ. १९१-९२; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९२

— आज भगवान् एकलै कहीं जानचाहनुहुन्छ । अवश्य पनि आज वहाँले कुनै दमनीय पूद्गललाई देखनुभयो होला भनी उनीहरू आ-आफ्ना पात्र-चोवर लिई गन्धकुटीलाई प्रदक्षिणागरी भिक्षाटनकोनिमित्त जान्छन् ।

त्यसैले कसिभारद्वाज ब्राह्मणको खेतमा जानुहुँदा भगवान्को साथमा अरू कुनै भिक्षुहरू थिएनन् र वहाँ एकलै त्यहाँ जानु भएको थियो भनी अट्टकथाहरूले उल्लेख गरेका छन्^१ ।

जब वहाँ त्यसठाउँमा पुग्नुभयो तब प्रातिहार्यको प्रभावद्वारा चन्द्रसूर्यको तेजलाई पनि माथगर्ने रश्मी वहाँको शरीरबाट निस्की असीहात टाढासम्म फैलिएको थियो । यो रश्मीको प्रभावद्वारा ब्राह्मणका खेतका गोरू, हलो, रूख तथा भूमि समेत सबै वस्तुहरू सुवर्ण ङं देखिन्थे । यो देखेर हलो जोतिरहेका तथा खाइरहेका मानिसहरू सबैले हलोजोत्त छाडी तथा खानाखान छाडी हातखुट्टा धोई भगवान्लाई घेरालगाई हेरेर बस्नथाले । यसरी सबै कामछाडी बुद्धलाई हेरिरहेको देखेर ब्राह्मणको मनमा “काममा बाधादिन आउने” भन्ने जस्तो लागेर उनी बुद्धमाथि अप्रसन्न भएका थिए । त्यसैले मूल सूत्रमा उनले भगवान्लाई “श्रमण ! तिमिले पनि...जोतेर खाऊ” भन्ने आदि कुराहरू भनेका हुन् । विशेष कुराहरू अगाडि अनुदित मूल सूत्रमै उल्लेख भएका छन् ।

जब उनले बुद्धको शरीरमा असी अनुव्यञ्जनहरू युक्त बत्तीस महापुरुष-लक्षणहरू देखे तब उनको मनमा “श्रमण गौतम शाक्यपुत्र

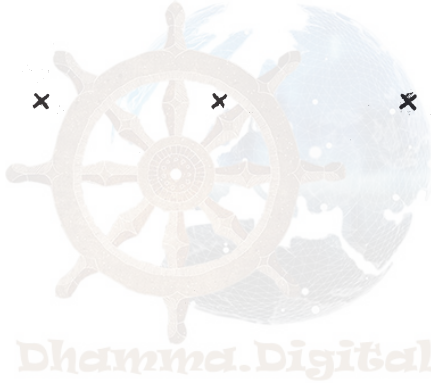
---

१. सं. ति. अ. क. I. पृ. १९२; सुत्त. ति. अ. क. पृ. ९५; कसीभार-
द्वाजसुत्तवण्णना ।

शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भएको कुरा” ऊवास्स सम्फ़ना भयो । यति सम्फ़ना आएपछि उनको मनमा वहाँप्रति श्रद्धा उत्पन्न हुनथाल्यो^१ ।

अरू कुराहरू अगाडिका मूल सूत्रका ठाउँ ठाउँका पादटिप्पणीमा उल्लेख गरेका अट्टकथाका कुराहरूबाट स्पष्ट हुनेछन् ।

धर्मोपदेशको अन्तमा प्रव्रजित भएका कसिभारद्वाज ब्राह्मणले अरहत्त्व साक्षात्कार गरे ।

---

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. १९२; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९७: कसीभार-
द्वाजसुत्तवर्णना ।

मूल सूत्र—

१-खेती गरेर खाऊ

यस्तो मैले सुनें ।

एक समय भगवान्, मगधदेशको दक्षिणागिरिस्थित^२ एकनाल^३ भन्ने ब्राह्मण गाउँमा बस्नुभएको थियो । त्यसवखत^३ कसिभारद्वाज ब्राह्मणको रोपाईंको समयमा पाँचशय हलगोरूहरू जोतिराखेका थिए । अनि भगवान् पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी

-
१. सं. नि. I. पृ. १७१: कसिभारद्वाजसुत्तं, ब्राह्मणसंयुत्तं; अ. क. I. पृ. १८८; सुत्त. नि. पृ. २८०: कसिभारद्वाजसुत्तं, उरुगवग्गो, अ. क. पृ. ९० । रोमनमा: 'कसिसुत्तं'; स्याममा: 'पठमंकसिसुत्तं'; सुत्त. नि. अ. क. मा 'कसीभारद्वाजसुत्तं'; सं. नि. अ. क. मा 'कसीभारद्वाजसुत्तं' ।
  २. राजगृहलाई घेरेका पहाडहरूमध्येका दक्षिणतिरको पहाडलाई 'दक्षिणागिरि' भनिएको हो । सार. प. I. पृ. १८८: कसिभारद्वाज-सुत्तवण्णना, ब्राह्मणसंयुत्तं; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९३ ।
  ३. सोही दक्षिणागिरिमा ब्राह्मणहरू बस्ने एक गाउँ थियो । जसको नाम 'एकनाल' थियो र धेरै ब्राह्मणहरू बस्ने भएको हुँदा त्यस

पात्र-चीवर ग्रहणगरी जहाँ कसिभारद्वाज ब्राह्मणको रोपाईं? भएको थियो त्यहाँ जानुभयो ।

गाउँलाई 'एकनाल ब्राह्मण गाउँ' भनिएको हो । सार. प. I. पृ. १८८; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९४: कसीभारद्वाजसुत्तवण्णना ।

उपरोक्त दक्षिणागिरि भन्ने ठाउँ वर्तमान समयमा कहाँ पछि भन्ने सम्बन्धमा भरतसिंह उपाध्यायले यसरी लेखेका छन्—

“राजगृहस्थित यण्टिवन-उदद्यानको विवेचन गर्दा वर्तमानको 'जेठियन' भन्ने ठाउँ हो भन्ने कुरा निर्विवाद छ—जो राजगृह कस्बाबाट १३ मील दक्षिण-पश्चिमतिर स्थित छ । यसै 'जेठियन' बाट दक्षिणतिर 'दखिनाऊ' भन्ने पहाड छ । यसको नाम र रूपरेखाको विचार गर्दा बुद्धकालीन मगध राष्ट्रको 'दक्षिणागिरि' यही हो भनी बुझ्न सकिन्छ ।” बु. भा. भू. पृ. २२३ ।

४. जुन बखत भगवान् अपराजित आसनमा आसन बाँधी बसी अनुत्तर सम्यक्सम्बोधिज्ञान प्राप्तगरी धर्मचक्र प्रवर्तन गरिसकेपछि मगधदेशको एकनाल ब्राह्मण गाउँमा दक्षिणागिरि महाविहारमा ब्राह्मणको इन्द्रियपरिपक्वताको प्रतीक्षामा बसिरहनु भएको थियो 'त्यसबखत' । सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९४: कसीभारद्वाजसुत्तवण्णना । सार. प. I. पृ. १८८: कसिभारद्वाजसुत्तवण्णनाले चाहिँ केवल 'ब्राह्मणको इन्द्रिय परिपक्वताको प्रतीक्षामा एकनाल ब्राह्मण गाउँमा बसिरहनु भएको वेलामा' भनी उल्लेख गरेको छ ।

१. रोपाईं दुइथरीका छन्— (१) हीलोमा बिउ छरेर गरिने रोपाईं र

त्यसवखत त्यहाँ कसिभारद्वाज ब्राह्मणको खुवाउने काम भइरहेको थियो? । अनि भगवान् जहाँ खुवाउने काम भइरहेको थियो त्यहाँ जानुभयो; त्यहाँ पुगेपछि एक छेउमा उभिइरहनु भयो^१ । अनि कसिभारद्वाज ब्राह्मणले भगवान्लाई भिक्षाकोनिमित्त उभिइरहनु भएको देखे । देखेर भगवान्लाई यस्तो भने—

“श्रमण ! म जोत्न पनि जोत्दछु, रोप्न पनि रोप्दछु; जोतेर तथा रोपेर खान्छु (= जीविका गर्दछु) । श्रमण ! तिमीले पनि जोत्ने

(२) माटामा बिउ रोपेर गरिने रोपाईं । यीमध्ये यहाँ माटामा बिउ रोपेर गरिने रोपाईंलाई 'रोपाईं' भनिएको हो । सार. प. I. पृ. १८८; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९४ ।

१. त्यसवखत सुन चाँदी तामा आदिका थालहरू लिई खेतमा बसिरहेका जोताहाहरूलाई संग्रह गर्दै, सुनको दाडू हातमा लिई, क्षीर पायस राख्दै ब्राह्मणी जाँदै थिईन् । त्यसैले 'खुवाउने काम भइरहेको थियो' भनी भनिएको हो । सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९६; कसीरभारद्वाजसुत्त-वर्णना ।

२ जहाँनिर उभिइँदा ब्राह्मणले देख्न सक्ने हो, जहाँ उभिइँदा ब्राह्मण-सँग कुरा गर्न सकिने हो त्यस्तो एक अग्लो ठाउँमा उभिनु भयो । सार. प. I. पृ. १९२; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९६ ।

काम गर, रोप्ने काम गर; जोतेर तथा रोपेर खाऊ? (= जीविका गर) ।”

“ब्राह्मण ! म पनि जोत्दछु, रोप्दछु; जोतेर तथा रोपेर नै खान्छु ।”

१. भगवान्लाई देखेर खेतमा कामगरिरहेका मानिसहरू कामछाडी बुद्धलाई हेरिरहेको देखेर ब्राह्मणको मनमा 'मेरो काममा बाधा हुनेगरी यी श्रमण यहाँ आई उभिइरहेछन्' भन्ने जस्तो लागेपछि ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भनेका हुन् भनी सार. प. I. पृ. १९३ र सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९६: कसीभारद्वाजसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेका छन् । लक्षण सम्पन्न भगवान्लाई देखेर “यदि यिनले काम गरेको खण्डमा सारा जम्बुद्वीपमा यिनी शिरोमणी हुनसक्छन् किन्तु यिनी अल्छी भएर रोपाईको उत्सवमा भिक्षामाग्न यहाँ आइरहेछन्” भन्ने कुरो मनमा लागेर पनि यस्तो भनेका हुन् भनी उही नै लेखिएको छ ।

बुद्धलाई त्यहाँबाट धपाएर पठाउनकोनिमित्त ब्राह्मणले बुद्धमाथि पानी फ्याकि दिएका थिए भनी सूत्रालङ्कारमा उल्लेख भएको छ भनी D. P. P. I. पृ. ५४२ को पादटिप्पणीमा डा० मल्ल सैकरले उल्लेख गरेका छन् ।

“तर हामी तपाइ गौतमको^१ न जुवा (=युग) देखेदछौं, न नङ्गल (=हलो वा हरिस) देखेदछौं, न फाली देखेदछौं, न त छडी (=पाचन) देखेदछौं, न त गोरू नै देखेदछौं; तैपनि तपाइ गौतम यस्तो भन्नुहुन्छ—‘ब्राह्मण ! म पनि जोत्दछु, रोप्दछु; जोतेर तथा रोपेर खान्छु’ ।”

१. जब भगवान्‌ले ‘म पनि...जोतेर तथा रोपेर नै खान्छु’ भनी भन्नु-भयो तब ब्राह्मणले यस्तो सोचे—‘यी श्रमण म पनि...जोतेर... खान्छु भनी भन्दछन् तर यिनको कुनै कृषी औजारहरू देखिदैनन् । के यिनले छूटो कुरो त गरेका होइनन् ?’ भन्ने मनमा लागेपछि उनले भगवान्‌को पैतलादेखि लिएर शीरसम्म आँखा गाडेर राम्ररी हेरे । यसरी हेर्दा अङ्गविद्या जान्ने सो ब्राह्मणले भगवान्‌को शरीरमा बत्तीस महापुरुष-लक्षणहरू देखेर ‘यस्ता महापुरुषले त कहील्यै छूटो कुरो गर्न सक्दैनन्’ भन्ने लागेपछि उनको मनमा बुद्ध प्रति ठूलो श्रद्धा र भक्ति उत्पन्न भयो । त्यसैले यसपाली सम्बोधन गर्दा उनले भगवान्‌लाई ‘श्रमणबादले’ सम्बोधन नगरी ‘गौतम’ भनी गोत्रले सम्बोधन गरेका हुन् भनी सार. प. I. पृ. १९३ र सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९७: कसीभारद्वाजसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेका छन् । त्यसै वखत उनको मनमा वहाँ शाक्यकुल छाडी प्रव्रजित भएको कुराको पनि स्मरण भयो । यति सम्झेपछि ‘कसरी तपाइ कृषक हुनुहुन्छ’ भन्ने कुरा जान्ने इच्छा गरी अगाडि उनले गाथाद्वारा प्रश्न गरेका हुन् भन्ने कुरा पनि उहाँ उल्लेख भएको छ ।

अनि कसिभारद्वाज ब्राह्मणले भगवान्लाई गाथाद्वारा यस्तो भने—

“कस्सको पटिजानाति, न च पस्सामि ते कसिं ।
कस्सको पुच्छितो ब्रूहि, कथं जानेमु तं कसिंति ॥”

अर्थ—

“तपाइ आफूलाई कृषक भनी भन्नुहुन्छ, किन्तु तपाइका कृषी औजारहरू देखिन्छन्, अतः कृषक हुने तपाइसँग सोध्दछु कि—कसरी तपाइको कृषीकर्मलाई जानूँ ?”

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

१. “सद्धा बीजं तपो वुट्ठि, पञ्चा मे युगनङ्गलं ।
हिरी? ईसा मनो योत्तं, सति मे फाल पाचनं ॥
२. “कायगुत्तो वचीगुत्तो, आहारे उदरे यतो ।
सच्चं करोमि निहानं, सोरच्चं मे पमोचयं ॥
३. “विरियं मे धुरधोरय्हं, योगक्खेमाधि वाहनं ।
गच्छति अनिवत्तन्तं, यत्थ गन्त्वा न सोचति ॥
४. “एवमेसा कसीकट्ठा, सा होति अमतप्फला ।
एतं कसिं कसित्वान, सब्बदुक्खा पमुच्चतीति ॥”

१. सिंहल र स्याममा: ‘हिरि’ ।

अर्थ—

१—‘मेरो बीज श्रद्धा हो^१, मेरो पानी तप हो^२, मेरो युगनङ्गल (= जुवा र हलो) प्रज्ञा हो^३, मेरो ईसा (= हरिस) लज्जा हो^४, मेरो बन्धन चित्त हो^५, मेरो फाली र छडी स्मृति हो^६ ।

१. जब कसिभारद्वाज ब्राह्मणले बुद्धसँग ‘त्यसोभए तपाइ कसरी कृषी-कर्म गर्नुहुन्छ त?’ भनी सोधे तब शुरुदेखि लिएर कृषीकर्मका कुराहरू बताउनु हुँदै भगवान्‌ले सर्वप्रथम ‘मेरो बीज श्रद्धा हो’ भनी भन्नुभएको हो । किनभने बीज विना कृषीकर्म गर्न सकिन्न । त्यसैले ब्राह्मणद्वारा न सोधिएता पनि बीजको कुरा सर्वप्रथम बताउनु भएको हो । बीज नै कृषीकर्मको मूल कारण हो । बीज नभइकन कृषीकर्म गर्न सकिन्न । बीजको प्रमाण हेरेर कुशल कृषकले खेत जोत्छ । धेरै पनि होइन थोरै पनि होइन । त्यसैले पनि सर्वप्रथम बीजको कुरा बताउनु भएको हो भनी सं. नि. अ. क. I. पृ. १९४ र सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९८: कसीभारद्वाजसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेका छन् ।

यी ब्राह्मण बुद्धिमान् थिए । किन्तु मिथ्यादृष्टिक कुलमा जन्मेका हुँदा यिनमा श्रद्धाको भाव थिएन । श्रद्धाद्वारा प्रतिपादन गर्नुपर्ने काम प्रतिपादन नगरिकन विशेषता अधिगमन गर्न सकिन्न । यिनमा भने क्लेश कलुशिततालाई हटाउने प्रसन्नता लक्षण भएको श्रद्धाको कमी थियो । बलवत् प्रज्ञाको साथ दुर्बल श्रद्धाको कारणले गर्दा अर्थसिद्ध हुन सक्तैन । यो त एउटै धूरमा हात्ती र गोरू नारे

जस्तै हुनजान्छ । अतः उनको लागि श्रद्धाको कुरा उपकारी थियो । ब्राह्मणलाई उपकार गर्ने विचारले र उनलाई पहिले श्रद्धामा प्रतिष्ठित गराउने उद्देश्यले नै भगवान्‌ले सर्वप्रथम श्रद्धाको कुरो निकाल्नु भएको हो । श्रद्धामा प्रतिष्ठित भएपछि तदनुरूप अरू कुराहरू पनि पछि बताइन्छ नै । देशना कुशल हुनेहरूले यसरी उपदेश गर्छन् । कुशल देशक हुनुभएका बुद्धले श्रद्धालाई अनेक ठाउँहरूमा अनेक रूपले प्रमुखस्थानमा राखी उपदेश गर्नुभएको छ । जस्तै—

(१) “सद्धा बन्धति पाथेय्यं...” (सं. नि. I. पृ. ४१: पाथेय्यसुत्तं, देवतासंयुत्तं) अर्थात्—“श्रद्धाद्वारा परलोककोनिमित्त बाटो खर्च हुने दानादि कुशल कर्महरू गरिन्छ...” भन्ने ठाउँमा श्रद्धालाई बाटो खर्चको रूपमा बताउनु भएको छ ।

(२) “सद्धा दुतिया पुरिसस्स होति...” (सं. नि. I. पृ. ३६: दुतियसुत्तं, देवतासंयुत्तं) अर्थात्—“सुगति र निर्वाणमा जाने पुरुषको साथी श्रद्धा हुन्छ...” भन्ने ठाउँमा श्रद्धालाई साथीको रूपमा बताउनु भएको छ ।

(३) “सद्धीध वित्तं पुरिसस्स सेट्टं...” (सं. नि. I. पृ. ३९: वित्तसुत्तं, देवतासंयुत्तं; पृ. २१६: आलवकसुत्तं, यक्खसंयुत्तं) अर्थात्—“श्रद्धा नै पुरुषको श्रेष्ठ धन हो...” भन्ने ठाउँमा श्रद्धालाई धनको रूपमा बताउनु भएको छ ।

(४) “सद्धाय तरति ओघं...” (सं. नि. I. पृ. २१६: आलवकसुत्तं, यक्खसंयुत्तं) अर्थात्—“श्रद्धाद्वारा संसाररूपी बाढी

तरिन्छ..." भन्ने ठाउँमा श्रद्धालाई डुँगाको रूपमा बताउनु भएको छ ।

(५) "सद्धाहत्थो महानागो..." (अं. नि-६, पृ. ६१: नागसुत्तं, धम्मिकवग्गो) अर्थात्— "महापुरुषको हात नै श्रद्धा हो..." भन्ने ठाउँमा श्रद्धालाई हातको रूपमा बताउनु भएको छ ।

(६) "सद्धायिको, भिक्खवे, अरियसावको अकुसलं पजहति, कुसलं भावेति..." (अं. नि-७, पृ. २३६: नगरोपमसुत्तं, महावग्गो) अर्थात्— "भिक्षु हो ! श्रद्धालु आर्यश्रावकले अकुशललाई त्याग्छ र कुशललाई अभिवृद्धि गर्छ..." भन्ने ठाउँमा श्रद्धालाई कुशलको मूलकारणको रूपमा बताउनु भएको छ ।

(७) "सद्धा बीजं तपो वुट्ठि..." भन्ने यस सूत्रमा श्रद्धालाई बीजको रूपमा बताउनु भएको छ ।

(१) प्रसन्नता हुनु श्रद्धाको लक्षण हो, (२) अगाडि-बढ्नु वा हर्षित हुनु श्रद्धाको रस हो, (३) मुक्ति वा अकलुशित हुनु श्रद्धाको प्रत्युपस्थान हो, (४) श्रद्धेय वस्तुहरू वा स्रोतापत्तिमार्ग श्रद्धाको पदस्थान हो ।

बिऊलाई उपकारी हुने पानी भएकोहुँदा बिऊको तदनन्तर पानीको कुरो बताउनु भएको हो भनी सुत्त. नि. क. अ. पृ. ९८ र सं. नि. अ. क. I. पृ. १९४ ले उल्लेख गरेका छन् ।

बीज पनि पाँचप्रकारका छन्—

(१) मूलबीज, (२) स्कन्धबीज, (३) फलबीज,

(४) अग्रबीज तथा (५) बीजबीज । उन्नने अर्थले यी सबै प्रकारका बीजहरूलाई 'बीज' भनिएको हो । त्यसैले "बीजञ्चेतं विरूहणट्टेन" भनिएको हो ।

उपमा-उपमेय्य—

जस्तै ब्राह्मणको खेतीको काममा मुख्य भएको बिउले दुइवटा कामगर्छ—एक तलतिर जरो गाड्छ अर्को माथितिर टुसा आउँछ । त्यस्तैगरी बुद्धको कृषिक्षेत्रमा मुख्य भएको श्रद्धाबीजले पनि तलतिर शीलरूपी जरो गाड्छ र माथितिर समथविपश्यनारूपी अङ्कुर पैदा गर्छ ।

जस्तै त्यसको जरोबाट पृथ्वीरस र आपरसलाई बोट्ले चुस्छ; र धान्यहरू पकाउनकोनिमित्त बिउको अभिवृद्धि हुन्छ— त्यस्तैगरी शीलरूपी जरोबाट समथ र विपश्यनारूपी रसलाई आर्यमार्गरूपी बोट्टद्वारा चुस्छ र आर्यफलरूपी धान्यहरू पकाउनको- निमित्त श्रद्धाको बीउ अभिवृद्धि हुन्छ ।

जस्तै असल खेतमा रहेको जरोबाट अङ्कुर, पात, डाँठ, स्कन्ध आदि सहित उम्री सप्रेर वैपुल्यतामा पुगी दूध उत्पादन गरी ऋप्पाका ऋप्पा धानका बालाहरू फलाउँछ—त्यस्तैगरी यो चित्त- सन्ततिमा रही शील-चित्त-दृष्टि-शंकावितरण-मार्गामार्गज्ञानदर्शन- प्रतिपदाज्ञान दर्शन आदि छ विशुद्धिद्वारा सप्रेर अभिवृद्धि हुन्छ र वैपुल्यतामा पुगी ज्ञानदर्शनरूपी दूध उत्पादन गरी अनेक प्रति-

सम्भवा अभिज्ञा ज्ञानहरूले भरिएको अरहत् फल फलाउँछ ।
त्यसैले 'श्रद्धाबीज' भनिएको हो ।

यसरी अनेकौं ज्ञानहरू एकैसाथ उत्पन्न हुने भएर पनि किन श्रद्धा एउटैलाई 'बीज' भनिएको त ? बीजको काम गर्ने भएको हुँदा । जस्तै विज्ञानले मात्र जान्ने काम गर्नसक्छ अरूले गर्नसक्दैनन्— त्यस्तै—श्रद्धाले मात्र बीजको काम गर्नसक्छ अरूले गर्नसक्दैनन् । श्रद्धा नै सबै प्रकारका कुशल धर्महरूको मूल कारण हो । त्यसैले भनिएको—“श्रद्धा भएपछि नजिक जान्छ, नजिक भएपछि उपासना गर्छ, उपासना गरेपछि कान थाप्छ, कान थापेपछि धर्म सुन्छ, धर्म सुनेपछि सुनेको धर्मलाई धारण गर्छ, धारण गरेपछि धर्मको अर्थ परीक्षा गर्छ, अर्थ परीक्षा गरेपछि धर्मलाई राम्ररी हेर्नसक्ने क्षमता हुन्छ, धर्मलाई हेर्ने क्षमता भएपछि धर्मानुसार काम गर्ने इच्छा हुन्छ, इच्छा भएपछि उत्साह हुन्छ, उत्साह भएपछि तुलना गर्छ, तुलना गरेपछि पराक्रम गर्छ, पराक्रम गरेपछि यही शरीरद्वारा परमसत्यको साक्षात्कार गर्छ र प्रज्ञाद्वारा प्रतिवेध पनि गर्छ ।” (म. नि. II. पृ. १७०: कीटागिरिसुत्तं; पृ. ४३६: चङ्कीसुत्तं) सं. नि. अ. क. I. पृ. १९४-९५; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९८-९९: कसीभारद्वाजसुत्तवण्णना ।

२. अकुशल धर्महरूलाई र शरीरलाई तप्त पार्ने अर्थले 'तप' भनिएको हो । इन्द्रियसंवर, वीर्य, धुतङ्गशील आदि दुष्कर कारितालाई नै यहाँ 'तप' भनिएको हो । यस सूत्रमा चाहि विशेष गरेर

इन्द्रियसंवरलाई लक्षगरी 'तप' भनिएको छ । सं. नि. अ. क. I. पृ. १९५ र सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९९: कसीभारद्वाजसुत्तावण्णना ।

यहाँ 'पानी' भनी वर्षादको पानीलाई 'पानी' भनिएको हो । जस्तै वर्षादको पानी संग्रहित भएपछि ब्राह्मणको बिउ र त्यसबाट उम्रने धानका बोटहरू अभिवृद्धि हुन्छन्, सुकेर जान्नु तथा सप्रिच्छन्—त्यस्तै गरी—इन्द्रिय संयमरूपी पानी संग्रहित भएको भगवान्को श्रद्धा-बिउ र त्यसबाट उम्रने शीलादि धर्महरू अभिवृद्धि हुन्छन्, सुकेर जान्नु तथा सप्रिच्छन् । त्यसैले 'भैरो पानी तप हो' भनी भन्नुभएको हो भनी सं. नि. अ. क. I. पृ. १९५ र सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९९ ले उल्लेख गरेका हुन् ।

३. यहाँ 'प्रज्ञा' भनी विपश्यनाको साथ मार्ग प्रज्ञालाई 'प्रज्ञा' भनिएको हो । 'युगनङ्गल' भनी युग (= जुवा) र नङ्गल (= फालीरहने हलो) लाई भनिएको हो ।

जस्तै ब्राह्मणको युगनङ्गल हो त्यस्तै भगवान्को द्विविध प्रज्ञा हो । जस्तै ईसाको माथि जुवा रहेको हुन्छ, ईसाको अगाडि एकाबद्ध गरी बाँधिएको हुन्छ, डोरीको भरमा रहेको हुन्छ तथा गोरूहरू एकैनास सँगसँगै हिड्नेगरी जोतेको हुन्छ, त्यस्तै गरी—लज्जा आदि मुख्य धर्महरूको माथि प्रज्ञा रहेको हुन्छ, "पुञ्जुत्तरा सब्बे कुसला धम्मा" (अं. नि-८, पृ. ४२१: मूलकसुत्तं, सत्तिवग्गो) भने ऊँ सबै कुशल धर्महरूको पूर्वगामी भएकोले प्रज्ञालाई अगाडि

भनिएको हो । लज्जा विना प्रज्ञाको उत्पत्ति नहुने भएकोले ईसामा एकाबद्ध गरी बाँधिएको हो भनी भनिएको हो । समाधि चित्तरूपी डोरी निश्चय-प्रत्यय भएको हुँदा डोरीको भरमा रहेको भनी भनिएको हो । अत्यधिक वीर्य र वीर्यहीन भाव रहित गरी वीर्यरूपी गोरूहरू एकसाथ हिड्ने गरी जोतेको हुन्छ ।

जस्तै फाली भएको हलो जोत्दा पृथ्वीको घनत्वलाई फुटाल्छ र जराहरू उखेल्छ, त्यस्तै गरी विषयना ध्यानको समयमा स्मृतियुक्त प्रज्ञाले सन्ततिसमूहरूपी घनत्वलाई फुटाल्छ र सबै क्लेशहरूको जरो उखेल्छ । त्यसैले 'मेरो युगनङ्गल प्रज्ञा हो' भनी माथि सूत्रमा उल्लेख भएको हो । सं. नि. अ. क. I. पृ. १९५-१९६ र सुत्त. नि. अ. क. पृ. ९९-१००: कसीभारद्वारासुत्तावण्णना ।

४. पापधर्महरूबाट स्वयं लज्जित हुने हुनाले 'लज्जा' (=हिरि) भनिएको हो । लज्जाको साथसाथै पाप देखेर डराउने 'भय' (=ओत्ताप्यं) पनि यसमा सम्मिलित भएको हुन्छ ।

ईसा भनेको जुवा धारण गर्ने काठ हो ।

जस्तै ब्राह्मणको ईसाले जुवालाई धारण गरेको हुन्छ, त्यस्तै गरी — भगवान्को धर्ममा लौकिक लोकोत्तर प्रज्ञाहरूलाई लज्जाले धारण गर्छ । लज्जा विना प्रज्ञा नहुने भएकोले यसो भनिएको हो ।

जस्तै ईसामा प्रतिबद्ध भएको जुवा कृत्यकारी हुन्छ,

अचल हुन्छ तथा अशिथिल हुन्छ त्यस्तै गरी—लज्जामा प्रतिबद्ध भएको प्रज्ञा कृत्यकारी हुन्छ, अचल हुन्छ तथा अशिथिल हुन्छ । त्यसैले माथि सूत्रमा 'भेरो ईसा लज्जा हो' भनी उल्लेख भएको हो । सं. नि. अ. क. I. पृ. १९६ र सुत्त. नि. अ. क. पृ. १००: कसी-भारद्वाजसुत्तावण्णना ।

५. यहाँ 'चिन्त' शब्दले समाधिलाई अभिलक्षित गरेको छ । 'बन्धन' भनी डोरीको बन्धनलाई भनिएको हो ।

डोरीले तीनवटा काम गर्छ । जस्तै—(१) ईसाको साथ जुवालाई बाँधने, (२) जुवाको साथ गोरूहरू बाँधने तथा (३) हलोको साथ गोरूको बन्धन ।

जस्तै त्यहाँ ब्राह्मणले ईसा, जुवा तथा गोरूहरूलाई डोरीले एकाबद्ध गरी बन्धन गरी आफ्नो काम सम्पादन गर्छ, त्यस्तै गरी—भगवान्‌ले पनि समाधिचित्तद्वारा सबै ती लज्जा, प्रज्ञा, वीर्य-धर्महरूलाई विक्षिप्त नपारी, एकै आरम्भणमा एकाबद्ध गरी बाँधेर राखी आफ्नो कृत्य सम्पादन गर्नुहुन्छ । त्यसैले सूत्रमा 'भेरो बन्धन चित्त हो' भनी उल्लेख भएको हो । सं. नि. अ. क. I. पृ. १९६ र सुत्त. नि. अ. क. पृ. १००: कसीभारद्वाजसुत्तावण्णना ।

६. चिरकालका कुराहरूलाई स्मरण गर्ने हुनाले 'स्मृति' भनिएको हो । बिस्मृति नहुनु स्मृतिको लक्षण हो ।

फोर्ने वा फुटाल्ने अर्थले 'फाली' भनिएको हो ।

जस्तै ब्राह्मणको फाली र छडी हो, त्यस्तै भगवान्को विपश्यना ध्यानयुक्त र मार्गयुक्त स्मृति हो ।

जस्तै त्यहाँ फालीले नङ्गल (= फाली रहने हलो) को आरक्षा गर्छ र अगाडितिर पनि बढाउँछ, त्यस्तै – स्मृतिले कुशल धर्महरूको गतिलाई अगाडि बढाउँछ र आरम्भणमा प्रतिष्ठित गराई प्रज्ञारूपी नङ्गलको आरक्षा गर्छ । त्यसैले स्मृतिलाई 'सता रक्खेन चेतसा विहरति' (अं. नि-१०, पृ. १२२: दुतिय अरियवासमुत्तं, नाथवग्गो दुतियो) अर्थात् – 'स्मृतिद्वारा चित्तको आरक्षा गरी विहार गर्छ' भनी भनिएको हो । विस्मृति नहुनाको कारणद्वारा नै अगाडि बढ्न सक्छ, विस्मृतिको कारणले सकिन्न । स्मृति परिचित भएको प्रज्ञाले धर्महरूलाई जान्न सकिन्छ । विस्मृति भएको प्रज्ञाले सकिन्न ।

Dhamma.Digital

जस्तै छडीको डर देखाएर गोरूहरूलाई अल्छी गर्न नदिई बस्न दिन्न र कुमार्गमा पनि लाग्न दिन्न, त्यस्तै गरी – वीर्यरूपी गोरूहरूलाई स्मृतिद्वारा अपाय-भय देखाई अल्छी भएर बस्नदिन्न र अगोचर कामविषयहरूमा पनि जानदिन्न । बरु कर्मस्थानमा नियुक्त गरी राख्छ र कुमार्गमा पनि लाग्नदिन्न । त्यसैले सूत्रमा 'मेरो फाली र छडी स्मृति हो' भनी उल्लेख भएको हो । सं. नि. अ. क. I. पृ. १९६ र सुत्त. नि. अ. क. पृ. १००-०१: कसीभारद्वाजसुत्त-वण्णना ।

२-“कायसंयम^३, वचनसंयम^४, आहारसंयम^५, तथा सत्यद्वारा असत्यलाई उखेलिदिन्छु^६, अनि सुन्दर निर्वाणद्वारा प्रमुक्त हुन्छु^७ ।

१. तृविध काय-सुचरितलाई यहाँ ‘कायसंयम’ भनिएको हो ।
२. चतुर्विध वचन-सुचरितलाई यहाँ ‘वचनसंयम’ भनिएको हो । यी दुवै संयमहरूद्वारा प्रातिमोक्ष संवरशीललाई निर्दिष्ट गरिएको हो भनी सं. नि. अ. क. I. पृ. १९६ र सुत्त. नि. अ. क. पृ. १०१: कसीभारद्वाजसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
३. ‘आहारसंयम’ भनी केवल आहारसंयमलाई मात्र भनिएको होइन । यस वचनद्वारा सबै चतुप्रत्ययहरूमा संयम भनिएको हो र ‘आजीव पारिशुद्धिशील’ लाई पनि लक्ष गरेको हो भनी अट्टकथाले उल्लेख गरेको छ । आहारसंयम भन्नाले मितभोजी र आहारमा मात्राज्ञान भनिएको हो । भोजन शब्दले मुखद्वारा गरिने प्रत्ययसेवन-शीललाई भनिएको हो । यी कुराहरूद्वारा के भन्न खोजेको हो भने ?—

“हे ब्राह्मण ! जस्तै बिउ रोपेर धानरक्षागर्नकोनिमित्त तिमिले काँडाको बार वा रूखको बार अथवा परखाल लगाउँछौ— जसद्वारा गाई, भैसी तथा मृगगणहरू खेतमा पस्न सक्दैनन् र धानको चोरी पनि हुन्न, त्यस्तै गरी—श्रद्धाबीज रोपेर अनेक प्रकारका कुशलधान रक्षागर्नकोनिमित्त मैले कायवाक् आहारादि त्रिविध संयमरूपी बार लगाउँछु—जसद्वारा रागादि अकुशल-धर्मरूपी गाई, भैसी तथा मृगगणहरू पस्न सक्दैनन् र अनेक कुशल-

रूपी धानको चोरी पनि हुन्न ।” सं. नि. अ. क. I. पृ. १९७ र सुत्त. नि. अ. क. पृ. १०१ ।

४. ‘असत्यलाई उखेलिदिन्छु’ यसको अर्थ हो— असत्यतालाई सत्यता-द्वारा छेदन गर्छु, उखेलिदिन्छु । कायद्वार र वचनद्वार—यी दुई-द्वारहरूबाट असत्य बोलिन्छ । त्यस्ता बोलीलाई सत्य बोलीद्वारा म छेदन गर्छु, उखेलिदिन्छु । भनाइको मतलब—

जस्तै बाहिरी कृषीकर्म गर्ने तिमिले धान बिगाने तृणहरू-लाई हातले वा हैँस्याले काट्दछौ अथवा उखेल्दछौ, त्यस्तै गरी— भित्री कृषीकर्म गर्ने मैले कुशलरूपी धान बिगाने असत्य बोलीरूपी तृणहरूलाई सत्यवादीताद्वारा काटिदिन्छु वा उखेलिदिन्छु । यहाँ सत्य भनी ‘ज्ञानसत्य’ लाई पनि लिन सकिन्छ भनी अट्टकथाले उल्लेख गरेको छ । ‘ज्ञानसत्य’ भनेको यथाभूत ज्ञान हो । त्यसले आत्मसंज्ञादिरूपी तृणहरूलाई काटिदिन्छ वा उखेलिदिन्छ । अतः म पनि यथाभूत ज्ञानद्वारा आत्मसंज्ञादि तृणहरूलाई काट्दछु वा उखेल्दछु भनी भनिएको हो । सं. नि. अ. क. I. पृ. १९२ र सुत्त. नि. अ. क. पृ. १०१: कसीभारद्वाजसुत्तावण्णना ।

५. ‘सुन्दर निर्वाणद्वारा प्रमुक्त हुन्छु’ भनेको—

जस्तै हलो जोताइको कामबाट तिमिले छुट्कारा पाएता पनि फेरि अर्को समयमा हलो जोत्नु पर्ने हुन्छ । त्यसैले तिम्रो छुट्कारालाई सम्यक् छुट्कारा भन्न सकिन्न । किन्तु मेरो छुट्कारा

३-“मेरो वीर्यं नै धुर वहन गर्ने गोरू हो, जसले योगक्षेममा पुन्याइदिन्छ र त्यस दिशातिर लैजान्छ जुन दिशातिर पुग्दा पुनः फर्केर आउनु पर्दैन तथा जुन दिशामा पुग्दा शोक पनि हुन्न ? ।

चाहिं त्यस्तो होइन । मेरो छुटकारा चाहिं एकपल्ट छुटेपछि, छुटेको छुट्यै हुन्छ पुनः बन्धनमा परी जोत्नपर्ने हुन्न ।

दीपङ्कर दशवलको पालादेखि प्रज्ञारूपी हलोमा वीर्यरूपी गोरूहरूलाई जोत्दाजोत्दै चार असंख्य एकलाख कल्पसम्म महाकृषी-कर्म गर्दै आएको म तबसम्म त्यस जोताइबाट प्रमुक्त भएको थिइन जबसम्म मैले सम्यक्सम्बुद्धत्व पाइन । जब मैले ती समयहरू बिताई बोधिवृक्षमनि अपराजेय आसनमा बसी सबै प्रकारका गुणहरूले युक्त भएको अरहत् फल पाएँ तब म ती सबै प्रकारका जोताइबाट प्रमुक्त भएँ । अब फेरि जोत्नुपर्ने काम छैन । यसै कुरालाई लक्ष गरी माथि सूत्रमा ‘अनि सुन्दर निर्वाणद्वारा प्रमुक्त हुन्छु’ भनी भनिएको हो । सं. नि. अ. क. I. पृ. १९७ र सुत्त. नि. अ. क. पृ. १०२: कसिभारद्वाजसुत्तावण्णना ।

१. जस्तै ब्राह्मणको हलोको धुरलाई गोरूले वहन गर्दा फाली भएको नङ्गलले पृथ्वीको घनत्वलाई फोर्दैजान्छ, त्यस्तै गरी—भगवान्को वीर्यरूपी गोरूले तानेर लैजाँदा प्रज्ञारूपी नङ्गलले क्लेशसन्ततिरूपी घनत्वलाई फोर्दै जान्छ । त्यसैले सूत्रमा ‘मेरो वीर्यं नै धुरवहन गर्ने गोरू हो’ भनी उल्लेख भएको हो ।

जस्तै तिम्रो हलो पूर्वपश्चीमादि दिशातिर जान्छ, त्यस्तै

४—“यस प्रकारको खेतीको काम गर्दा अमृतफल प्राप्तहुन्छ ।
यस प्रकारको खेतीको काम गर्ने जो पनि सबै दुःखबाट प्रमुक्त हुन्छ ।”

गरी—मेरो हलो सीधा निर्वाण दिशातिर मात्र जान्छ ।

जस्तै तिम्रो हलो खेतको एक छेउमा पुगेर पुनः फर्केर आउँछ त्यसरी मेरो हलो फर्केर आउँदैन । दीपङ्कर बुद्धको पाला-देखि लिएर सम्यक्सम्बुद्धत्व नपाएसम्म अगाडि नै बढेर जान्छ । पुनः फर्केर आउन्न । अर्थात् जुन जुन मार्गद्वारा जुन जुन क्लेशहरू प्रहीण हुन्छन् ती ती क्लेशहरू पुनः उत्पन्न हुन सक्दैनन् ।

जस्तै तिम्रो हलोलो छेदन गरेर गएका तृणहरूलाई पुनः पुनः छेदन गर्नुपर्ने हुन्छ, त्यसरी मेरो हलोलो पहिलो मार्गद्वारा, दोश्रो मार्गद्वारा, तेश्रो मार्गद्वारा तथा चौथो मार्गद्वारा छेदन गरेका क्लेशहरूलाई पुनः छेदन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी पुनः फर्केर नआउने गरी अगाडि नै बढेर जान्छ ।

फेरि तिम्रो हलो त्यस्तो ठाउँमा पुग्न सक्दैन जुन ठाउँमा पुग्दा जोताहाले शान्ति पाओस् । तर मेरो हलो त्यस ठाउँमा पुग्न सक्छ जुन ठाउँमा पुग्दा जोताहाले शान्ति पाउँछ । सं. नि. अ. क. I. पृ. १९८ र सुत्त. नि. अ. क. पृ. १०२-०३: कसीभारद्वाजसुत्त-वण्णना ।

१. यो गाथा, उपरोक्त तीन गाथाहरू बताइसक्नु भएपछि निगमनमा बुद्धले यस्तो भन्नुभएको हो ।

“हेर ब्राह्मण ! यो श्रद्धाबीज तपोवृष्टि र प्रज्ञा युगनङ्गल

अनि कसिभारद्वाज ब्राह्मणले ठूलो सुनको पात्रमा पायस राखी भगवान्को अगाडि लगी—“तपाइ गौतम पायस खानुहोस्, तपाइ कृषक हुनुहुन्छ—जो कि तपाइ गौतम अमृत फलदायी खेतको काम गर्नुहुन्छ? ।”

आदिहरूले युक्त भएको हलो जोत्दा अमृतफल पाउँछ । ब्राह्मण ! यस्तो खेती गर्ने मैले मात्र यो अमृतफल पाएको होइन, अपितु क्षत्री, ब्राह्मण, वैश्य, शूद्र, गृहपति तथा प्रव्रजित—जुनसुकैले यस्तो खेती गर्छन्—ती सबै—संसार दुःखबाट, दुःख दुःखबाट, संस्कार दुःखबाट, विपरिणाम दुःखबाट तथा सबै प्रकारका दुःखहरूबाट—प्रमुक्त हुन्छन् ।”

यति कुरा सुनेपछि ब्राह्मणको मनमा यस्तो लाग्यो—
“मेरो खेतीको फल भोगेर कहील्यै तृप्त हुइन्न, फेरि फेरि भोग गर्नुपर्ने नै हुन्छ । यी श्रमण गौतमको खेतीको फल त अमृतमय निर्वाण छ, जुन फल भोग गर्दा सँधैकोनिमित्त तृप्त हुँइदो रहेछ ।”
यति कुरा बुछेर अतिप्रसन्न भई आफ्नो प्रसन्नतालाई प्रकट गर्नको-
निमित्त उनले भगवान्लाई अगाडि पायस प्रदान गरेका हुन् भनी सं. नि. अ. क. I. पृ. १९८-१९ र सुत्त. नि. अ. क. पृ. १०३ः कसीभारद्वाजसुत्तावण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

१. सं. नि. I. पृ. १७२ः कसिभारद्वाजसुत्तां, नालन्दा पालिमा चार्हि सुनको पात्रमा पायस राखिदिएको कुरा छैन, केवल ‘खानुहोस्’ भन्ने मात्र उल्लेख भएको छ ।

(भगवान् भन्नुहुन्छ—)

१. “गाथाभिगीतं मे अभोजनीयं,
सम्पस्सतं ब्राह्मण नेस धम्मो ।
गाथाभिगीतं पनुदन्ति बुद्धा,
धम्मे सति ब्राह्मण वुत्तिरेसा ॥
२. “अञ्जेन च केवलिनं महेसिं,
खीणासवं कुक्कुच्चवूपसन्तं^१ ।
अन्नेन पानेन उपट्टहस्सु,
खेत्तां हि तं पुञ्जपेक्खस्स^२ होती’ति ॥”

अर्थ—

१—“ब्राह्मण ! गाथा गाएर पाएको भोजन मेरोनिमित्त अभोज्य छ; आजोवपारिशुद्धिको दृष्टिले हेर्दा यसमा धर्मता छैन । गाथा गाएर पाएको भोजनलाई बुद्धले स्वीकार्दैन । ब्राह्मण ! आजोवपारिशुद्धि-धर्म छउञ्जेलसम्म यस्तै वृत्ति रहिरहने छ ।

२—“सर्वगुण परिपूर्ण महर्षी, क्षीणास्त्रवी तथा शंकासमाधान भएकालाई अर्क आहारपानद्वारा उपस्थान गर्नु; पुण्यपेक्षीहरूकोनिमित्त

१. सिंहल र रोमनमा: ‘कुक्कुचवूपसन्त’ ।

२. सिंहल र रोमनमा: ‘पुञ्जपेक्खस्स’ ।

र पुण्य पाउनकोनिमित्त यो कार्य क्षेत्र समान छ ?

“भो गौतम ! त्यसोभए यो पायस कसलाई दिउं त ?”

“ब्राह्मण ! तथागतले वा तथागत श्रावकहरूले बाहेक देवलोक

१. “दिन न चाहने ब्राह्मणलाई अनेक प्रकारले गाथागाई दिने मन गराउन लगाई ब्राह्मणको पायस खायो” भन्ने लोकापवादबाट दूर रहने विचारले क्षीर पायस भगवान्‌ले ग्रहण नगरेपछि ब्राह्मणको मनमा यस्तो लाग्यो—“यो मेरो पायसलाई प्रतिक्षेप गर्नुभयो । यो पायस अकम्पिय (= अयोग्य, प्रतिकूल) होला । अभागी रहेछु म, दान पनि दिन पाइएन” भन्ने जस्तो लागेपछि चित्त बेखुस पारे । फेरि उनले यस्तो सोचे कि—शायद अर्को आहार ग्रहण गर्नुहुन्छ कि ? यसै वितर्कनालाई बुझ्नु भई भगवान्‌ले उनको चित्तलाई प्रसन्न पार्नकोनिमित्त परियाय वाक्यद्वारा ‘अर्को भोजनद्वारा उपस्थान गर्नु’ भनी भन्नु भएको हो भनी सुत्त. नि. अ. क. पृ. १०४: कसीभारद्वाजसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. यो पायस मैले भगवान्‌कोनिमित्त ल्याएको हुँ, अतः वहाँसँग नसोधिकन कसैलाई दिनु योग्य छैन भन्ने मनना लागेपछि ब्राह्मणले ‘यो पायस कसलाई दिऊँ’ भनी सोधेका हुन् भनी सुत्त. नि. अ. क. पृ. १०५: कसीभारद्वाजसुत्तवण्णनाले लेखेको छ ।

सहित^१, मारलोक सहित^२, ब्रह्मलोक सहित^३; श्रमण ब्राह्मणहरू सहित प्रजा^४ तथा देवसहित मनुष्यहरू^५मध्ये यो पायस खाएर पचाउनसक्ने म कोही पनि देख्दिन । ब्राह्मण ! त्यसैले त्यो पायस हरियो घाँस नभएको ठाउँमा राखिदेऊ अथवा अप्राणक पानीमा बघाइदेऊ ।”

१. छ कामावचर देवलोकहरूमध्ये पाँच कामावचर देवलोकलाई लक्ष गरी यहाँ 'देवलोक' भनिएको हो ।
२. छैटौँ कामावचर देवलोकलाई लक्ष गरी यहाँ 'मारलोक' भनिएको हो ।
३. रूपावचर ब्रह्मलोकलाई यहाँ 'ब्रह्मलोक' भनिएको हो । अरूपावचर ब्रह्मलोकलाई होइन । सुत्त. नि. अ. क. पृ. १०५: कसीभारद्वाज-सुत्तवण्णना । (हेर लेखकको बु.ब्र. भा-१, पृ. ४६८ को पादटिप्पणीमा)
४. बुद्धशासन भित्रका र बुद्धशासनभन्दा बाहिरका श्रमणब्राह्मणहरूलाई यहाँ 'प्रजा' भनी भनिएको हो । प्रजा भन्नाले सत्त्वलोकलाई पनि लिइएको छ ।
५. 'देवसहित मनुष्यहरू' भन्नाले सम्मति देवहरूलाई यहाँ 'देव' भनिएको हो । बौद्ध साहित्यले राजाहरूलाई 'सम्मतिदेव' भन्दछ । मनुष्य भन्नाले मनुष्य मात्रलाई भनिएको हो । यहाँ उल्लिखित माथिल्ला तीन पदहरूद्वारा अर्थात् देव-मार-ब्रह्मा भन्नाले आकाश लोक (= ओकासलोक) र तल्ला दुइपदद्वारा अर्थात् श्रमणब्राह्मण सहित प्रजा र देवसहित मनुष्य भन्नाले सत्त्वलोक (सत्तलोक) भनिएको हो । सुत्त. नि. अ. क. पृ. १०५: कसीभारद्वाजसुत्त-वण्णना ।

अनि कसिभारद्वाज ब्राह्मणले त्यो पायसलाई अप्राणक पानीमा बघाइदिए । अनि त्यो पायस पानीमा राख्नेबित्तिकै त्यसबाट 'चिच्चिट चिटि चिट' आवाज आई धुँवा पनि निस्कन थाल्यो । जस्तै—दिनभरी घाममा तातेको फाली पानीमा राख्दा 'चिच्चिट चिटि चिट' गरी आवाज निस्कन्छ र धुँवा जस्तै बाफ पनि निस्कन्छ—त्यस्तै गरी त्यो पायस पानीमा राख्दा 'चिच्चिट चिटि चिट' गरी आवाज निस्क्यो र धुँवा जस्तै गरी बाफ पनि निस्कन थाल्यो^१ ।

अनि कसिभारद्वाज ब्राह्मण संविग्न भई (=विरक्त भई) रोमाञ्चित भई जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि भगवान्को चरणकमलमा शीरले ढोगी भगवान्लाई यस्तो भने^२—

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! ...सो म

१. किन त्यसरी आवाज निस्केको होला ? भगवान्कै प्रभावद्वारा त्यस्तो भएको हो । न पानीको प्रभावद्वारा न पायसको प्रभावद्वारा न ब्राह्मणको प्रभावद्वारा न अरू कुनै देव यक्षहरूको प्रभावद्वारा त्यस्तो भएको हो । ब्राह्मणलाई विरक्त पार्नकोनिमित्त भगवान्ले 'त्यस्तो होस्' भनी अधिष्ठान गर्नु भएको थियो भनी सुत्त. नि. अ. क. पृ. १०६: कसीभारद्वाजसुत्तावण्णनाले लेखेको छ ।

२. माथि लेखिएका गाथापछिका कुराहरू सं. नि. I. पृ. १७१: कसिभारद्वाजसुत्तामा लेखिएका छैनन् । केवल सुत्त. नि. पृ. २८२ मा मात्र लेखिएका छन् ।

भगवान् गौतमको शरणमा जान्छु धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । तपाइ गौतम समक्ष मैले प्रव्रज्या र उपसम्पदा पाऊँ ? ।”

त्यसपछि कसिभारद्वाज ब्राह्मणले बुद्धकहाँ प्रव्रज्या र उपसम्पदा पाए । प्रव्रजित भएर आयुष्मान् भारद्वाज एकान्तमा एकलै बसी अप्रमादी भई आतप्त सम्पन्न भई, वीर्यवान् भई विहार गरी बसिरहेको वेलामा चिरकाल नबित्दै—जसकोनिमित्त कुलपुत्रहरू सम्यक् रूपले घरबार छाडी अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छन्—त्यो अनुत्तर ब्रह्मचर्यको अन्तमा पुगी यसै जीवनमै स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गरे । ‘जाति क्षीणभयो, ब्रह्मचर्यवास पूराभयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ, अब उप्रान्त केही गर्नुपर्ने बाँकी छैन’ भन्ने ज्ञान पनि भयो । आयुष्मान् भारद्वाज पनि अरहन्तहरूमध्येमा एक अरहन्त भए ।

Dhamma.Digital

१. सं. नि. I. पृ. १७३: कसिभारद्वाजसुत्तमा चाहिं प्रव्रज्या मागेको कुरो उल्लेख भएको छैन । केवल उपासकत्वमा गएको कुरो मात्र उल्लेख भएको छ । यसको अर्थकथाले चाहिं उपासकत्वमा गई असीकोटी धनसम्पत्ति बुद्धशासनमा परित्याग गरी पछि गएर प्रव्रजित भई अरहत् हुनेछन् भन्ने कुरो थाहापाउनु भई भगवान् बुद्ध त्यहाँ जानुभएको थियो भन्ने कुरा भने उल्लेख गरेको छ ।
सं. नि. अ. क. I. पृ. १९१-९२: कसिभारद्वाजसुत्तवण्णना ।

५. कूटदन्त ब्राह्मण

प रि च य

मगध नरेश बिम्बिसारले अङ्गदेशको चम्पालाई जसरी सोणदण्ड ब्राह्मणलाई प्रदान गरेका थिए? त्यसरी नै यी कूटदन्त ब्राह्मणलाई पनि बिम्बिसार राजाले मगधजनपदको खागुमत नामक ब्राह्मण गाउँ प्रदान गरेका थिए भन्ने कुरा अगाडि अनुदित कूटदन्त सूत्रबाट प्रष्टसँग बुझिन्छ । उनी कुनठँगले बस्दथे भन्ने आदि कुराहरू पनि अगाडिकै सूत्रबाट प्रष्टसँग बुझ्न सकिन्छ ।

यहाँ यतिमात्र उल्लेख गर्न चाहन्छु कि—कूटदन्त ब्राह्मण समझदार थिए, उनी ब्राह्मणहरूको अति रञ्जित वर्णनाले फूलेका थिएनन् र आफ्नो प्रमाणलाई उनी जान्दथे । त्यसैले ब्राह्मणहरूले रोक्दा रोक्दै उनी बुद्धकहाँ गएका हुन् । यतिमात्र होइन आफूले थाहापाए जस्तै उनले उनन्तीस प्रकारले बुद्धको प्रशंसा पनि गरेका कुराहरूलाई अगाडिको मूल सूत्रले प्रष्टसँग उल्लेख गरेको छ ।

---

१. दी. नि. I. पृ. ९७: सोणदण्डसुत्तं, अ. क. I. पृ. १९६ ।

उपदेशको अन्तमा उनले स्रोतापत्तिफल साक्षात्कार गरेका कुरा सूत्रमा “दृष्टधर्मा, प्राप्तधर्मा, ...” भन्ने आदि पर्यायद्वारा प्रष्टसँग बुझिन्छ ।

x

x

x

मूल सूत्र—

१-अहिंसामय यज्ञ

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् मगध देशमा चारिका गर्दै पांचशय महाभिक्षुसङ्घका साथ जहाँ खाणुमत भन्ने मगध ब्राह्मणहरूको गाउँ हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ भगवान् खाणुमतको अम्बलट्टिकामा^२ विहार गर्नु भएको थियो ।

१. दी. नि. I. पृ. १०९: कूटदन्तसुत्तं, अ. क. I. पृ. २०७

२. अम्बलट्टिका भन्ने ठाउँ तीनओटा छन् । पहिलो त्यो हो जो राजगृह र नालन्दाका बीच बाटामा पर्छ । दी. नि. I. पृ. ३: ब्रह्मजालसुत्तं । यसको स्पष्टिकरण दिँदै सुमङ्गलविलासिनीले यसरी उल्लेख मरेको छ—

अम्बलट्टिका भनेको राजाको एक उदयान हो । यसको द्वारभरि

भरखरको एक आँपको रुख थियो । त्यसैलाई अम्बलट्टिका भनिएको हो । अतः त्यस रुखको आसपासको उदचानलाई पनि 'अम्बलट्टिका' भनिएको हो । त्यो उदचान छायासम्पन्न पानीले युक्त छ । मञ्जूसा जस्तै सुरक्षित गरी परखालले घेरिराखेको छ तथा ढोका पनि राम्ररी राखिएको छ । बिम्बिसार राजाको क्रीडाकोनिमित्त त्यसमा अनेक चित्र विचित्रहरूले सजाइएको एक घर पनि थियो जसलाई 'राजदरवार' (= राजागारक) भन्दछन् । सुमं. बि. I. पृ. ३२: ब्रह्मजालसुत्तवण्णना ।

दोश्रो अम्बलट्टिका त्यो हो जहाँ प्रायगरी आयुष्मान् राहुल विहार गर्नुहुन्छ । यो ठाउँ वेणुवनको कलन्दकनिवापको आसपासमै छ । म. नि. II. पृ. ९२: अम्बलट्टिकाराहुलोवादसुत्तं । यसको स्पष्टिकरण दिँदै पपञ्चसूदनीले यसरी लेखेको छ—

वेणुवन विहारको एक छेउमा (= पच्चन्ते) एक ध्यानागार छ, जो एकान्त छ । यस ध्यानागारलाई 'अम्बलट्टिका' भन्दछन् । पपं. सू. III. पृ. ८५: अम्बलट्टिकाराहुलोवादसुत्तवण्णना ।

तेश्रो अम्बलट्टिका यसै सूत्रमा उल्लिखित खाणुमत मगध ब्राह्मण गाउँको एक उदचान हो । यस अम्बलट्टिकाको वर्णन पनि ब्रह्मजालसुत्तवण्णनामा उल्लेख भए जस्तै हो । दी. नि. अ. क. I. पृ. २०१: कूटदन्तसुत्तवण्णना ।

हिंसामय महायज्ञको तयारी

त्यसवखत कूटदन्त ब्राह्मण खाणुमतमा बस्दथे । मगधराजा सेनीय (=सेनासम्पन्न) बिम्बिसारले ब्रह्मदेय (=दिइसकेको वस्तु पुनः हरण गर्न नपाउने) गरी, राजदायगरी (=बिर्ता) दिएका राजभोग्यहरू^१ धेरै थिए, प्राणीहरू धेरै थिए^२, पानी-घाँस-काठहरू^३ प्रसस्त थिए तथा धान्यवर्गहरूको कुनै कमी थिएन । त्यसवखत कूटदन्त ब्राह्मणको महायज्ञको तयारी हुँदै थियो । (त्यसवखत) सातशय गोरूहरू, सातशय

१. जसले राजाले कैँ दण्ड, सजाय, शुल्क उठाउने काम समेतको अधिकार पाएको छ त्यस्तो अधिकारलाई 'राज-भोग्य' भनिएको हो भनी सुमं. वि. I. पृ. १७१: अम्बट्टसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
२. आफूद्वारा पोषण गरिने हात्ती, घोडा, मृगादि अनेक प्राणीहरूको समूहका साथ मानिसहरू पनि धेरै भएकाले 'प्राणीहरू धेरै थिए' भनी भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. १७१ ।
३. पशुहरूलाई खुवाउने घाँसपातहरूको रास, घरमा छाउने त्रिणहरूको रास, दाउरा काठहरूको रास तथा भित्रबाहिर ठाउँ ठाउँमा पानीको चारपाटे पोखरीहरू पनि धेरै भएकाले 'पानी घाँस काठहरू प्रसस्त थिए' भनी भनिएको हो भनी सुमं. वि. I. पृ. १७१: अम्बट्टसुत्त-वण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

बाछ्राहरू, सातशय बाछ्रीहरू, सातशय बोकाहरू, सातशय भेडाहरू? यज्ञकोनिमित्त मौलोमा बाँधिइ राखिएका थिए ।

अनि खाणुमतका ब्राह्मणहरूले यस्तो सुने—

“शाक्यपुत्र भ्रमण गौतम शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई मगध देशमा चारिका गर्दै पाँचशय महाभिक्षु सङ्घका साथ खाणुमतमा आइपुगी, खाणुमतको अम्बलट्टिकामा विहार गर्दै हुनुहुन्छ । वहाँ आदरणीय भगवान् गौतमको यस्तो कल्याण कीर्ति शब्द फैलिरहेको छ —‘वहाँ भगवान् अरहत् हुनुहुन्छ, सम्यक् सम्बुद्ध, विदयाचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्यसारथी, देवमनुष्य-हरूका शास्ता तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ । वहाँले यो लोकलाई—

Dhamma.Digital

१. मूल सूत्रमा लेखिएका बाहेक अरू प्राणीहरू पनि एकत्रित पारिएका थिए भन्ने कुरा पनि बुझ्नसक्नु पर्छ भनी सुमं. वि. ले उल्लेख गरेको छ । किनभने कूटदन्त ब्राह्मण ‘सब्बसत्तसतिक’ भन्ने यज्ञ गर्न चाहन्थे । अर्थात् ‘सब्बसत्तसतिक’ यज्ञमा जे जति होम गर्न चाहन्छन् ती सबै प्रत्येक सात सात शयलाई ‘सब्बसत्तसतिक’ भन्दछन् । त्यसैले उनले पनि यस्तै गरी जम्मा गरी राखेका थिए । सुमं. वि. I. पृ. २०७: कूटदन्तसुत्तवण्णना ।

देवसहित^१, मारसहित, ब्रह्मसहित लोकलाई; श्रमण ब्राह्मण सहित प्रजालाई, देव सहित मनुष्यलोकलाई^१—विशिष्ट प्रज्ञाद्वारा (=अभिञ्जा)

१-१. यहाँ 'देवसहित' आदि शब्दका स्पष्टिकरणहरू यसप्रकार हुन् । चातुर्माहा राजिक देखि लिएर निर्माणरतिदेवसम्मका पाँच कामावचर देवलोकहरूलाई 'देवसहित' र छैटौँ कामावचर परनिर्मितवशवर्ती देवलोकलाई 'मारसहित' भनिएको हो । ब्रह्मकायादि ब्रह्मगणहरूलाई 'ब्रह्मसहित' भनिएको हो । बुद्धशासन भित्रका र बाहिरका श्रमण-ब्राह्मणहरूलाई तथा पाप शान्त गरिसकेका, पाप पखालिसकेका अरहन्त क्षीणान्नवीहरूलाई पनि 'श्रमणब्राह्मण' भनी भनिएको हो । प्रजा शब्दद्वारा सत्त्वलोकलाई लिइएको हो । पुनः, 'देवसहित मनुष्यलोक' भन्नाले राजा सहित मनुष्यवर्गलाई लिइएको हो । यस सम्बन्धी अरू कुराहरू माथि पृ. ७८ मा लेखिएबमोजि सम्झ्नु ।

अर्को प्रकारले—देवसहित भन्नाले अरूपावचर लोकलाई, मारसहित भन्नाले ६ कामावचर देवलोकहरूलाई, ब्रह्मसहित भन्नाले रूपावचर ब्रह्मलोकलाई अनि श्रमणसहित ब्राह्मण प्रजा भन्नाले चारपरिषद्को रूपमा सम्मतिदेव मानिने राजासहित मनुष्यहरूलाई भनिएको हो । यी मध्ये माथिल्लो ब्रह्मसहित भन्नाले आकाशलोक र तल्लो श्रमण देखि लिएर मनुष्यलोक भन्नाले सत्त्वलोकलाई देखाइएको छ भनी सुमं. वि. I. पृ. १२१: सामञ्जसुत्तवण्णनाले लेखेको छ ।

अर्को प्रकारले पनि यी देवसहित भन्ने आदिको स्पष्टि-

स्वयं साक्षात्कार गर्नुभएको धर्मलाई उपदेश गर्नुहुन्छ । वहाँले आदि-कल्याण^१ (=शुरुमा पनि कल्याण हुने), मध्यकल्याण (=बीचमा पनि कल्याण हुने), तथा पर्यवशानकल्याण^१ (=अन्तमा पनि कल्याण

करण सुमं. वि. I. पृ. १२२ मा उल्लेख भएको छ । इच्छुक हुनेले त्यहाँ हेर्नु ।

यी 'देवसहित' भन्ने आदि शब्दहरूका स्पष्टिकरणहरू सुत्त. नि. अ. क. पृ. १६९: आलवकसुत्तवण्णना; उदा. अ. क. पृ. २७९: चुन्दसुत्तवण्णना, पाटलिगामियवग्ग; मनो. र. पू. I. पृ. ४०८: वेनागपुरसुत्तवण्णना, महावग्ग, तिकनिपात; मनो. र. पू. II. पृ. ४७७: पठम उरुवेलसुत्तवण्णना, उरुवेलवग्ग, चतुक्कनिपात; पपं. सू. II. पृ. ४६: महादुक्खक्खन्धसुत्तवण्णना; पपं. सू. II. पृ. १६७: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णना; सुमं. वि. I. पृ. १२१: सामञ्जफलसुत्तवण्णना; सम. पा. I. पृ. ११३: वेरञ्जब्राह्मणपुच्छा, वेरञ्जकण्ड; पटि. म. अ. क. पृ. २९४-९५: सब्बञ्जुतत्राणनिद्देसवण्णना तथा महा. नि. अ. क. पृ. २१०-११: पसुरसुत्तनिद्देसवण्णनामा उल्लेख भएका पाइन्छन् ।

१-१. आफूले पाएको अनुपम विशेष सुखानुभवलाई छाडेर भए पनि अनुकम्पा राखी भगवान् बुद्धले धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । थोरै वा धेरै उपदेश गरिने त्यो धर्मोपदेश आदि-मध्य-अन्त्य कल्याण हुने गरी उपदेश गर्नुहुन्छ । शुरुमा पनि कल्याण, भद्र, निर्दोषपूर्ण हुने गरी देशना गर्नुहुन्छ; मध्यमा पनि तथा अन्त्यमा पनि ।

यहाँ, देशना-आदि-मध्य-पर्यवशान कल्याण र शासन-आदि-मध्य-पर्यवशान कल्याण भनी दुइप्रकारले विभाजन गरिन्छ ।

प्रथमतः चारपदहरूले युक्त उपदेश गर्दा पहिलो पदलाई आदिकल्याण, बीचका दुइपदलाई मध्यकल्याण र आखिरीको एक पदलाई पर्यवशान कल्याण भनिन्छ । एकानुसन्धिक सूत्रको निदानलाई आदि, 'इदमवोच' अर्थात् 'यस्तो भने' भन्ने पदलाई अवशान र यी दुइका बीचमा भएकालाई मध्यकल्याण भनी भनिन्छ । अनेकानुसन्धीहरू भएका सूत्रका प्रथमसन्धीलाई आदि, आखिरीको सन्धीलाई अन्त्य र यस बीचमा भएका एक वा दुइ वा धेरै सन्धीहरूलाई मध्यकल्याण भनिन्छ । सुमं. वि. I. पृ. १२२: सामञ्जफलसुत्तवण्णना; मनो. र. पृ. I. पृ. ४०८: वेनागपुरसुत्तवण्णना, तिकनिपात; पपं. सू. II. पृ. १६९: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णना; सं. नि. अ. क. I. पृ. १५५: दुतियमारसुत्तवण्णना, मार-संयुत्त; सम. पा. I. पृ. ११४: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

शासनको सम्बन्धमा चाहिँ—सबै शासन (= चर्या) धर्महरू आ-आफना शीलद्वारा आदिकल्याण, समथविपश्यनामार्गद्वारा मध्यकल्याण, निर्वाणद्वारा पर्यवशानकल्याण हुन्छ । अथवा शील समाधिद्वारा आदिकल्याण, विपश्यनामार्गद्वारा मध्यकल्याण, निर्वाण-फलद्वारा पर्यवशानकल्याण हुन्छ ।

शुद्धले सुबोध्य गरेको हुनाले आदिकल्याण, धर्म सुधर्म भएको हुनाले मध्यकल्याण, सङ्घद्वारा सु-प्रतिपन्न भएको हुनाले

पर्यवशानकल्याण । त्यो धर्म सुनी त्यस अनुसार प्रतिपन्न हुनेले अभिसम्बोधि लाभ गर्न सक्ने हुनाले आदिकल्याण, प्रत्येक बोधिद्वारा मध्यकल्याण, श्रावक बोधिद्वारा पर्यवशानकल्याण ।

सुनेर मात्र पनि नीवरणहरूको दमन हुने भएको हुँदा र श्रवण मात्रद्वारा पनि कल्याणकारी हुने भएकोले आदिकल्याण, प्रतिपत्तिद्वारा समथ विपश्यनादि ध्यानसुख ल्याइदिने भएको हुँदा र प्रतिपत्तिद्वारा पनि कल्याणकारी नै हुने भएको हुनाले मध्यकल्याण, प्रतिपत्तिद्वारा नै अचलता आदि फल ल्याइदिने भएको हुँदा र प्रतिपत्तिफलद्वारा पनि कल्याण नै हुने भएको हुँदा पर्यवशान कल्याण ।

प्रभवशुद्धिद्वारा आदिकल्याण, अर्थशुद्धिद्वारा मध्यकल्याण, कृत्यशुद्धिद्वारा पर्यवशानकल्याण । अतः थोरै वा धेरै देशना गरेता पनि आदिकल्याण आदि गुणले युक्तगरी बुद्ध भगवान्‌ले उपदेश गर्नुहुन्छ । सम. पा. I. पृ. ११४-१५: वेरञ्जकण्डवण्णना ।

शासन (=चर्या) को क्षेत्रमा चाहि शील-समाधि विपश्यनालाई क्रमशः आदि-मध्य-पर्यवशानकल्याण भनिएको हो । जस्तै—“को चादि कुसलानं धम्मानं ? सीलञ्च सुविसुद्धं दिट्ठि च उजुका” अर्थात्—“कुशल धर्महरूको आदि के हो ? शील पनि सुविशुद्ध हुन्छ दृष्टि पनि सोजो हुन्छ” भन्ने वाक्य अनुसार शील आदिकल्याण हो । “अत्थि भिक्खवे मज्झिमापटिपदा तथागतेन अभिसम्बुद्धा” अर्थात्—“भिक्षुहो ! तथागतले अभिसम्बोध गरेको

हुने) धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । वहाँले अर्थयुक्त^१, व्यञ्जन (= भाव) युक्त^२, सबै परिपूर्ण परिशुद्ध भएको^३ ब्रह्मचर्य^४ (= सबै बुद्ध धर्म) प्रकाश पार्नुहुन्छ । वहाँहरू जस्ता अरहत्को दर्शन गर्नु कल्याणकर हो ।”

मध्यम प्रतिपदा (= मार्ग) छ” भन्ने ठाउँमा आर्यमार्ग मध्यकल्याण हो । तथा निर्वाणफल प्राप्तिलाई पर्यवशानकल्याण भनिएको हो ।

भगवान्‌ले धर्मोपदेश गर्नुहुँदा शुरुमा शीलका कुराहरू, बीचमा अष्टाङ्गिक मार्गका कुराहरू तथा अन्त्यमा निर्वाणका कुराहरू प्रकाश पार्ने भएकोले पनि आदि-मध्य-पर्यवशानकल्याण भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. १२२-२३: सामञ्जसफलसुत्तवण्णना; पपं. सू. II. पृ. १६९: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णना ।

१-१. ‘अर्थयुक्त, व्यञ्जनयुक्त’ आदिको स्पष्टिकरण यसप्रकार दिइएको छ ।

जसको उपदेशमा यागु, भात, स्त्री, पुरुष आदिको चर्चा हुन्छ अर्थात् खान-पान स्त्री-पुरुष आदिको कुरा मिश्रित हुन्छ त्यस्तो उपदेशलाई सार्थक भनिदैन । भगवान्‌ले चाहिँ त्यस्ता कुरालाई छाडी चतुसतिपट्टान, शील समाधि, प्रज्ञानिश्रित कुराको उपदेश गर्नुहुन्छ । त्यसैले भगवान्‌को उपदेशलाई ‘अर्थयुक्त’ भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. १२३

भगवान्‌ले शासन-ब्रह्मचर्य र मार्ग-ब्रह्मचर्यका कुराहरूको उपदेश गर्नुहुन्छ । अनेकप्रकारले त्यसको प्रकाश पार्नुहुन्छ । त्यस कथनानुसार यथानुरूप अर्थसम्पत्तिले युक्त भएको हुँदा ‘सात्थ’

अर्थात् 'अर्थयुक्त' भनिएको हो । व्यञ्जन सम्पत्तिले युक्त भएको हुँदा 'व्यञ्जनयुक्त' भनिएको हो ।

प्रकाशन, विवरण, विभाजन, प्रष्टिकरण, प्रज्ञापन, तथा अर्थसहित भएकोले 'अर्थयुक्त' भनिएको हो । अक्षर-पद, व्यञ्जनाकार, निरुक्ति, निर्देशन सम्पत्तिले युक्त भएको हुँदा 'व्यञ्जनयुक्त' भनिएको हो ।

अर्थ गम्भीरता, प्रतिवेध गम्भीरता भएकोले 'अर्थयुक्त'; धर्मगम्भीरता, देशनागम्भीरता भएकोले 'व्यञ्जनयुक्त' भनिएको हो ।

अर्थप्रतिसम्भेदा, प्रतिभाणप्रतिसम्भेदाको विषय भएकाले 'अर्थयुक्त'; धर्मप्रतिसम्भेदा, निरुक्तिप्रतिसम्भेदाको विषय भएकोले 'व्यञ्जनयुक्त' भनिएको हो ।

पण्डित-वेदनीय र परीक्षकजन प्रमुदित हुने भएकाले 'अर्थयुक्त'; श्रद्धेय र लौकिकजन प्रमुदित हुने भएकाले 'व्यञ्जनयुक्त' भनिएको हो ।

गम्भीर अभिप्रायहरू निहीत भएकाले 'अर्थयुक्त'; स्पष्ट-पदहरू भएकाले 'व्यञ्जनयुक्त' भनिएको हो । सम. पा. I. पृ. ११५: वेरञ्जकण्डवण्णना । यसभन्दा अर्को ढंगले पष्टिकरण दिइएका कुराहरू पनि सुमं. वि. I. पृ. १२३; मनो. र. पू. I. पृ. ४०९: तिकनिपात; तथा पपं. सू. II. पृ. १६९ मा उल्लेख भएका छन् ।

२. कुनै वचन थप-घट गर्नुनपर्ने, कमी-बेसी नभएको, सबै अङ्गहरूले परिपूर्ण भएकोले 'केवल परिपुष्ण' अर्थात्—'सबै परिपूर्ण' भनी

भनिएको हो । हटाउनुपर्ने कुनै वचन नभएकोले, निर्दोष भएकोले 'परिशुद्ध' भनी भनिएको हो । अथवा जुन उपदेश गर्दा यस उपदेश-द्वारा लाभ, सत्कार, मानमर्यादा पाउनेछु भन्ने आशागरी उपदेश गरिन्छ त्यस्ता उपदेशलाई 'अपरिशुद्ध' भनिन्छ । भगवान्‌ले चाहिँ त्यस्तो मनमा राखी उपदेश गर्नुहुन्न । केवल हितैषीभावनालाई मनमा राखी, मैत्रीपूर्वक, मृदुचित्तलिई उपदेश गर्नुहुन्छ । त्यसैले 'परिशुद्ध' भनिएको हो । सम. पा. I. पृ. ११५; सुमं. वि. I. पृ. १२३; मनो. र. पृ. I. पृ. ४०९; पपं. सू. II. पृ. १६९ ।

३. 'ब्रह्मचर्य' का विविध अर्थहरू पालिसाहित्यमा पाइन्छन् । जस्तै —

(१) दानको अर्थमा, (२) सेवाटहलको अर्थमा, (३) पञ्चशीलको अर्थमा, (४) अप्पमञ्ज अर्थात् चतुर्ब्रह्मविहारको अर्थमा, (५) मैथुन विरतिको अर्थमा, (६) स्वदार सन्तुष्टिको अर्थमा, (७) वीर्यको अर्थमा, (८) उपोसथाङ्गव्रतको अर्थमा, (९) आर्यमार्गको अर्थमा तथा (१०) सबै बुद्धशासनको अर्थमा ।

(१) "तं मे वतं तं पन ब्रह्मचरियं..." भन्ने जस्ता ठाउँहरूमा ब्रह्मचर्यको अर्थ 'दान' हो । जा. पा. II. पृ. ३१७: विधुरजातकं, नं. ५४६, गा. नं. १५९२, १५९५; जा. अ. क. VII. पृ. २८४, विधुरजातकलाई सुमं. वि. I. पृ. १४२ ले पुण्णकजातक भनी उल्लेख गरेको छ ।

(२) "...केन ते ब्रह्मचरियेन, पुञ्जं पाणिहि इज्जति ।"

"...तेन मे ब्रह्मचरियेन, पुञ्जं पाणिहि इज्जति ।"

भन्ने जस्ता ठाउँहरूमा ब्रह्मचर्यको अर्थ 'सेवा शुश्रूषा' हो । पेत. व.

पा. पृ. १६४: अङ्कुरविमानवत्थु, गा. नं. २६९, २७१, (हेर लेखकको बु. प्रे. पृ. १३ को पादटिप्पणीमा) ।

(३) “इदं तं खो भिक्खवे तित्तिरियं नाम ब्रह्मचरियं अहोसी’ति” भन्ने जस्ता ठाउँहरूमा ब्रह्मचर्यको अर्थ ‘पञ्चशील’ हो । जा. अ. क. I. पृ. १६५: तित्तिरजातकं, नं. ३७ ।

(४) “तं खो पन मे पञ्चसिख ब्रह्मचरियं नेवनिब्बिदाय न विरागाय...यावदेव ब्रह्मलोकूपपत्तिया” भन्ने जस्ता ठाउँहरूमा ब्रह्मचर्यको अर्थ ‘चतुर्ब्रह्मविहार’ हो । दी. नि. II. पृ. १८७: महागोविन्दसुत्तं । (यसको अनुवाद लेखकको बु. ब्र. भा-१, प. ३६९ मा छ) ।

(५) “परे अब्रह्मचारी भविस्सन्ति, मयमेत्थ ब्रह्मचारी भविस्साम” भन्ने जस्ता ठाउँहरूमा ब्रह्मचर्यको अर्थ ‘मैथुन विरति’ हो । म. नि. I. पृ. ५६: सल्लेखसुत्तं ।

(६) “मयञ्च भरियं नातिक्कमाम,
अम्हे च भरिया नातिक्कमन्ति ।
अञ्जत्र ताहि ब्रह्मचरियं चराम,
तस्मा हि अम्हं दहरा न मीयरे” भन्ने जस्ता ठाउँहरूमा ब्रह्मचर्यको अर्थ ‘स्वदार सन्तुष्टि’ हो । जा. पा. I. पृ. २०६-०७: महाधम्मपालजातकं, नं. ४४७; अ. क. IV. पृ. ८३ ।

(७) “अभिजानामि खो पनाहं, सारिपुत्त, चतुरङ्गस-
मन्नागतं ब्रह्मचरियं चरिता—तपस्सीसुदं होमि परमतपस्सी...”

भन्ने जस्ता ठाउँहरूमा ब्रह्मचर्यको अर्थ 'वीर्य' हो । म. नि. I. पृ. १०९: महासीहनादसुत्तं । महासीहनादसुत्तलाई सुमं. वि. I. पृ. १२४: सामञ्जफलसुत्तवण्णनाले 'लोमहंसनसुत्तं' भनी उल्लेख गरेको छ ।

(८) "हीनेन ब्रह्मचरियेन, खत्तिये उपपज्जति ।

मज्झिमेन च देवत्तं, उत्तमेन विसुज्झति" भन्ने जस्ता ठाउँहरूमा ब्रह्मचर्यको अर्थ 'अष्टाङ्गिक उपोसथ' हो । जा. पा. II. पृ. १९३: निमिजातकं, नं. ५४१; अ. क. VII. पृ. ८२ ।

(९) "इदं खो पन मे, पञ्चसिख, ब्रह्मचरियं एकन्त-निब्विदाय विरागाय निरोधाय उपसमाय...संवत्तति" भन्ने जस्ता ठाउँहरूमा ब्रह्मचर्यको अर्थ 'आर्यमार्ग' हो । दी. नि. II. पृ. १८७: महागोविन्दसुत्तं । (यो सूत्रको अनुवाद लेखकको बु. ब्र. भा-१, पृ. ३२८ मा छ ।)

(१०) "इदं खो तं, पञ्चसिख, ब्रह्मचरियं इदं चैव फीतं च वित्थारिकं बाहुजञ्जं पुथुभूतं यावदेवमनुस्सेहि सुप्पकासितं" भन्ने जस्ता ठाउँहरूमा ब्रह्मचर्यको अर्थ 'सबै बुद्ध शासन' हो । दी. नि. III. पृ. ९७: पासादिकसुत्तं । (यसको अनुवाद लेखकको बु. प. भा-१, पृ. ३१४ मा छ) ।

यहाँ यस सूत्रमा पनि बुद्धशासनलाई 'ब्रह्मचर्य' भनिएको हो भनी सुमं. वि. I. पृ. १२५: सामञ्जफलसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

अनि खाणुमतका ब्राह्मण गृहपतिहरू खाणुमतबाट निस्की जमातका जमात मिली जहाँ अम्बलट्टिका हो त्यहाँ गए ।

त्यस समय, कूटदन्त ब्राह्मण प्रासादको माथिल्लो तलामा दिवाशंय्या गरिरहेका थिए । अनि कूटदन्त ब्राह्मणले खाणुमतका ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई खाणुमतबाट निस्की जमातका जमात मिली जहाँ अम्बलट्टिका हो त्यहाँ गइरहेका देखे । यो देखेर द्वारपाल (= क्षत्त) लाई बोलाए—“हे द्वारपाल ! खाणुमतका ब्राह्मण गृहपतिहरू खाणुमतबाट निस्की जमातका जमात मिली जहाँ अम्बलट्टिका हो त्यहाँ किन गइरहेका हुन् ?”

“भो ! शाक्यपुत्र श्रमण गौतम शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई मगध देशमा चारिका गर्दै पाँचशय महाभिक्षुहरूका साथ खाणुमतमा आइपुगी, खाणुमतको अम्बलट्टिकामा विहार गर्दै हुनुहुन्छ । वहाँ भगवान् गौतमको यस्तो कल्याण कीर्तिशब्द फैलिइरहेको छ—‘वहाँ भगवान् अरहत्, सम्यक् सम्बुद्ध, ...^१ तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ ।’ वहाँ भगवान् गौतमको दर्शनार्थ उनीहरू जाँदैछन् ।”

अनि कूटदन्त ब्राह्मणको मनमा यस्तोलाग्यो—“मैले सुनेकोछु कि—श्रमण गौतम सोह्र परिष्कार (=अङ्गहरू) युक्त त्रिविध यज्ञसम्पदा (=यज्ञविधि) लाई जान्दछन् । म भने सोह्र परिष्कार युक्त त्रिविध यज्ञसम्पदालाई जान्दिन । म भने महायज्ञ पनि गर्न चाहन्छु ।

---

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ८६ मा लेखे बमोजि दोहऱ्याइ पढ्नु ।

अतः किं न श्रमण गौतमकहाँ गई सोह परिष्कारयुक्त त्रिविध यज्ञसम्पदा सम्बन्धी कुरा नसोधूँ ।”

त्यसपछि कूटदन्त ब्राह्मणले द्वारपाललाई बोलाई यस्तो भने—
“हे द्वारपाल ! त्यसोभए तिमि खाणुमतका ब्राह्मण गृहपतिहरूकहाँ जाऊ; त्यहाँ गएर खाणुमतका ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई यस्तो भन—
‘भो ! कूटदन्त ब्राह्मण यस्तो भन्दछ—‘तपाइहरू एकछिन पर्खनुहोस्, कूटदन्त ब्राह्मण पनि श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानेछ’ ।”

“भो, हवस्” भनी कूटदन्त ब्राह्मणलाई प्रत्युत्तरदिई त्यो द्वारपाल जहाँ खाणुमतका ब्राह्मण गृहपतिहरू थिए त्यहाँ गएर खाणुमतका ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई यस्तो भन्यो - “भो ! कूटदन्त ब्राह्मण यस्तो भन्दछन्—‘तपाइहरू एकछिन पर्खनुहोस्, कूटदन्त ब्राह्मण पनि श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानेछन्’ ।”

त्यस समय, अनेक शय ब्राह्मणहरू ‘कूटदन्त ब्राह्मणको महायज्ञको अनुभव (= उपभोग) गर्नेछौं’ भनी खाणुमतमा बसिरहेका थिए । अनि ती ब्राह्मणहरूले ‘कूटदन्त ब्राह्मण पनि श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानेछन्’ भन्ने कुरा सुने । अनि ती ब्राह्मणहरू जहाँ कूटदन्त ब्राह्मण थिए त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेर कूटदन्त ब्राह्मणलाई यस्तो भने—“तपाइ कूटदन्त ब्राह्मण श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानुहुनेछ भन्ने कुरो साँच्चै हो के ?”

“भो ! मलाई यस्तो लागेकोछ कि—म पनि श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानेछ ।”

ब्राह्मणहरूद्वारा कूटदन्तको वर्णन

(१) “तपाइ कूटदन्त श्रमण गौतमको दर्शनार्थ नजानुहोस् । तपाइ कूटदन्त श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानयोग्य छैन । यदि तपाइ कूटदन्त श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानुहुन्छ भने तपाइ कूटदन्तको यश कम हुनेछ र श्रमण गौतमको यश बढ्ने छ । जुन तपाइ कूटदन्तको यश कम हुने र श्रमण गौतमको यश बढ्ने हो—यसकारणले पनि तपाइ कूटदन्त श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाइ कूटदन्तको दर्शनार्थ आउनु योग्य छ ।

(२) “तपाइ कूटदन्त दुवै आमा बाबुहरूबाट सुजात हुनुहुन्छ, शुद्ध गर्भवास गरेका हुनुहुन्छ तथा सात पुस्तादेखि जातिवादले कुनै खोट नलागेका र अनिन्दित हुनुहुन्छ । जो तपाइ कूटदन्त दुवै आमा-बाबुहरूबाट सुजात हुनुहुन्छ, शुद्ध गर्भवास गरेका हुनुहुन्छ तथा सात पुस्तादेखि जातिवादले कुनै खोट नलागेका र अनिन्दित हुनुहुन्छ—यसकारणले पनि तपाइ कूटदन्त श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाइ कूटदन्तको दर्शनार्थ आउनु योग्य छ ।

(३) “तपाइ कूटदन्त आढ्य, महाधनी, महाभोगी, प्रसस्त जीवनवृत्ति—उपकरणहरू र प्रसस्त सुन चाँदी हुने हुनुहुन्छ । जो तपाइ कूटदन्त आढ्य, महाधनी, ... प्रसस्त सुनचाँदी हुने हुनुहुन्छ—यसकारणले पनि तपाइ कूटदन्त श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाइ कूटदन्तको दर्शनार्थ आउनु योग्य छ ।

(४) “तपाइ कूटदन्त अध्यापक^१ (=अध्यायक) मन्त्रधर तथा तीन वेदमा^२ पारङ्गत हुनुहुन्छ, निघण्टु^३, कौस्तुभ^४, अक्षरप्रभेद^५, र इतिहास समेत पाँचौं शास्त्र^६; व्याकरण, लोकायत^७, महापुरुष लक्षण-

१. प्रथम कल्पमा ध्यान नगर्ने ब्राह्मणहरूलाई निन्दाको रूपमा ‘अ-ध्यायक’ भन्ने शब्द प्रयोग गरिएको थियो । समय बित्दै गएपछि ‘अध्यायक’ भन्ने ठाउँमा ‘अध्यापक’ भन्ने चलन भयो भनी सुमं. वि. I. पृ. १७२: अम्बट्टसुत्तवण्णनाले लेखेको छ । (यस विषय सम्बन्धी जानकारीकोनिमित्त लेखकको बु. ब्रा. भा-१, पृ. ३६२ मा ‘ब्राह्मणको उत्पत्ति’ भन्ने शीर्षकमा हेर्नु ।)
२. ऋग्वेद, यजुर्वेद तथा सामवेद । सुमं. वि. I. पृ. १७३
३. वृक्षादिहरूका पर्यायवाची नामहरूको संग्रह भएको ग्रन्थलाई ‘निघण्टु’ वा ‘निघण्टु’ भन्दछन् । सुमं. वि. I. पृ. १७३
४. कौस्तुभ (केटुभ) भनेको क्रियापद सम्बन्धी कुराहरू भएको तथा कबीहरूलाई महायक हुने एक ग्रन्थको नाम हो । सुमं. वि. I. पृ. १७३
५. निरुक्ति सम्बन्धी एक ग्रन्थको नाम । सुमं. वि. I. पृ. १७३
६. अथर्व वेदलाई चौथो र इतिहास मानिने पुराण कथालाई पाँचौं गरी ‘इतिहास समेत पाँचौं शास्त्र’ भनिएको हो भनी सुमं. वि. I. पृ. १७३: अम्बट्टसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
७. क्लृप्पद्वादीहरूको शास्त्र । सुमं. वि. I. पृ. १७३

शास्त्रमा निपुण हुनुहुन्छ^१ । जो तपाइ कूटदन्त अध्यायक मन्त्रधर तथा...महापुरुष लक्षण-शास्त्रमा निपुण हुनुहुन्छ—यस कारणले पनि तपाइ कूटदन्त श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाइ कूटदन्तको दर्शनार्थ आउनु योग्य छ ।

(५) “तपाइ कूटदन्त अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक, परम-सुन्दरताले युक्त, ब्रह्मा जस्तै ब्रह्मवर्णी तथा दर्शनकोनिमित्त अप्रमाण सुन्दर (= अखुदावकासो दस्सनाय) हुनुहुन्छ । जो तपाइ कूटदन्त अभिरूप, दर्शनीय, ...हुनुहुन्छ—यस कारणले पनि तपाइ कूटदन्त श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाइ कूटदन्तको दर्शनार्थ आउनु योग्य छ ।

(६) “तपाइ कूटदन्त शीलवान्^२ वृद्धशीली वृद्धशीलले युक्त हुनुहुन्छ । जो तपाइ कूटदन्त शीलवान्...हुनुहुन्छ—यस कारणले पनि तपाइ कूटदन्त श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाइ कूटदन्तको दर्शनार्थ आउनु योग्य छ ।

१. यो शास्त्रमा सोह्रहजार गाथा पदहरू भएका बुद्धमन्त्र नामक ग्रन्थ पनि समावेश भएको छ । जसमा बुद्धको यस्ता यस्ता लक्षणहरू हुन्छन् भन्ने र चक्रवर्ती राजाका यस्ता यस्ता लक्षणहरू हुन्छन् भन्ने आदि कुराहरू लेखिएका छन् । सुमं. वि. I. पृ. १७३: अम्बट्टसुत्त-वण्णना ।

२. यहाँ पञ्चशील मात्रलाई ‘शील’ भनिएको हो र वृद्धशील पनि यसै-लाई भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. १९८: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

(७) “तपाइ कूटदन्त सुन्दर, गुणयुक्त मधुर-भाषी, स्पष्टभाषी, निर्दोष कुरागर्ने, अर्थ बुझ्ने गरी कुरागर्ने हुनुहुन्छ । जो तपाइ कूटदन्त सुन्दर, गुणयुक्त मधुर-भाषी, हुनुहुन्छ—यस कारणले पनि तपाइ कूटदन्त भ्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छैन; बरु भ्रमण गौतम नै तपाइ कूटदन्तको दर्शनार्थ आउनु योग्य छ ।

(८) “तपाइ कूटदन्त धेरैको आचार्य प्राचार्य हुनुहुन्छ, तीन-शय माणवकहरूलाई मन्त्र (= वेद) पढाउनुहुन्छ, मन्त्र पढ्नको लागि, मन्त्रको कारणमा तपाइकहाँ नानादिशा, नानाजनपदहरूबाट धेरै माणवकहरू आउँछन् । जो तपाइ कूटदन्त धेरैको आचार्य प्राचार्य हुनुहुन्छ, —यस कारणले पनि तपाइ कूटदन्त भ्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छैन; बरु भ्रमण गौतम नै तपाइ कूटदन्तको दर्शनार्थ आउनु योग्य छ ।

(९) “तपाइ कूटदन्त जीर्ण (= शरीर खिइसकेको), वृद्ध (= अङ्गप्रत्यङ्गहरू छिपिसकेको), महल्लक (= जन्मले धेरै वर्ष पुगेको), धेरै समय बिताइसकेका? (= अद्भगतो), बैशपुगेका^२ हुनुहुन्छ; भ्रमण गौतम तरुण नै छन् र तरुणमै प्रव्रजित भएका हुन् । जो तपाइ कूटदन्त जीर्ण, वृद्ध, महल्लक, हुनुहुन्छ; जो भ्रमण गौतम तरुण नै

१. दुइ तीन राजाहरूको पुस्ता देखेका । सुमं. वि. I. पृ. १९९: सोण-दण्डसुत्तवण्णना ।

२. आखिरी बैशमा पुगेको । आखिरी बैश भनेको शयको तीन चौथाइ पुगिसकेको । सुमं. वि. I. पृ. १९९: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

छन् र तरुणमै प्रव्रजित भएका हुन्— यस कारणले पनि तपाइ कूटदन्त श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाइ कूटदन्तको दर्शनार्थ आउनु योग्य छ ।

(१०) “तपाइ कूटदन्त राजा मागध सेनीय बिम्बिसारद्वारा सत्कृत्य, गुरुकृत्य, मानित, पूजित र अपचित हुनुहुन्छ । जो तपाइ कूटदन्त राजा मागध सेनीय बिम्बिसारद्वारा सत्कृत्य, गुरुकृत्य, ... हुनुहुन्छ— यस कारणले पनि तपाइ कूटदन्त श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाइ कूटदन्तको दर्शनार्थ आउनु योग्य छ ।

(११) “तपाइ कूटदन्त पोक्खरसाति^१ (= पुष्करसाति) ब्राह्मणद्वारा सत्कृत्य, गुरुकृत्य, मानित, पूजित र अपचित हुनुहुन्छ । जो तपाइ कूटदन्त पोक्खरसाति ब्राह्मणद्वारा सत्कृत्य, ... हुनुहुन्छ— यस कारणले पनि तपाइ कूटदन्त श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाइ कूटदन्तको दर्शनार्थ आउनु योग्य छ ।

(१२) “तपाइ कूटदन्त खाणुमतमा बस्नुहुन्छ । तपाइमा— मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले ब्रह्मदेय गरी, राजदाय गरी दिएका राज-भोग्यहरू धेरै छन्, प्राणीहरू धेरै छन्, पानी-घाँस-काठहरू प्रसस्त छन् तथा धान्यवर्गहरूको पनि कुनै कमी छैन । जो तपाइ कूटदन्तमा— मगध राजा सेनीय बिम्बिसारले ब्रह्मदेय गरी, राजदाय गरी दिएका पानी-घाँस-काठहरू प्रसस्त छन् तथा धान्यवर्गहरूको पनि कुनै कमी छैन— यस कारणले पनि तपाइ कूटदन्त श्रमण गौतमको दर्शनार्थ

१. अट्टकथामा र रोमनमा: ‘पोक्खरसादी’ लेखेको छ ।

जानु योग्य छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाइ कूटदन्तको दर्शनार्थ आउनु योग्य छ ।”

कूटदन्त ब्राह्मणद्वारा बुद्धको वर्णन

यस्तो भन्दा, कूटदन्त ब्राह्मणले ती ब्राह्मणहरूलाई यसो भने—

“भो ! त्यसोभए मेरो पनि केहीकुरा सुन्नुहोस्^१ जुन कारणद्वारा हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ, तर वहाँ आदरणीय गौतम हामीहरूको दर्शनार्थ आउनु योग्य छैन ।

(१) “भो ! श्रमण गौतम दुवै आमा-बाबुहरूबाट सुजात हुनुहुन्छ, शुद्धगर्भवास गरेका हुनुहुन्छ तथा सातपुस्तादेखि जातिवादले कुनै खोट नलागेका र अनिन्दत हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम दुवै आमा-बाबुहरूबाट सुजात...हुनुहुन्छ—यस कारणले पनि वहाँ

-
१. जब ती ब्राह्मणहरूले जातिवादद्वारा अतिरञ्जित गरी कूटदन्त ब्राह्मणको प्रशंसा गर्नथाले तब उनले त्यस प्रशंसाद्वारा आफू रञ्जित नभई बुद्ध नै अनेक प्रकारले ब्राह्मणहरूभन्दा उत्तम छन् भन्ने कुरा दर्शाउनकोनिमित्त यस्तो भनेका हुन् भनी सुमं. वि. I. पृ. १९९: सोणदण्डसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

आदरणीय गौतम हामीहरूको दर्शनार्थ आउनु योग्य छैन, बल्की हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(२) “भो ! श्रमण गौतम महान् ज्ञातिसङ्घ^२ (= समूह) लाई छाडेर प्रव्रजित हुनुभएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम महान् ज्ञाति सङ्घलाई छाडेर प्रव्रजित हुनु भएको छ - यस कारणले पनि वहाँ आदरणीय गौतम हामीहरूको दर्शनार्थ आउनु योग्य छैन, बल्की हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

१. माथि उल्लिखित कारणहरू देखाई निश्चयात्मकरूपले गुणवान्हरूको दर्शनार्थ जानु नै योग्य छ भन्दै कूटदन्त ब्राह्मणले यो कुरा बताएका हुन् । यस सम्बन्धमा निम्न उदाहरण पनि उनले पेश गरे । मानो सुमेरुको अगाडि सस्युँ जस्तै, महासमुद्रको अगाडि गाईको खुरको पानी जस्तै तथा सात महादहहरूको पानीको अगाडि तृणविन्दुको पानी जस्तै बुद्धको अगाडि हामी ब्राह्मणहरूको गुण थोरै छ । त्यसैले महासागर ऊँ गुण हुनु भएका वहाँ श्रमण गौतमको दर्शनार्थ हामी नै जानु योग्य सिवाय कदाचित् वहाँ हामीहरूको दर्शनार्थ आउनु योग्य छैन भनी भनेका हुन् । सुमं. वि. I. पृ. १९९: सोण-दण्डसुत्तवण्णना ।

२. आमाका तरफबाट असीहजार कुलहरू र बाबुका तरफबाट असीहजार कुलहरू गरी जम्मा एकलाख साठीहजार (१,६०,०००) कुलहरू छाडी प्रव्रजित भएका हुन् । त्यसैले ‘महान् ज्ञातिसङ्घलाई छाडेर’ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. १९९: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

(३) “भो ! श्रमण गौतम भूमिमा रहेका पनि आकाशमा रहेका पनि प्रसस्त हिरण्य सुवर्णहरू? छाडेर प्रव्रजित हुनु भएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम भूमिमा रहेका पनि आकाशमा रहेका पनि प्रसस्त हिरण्य सुवर्णहरू छाडेर प्रव्रजित हुनु भएको छ— यस कारणले पनि वहाँ आदरणीय गौतम हामीहरूको दर्शनार्थ आउनु योग्य छैन, बल्की हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(४) “भो ! श्रमण गौतम तन्नेरी युवा छँदाछँदै, सूक्ष्मकालोकेश हुँदाहुँदै, भद्र यौवनको अवस्थामै, पहिलो बैँशमै, घरबारछाडी प्रव्रजित हुनु भएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम तन्नेरी युवा

-
१. राजाङ्गणमा, उदयानमा अथवा पोखरीमा राखिराखेका सप्तरत्नहरूलाई ‘भूमिमा रहेका’ भनी भनिएको हो । प्रासादमाथि अनेक ठाउँहरूमा राखिएका धनहरूलाई ‘आकाशमा रहेको’ भनी भनिएको हो । यी सम्पत्तिहरू कुलवंश परम्पराबाट पाएका हुन् । तथागत जन्मनु भएको दिनमै ‘सङ्ख’ फल, उप्पल तथा पुण्डरीक’ भन्ने चारवटा निधिहरू उत्पन्न भएका थिए । यसमध्ये ‘सङ्ख’ भन्ने निधि गाउत प्रमाणको थियो; ‘फल’ भन्ने निधि आधायोजन प्रमाणको थियो; ‘उप्पल’ भन्ने निधि तीन गाउत प्रमाणको थियो र ‘पुण्डरीक’ भन्ने निधि योजन प्रमाणको थियो । ती निधिहरूबाट जति धन फिके पनि सिद्धिन्नथ्यो । त्यसैले प्रसस्त हिरण्य सुवर्ण’ भनी सूत्रमा उल्लेख भएको हो भन्ने कुरा बुझ्नु पर्छ । सुमं. वि. I. पृ. १९९: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

छँदाछँदै, ... प्रव्रजित हुनु भएको छ — यस कारणले पनि ... हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(५) “भो ! श्रमण गौतम, आमा-बाबुहरूको इच्छा नहुँदा नहुँदै, मुखभरी आंसु बहाइ रुँदा रुँदै, केशदाही क्षौर गरी, कषायवस्त्र धारण गरी, घरबार त्यागी अनगारिय भई प्रव्रजित हुनु भएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम आमा-बाबुहरूको इच्छा नहुँदा नहुँदै, .. प्रव्रजित हुनु भएको छ—यस कारणले पनि, ...हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(६) “भो ! श्रमण गौतम अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक, परम सुन्दरताले सम्पन्न, ब्रह्म जस्तै ब्रह्मवर्णी तथा दर्शन गर्नकोनिमित्त अप्रमाण^१ (= अखुदावकासो दस्सनाय) हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम अभिरूप, दर्शनीय, ..हुनुहुन्छ — यस कारणले पनि...हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(७) “भो ! श्रमण गौतम शीलवान्, आर्यशीली, कुशलशीली, कुशलशीलले सुसम्पन्न हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम शीलवान्, आर्यशीली, ...हुनुहुन्छ—यस कारणले पनि...हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(८) “भो ! श्रमण गौतम कल्याणभाषी, मधुरभाषी, गुणयुक्त

१. ‘अप्रमाण’ को अर्थ बुझाउन अर्थकथाले निम्न कुरा लेखेको छ ।

‘श्रमण गौतमको प्रमाण लिन सकिन्न’ भन्ने कुरा सुनी राजगृहको एक ब्राह्मणले, एकदिन, साठी (६०) हातको एकवटा

बाँस लिई राजगृह नगरको ढोकानिर उभिइरह्यो । अनि भगवान् भिक्षाटन्कोनिमित्त आउनु भएको देखेर उसले सो बाँसलाई ठाडो पारेर उभ्यायो । त्यो बाँसको टुप्पो भगवान्को घुँडासम्म पुगेको थियो । दोश्रो दिनमा दुइवटा बाँस जोडी उही उभिइरह्यो । त्यसदिन पनि उसले भगवान्को प्रमाण लिने विचारले बाँस ठाडो पार्यो । तर भगवान् बाँसभन्दा अग्लो नै देखिनुभयो । अनि त्यसवेला भगवान्ले सो ब्राह्मणसँग “ब्राह्मण के गरिरहेछौ ?” भनी भन्नुभयो । ब्राह्मणले “तपाइको प्रमाण लिंदैछु” भनी भन्यो । अनि भगवान्ले “हे ब्राह्मण ! सारा चक्रवाडमा अटाउने बाँसहरूलाई जोडेर ल्याए पनि तिमीले मेरो प्रमाण लिनसक्ने छैनौ” भनी भन्नुभयो । पुनश्च— “ब्राह्मण ! तथागत अतुल छ, अप्रमाण छ । मैले दशपारमीहरू पुरा गरेको कसैले मेरो प्रमाण लिन सक्नाको लागि होइन ।”

अर्को पनि कथा—

राहु असुरेन्द्र चारहजार आठशय (४,८००) योजन अग्लो छ । उसको हात बाह्रशय (१,२००) योजन छ । हत्केला र पैतलाको लंबाई तीनशय (३००) योजन छ । औँलाको खण्ड पचास पचास (५०) योजन छ । दुइ आँखिभौँको बीच पचास (५०) योजन छ, मुख दुइशय (२००) योजन छ, तीनशय योजन लामो र तीनशय (३००) योजन गोलाई भएको गर्धन छ । उसको ललाट तीनशय (३००) योजन छ, टाउको नौशय (९००)

योजन छ । आफूलाई अग्लो ठानी तथागतलाई हेर्न जाँदा निहुरिएर हेर्नपर्ने हुन्छ भनी उनी तथागतको दर्शनार्थ जाँदैनथे । धेरै पटक तथागतको गुणबखान सुनेपछि उनको मनमा तथागतको दर्शनार्थ जाने प्रबल इच्छा उठ्यो अनि एकदिन उनले जे गरेर भएपनि तथागतलाई हेर्न जानपन्यो भन्ने अठोट गरे । अनि उनी तथागतकहाँ गए ।

भगवान्‌ले उनको मनको कुरोलाई बुझ्नुभई “चार ईर्यापथहरूमध्ये कुन ईर्यापथमा उनलाई देखाऊँ ?” भनी सोच्नुभयो । “उभिएर देखाऊँ भने होचो पनि अग्लो देखिन्छ । अतः लेटेर नै देखाउनुपन्यो” भनी निश्चय गर्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दलाई बोलाई “आनन्द ! गन्धकुटीको प्राङ्गणमा खाट राख” भनी भन्नुभयो र त्यसमा सिंहशय्याले भगवान्‌लेट्नुभयो । राहु आएर लेटीरहनु भएको भगवान्‌लाई गर्धन ठाडो पारी आकाशमा पूर्णचन्द्रलाई हेरेको छैँ हेरे । अनि भगवान्‌ले राहुसँग “असुरेन्द्र ! के हो यस्तो ?” भनी सोध्नुहुँदा असुरेन्द्रले “भगवान् ! निहुरिएर हेर्नपर्ला भनी म आजसम्म तपाइको दर्शन गर्न नआएको हुँ” भनी प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्‌ले—“असुरेन्द्र ! मैले अधोमुख पारेर पारमी पूरा गरेको होइन, उर्ध्वमुख पारेर नै पारमी पूरा गरेको हुँ” भनी भन्नुभयो । सोहि दिनमै राहु बुद्धको शरणमा गएको थियो । यसरी भगवान्‌ दर्शनकोनिमित्त अप्रमाण (= अखुदावकासो दस्सनाय) हुनुहुन्छ भनी सुमं. वि. I. पृ. २००: सोणदण्डसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

भाषी, स्पष्टभाषी, निर्दोष कुरागर्ने र अर्थ बुझिने गरी कुरागर्ने हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम कल्याणभाषी, मधुरभाषी, ...हुनुहुन्छ— यस कारणले पनि ..हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(९) “भो ! श्रमण गौतम धेरैको आचार्य प्राचार्य हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम धेरैको आचार्य प्राचार्य हुनुहुन्छ—यस कारणले पनि...हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(१०) “भो ! श्रमण गौतम कामरागले रहित^१ हुनुहुन्छ, चपलताले रहित^२ हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम कामरागले रहित हुनुहुन्छ, चपलताले रहित हुनुहुन्छ—यस कारणले पनि. हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

१. अवश्य पनि भगवान्का सबै क्लेशहरू क्षीण भइसकेका छन् । तर ब्राह्मणले ती सबै कुरा थाहानपाई आफूले थाहापाए अनुसार कामराग रहित भनी भगवान्को प्रशंसा गरेका हुन् । सुमं. वि. I. पृ. २०१: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

२. ‘पात्रमण्डन, चीवरमण्डन, शयनासनमण्डन अथवा यो दुर्गन्ध शरीरको मण्डन’ गर्नेलाई यहाँ ‘चपलता’ भनिएको हो । अतः कायमण्डनादि चपलताबाट वहाँ दूर हुनुहुन्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २०१: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

(११) “भो ! श्रमण गौतम कर्मवादी क्रियावादी हुनुहुन्छ तथा निष्पापलाई^१ अधिल्लिर राखी ब्रह्मज्ञानी प्रजाहरूको^२ (= ब्रह्म-उजायपजाय) समेत हितैषी हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम कर्मवादी क्रियावादी...हुनुहुन्छ—यस यसकारणले पनि...हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(१२) “भो ! श्रमण गौतम दीन-हीन क्षत्रीकुलबाट होइन बल्की असम्भ्रन्न उच्च क्षत्रीकुलबाट प्रव्रजित हुनु भएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम दीनहीन क्षत्रीकुलबाट होइन बल्की असम्भ्रन्न उच्च क्षत्रीकुलबाट प्रव्रजित हुनु भएको छ—यस कारणले पनि...हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(१३) “भो ! श्रमण गौतम आढ्य महाधनी महाभोगी कुलबाट प्रव्रजित हुनु भएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम

१. निष्पाप भनी नवल्लोकोत्तर धर्मलाई भनिएको हो । अतः ‘निष्पाप-लाई अधिल्लिर राखी’ भन्नाले नवल्लोकोत्तर धर्मलाई अधिल्लिर राखी विचरण गर्छन् भनी भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २०१: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

२. सारिपुत्र, मौद्गल्यायन तथा महाकाश्यपादि ब्रह्मज्ञानी ब्राह्मण-प्रजाहरूको अधिल्लिर बसी अर्थात् यी ब्रह्मज्ञानी ब्राह्मणप्रजाहरू श्रमण गौतमको पछि पछि लाग्छन् र आफ्ना विरोधी ब्राह्मणहरूको समेत हितैषी हुनुहुन्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २०१: सोणदण्डसुत्तवण्णना; पपं. सू. III. पृ. २९१: चंकीसुत्तवण्णना ।

आढ्य महाधनी महाभोगी कुलबाट प्रव्रजित हुनु भएको छ—यस कारणले पनि...हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(१४) “भो ! राष्ट्र बाहिरबाट पनि जनपद बाहिरबाट पनि प्रश्नहरू सोधनकोनिमित्त श्रमण गौतमकहाँ (मानिसहरू) आउँछन् । भो ! जुन कारणले राष्ट्र बाहिरबाट पनि...श्रमण गौतमकहाँ (मानिसहरू) आउँछन्—यस कारणले पनि...हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(१५) “भो ! अनेक सहस्र देवताहरू प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन् । भो ! जुन कारणले अनेक सहस्र देवताहरू प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन्—यस कारणले पनि...हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(१६) ‘भो ! श्रमण गौतमको—‘वहाँ भगवान् अरहत् हुनुहुन्छ, सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, विदयाचरण सम्पन्न हुनुहुन्छ, सुगत हुनुहुन्छ, लोकविद् हुनुहुन्छ, अनुत्तर हुनुहुन्छ, पुरुषदम्य-सारथी हुनुहुन्छ, देवमनुष्यहरूका शास्ता हुनुहुन्छ तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ’ भन्ने कल्याण कीर्तिशब्द फैलिरहेको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतमको—‘वहाँ भगवान् अरहत्.. तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ’ भन्ने कल्याण कीर्तिशब्द फैलिइरहेको छ—यस कारणले पनि हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(१७) “भो ! श्रमण गौतम बत्तीस महापुरुष लक्षणहरूले^१

---

१. बत्तीस महापुरुष लक्षणहरू भनेका के के हुन् भन्ने बारेमा लेखकको बु. ब्रा. भाग-१, पृ. १६८ मा उल्लेख भएका छन् ।

सुसम्पन्न हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम बत्तीस महापुरुष-
लक्षणहरूले सुसम्पन्न हुनुहुन्छ— यस कारणले पनि...हामी नै वहाँ
आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(१८) “भो ! श्रमण गौतम ‘आऊ स्वागत छ’ भनी भन्ने,
मृदुबोली बोल्ने, सम्मोदनीय कुरा गर्ने, अब्भाकुटिक^१, उत्तानमुख^२ तथा

१. केही मानिसहरू परिषद् आएको देखेर कर्कश मुखगरी अप्रसन्न
अथवा अँध्यारो मुख पार्ने हुन्छन् । तर श्रमण गौतम चाँहि त्यस्ता
हुनुहुन्न । परिषद्लाई देखेर सूर्यको कीरणद्वारा विकसित भएका
पद्मका फूलहरू जै वहाँको मुख प्रसन्न तथा हँसिलो हुन्छ भन्ने
अर्थले ‘अब्भाकुटिक’ भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २०२: सोण-
दण्डसुत्तवण्णना ।

२. जस्तै केही मानिसहरू परिषद्लाई देखेर केही कुराकानी नगरी
शीर निहुराई बस्छन्; त्यसरी श्रमण गौतम बस्नुहुन्न भन्ने अर्थले
‘उत्तानमुख’ भनी भनिएको हो । श्रमण गौतमसँग कुराकानी गर्न
सजिलो छ । ‘किन यहाँ आएको होला जोसँग कुनै कुराकानी पनि
हुन्न’ भनी खिन्नचित्त लिएर फर्केर जानुपर्ने अवस्था हुन्न । बुद्धकहाँ
आउँदा कुनै न कुनै धर्मका कुराहरू सुनेर मानिसहरू प्रसन्न नै
हुन्छन् भनी भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २०२: सोणदण्डसुत्त-
वण्णना ।

पूर्वभाषी^१ हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम 'आऊ स्वागत छ' भनी भन्ने, ...तथा पूर्वभाषी हुनुहुन्छ - यस कारणले पनि...हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(१९) “भो ! श्रमण गौतम चतुपरिषद्का बीच सत्कृत्य, गुरुकृत्य, मानित, पूजित तथा अपचित (= विशेष सम्मानित) हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम चतुपरिषद्का बीच सत्कृत्य, ...तथा अपचित हुनुहुन्छ—यस कारणले पनि...हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(२०) “भो ! श्रमण गौतममाथि धेरै देवताहरू र मनुष्यहरू अभिप्रसन्न छन् । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतममाथि धेरै देवताहरू र मनुष्यहरू अभिप्रसन्न छन् - यस कारणले पनि...हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(२१) “भो ! श्रमण गौतम जुन गाउँ वा निगममा बस्नुहुन्छ

-
१. 'पूर्वभाषी' भनेको पहिले कुरा गर्ने । वहाँकहाँ आएका मानिसहरू-सँग बुद्धले आफैले पहिले कुरा शुरु गर्नुहुन्छ । त्यो पनि समयोचित, प्रमाणयुक्त तथा अर्थयुक्त कुरा गर्नुहुन्छ । निरर्थक कुरा भने गर्नुहुन्छ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २०२: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

त्यस गाउँ वा निगममा अमनुष्यहरूले मनुष्यहरूलाई कष्ट दिन्नन् ? ।
 भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम जुन गाउँ वा निगममा बस्नुहुन्छ त्यस
 गाउँ वा निगममा अमनुष्यहरूले मनुष्यहरूलाई कष्ट दिन्नन्—यस
 कारणले पनि...हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु
 योग्य छ ।

(२२) “भो ! श्रमण गौतम सङ्घी, गणी, गणाचार्य तथा
 तीर्थकरहरूको अग्रणीदेखिनु हुन्छ । भो ! जस्तै केही श्रमण ब्राह्मणहरूको
 यशलाभ—जस्तोतस्तो हुन्छ, श्रमण गौतमको यशलाभ—त्यस्तो होइन ।
 श्रमण गौतमको यशलाभ अनुपम विदधाचरणसम्पदाद्वारा भएको हो ।
 भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम सङ्घी, गणी,...देखिनुहुन्छ । भो !
 जुन कारणले केही श्रमण ब्राह्मणहरूको यशलाभ जस्तोतस्तो हुन्छ, श्रमण
 गौतमको यशलाभ त्यस्तो होइन । श्रमण गौतमको यशलाभ अनुपम
 विदधाचरणसम्पदाद्वारा भएको हो—यस कारणले पनि...हामी नै वहाँ
 आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

१. जहाँ भगवान् बस्नुहुन्छ त्यस ठाउँमा महाप्रभावशाली देवताहरूले
 आरक्षा गर्छन् । त्यसैको कारणले मनुष्यहरूमाथि कुनै उपद्रव हुन्न ।
 जो पंसुपिशाचादिहरूले मनुष्यहरूलाई कष्ट, पीडा र उपद्रव गर्नसक्ने
 हो त्यो पनि उनीहरूले गर्न सक्दैनन् र देवताहरूको प्रभावद्वारा
 उनीहरू दूर भएर जान्छन् । हुनत बुद्धको आफ्नै मैत्रीचित्तको
 प्रभावले पनि त्यस्तो कुनै कष्ट आउँन दिँदैन । सुमं. वि. I. पृ.
 २०२: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

(२३) “भो ! मगध राजा सेनीय बिम्बिसार—पुत्रसहित, भार्यासहित, परिषद्सहित, अमात्यसहित प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन् । भो ! जुन कारणले मगध राजा सेनीय बिम्बिसार—पुत्रसहित, ...अमात्यसहित प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन्—यस कारणले पनि...हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(२४) “भो ! प्रसेनजित् कोशल राजा—पुत्रसहित, भार्यासहित, परिषद्सहित, अमात्यसहित प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन् । भो ! जुन कारणले प्रसेनजित् कोशलराजा—पुत्रसहित, ... प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन्—यस कारणले पनि... हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(२५) “भो ! पुष्करसाति (पोक्खरसाति) ब्राह्मण—पुत्रसहित, भार्यासहित, परिषद्सहित, अमात्यसहित, प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन् । भो ! जुन कारणले पुष्करसाति ब्राह्मण, ... अमात्यसहित प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन्—यस कारणले पनि...हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(२६) “भो ! श्रमण गौतम मगध राजा सेनीय बिम्बिसार-द्वारा सत्कृत्य, गुरुकृत्य, मानित, पूजित तथा अपचित हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम मगध राजा सेनीय बिम्बिसारद्वारा सत्कृत्य, गुरुकृत्य, ...तथा अपचित हुनुहुन्छ यस कारणले पनि हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(२७) “भो ! श्रमण गौतम प्रसेनजित् कोशल राजाद्वारा सत्कृत्य, गुरुकृत्य, ...तथा अपचित हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम प्रसेनजित् कोशल राजाद्वारा सत्कृत्य, गुरुकृत्य, ...तथा अपचित हुनुहुन्छ—यस कारणले पनि हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(२८) “भो ! श्रमण गौतम पुष्करसाति ब्राह्मणद्वारा सत्कृत्य, गुरुकृत्य, ...तथा अपचित हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम पुष्करसातिद्वारा सत्कृत्य, गुरुकृत्य, ...तथा अपचित हुनुहुन्छ—यस कारणले पनि ...हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।

(२९) “भो ! श्रमण गौतम अहिले खाणुमतमा आई खाणुमतको अम्बलट्टिकामा विहार गर्दै हुनुहुन्छ । भो ! जुनसुकै श्रमण वा ब्राह्मणहरू हात्रो गाउँ-क्षेत्रमा आउँछन् भने उनीहरू हात्रा अतिथीहरू हुन्छन् । अतिथीहरूलाई हामीहरूले सत्कार, गौरव, मान, पूजा तथा अपचायन गर्नुपर्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम अहिले खाणुमतमा आई खाणुमतको अम्बलट्टिकामा विहार गर्दै हुनुहुन्छ, वहाँ श्रमण गौतम हात्रा अतिथी नै हुनुहुन्छ । अतिथीलाई हामीले सत्कार, गौरव, मान, पूजा तथा अपचायन गर्नुपर्छ—यस कारणले पनि वहाँ आदरणीय गौतम, हामीहरूको दर्शनार्थ आउनु योग्य छैन, बल्की हामी नै वहाँ आदरणीय गौतमको दर्शनार्थ जानु योग्य छ । भो ! म यति नै वहाँ आदरणीय गौतमको गुण जान्दछु । किन्तु वहाँ आदरणीय गौतम यति मात्र

गुण हुने हुनुहुन्न । वहाँ आदरणीय गौतम अपरिमित गुण हुने हुनुहुन्छ ? ।”

कूटदन्त ब्राह्मण बुद्धकहाँ गए

यस्तो भनेपछि, ती ब्राह्मणहरूले कूटदन्त ब्राह्मणलाई यस्तो भने—

“जस्तो तपाइ कूटदन्त ब्राह्मण भ्रमण गौतमको गुण-वर्णन गर्नुहुन्छ त्यस अनुसार त वहाँ आदरणीय गौतम यहाँबाट शय योजन टाढा बस्नुभएता पनि श्रद्धालु कुलपुत्रहरू पाथेय्य (= बाटोखर्च) लिएर भए पनि वहाँको दर्शनार्थ जानु योग्य छ ।”

“त्यसोभए हामी सबै भ्रमण गौतमको दर्शनार्थ जाऔं ।”

-
१. अपरिमित गुण हुने सर्वज्ञ स्वयं अपरिमेय्य छ । म जस्ताले वहाँको गुण कहिले बताउन सकूँला र ? भन्ने कुरा देखाउँदै कूटदन्त ब्राह्मणले यस्तो भनेका हुन् । त्यसैले यस्तो भनिएको हो—

“बुद्धो पि बुद्धस्स भण्येय्य वण्णं,

कप्पम्पि चे अञ्जमभासमानो ।

खीयेथ कप्पो चिरदीघमन्तरे,

वण्णो न खीयेथ तथागतस्सा’ति ॥” सुमं. वि. I. पृ.

२०२: सोणदण्डसुत्तवण्णना ।

अनि कूटदन्त ब्राह्मण विशाल ब्राह्मणहरूका साथ जहाँ अम्बल्लट्टिका हो, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे; सम्मोदनीय कुशलक्षेमका कुराहरू गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । खाणुमतका ब्राह्मण गृहस्थहरूमध्ये केही भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे; केहीले सम्मोदन गरे, सम्मोदनीय कुशलक्षेमका कुराहरू गरिसकेपछि एक छेउमा बसे; केही जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ त्यतातिर बुइहातजोरी एक छेउमा बसे; केहीले नाम र गोत्र सुनाई एक छेउमा बसे; केही चूपलागी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका कूटदन्त ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने —

“भो गौतम ! मैले सुनेको छु कि—‘श्रमण गौतम सोह्र परिष्कार (= अङ्ग वा कारण) युक्त त्रिविध यज्ञसम्पदा जान्नुहुन्छ ।’ म भने सोह्र परिष्कार युक्त त्रिविध यज्ञसम्पदा जान्दिन । यदि तपाइ गौतमले मलाई सोह्र परिष्कार युक्त त्रिविध यज्ञसम्पदाको बारेमा उपदेश गर्नुभए बेश हुने थियो ।”

“ब्राह्मण ! त्यसोभए सुन, रात्ररी मनमा राख, बताउने छु ।”

“भो ! हवस्” भनी कूटदन्त ब्राह्मणले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए ।”

भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

महाविजित राजाको कथा

राज्य-यज्ञ—“ब्राह्मण ! परापूर्वकालमा आढ्य, महाधनी,

महाभोगी, प्रसस्त सुनचाँदी, प्रसस्त वित्तूपकरण, प्रसस्त धनधान्य तथा परिपूर्ण कोष (= धुकुटी) र कोष्ठागार! (= धानगोदाम, भकारी) हुने महाविजित भन्ने राजा थिए। ब्राह्मण! अनि एकान्तमा एकलै बसिरहेका महाविजित राजाको मनमा यस्तो परिवितर्कना उठ्यो—
‘मैले मनुष्यहरूको विपुल भोगसम्पत्ति पाएको छु। महापृथ्वीमण्डल

१. चार प्रकारका कोषहरू हुन्छन्। हात्ती-कोष, अश्व-कोष, रथ-कोष, राष्ट्र-कोष। तीन प्रकारका कोष्ठागारहरू हुन्छन्। धन-कोष्ठागार, धान्य-कोष्ठागार, वस्त्र-कोष्ठागार। यी सबै परिपूर्ण भएका हुँदा ‘परिपूर्ण कोष कोष्ठागार’ भनिएको हो। सुमं. वि. I. पृ. २०८: कूटदन्तसुत्तवण्णना।
२. एकदिन यी राजा रत्नागारहरू अवलोकन गरी बाहिर निस्कदा उनले भण्डागारिकसँग ‘तात! यी धनहरू कसले संग्रहित गरेका हुन्?’ भनी सोधदा उसले ‘तपाइका पितामह आदि सातपुस्ताहरूबाट आएको हो’ भनी भन्यो। ‘यी धनहरू संग्रह गरी उनीहरू कहाँ गए त?’ ‘हे देव! उनीहरू सबै मरणको वशमा गए।’ ‘तात! के त, उनीहरू आफ्नो धन नलिइकनै गए त?’ ‘देव! के भन्नु-भएको? धनसम्पत्ति भनेको लिएर गइन्न, छाडेर नै जानुपर्छ।’ अनि फर्केर खोपीमा गई बसिरहेँदा राजाको मनमा ‘मैले मनुष्य-हरूको विपुल भोगसम्पत्ति पाएको छु’ भन्ने कल्पना उठेको थियो। त्यसैले सूत्रमा ‘परिवितर्कना उठ्यो’ भनी उल्लेख भएको हो। सुमं. वि. I. पृ. २०८: कूटदन्तसुत्तवण्णना।

विजय गरी बसेको छु । अतः किन म यज्ञ नगरूँ ? जो मेरोनिमित्त दीर्घकालसम्मको लागि हितसुख हुनेछ ।’

“ब्राह्मण ! अनि महाविजित राजाले पुरोहित ब्राह्मणलाई बोलाई यस्तो^१ भने— ‘ब्राह्मण ! यहाँ म एकान्तमा एक्लै बसिरहेको बेलामा मेरो मनमा यस्तो परिवर्तकना उठ्यो— ‘मैले मनुष्यहरूको विपुल भोगसम्पत्ति पाएको छु । अतः किन म यज्ञ नगरूँ ? जो मेरो-निमित्त दीर्घकालसम्मको लागि हितसुख हुनेछ ।’ ब्राह्मण ! म महायज्ञ गर्न चाहन्छु । मलाई अनुशासन (= अतिबुद्धि) गर्नुहोस् जुन मेरोनिमित्त दीर्घकालसम्मको लागि हितसुख हुनसकोस् ।’

१. पुरोहित ब्राह्मणलाई किन बोलाएका भने—यी राजाले यस्तो सोचेका थिए— ‘दानदिनेले कुनै एक पण्डितसँग सल्लाह गर्नुपर्छ । सल्लाह नगरिकन गरेको कामबाट पछि पश्चात्ताप गर्नुपर्ने पनि हुनसक्छ ।’ त्यसैले आफ्ना पुरोहित ब्राह्मणलाई बोलाएका हुन् । अनि ब्राह्मणले यस्तो सोचे— ‘यी राजा महादान दिन चाहन्छन् । यिनको देशमा भने धेरै चोरहरू छन् । उनीहरूलाई शान्त नपारी दानदिदा दूध दही चामल आदि दानवस्तुहरू दिनल्याउने पुरुषहरूका खालि घरहरूमा चोरहरूले चोरी गर्न सक्छन् । अतः चोरहरूको भयले गर्दा जनपदहरू आकुल-ब्याकुल रहनसक्छ । अनि राजाको दानकार्य चीरकालसम्म रहने छैन । उनको चित्त पनि एकचित्त हुनसक्ने छैन । अतः राजालाई सर्वप्रथम यस कुराको सूचित गर्नुपर्छ ।’ यति सोचेर पुरोहित ब्राह्मणले अगाडिका कुराहरू भन्न थालेका हुन् । सुमं. वि. I. पृ. २०८: कूटदन्तसुत्तावणना ।

“ब्राह्मण ! यस्तो भन्दा, पुरोहित ब्राह्मणले महाविजित राजालाई यस्तो भने—‘तपाइ राजाको जनपद (= देश) सकण्टक (= चोर कण्टक), सपीडित छ । ग्रामघातकहरू पनि, निगम घातकहरू पनि, नगरघातकहरू पनि तथा मार्गघातकहरू पनि देखिन्छन् । यदि तपाइ राजाले यस्तो सकण्टक तथा सपीडित देशमा बली (= कर) उठाउनु हुन्छ भने — तपाइ राजा देशकोनिमित्त अकृत्यकारी (= अकर्तव्य गर्ने) हुनुहुनेछ । शायद तपाइ राजालाई यस्तो लाग्न सक्छ कि—‘यी डाकूहरूको भयलाई बधद्वारा, बन्धनद्वारा, दण्डद्वारा, निन्दाद्वारा^१ अथवा निष्कासनद्वारा म समाप्त पारिदिनेछु ।’ किन्तु यसरी डाकूहरूको भयलाई राम्ररी समाप्त पारिदिएको हुनेछैन । किनभने ?— जो ती मृत्युबाट बचेका हुन्छन् तिनीहरूले पछि राजाको जनपदमा हैरानी गर्नसक्छन् । अतः निम्न संविधानद्वारा डाकूहरूको भयलाई राम्ररी समाप्त पार्न सकिनेछ । (१) अतः तपाइ राजाको जनपदमा जो कृषी-गौपालनमा उत्साहित छन् उनीहरूको लागि तपाइ राजाले बिउ र भात^२ दिलाइदिनु होस्; (२) तपाइ राजाको जनपदमा जो ब्यापारमा उत्साहित छन्

१. टुपी अथवा चुल्लो काटिदिने, गोबर पोतिदिने, गर्धनमा काठको टुक्रा कण्ड्याइदिने आदिलाई यहाँ ‘निन्दा’ भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २०८: कूटदन्तसुत्तावण्णना ।

२. खेतमा लगाउने बिउ, खानाकोनिमित्त भात र अरू खेतकोनिमित्त चाहिने सरसामान आदिहरूलाई यहाँ ‘बिउ र भात’ भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २०९: कूटदन्तसुत्तावण्णना ।

उनीहरूको लागि तपाइ राजाले पाभत (= पूँजिकोनिमित्त धन र वस्तुहरू) दिलाइदिनु होस्; (३) तपाइ राजाको जनपदमा जो राज-पुरुष हुनेमा (= नोकरी गर्नेमा) उत्साहित छन् उनीहरूकोनिमित्त तपाइ राजाले भात-वेतन^१को व्यवस्था मिलाइदिनु होस्। अनि आ-आफ्ना कामधाममा लागेर ती मानिसहरूले राजाको जनपदमा हैरानी गर्ने छन्न्। राजालाई पनि महाधनरासी उत्पन्न हुनेछ। जनपद अकण्टक, अपीडित तथा क्षेमप्राप्त हुनेछ। अनि मानिसहरू मुदित भई काखमा बालकहरू खेलाउँदै घरका देलाहरू नथुनेको जस्तै गरी बस्नेछन्।'

“ब्राह्मण ! अनि ‘हवस्, भो’ भनी महाविजित राजाले पुरोहित ब्राह्मणलाई प्रत्युत्तर दिई—राजाको जनपदमा जो खेती-गौपालनमा उत्साहित छन्, उनीहरूको लागि बिउ र भात दिलाइदिए; ...जो ब्यापारमा उत्साहित छन् उनीहरूको लागि पाभत (= पूँजिको-निमित्त धन र वस्तुहरू) दिलाइदिए; ...जो राजपुरुष हुनेमा उत्साहित छन् उनीहरूको लागि भात-वेतनको व्यवस्था मिलाइदिए। अनि आ-आफ्ना कामधाममा लागेका ती मानिसहरूले राजाको जनपदमा हैरानी गरेनन्। राजालाई पनि महाधनरासी उत्पन्न भयो। जनपद क्षेमप्राप्त भयो, अकण्टक भयो तथा अपीडित पनि भयो। अनि मानिस-

-
१. दैनिक जीविकाकोनिमित्त भात, खर्चकोनिमित्त मासिक वेतन तथा कार्य कुशलता हेरी पद तथा गाउँ वा निगमहरू समेत दिलाइ-दिनेलाई यहाँ ‘भात-वेतन’ भनिएको हो। सुमं. वि. I. पृ. २०९: कूटदन्तसुत्तावण्णना ।

हरू मुदित भई काखमा बालकहरू खेलाउँदै घरका देलाहरू नथुनेको जस्तै गरी बस्नथाले ।

“ब्राह्मण ! अनि महाविजित राजाले पुरोहित ब्राह्मणलाई बोलाई यस्तो भने—‘तपाइको संविधानमा आएर मैले डाकूहरूको भयलाई निर्मूल पारें, महाधनरासी पनि मैले पाएँ । जनपद पनि क्षेम-प्राप्त, अकण्टक तथा अपीडित भयो । घरका देलाहरू नथुनेको जस्तै गरी मानिसहरू मुदित भई काखमा बालकहरू खेलाउँदै बस्नथाले । ब्राह्मण ! म महायज्ञ (= महादान) गर्न चाहन्छु । तपाइले मलाई अनुशासन गर्नुहोस्—जो मेरोनिमित्त दीर्घकालसम्मकोलागि हितसुख हुनसकोस् ।’

चार अनुमति-पक्ष यज्ञ-परिष्कार

‘(१) त्यसोभए, जो तपाइ राजाका देशका निगमवासी र जनपदवासी अनुयुक्त क्षत्रीहरू (= राजपुरुषहरू) हुन् उनीहरूलाई तपाइ राजाले आमन्त्रण गर्नुहोस् र यसो भन्नुहोस्—‘भो ! म महायज्ञ गर्न चाहन्छु, तपाइहरूले अनुमति दिनुहोस् जो मेरोनिमित्त दीर्घकालसम्मको-लागि हितसुख हुनेछ’ । (२) जो तपाइ राजाका देशका निगमवासी र जनपदवासी अमात्य तथा पारिषदचहरू हुन् उनीहरूलाई पनि तपाइ राजाले आमन्त्रण गर्नुहोस् र यसो भन्नुहोस्—‘भो ! म महायज्ञ गर्न चाहन्छु, तपाइहरूले अनुमति दिनुहोस् जो मेरोनिमित्त दीर्घकालसम्मको-लागि हितसुख हुनेछ’ । (३) जो तपाइ राजाका देशका निगमवासी र जनपदवासी ब्राह्मण महाशालहरू हुन् उनीहरूलाई पनि तपाइ राजाले

आमन्त्रण गर्नुहोस् र यसो भन्नुहोस्—‘भो ! म महायज्ञ गर्न चाहन्छु, तपाइहरूले अनुमति दिनुहोस् जो मेरोनिमित्त दीर्घकालसम्मकोलागि हित-सुख हुनेछ’ । (४) जो तपाइ राजाका देशका निगमवासी र जनपदवासी गृहपति महाशालहरू हुन् उनीहरूलाई पनि तपाइ राजाले आमन्त्रण गर्नुहोस् र यसो भन्नुहोस्—‘भो ! म महायज्ञ गर्न चाहन्छु, तपाइहरूले अनुमति दिनुहोस् जो मेरोनिमित्त दीर्घकालसम्मकोलागि हितसुख हुनेछ’ ।

“ब्राह्मण ! अनि ‘भो ! हवस्’ भनी महाविजित राजाले ब्राह्मणलाई प्रत्युत्तर दिई जो राजाका देशका निगमवासी र जनपदवासी अनुयुक्त क्षत्रीहरू हुन् उनीहरूलाई आमन्त्रण गरी महाविजित राजाले यसो भने—‘भो ! म महायज्ञ गर्न चाहन्छु, तपाइहरू अनुमति दिनुहोस् जो मेरोनिमित्त दीर्घकालसम्मकोलागि हितसुख हुनेछ ।’ ‘तपाइ राजाले

Dhamma.Digital

१. यी राजा महादान दिनकोनिमित्त अत्यन्त इच्छुक छन् । यदि यिनले आफूले नियुक्त गरेका अथवा आफ्ना अनुगमन गर्ने क्षत्री आदिहरूलाई नबोलाई अथवा नजनाई दान दिन्छन् भने उनीहरू प्रसन्न हुने छैनन् । अतः जस्तो गर्दा उनीहरू पनि प्रसन्न हुने हुन् त्यस्तो गर्नुपर्नो भन्ने सोचेर ब्राह्मणले यस्तो भनेका हुन् भनी सुमं. वि. I. पृ. २०९: कूटदन्तमुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

यज्ञ गर्नुहोस्^१, महाराज ! यो यज्ञको समय हो^२ ।’ जो ...अमात्य तथा पारिषदचहरू हुन् ..जो...ब्राह्मण महाशालहरू हुन्...जो...गृहपति महाशालहरू हुन् उनीहरूलाई आमन्त्रण गरी महाविजित राजाले यसो भने—‘भो ! म महायज्ञ गर्न चाहन्छु, तपाइहरू अनुमति दिनुहोस् जो मेरोनिमित्त दीर्घकालसम्मकोलागि हितसुख हुनेछ ।’ ‘तपाइ राजाले यज्ञ गर्नुहोस्, महाराज ! यो यज्ञको समय हो ।’ यति, यी चार अनुमतिपक्ष सोही यज्ञका परिष्कारहरू हुन् ।

राजाका आठ अङ्ग पनि यज्ञ-परिष्कार

“महाविजित राजा यी आठ अङ्गहरूले युक्त थिए – (१) दुवै

१. राजाको कुरा सुनी ‘अहो यी राजा ! ‘म राजाहुँ’ भन्ने घमण्ड नगरी हामीलाई बोलाई हामीसँग पनि दान दिनकोनिमित्त अनुमति माग्दछन् । राजाले यो अति राम्रो गरे’ भन्दै खुशी भई उनीहरूले राजालाई ‘यज्ञ गर्नुहोस्’ भनी भनेका हुन् । यदि बोलाएर नसोधेका भए शायद उनीहरू दानदिने ठाउँमा जाँदा पनि जाने थिएनन् होलान् । सुमं. वि. I. पृ. २०९
२. दातव्य वस्तुहरू पनि नभएका भए, वृद्ध अवस्था पनि भएको भए यसप्रकारको दानदिन सकिदैन । तर तपाइ महाधनवान् पनि हुनुहुन्छ तरुण पनि हुनुहुन्छ अतः दानदिने यो उचित समय पनि हो भन्ने सोची उनीहरूले ‘यो यज्ञको समय हो’ भनी भनेका हुन् । सुमं. वि. I. पृ. २०९: कूटदन्तसुत्तवर्णना ।

आमा-बाबुहरूबाट सुजात, शुद्धगर्भवास गरेका, सातपुस्तादेखि जातिवादले कुनै खोद नलागेका तथा अनिन्दित; (२) अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक, परमसुन्दरतालेयुक्त, ब्रह्म जस्तै ब्रह्मवर्णी तथा दर्शनकोनिमित्त अप्रमाण सुन्दर; (३) आढ्य, महाधनी, महाभोगी, प्रसस्त सुनचाँदी, प्रसस्त वित्तूपकरण, प्रसस्त धनधान्य तथा परिपूर्ण कोष्ठागार भएका; (४) बलवान्, सेनाद्वारा शत्रुलाई परास्त गर्न आज्ञा पालन गर्नकोनिमित्त तमतयार भएर बसेका चतुरङ्गिणी सेनालेयुक्त; (५) श्रद्धालु, दायक, दानपति, भ्रमण ब्राह्मण, दरिद्री, बटुवा, वणिब्वक^१, याचक^२ हरूकोनिमित्त खुलादेला, पानी पिउने ठाउँ (कुवा) जस्तै भई पुण्यगर्ने; (६) बहुश्रुत, त्यस त्यस कुराहरू सुनिराखेका; (७) त्यस त्यस कुराको अर्थ बुझ्नसक्ने—‘यस कुराको अर्थ यो हो, यस कुराको अर्थ यो हो’ भनी बुझ्नसक्ने; (८) पण्डित, व्यक्त, मेधावी, अतीतानागतप्रत्युत्पन्नका अर्थसम्बन्धी कुराहरू सोचनसक्ने^३—यिनै आठ अङ्गहरूले महाविजित

१. ‘दान दिएर स्वर्गलोक आदिमा पुगोस्’ भन्दै कराउँदै अनेकप्रकारले दानको बयान गरी विचरण गर्नेलाई ‘वणिब्वक’ भन्दछन् । सुमं. वि. I. पृ. २१०: कूटदन्तसुत्तवण्णना ।
२. ‘एक पसर देऊ, एक मुट्टी देऊ’ भनी माग्दै हिडनेलाई ‘याचक’ भन्दछन् । सुमं. वि. I. पृ. २१०: कूटदन्तसुत्तवण्णना ।
३. ‘अतीत कालमा गरेर आएको पुण्यको प्रभावले गर्दा अहिले यस्तो पाएको हुँ’ भन्ने कुरो सोचन सक्नेलाई ‘अतीतको कुरो सोचन सक्ने’ भनिएको हो । ‘अहिले गरेको पुण्यको प्रभावले गर्दा अनान्यतमा

राजा सुसम्पन्न थिए । यी आठ अङ्गहरू पनि सोही यज्ञका परिष्कारहरू हुन् ।

पुरोहितका चार अङ्ग पनि यज्ञ-परिष्कार

“पुरोहित ब्राह्मण चार अङ्गहरूले युक्त थिए—(१) दुवै

श्रीसम्पत्ति पाउनेछु’ भनी सोच्नेलाई ‘अनागतको कुरो सोच्न सक्ने’ भनिएको हो । ‘यो पुण्यकर्म भनेको सत्पुरुषहरूद्वारा बानि बसालिएको हो र मेरो भोगसम्पत्ति पनि छ, दिने इच्छा पनि छ, अतः पुण्य नै गरु’ भनी सोच्नेलाई ‘प्रत्युत्पन्नको कुरो सोच्न सक्ने’ भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २१०: कूटदन्तसुत्तवण्णना ।

१. यस्ता अङ्गहरूले युक्त भएको यज्ञस्थलमा सबै भेला हुन्छन्, त्यसैले यसलाई यज्ञका अङ्गहरू भनिएको हो भनी सुमं. वि. I. पृ. २११: कूटदन्तसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

यी आठवटा अङ्गका कुराहरूमा हिन्दी दीघनिकाय (पृ. ५१) मा चाहिँ ‘शीलवान्’ भन्ने एक कारण थपी आठवटा देखाइएका छन् । यो ‘शीलवान्’ भन्ने अङ्ग चाहिँ बर्मी, सिंहल, रोमन तथा नागरी लिपिमा छापिएका पालि पुस्तकहरूमा देखिँदैन । पालिमा चाहिँ ‘बहुश्रुत’ भन्ने एक अङ्ग र ‘त्यस त्यस कुरा बुझ्नसक्ने’ भन्नेलाई अर्को अङ्ग गरी जम्मा आठ पुऱ्याइएको छ ।

आमा-बाबुहरूबाट सुजात, ...^१ तथा अनिन्दित; (२) अध्यायक मन्त्रधर...^२ महापुरुष लक्षण-शास्त्रमा निपुण; (३) शीलवान्, ...^३ वृद्धशीलले युक्त; (४) पण्डित, व्यक्त, मेधावी, दान ग्रहण गर्नेहरूमध्येमा प्रथम वा द्वितीय—यिनै चार अङ्गहरूले पुरोहित ब्राह्मण सुसम्पन्न थिए । यती, यी चार अङ्गहरू पनि सोही यज्ञका परिष्कारहरू हुन् ।

तीन विधि

“ब्राह्मण ! अनि पुरोहित ब्राह्मणले महाविजित राजालाई यज्ञको अगाडि तीन विधिका बारेमा उपदेश गरे—‘(१) महायज्ञ गर्न चाहने तपाइ राजालाई शायद ‘मेरो महाधनराशी खर्च हुनेछ’ भनी मनमा कुनै पश्चात्ताप (चित्तखिन्न) हुनसक्छ तर तपाइ राजाले त्यस्तो पश्चात्ताप गर्नुहुन्न^४ । (२) शायद महायज्ञ गरिरहँदा तपाइ राजालाई

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ९८ को (२) मा छैँ पढ्नु ।
२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ९९ को (४) मा छैँ पढ्नु ।
३. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. १०० को (६) मा छैँ पढ्नु ।
४. धन खर्च हुनाको कारणबाट हुने पश्चात्ताप गर्नुहुन्न । दान दिनुभन्दा अगावै चित्तलाई बलियो गरी राख्नसक्नु पर्छ । चित्तलाई कम्पित गर्नदिन हुन्न । दानदिनुभन्दा अगाडिको चेतना (=संकल्प) लाई दृढ अचल गरी राख्नसक्नु पर्छ । यस्तो गरेर दानदिएको दानको फल महान् हुन्छ । त्यसरी नै दानदिइरहने वेलामा पनि कुनै प्रकारको विचलितता मनमा आउन दिन हुन्न तथा दानदिइसकेपछि

मेरो महाधनराशी खर्च हुँदैछ' भनी मनमा कुनै पश्चात्ताप हुनसक्छ तर तपाइ राजाले त्यस्तो पश्चात्ताप गर्नुहुन्न । (३) शायद तपाइ राजालाई महायज्ञ गरिसकेपछि 'मेरो महाधनराशी खर्च भयो' भनी मनमा कुनै पश्चात्ताप हुनसक्छ तर तपाइ राजाले त्यस्तो गर्नुहुन्न ।' ब्राह्मण ! महाविजित राजालाई पुरोहित ब्राह्मणले यज्ञको अगाडि यीनै तीन विधिहरूका बारेमा उपदेश गरे ।

दश ठाउँमा चित्त खिन्न पार्नुहुन्न

“ब्राह्मण ! अनि पुरोहित ब्राह्मणले महाविजित राजालाई यज्ञको अगाडि नै प्रतिग्राहकहरू प्रति हुनसक्ने दशप्रकारका विप्रतिसार (= विप्यटिसार = चित्तखिन्नता) लाई दूर गराइदिए' । (१) तपाइको

पनि कुनै प्रकारको असन्तोष वा पश्चात्ताप आउन दिन हुन्न । यस्तो भएको खण्डमा दानको महत्व कम हुनजान्छ । अतः पुरोहित ब्राह्मणले राजाको दानकार्य महत्फलदायी बनाइदिने विचारले यी तीन कारणहरूमा पहिले नै राजालाई प्रतिष्ठित गराउनकोनिमित्त पश्चात्ताप गर्नुहुन्न भन्ने आदि तीन कारणहरू बताएका हुन् भनी सुमं. वि. I. पृ. २११: कूटदन्तसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

१. यदि यी राजाले दानस्थलमा कुनै दुःशीलीलाई देखेर 'धक्कार होस् यो मेरो दान ! जो कि यस्ता दुःशीलीहरूले लिँदैछन्' भनी चित्त खिन्न गरेमा शायद शीलवान्हरू प्रति पनि त्यस्तै धारणा

यज्ञ (= दान) मा प्राणातिपातीहरू (= प्राणीहिंसकहरू) पनि आउन-सक्छन्, प्राणातिपातबाट विरत रहनेहरू पनि आउनसक्छन् । त्यहाँ जो प्राणातिपातीहरू हुन्—उनीहरूकैनिमित्त त्यो (= प्राणीहिंसाको पाप) हुनेछ । त्यहाँ जो प्राणातिपातबाट विरत रहनेहरू हुन्— उनीहरूकैनिमित्त तपाइ यज्ञ गर्नुहोस् (= दानदिनुहोस्), परित्याग गर्नुहोस्, खुशी हुनुहोस् र भित्रदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । (२) तपाइको यज्ञमा चोरहरू पनि आउनसक्छन्, चोरीकामबाट विरत रहनेहरू पनि आउनसक्छन् । त्यहाँ जो चोरहरू हुन्— उनीहरूकैनिमित्त त्यो (= पाप) हुनेछ । त्यहाँ जो चोरीकामबाट विरत रहनेहरू हुन्—उनीहरूकैनिमित्त तपाइ यज्ञ गर्नुहोस् (= दान दिनुहोस्), परित्याग गर्नुहोस्, खुशी हुनुहोस् र

हुनसक्छ, जुन कारण पैदाहुनाले राजालाई दानको फल महत्फल-दायी हुनेछैन । प्रतिग्राहकको कारणबाट दायकको चित्त खिन्न हुन सक्छ । अतः मैले पहिले नै त्यस्तो हुन नपाउने गरी राजालाई सम्झाइ राख्नुपर्‍यो भन्ने सोचेर पुरोहित ब्राह्मणले दशकारणका कुराहरू बताउन थालेका हुन् । कुनै दुःशीलीलाई देखेर चित्त बिगार्नुभन्दा नबिगार्नु नै कल्याणकर हुनेछ भन्ने कुरा देखाउँदै अगाडि 'उनीहरूकैनिमित्त त्यो हुनेछ' भनी सूत्रमा भनिएको हो । अर्थात् जो प्राणीहिंसक हो उसले गरेको पापको फल उसैले भोग्नेछ । उ पापी हो भन्ने कुरा मनमा लिई आफ्नो चित्त बिगार्दा आफ्नै हानी सिवाय अर्काको हानी हुन्न । अतः प्रसन्न चित्त राखेर नै दानदिन सक्नुपर्छ भन्दै अगाडि सूत्रमा 'भित्रदेखि चित्तलाई नै प्रसन्न पार्नुहोस्' भनी भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २११: कूटदन्तसुत्तवर्णना ।

भिन्नदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । (३) तपाइको यज्ञमा काममिथ्या-
 चार गर्नेहरू पनि आउनसक्छन्, काममिथ्याचारबाट विरत रहनेहरू पनि
 आउनसक्छन् । त्यहाँ जो काममिथ्याचार गर्नेहरू हुन्—उनीहरूकैनिमित्त
 त्यो (= पाप) हुनेछ । त्यहाँ जो काममिथ्याचारबाट विरत रहनेहरू
 हुन्—उनीहरूकैनिमित्त तपाइ यज्ञ गर्नुहोस्, ... भिन्नदेखि चित्तलाई प्रसन्न
 पार्नुहोस् । (४) तपाइको यज्ञमा ऊटा कुरा गर्नेहरू पनि आउनसक्छन्,
 ऊटा कुराबाट विरत रहनेहरू पनि आउनसक्छन् ।...। (५) तपाइको
 यज्ञमा चुक्ली गर्नेहरू पनि आउनसक्छन्, चुक्लीबाट विरत रहनेहरू पनि
 आउनसक्छन् ।...। (६) तपाइको यज्ञमा परुष बोल्नेहरू पनि आउन-
 सक्छन्, परुष बोलीबाट विरत रहनेहरू पनि आउनसक्छन् ।...।
 (७) ... सम्प्रलाप गर्नेहरू पनि आउनसक्छन्, सम्प्रलापबाट विरत रहने-
 हू पनि आउनसक्छन् ।...। (८) ... अभिध्यालु (= लोभी) हू पनि
 आउनसक्छन्, अनभिध्यालुहरू पनि आउन सक्छन् ।...। (९) ... द्रोही
 (ब्यापन्नचित्तो) हू पनि आउनसक्छन्, अद्रोहीहरू पनि आउनसक्छन्
 ।...। (१०) तपाइको यज्ञमा मिथ्यादृष्टिकहरू पनि आउनसक्छन्,
 सम्यक्दृष्टिकहरू पनि आउनसक्छन् । त्यहाँ जो मिथ्यादृष्टिकहरू हुन्—
 उनीहरूकैनिमित्त त्यो (= मिथ्यादृष्टिको फल) हुनेछ । त्यहाँ जो
 सम्यक्दृष्टिकहरू हुन् उनीहरूकैनिमित्त तपाइ यज्ञ गर्नुहोस्, परित्याग
 गर्नुहोस्, खुसी हुनुहोस् र भिन्नदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । ब्राह्मण !
 यिनै कारणहरूद्वारा पुरोहित ब्राह्मणले महाविजित राजालाई यज्ञको
 अगाडि नै प्रतिग्राहकहरू प्रति हुनसक्ने दश प्रकारका विप्रतिसारलाई
 दूर गराए ।

राजाको चित्तलाई सोह्र प्रकारले हर्षित पारे

“ब्राह्मण ! अनि पुरोहित ब्राह्मणले महायज्ञ गरिरहेका (= महादान दिइरहेका) महाविजित राजाको चित्तलाई सोह्र प्रकारले संदर्शित^१, सम्प्रतिष्ठित^२, समुत्तेजित^३, तथा संप्रहर्षित^४ पारे । (१) महायज्ञ गरिरहने तपाइ राजालाई शायद कसैले ‘महाविजित राजाले महायज्ञ गर्दैछन् तर उनले निगमवासी र जनपदवासी अनुयुक्त क्षत्रीहरूलाई आमन्त्रण गरेका छैनन्’ भनी भन्नसक्छ । परन्तु अब तपाइ राजाले त्यसरी महायज्ञ गर्दै हुनुहुन्छ भनी धर्मतापूर्वक भन्नसक्ने कोही छैनन् । किनभने—तपाइ राजाले निगमवासी र जनपदवासी अनुयुक्त

१. ‘यस दानद्वारा दाताले यस्तो यस्तो फल पाउनेछ’ भन्ने कुराहरू सुनाएकोलाई ‘संदर्शित’ भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २११: कूटदन्तसुत्तवण्णना ।
२. सोही कुरालाई राम्ररी चित्तबुझाई स्वीकार्न लगाएकोलाई ‘सम्प्रतिष्ठित’ भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २११
३. चित्त खिन्न हुने कारणहरूबाट दूर गराई चित्त प्रसन्न तथा परिशुद्ध पार्न लगाएकोलाई ‘समुत्तेजित’ भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २११: कूटदन्तसुत्तवण्णना ।
४. ‘महाराज ! दानदिएर तपाइले बडो सुन्दर काम गर्नुभयो’ भनी स्तुति प्रशंसा गरी हर्षित पारेकोलाई ‘संप्रहर्षित’ भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २१२: कूटदन्तसुत्तवण्णना ।

क्षत्रीहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभएको छ । यो कारण पनि तपाइ राजाले जान्नुहोस् । तपाइ यज्ञ गर्नुहोस्, तपाइ परित्याग गर्नुहोस्, तपाइ खुशी हुनुहोस्, तपाइ भित्रदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । (२) महायज्ञ गरिरहने तपाइ राजालाई शायद कसैले 'महाविजित राजाले महायज्ञ गर्दछन् तर उनले निगमवासी र जनपदवासी अमात्य पारिषदघहरूलाई आमन्त्रण गरेका छैनन्' भनी भन्नसक्छ । परन्तु अब तपाइ राजाले त्यसरी महायज्ञ गर्दहुनुहुन्छ भनी धर्मतापूर्वक भन्नसक्ने कोही छैनन् । किनभने—तपाइ राजाले निगमवासी र जनपदवासी अमात्य पारिषदघहरूलाई पनि आमन्त्रण गर्नु भएको छ । यो कारण पनि तपाइ राजाले जान्नुहोस् । तपाइ यज्ञ गर्नुहोस्, ...भित्रदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । (३) महायज्ञ गरिरहने तपाइ राजालाई शायद कसैले 'महाविजित राजाले महायज्ञ गर्दछन् तर उनले निगमवासी र जनपदवासी ब्राह्मण महाशालहरूलाई आमन्त्रण गरेका छैनन्' भनी भन्नसक्छ । परन्तु अब तपाइ राजाले त्यसरी महायज्ञ गर्दहुनुहुन्छ भनी धर्मतापूर्वक भन्नसक्ने कोही छैनन् । किनभने—तपाइ राजाले निगमवासी र जनपदवासी ब्राह्मण महाशालहरूलाई पनि आमन्त्रण गर्नुभएको छ । यो कारण पनि तपाइ राजाले जान्नुहोस् । ...भित्रदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । (४) महायज्ञ गरिरहने तपाइ राजालाई शायद कसैले 'महाविजित राजाले महायज्ञ गर्दछन् तर उनले निगमवासी र जनपदवासी गृहपति महाशालहरूलाई आमन्त्रण गरेका छैनन्' भनी भन्नसक्छ । परन्तु अब तपाइ राजाले त्यसरी महायज्ञ गर्दहुनुहुन्छ भनी धर्मतापूर्वक भन्नसक्ने कोही छैनन् । किनभने—तपाइ राजाले निगमवासी र जनपदवासी गृहपति

महाशाहहरूलाई पनि आमन्त्रण गर्नुभएको छ । यो कारण पनि तपाइ राजाले जान्नुहोस् ।... भित्रदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । (५) महायज्ञ गरिरहने तपाइ राजालाई शायद कसैले 'महाविजित राजाले महायज्ञ गर्दछन् तर उनी दुवै आमा-बाबुहरूबाट सुजात, शुद्धगर्भवास गरेका तथा सातपुस्तादेखि जातिवादले कुनै खोट नलागेका र अनिन्दित होइनन्' भनी भन्नसक्छ । परन्तु अब तपाइ राजाले त्यसरी महायज्ञ गर्दहुनुहुन्छ भनी धर्मतापूर्वक भन्नसक्ने कोही छैनन् । किनभने—तपाइ राजा दुवै आमा-बाबुहरूबाट सुजात, शुद्धगर्भवास गरेका, तथा सातपुस्तादेखि जातिवादले कुनै खोट नलागेका र अनिन्दित हुनुहुन्छ । यो कारण पनि तपाइ राजाले जान्नुहोस् ।... भित्रदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । (६) महायज्ञ गरिरहने तपाइ राजालाई शायद कसैले 'महाविजित राजाले यहायज्ञ गर्दछन् तर उनी अभिरूप, दर्शनीय,...^१ तथा दर्शन गर्नकोनिमित्त अप्रमाण सुन्दर छैनन्' भनी भन्नसक्छ । परन्तु अब तपाइ राजाले त्यसरी महायज्ञ गर्दहुनुहुन्छ भनी धर्मतापूर्वक भन्नसक्ने कोही छैनन् । किनभने—तपाइ राजा अभिरूप, दर्शनीय,...^१ तथा दर्शन गर्नकोनिमित्त अप्रमाण सुन्दर हुनुहुन्छ । यो कारण पनि तपाइ राजाले जान्नुहोस् ।... भित्रदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । (७) महायज्ञ गरिरहने तपाइ राजालाई शायद कसैले 'महाविजित राजाले महायज्ञ गर्दछन् तर उनी आढ्य, महाधनी,...^२ परिपूर्ण कोष्ठागार हुने होइनन्' भनी भन्नसक्छ । परन्तु अब तपाइ राजाले त्यसरी महायज्ञ गर्दहुनुहुन्छ भनी

१-१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. १२६ को (२) मा जस्तै पढ्नु ।

२. माथि पृ. १२६ को (३) मा छैँ पढ्नु ।

धर्मतापूर्वक भन्नसक्ने कोही छैनन् । किनभने—तपाइ राजा आढ थ, महाधनी, ...^१ परिपूर्ण कोष्ठागार हुने हुनुहुन्छ । यो कारण पनि तपाइ राजाले जान्नुहोस् । ...भिन्नदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । (८) महायज्ञ गरिरहने तपाइ राजालाई शायद कसैले 'महाविजित राजाले महायज्ञ गर्दैछन् तर उनी बलवान्...^२ चतुरङ्गिणी सेनाले युक्त छैनन्' भनी भन्नसक्छ । परन्तु अब तपाइ राजाले त्यसरी महायज्ञ गर्दैहुनुहुन्छ भनी धर्मतापूर्वक भन्नसक्ने कोही छैनन् । किनभने—तपाइ राजा बलवान्... चतुरङ्गिणी सेनाले युक्त हुनुहुन्छ । यो कारण पनि तपाइ राजाले जान्नुहोस् । ...भिन्नदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । (९) महायज्ञ गरिरहने तपाइ राजालाई शायद कसैले 'महाविजित राजाले महायज्ञ गर्दैछन् तर उनी श्रद्धालु, ...^३ पानी पिउने ठाउँ (= कुवा) जस्तै भई पुण्य गर्ने होइनन्' भनी भन्नसक्छ । परन्तु अब तपाइ राजाले त्यसरी महायज्ञ गर्दैहुनुहुन्छ भनी धर्मतापूर्वक भन्नसक्ने कोही छैनन् । किनभने—तपाइ राजा श्रद्धालु, ..पानी पिउने ठाउँ जस्तै भई पुण्य गर्दैहुनुहुन्छ । यो कारण पनि तपाइ राजाले जान्नुहोस् । ...भिन्नदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । (१०) महायज्ञ गरिरहने तपाइ राजालाई शायद कसैले 'महाविजित राजाले महायज्ञ गर्दैछन् तर उनी बहुश्रुत छैनन्' भनी भन्नसक्छ । परन्तु अब तपाइ राजाले त्यसरी महायज्ञ गर्दैहुनुहुन्छ भनी धर्मतापूर्वक भन्नसक्ने कोही छैनन् । किनभने—तपाइ राजा बहुश्रुत हुनुहुन्छ । यो कारण पनि

१. माथि पृ. १२६ को (३) मा छै पढ्नु ।

२. माथि पृ. १२६ को (४) मा छै पढ्नु ।

३. यहाँका बाँकी कुरा माथि पृ. १२६ को (५) मा छै पढ्नु ।

तपाइ राजाले जान्नुहोस् ।...भिन्नदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् ।
 (११) महायज्ञ गरिरहने तपाइ राजालाई शायद कसैले 'महाविजित
 राजाले महायज्ञ गर्दछन् तर उनी त्यस त्यस कुराको अर्थ बुझ्नसक्ने
 होइनन् — यसको अर्थ यो हो, यसको अर्थ यो हो भनी बुझ्नसक्ने होइनन्'
 भनी भन्नसक्छ । परन्तु अब तपाइ राजाले त्यसरी महायज्ञ गर्दहुनुहुन्छ भनी
 धर्मतापूर्वक भन्नसक्ने कोही छैनन् । किनभने—तपाइ राजा त्यस त्यस
 कुराको अर्थ बुझ्नसक्ने र यसको अर्थ यो हो, यसको अर्थ यो हो भनी
 बुझ्नसक्ने हुनुहुन्छ । यो कारण पनि तपाइ राजाले जान्नुहोस् ।...
 भिन्नदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । (१२) महायज्ञ गरिरहने तपाइ
 राजालाई शायद कसैले 'महाविजित राजाले महायज्ञ गर्दछन् तर उनी
 पण्डित, व्यक्त, ...^१ अर्थसम्बन्धी कुराहरू सोचनसक्ने होइनन्' भनी
 भन्नसक्छ । परन्तु अब तपाइ राजाले त्यसरी महायज्ञ गर्दहुनुहुन्छ भनी
 धर्मतापूर्वक भन्नसक्ने कोही छैनन् । किनभने—तपाइ राजा पण्डित,
 व्यक्त, ...अर्थ सम्बन्धी कुराहरू सोचनसक्ने हुनुहुन्छ । यो कारण पनि तपाइ
 राजाले जान्नुहोस् । भिन्नदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । (१३)
 महायज्ञ गरिरहने तपाइ राजालाई शायद कसैले 'महाविजित राजाले
 महायज्ञ गर्दछन् तर उनका पुरोहित ब्राह्मण दुवै आमा-बाबुहरूबाट
 सुजात, ...^२ तथा अनिन्दित छैनन्' भनी भन्नसक्छ । परन्तु अब तपाइ
 राजाले त्यसरी महायज्ञ गर्दहुनुहुन्छ भनी धर्मतापूर्वक भन्नसक्ने कोही छैनन् ।
 किनभने—तपाइ राजाका पुरोहित ब्राह्मण दुवै आमा-बाबुहरूबाट

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. १२६ को (८) मा छैँ पढ्नु ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. १२७ को (१) मा छैँ पढ्नु ।

सुजात, ... तथा अनिन्दित छन् । यो कारण पनि तपाइ राजाले जान्नु-
होस् । भित्रदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । (१४) महायज्ञ गरिरहने
तपाइ राजालाई शायद कसैले 'महाविजित राजाले महायज्ञ गर्दैछन् तर
उनका पुरोहित ब्राह्मण अध्यायक, मन्त्रधर, ... ?' महापुरुष लक्षण-
शास्त्रमा निपुण छैनन्' भनी भन्नसक्छ । परन्तु अब तपाइ राजाले त्यसरी
महायज्ञ गर्दैहुनुहुन्छ भनी धर्मतापूर्वक भन्नसक्ने कोही छैनन् । किनभने—
तपाइ राजाका पुरोहित ब्राह्मण अध्यायक, मन्त्रधर, ... महापुरुष
लक्षण-शास्त्रमा निपुण छन् । यो कारण पनि तपाइ राजाले जान्नुहोस् । ...
भित्रदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । (१५) महायज्ञ गरिरहने तपाइ
राजालाई शायद कसैले 'महाविजित राजाले महाम्यज्ञ गर्दैछन् तर उनका
पुरोहित ब्राह्मण शीलवान्, ...^१ वृद्धशीलले युक्त छैनन्' भनी भन्न-
सक्छ । परन्तु अब राजाले त्यसरी महायज्ञ गर्दैहुनुहुन्छ भनी धर्मतापूर्वक
भन्नसक्ने कोही छैनन् । किनभने - तपाइ राजाका पुरोहित ब्राह्मण
शीलवान्, ... वृद्धशीलले युक्त छन् । यो कारण पनि तपाइ राजाले
जान्नुहोस् । ... भित्रदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस् । (१६) महायज्ञ
गरिरहने तपाइ राजालाई शायद कसैले 'महाविजित राजाले महायज्ञ
गर्दैछन् तर उनका पुरोहित ब्राह्मण, पण्डित, व्यक्त, ... मेधावी, दान
ग्रहण गर्नेहरूमध्येमा प्रथम वा द्वितीय छैनन्' भनी भन्नसक्छ । परन्तु अब
तपाइ राजाले त्यसरी महायज्ञ गर्दैहुनुहुन्छ भनी धर्मतापूर्वक भन्नसक्ने कोही

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. १२८ को (२) मा छँ पढ्नु ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. १२८ को (३) मा छँ पढ्नु ।

छैनन् । किनभने — तपाइ राजाका पुरोहित ब्राह्मण, पण्डित, व्यक्त, मेधावी, दान ग्रहण गर्नेहरूमध्येमा प्रथम वा द्वितीय छन् । यो कारण पनि तपाइ राजाले जान्नुहोस् । तपाइ यज्ञ गर्नुहोस्, तपाइ परित्याग गर्नुहोस्, तपाइ खुशी हुनुहोस्, तपाइ भित्रदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस्^१ । ब्राह्मण ! पुरोहित ब्राह्मणले यिनै सोह्र (१६) प्रकारले महायज्ञ गर्न चाहने महाविजित राजाको चित्तलाई संदर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्ते-जित तथा संप्रहर्षित पारे ।

घिउ तेलद्वारा यज्ञको समाप्ति

“ब्राह्मण ! त्यस यज्ञमा न गाईहरू काटिएका थिए, न बोकाहरू काटिएका थिए, न कुखुराहरू काटिएका थिए, न त विविध प्राणीहरू काट्ने काम नै भएको थियो; न यूप (= मौलो) कोनिमित्त रूखहरू काटिएका थिए, न त मालादि शृंगारकोनिमित्त कुश काटिएको

-
१. यी सोह्र प्रकारका कारणहरूमा पनि हि. दी. नि. पृ. ५२ ले ‘शीलवान्’ शब्द थपी १६ कारणहरू देखाइएका छन् । तर पालि पुस्तकहरूमा ‘शीलवान्’ भन्ने शब्द उल्लेख भएको छैन । बहुश्रुत र त्यस त्यस कुराको अर्थ बुझ्न सक्ने भन्ने कारणहरूलाई दुइ अङ्गरी नालन्दा पालि पृ. १६ ले पनि देखाएको छ ।

थियो^१ । जो ती दाशहरू^२, प्रेण्यहरू^३ अथवा कामदारहरू^४ थिए तिनोहरू पनि न दण्डतर्जित थिए^५, न भयतर्जित थिए^६, न अश्रुमुखी भई रोई रोई काम गर्दथे । बल्की जो चाहन्थे उनीहरू काम गर्दथे, जो

१. जसले 'अमुक राजाले, अमुक अमात्यले अथवा अमुक ब्राह्मणले यस्तो यस्तो महायज्ञ गरे' भनी नामहरू लेखी अग्लो स्तम्भ गाडी त्यसमा कण्डा फहराउँथे त्यो पनि त्यहाँ थिएन । त्यसैले 'न यूपको-निमित्त रूखहरू काटिएका थिए' भनी भनिएको हो । कुशतृणहरू-द्वारा मालाहरू वा लताहरू बनाई अथवा कुशतृणहरू भुइमा बिच्छ्याई राखेका थिएनन्; त्यसैले 'न त मालादि शृंगारकोनिमित्त कुश काटिएको थियो' भनी भनिएको हो । अतः त्यस यज्ञमा (=दानमा) बोकाहरू काटिएका थिए भन्ने कुराको त सवालै उठ्दैन भन्ने कुरा देखाएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २१२: कूटदन्त-सुत्तवण्णना ।
२. घरैमा जन्मेका दाशपुत्रहरू । सुमं. वि. I. पृ. २१२
३. पैसा लिई बन्धकमा रहेका । सुमं. वि. I. पृ. २१२
४. दैनिक भात-वेतन लिई काम गर्ने । सुमं. वि. I. पृ. २१२: कूटदन्त-सुत्तवण्णना ।
५. 'काम गर, काम गर' भनी दण्डा, लट्टी आदिद्वारा तर्साई गराउने कामलाई 'दण्डतर्जित' भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २१२
६. 'यदि काम गछौं भने गर, गर्दैनौं भने हातखुट्टा काट्नेछु अथवा बाँध्नेछु अथवा मार्नेछु' भनी भय देखाई गराउने कामलाई

चाहन्थे उनीहरू काम गर्दैनथे; जुन काम चाहन्थे ती काम गर्थे, जुन काम चाहन्थे ती काम गर्दैनथे । घिउ, तेल, नौनी, दही, मधु-फाणितद्वारा नै त्यो यज्ञ (= दानकार्य) को समाप्ति भएको थियो? ।

‘भयतर्जित’ भन्दछन् । सुमं. वि. I. पृ. २१२: कूटदन्तसुत्तवण्णना । यहाँ चाहिँ त्यसकिसिमको कुनै भय वा डर देखाइएको थिएन । आ-आफ्नो इच्छानुसार काम गराइएको थियो । कसैमाथि दाश दाशी भन्ने शब्द पनि प्रयोग गरिएको थिएन भनी सुमं. वि. I. पृ. २१२: कूटदन्तसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

१. राजाले नगर बाहिरका चारवटा ढोकाहरूमा र नगरको बीचमा गरी जम्मा पाँचवटा महादानशालाहरू बनाई, एक एक शालामा एक एक लाख खर्च गरी दिनको पाँचलाख खर्च गरी सूर्योदयदेखि समयानुकूलको हिसाबले आफैले सुनको डाडु लिई उत्तम घिउ तेल आदि मिश्रित यागु खादच-भोज्य खान-पानद्वारा महाजनहरूलाई सन्तर्पित गर्थे । भाँडाभरी राखेर लैजान चाहनेहरूलाई भाँडाभरी राखिदिन्थे । सन्ध्यासमयमा वस्त्र तथा सुगन्ध मालाहरूले सम्मान गर्दथे । घिउ, तेल आदिले भरिएका भाँडाहरू अनेक शय ठाउँहरूमा राख्न लगाई ‘जसले जे खाने इच्छा गर्छ उसले त्यो खाओस्’ भनी भनेका थिए । त्यसैले सूत्रमा ‘घिउ तेल नौनी दही मधु-फाणितद्वारा नै त्यो यज्ञको समाप्ति भएको थियो’ भनी उल्लेख भएको हो भनी सुमं. वि. I. पृ. २१२: कूटदन्तसुत्तवण्णनाले लेखेको छ ।

“ब्राह्मण ! अनि निगमवासी र जनपदवासी अनुयुक्त क्षत्रीहरूले, ... अमात्य र पारिषदचहरूले, ... ब्राह्मण महाशालहरूले, ... गृहपति महाशालहरूले प्रसस्त सम्पत्ति लिएर महाविजित राजाकहाँ आई यस्तो भने - ‘देव ! यो प्रसस्त सम्पत्ति राजाकै उद्देश्य गरी ल्याइएको हो, देवले यसलाई स्वीकार गर्नुहोस्’ । ‘भो ! भइहाल्यो, मसँग पनि प्रसस्त सम्पत्ति छ जुन धार्मिकरूपले उठाइएको करबाट जम्मा भएको हो । तिमीहरूले ल्याएको तिमीहरूकै होस् । बरू चाहन्छौ भने यहाँबाट (मेरो सम्पत्तिबाट) अरू पनि लिएर जाऊ ।’ राजाले प्रतिक्षेप गरेपछि एक छेउमा गई उनीहरूले यस्तो सल्लाह गरे—‘हामीहरूकोनिमित्त यो उचित छैन कि जो हामीहरूले यी सम्पत्तिहरू पुनः फर्काएर आ-आफना घरमा लैजाऔं; महाविजित राजाछे महायज्ञ गर्दछन्, अतः हामी पनि राजाको अनुगामी भई यज्ञ नै गरौं (= दान देऔं) ।’

१. “यी राजाले हामीहरूसँग केही नलिई आफ्नै घरबाट वस्तुहरू निकाली महादान दिंदैछन् । हामीहरूसँग राजाले केही लिएका छैनन् । हामीहरू त्यसै चूपलागेर बस्नु उचित छैन । राजाका धनहरू मात्र अक्षय हुने होइनन् । हामीहरूले नदिएको खण्डमा राजालाई अरू कसले देला । अवश्य पनि केही ल्याइदिनु पर्छ” भन्ने सोची उनीहरूले आ-आफना गाउँ, निगम तथा नगरबाट गाडाका-गाडा सम्पत्तिहरू ल्याई राजालाई चढाए । त्यसैले सूत्रमा ‘देव ! यो प्रसस्त सम्पत्ति राजाकै उद्देश्य गरी ल्याइएको हो’ भनी भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २१३: कूटदन्तसुत्तावण्णना ।

“ब्राह्मण ! अनि पूर्वतिरको यज्ञशाला (= दानशाला) निर निगमवासी र जनपदवासी अनुयुक्त क्षत्रीहरूले^१ दानशाला स्थापना गरे, दक्षिणतिरको यज्ञशालानिर निगमवासी र जनपदवासी अमात्य र पारिषद-चहरूले दानशाला स्थापना गरे, पश्चिमतिरको यज्ञशालानिर निगमवासी र जनपदवासी ब्राह्मण महाशालहरूले दानशाला स्थापना गरे तथा उत्तरतिरको यज्ञशालानिर निगमवासी र जनपदवासी गृहपति महाशालहरूले दानशाला स्थापना गरे ।

“ब्राह्मण ! त्यस यज्ञ (=दान) मा पनि न गाईहरू काटि-एका थिए,...^२ न अश्रुमुखी भई रोई रोई काम गर्दथे; बल्की जो चाहन्थे उनीहरू काम गर्दथे,...^३ । घिउ, तेल, नौनी, दही, मधु-फाणित-द्वारा नै ती यज्ञहरूको समाप्ति भएका थिए ।

“ब्राह्मण ! यसरी, चार अनुमतिपक्ष, आठ अङ्गले युक्त राजा अर्थात् राजाका आठ वटा अङ्ग, चार अङ्गले युक्त पुरोहित ब्राह्मण अर्थात् पुरोहित ब्राह्मणका चारवटा अङ्ग तथा तीन विधि

१. पूर्वपट्टि रहेको राजाको दानशालाको पूर्वतिर क्षत्रीहरूले दानशाला स्थापना गरे । ताकि पूर्वतिरबाट आउने क्षत्रीहरू त्यस दानशालामा यागु आदि पिई राजाको दानशालामा खाई-पिई गरी नगरभित्र जानसकुन् । त्यस्तै गरी दक्षिणादि दिशाहरूमा पनि दानशालाहरू स्थापना गरेका थिए । सुमं. वि. I. पृ. २१३: कूटदन्तसुत्तावण्णना ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. १३८ मा ऊँ पढ्नु ।

३. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. १३९-४०. मा ऊँ पढ्नु ।

समेत गरी 'सोह्ण परिष्कारले युक्त त्रिविध यज्ञसम्पदा' भनी यसैलाई भनिएको हो ।”

ब्राह्मणहरूद्वारा अनुमोदन

यस्तो भन्नुहुँदा, ती ब्राह्मणहरूले “अहो यज्ञ ! अहो यज्ञ-सम्पदा !!” भन्दै उन्नाद गरे, उच्चशब्द महाशब्द गरे (= कराए, चिच्चयाए) । कूटदन्त ब्राह्मण चाहिँ चूपलागेर नै बसेका थिए । अनि ती ब्राह्मणहरूले कूटदन्त ब्राह्मणलाई यस्तो भने — “किन नि तपाइ कूटदन्त ब्राह्मणले श्रमण गौतमको सुभाषितलाई सुभाषितको रूपमा अनुमोदन गर्नु नभएको ?”

“भो ! मैले श्रमण गौतमको सुभाषितलाई सुभाषितको रूपमा अनुमोदन नगरेको होइन । जसले श्रमण गौतमको सुभाषितलाई सुभाषितको रूपमा अनुमोदन गर्ने छैन उसको शीर पनि सातटुक्रा भई फुट्नसक्छ । भो ! किन्तु मलाई यस्तो लाग्यो कि — ‘यस्तो मैले सुने’ अथवा ‘यस्तो हुनसक्छ’ भनी श्रमण गौतमले भन्नु भएन बल्की श्रमण गौतमले ‘त्यसवखत यस्तो थियो, त्यसवखत यसप्रकार थियो’ भनी भन्नुभयो । भो ! (यो सुनेर) सो मलाई यस्तो लाग्यो कि—अवश्य पनि त्यसवखत श्रमण गौतम यात राजा थिए अथवा त्यो यज्ञ गराउने पुरोहित ब्राह्मण नै थिए ।”

(यसपछि कूटदन्त ब्राह्मणले भगवान्सँग यसरी सोधे --)

“यसप्रकार यज्ञ गरेर अथवा यज्ञ गराएर शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भएको कुरो तपाइ गौतम जान्नुहुन्छ के ?”

“ब्राह्मण ! यसप्रकार यज्ञ गरेर अथवा यज्ञ गराएर शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भएको कुरो म जान्दछु । त्यस-वखत त्यो यज्ञ गराउने पुरोहित ब्राह्मण म नै थिएँ ।”

महत्फलतर यज्ञहरू

दानमय-यज्ञ—(१) a. “भो गौतम ! यो त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोह्रपरिष्कारभन्दा थोरै प्रपञ्च (=अप्पट्टतर) र थोरै कष्टपीडा भएको (=अप्पसमारम्भतरो) तर महत्फलतर र महानिसंसतर (=महागुण) भएको अर्को कुनै यज्ञ छ के ?”

१. यही प्रश्न मनमा सोचिरहेको हुनाले कूटदन्त ब्राह्मण चूपलागेर बसेका हुन् । भगवान्को देशना लीला देखेर उनको मनमा कुतकुती लागेको थियो र सोझै—“भगवान् ! तपाइ त्यसवखत राजा हुनु भएको थियो अथवा पुरोहित ब्राह्मण हुनु भएको थियो ?” भनी सोध्न उचित नठानी उनले घुमाई फिराई सोही प्रश्नलाई सोध्दै उनले यो प्रश्न गरेका हुन् । उनको मनसायलाई बुझ्नुभई भगवान्ले पनि ‘त्यसवखत त्यो यज्ञ गराउने पुरोहित ब्राह्मण आफू नै थिएँ’ भन्ने कुरो प्रकाश पार्नुहुँदै भगवान्ले ब्राह्मणको कुतकुतीलाई दूर पारी दिनुभयो । सुमं. वि. I. पृ. २१३: कटदन्तसुत्तवण्णना ।

b. “ब्राह्मण ! यी त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोह्लपरिष्कारभन्दा थोरै प्रपञ्च र थोरै कण्टपीडा भएको तर महत्फलतर र महानिसंसतर भएको यज्ञ छ ।”

c. “भो गौतम ! यी त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोह्लपरिष्कारभन्दा थोरै प्रपञ्च र थोरै कण्टपीडा भएको तर महत्फलतर र महानिसंसतर भएको त्यो कस्तो यज्ञ हो त ?”

d. “ब्राह्मण ! शीलवान् प्रव्रजितहरूको उद्देश्य गरी दिइने जुन नित्य दानहरू र अनुकूल यज्ञहरू हुन्—ब्राह्मण ! यही नै त्यो यज्ञ

१. हाम्रा बाबु, हाम्रा बाजेहरूले दिइराखेका, गरिराखेका भनी कुल-परम्परानुसार दिइने दानकार्यलाई ‘अनुकूलयज्ञ’ भनिएको हो । यस प्रकारको दानदिने चर्यालाई दरिद्रीले पनि छाड्दैन भन्ने कुरालाई निम्नलिखित उदाहरणद्वारा देख्न सकिन्छ । जस्तै—

अनाथपिण्डकले नित्यप्रति पाँचशयजना भिक्षुहरूलाई भोजन खुवाउँदथे । पाँचशय दन्तमय शलाकहरू थिए । दिनबित्दै गएपछि उनको कुलवंश क्रमैसँग निर्धनी भएर गयो । अनि त्यस घरकी एक बालिकाले एक शलाक भोजनभन्दा बढी दानदिन सकिन । पछि सो कुमारी बालिका सेतवाहन अथवा सेतवासान देशमा गई त्यहाँ ठिकी कुटेर जीविका गर्नथाली । ठीकी वरिपरि छरिएका धान बटुली त्यसै धानद्वारा त्यो एक शलाक दान दिन थाली । अनि एक स्थविरले कोशल राजालाई यो कुरा बताए । यसपछि राजाले उसलाई ल्याई अग्र महिषीको स्थानमा राखे । उसले त्यसपछि पुनः पाँचशय शलाकदान दिन थाली । सुमं. वि. I पृ. २१३-१४: कूटदन्तसुत्तवण्णना ।

हो जो त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोह्रपरिष्कारभन्दा थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएर पनि महत्फलतर र महानिसंसतर हुन्छ ।”

“भो गौतम ! त्यो नित्यदान र अनुकूलयज्ञ यी त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोह्रपरिष्कारभन्दा थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएर पनि महत्फलतर र महानिसंसतर हुनाको के हेतु, के प्रत्यय हो त ?”

“ब्राह्मण ! त्यसप्रकारको यज्ञमा^१ अरहन्त वा अरहन्तमार्गमा लाग्ने पुरुषहरू उपस्थित हुन्छन् । किनभने ? ब्राह्मण ! त्यहाँ (त्यस्ता यज्ञमा) दण्डप्रहार गरेको पनि देखिन्छ, घाँटी समातेको पनि देखिन्छ । त्यसैले यसप्रकारको यज्ञमा अरहन्त वा अरहन्तमार्गमा लाग्ने पुरुषहरू उपस्थित हुन्छन् । ब्राह्मण ! जो ती शीलवान् प्रव्रजितहरूको उद्देश्यगरी दिइने नित्यदान हो, अनुकूलयज्ञ हो, ब्राह्मण ! यसप्रकारको यज्ञमा अरहन्त वा अरहन्तमार्गमा लाग्ने पुरुषहरू उपस्थित हुन्छन् । किनभने ? ब्राह्मण ! त्यहाँ दण्डप्रहार गरेको पनि देखिन्छ, घाँटी समातेको पनि देखिन्छ । त्यसैले यस प्रकारको यज्ञमा अरहन्त वा अरहन्तमार्गमा लाग्ने पुरुषहरू उपस्थित हुन्छन् । ब्राह्मण ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जसले गर्दा त्यो नित्यदान, अनुकूलयज्ञ यी त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोह्रपरिष्कार-

---

१. यहाँ ‘त्यसप्रकारको यज्ञमा’ भनी हिंसा, पीडा, कष्टदिइने ‘यज्ञलाई’ भनिएको हो ।

भन्दा थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएर पनि महत्फलतर र महानिसंस्तर हुन्छ ।

१. जस्तै— महायज्ञमा ऊँ शलाकदानमा धेरै कामकाजको आवश्यकता पर्दैन त्यसैले यसलाई 'थोरै प्रपञ्च' भनी भनिएको हो । जस्तै— महायज्ञमा ऊँ यस शलाकदान वा अनुकूलदानमा कुनै मानिसको कामलाई हानी वा नोक्सानी हुन्न अथवा हिंसा, पीडा तथा कष्ट हुन्न त्यसैले यसलाई 'थोरै कष्ट पीडा' भनी भनिएको हो । सङ्घ-विषयमा परित्याग गरिने र सङ्घविषयमा दानदिने भएकोले यसलाई 'यज्ञ' पनि भनिएको हो । जस्तै—छ अङ्गले युक्तभएर (छलङ्ग-समन्नागताय) दिइने दानको फल महासमुद्रको पानीलाई थात लिन नसकिने ऊँ धेरै भएकोले 'महत्फलतर' भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २१४: कूटदन्तसुत्तवण्णना ।

'छ अङ्गले युक्त दान' भनेको— (१) दायकको चित्त दानदिनुभन्दा अगाडिनै सुमन हुनु, (२) दानदिइरहेको बेलामा पनि प्रसन्न हुनु, (३) दानदिइसकेपछि पनि प्रसन्न हुनु तथा (४) दान ग्रहण गर्ने पात्र राग रहित हुनु वा राग रहित हुने बाटामा लागेको हुनु, (५) द्वेष रहित वा द्वेष रहित हुने बाटामा लागेको हुनु, (६) मोह रहित हुनु वा मोह रहित हुने बाटामा लागेको हुनु । यिनै छ अङ्गहरूलाई 'छ अङ्ग' (छलङ्ग) भनिएको हो । अं. नि-६ पृ. ५१: दानसुत्तं, देवतावग्गोचतुत्थो ।

(२) a. “भो गौतम ! यी त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोह-परिष्कारभन्दा, यी नित्यदान र अनुकूलयज्ञभन्दा थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएको तर महत्फलतर र महानिसंसतर भएको अर्को पनि कुनै यज्ञ छ के ?”

b. “ब्राह्मण ! यी त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोहपरिष्कारभन्दा, यी नित्यदान र अनुकूलयज्ञभन्दा थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएको तर महत्फलतर र महानिसंसतर भएको अर्को पनि यज्ञ छ ।”

c. “भो गौतम ! यी त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोहपरिष्कारभन्दा, यी नित्यदान र अनुकूलयज्ञभन्दा थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएको तर महत्फलतर र महानिसंसतर भएको त्यो कस्तो यज्ञ होत ?”

d. “ब्राह्मण ! जसले चतुर्दिशाबाट आउने सङ्घको उद्देश्यगरी विहार बनाउँछ—ब्राह्मण ! यही त्यो यज्ञ हो जो त्रिविध यज्ञसम्पदा

१. उपरोक्त नित्यदान र अनुकूलयज्ञको कुरो सुनेर ब्राह्मणको मनमा “यो नित्य भोजन दिने काममा पनि मानिसहरूले केहिन केही दिनदिनै काम गर्नेपछि र यसबाट मानिसहरूको कामधाममा हानी नोक्सानी भइहाल्छ । अतः योभन्दा पनि कुनै कामधाम गर्नु नपर्ने, मानिसहरूको अन्य कामधाममा हानी नोक्सानी वा कष्टपीडा नहुने अर्को पनि कुनै यज्ञ होलाके ?” भन्ने लागेपछि ब्राह्मणले भगवान्सँग यो प्रश्न सोधेका हुन् भनी सुमं. वि. I. पृ. २१४: कूटदन्तसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

र सोहपरिष्कारभन्दा थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएर पनि महत्फल-
तर र महानिसंसतर हुन्छ^१ ।

१. शलाकदानमा पनि कामको अन्त देखिन्छ । आफ्नो काम छाडी यताउता दौड धुप गरी दानको संविधान गर्नुपर्ने हुन्छ । विहार-दानमा चाहिँ कामको अन्त देखिन्छ । पर्णशाला वा विहार बनाउनकोनिमित्त कोटी धन खर्च गरी महाविहार बनाइन्छ । बनाइने काम सिद्धिएपछि आठ दश वर्षसम्म अथवा शय दुइशय वर्षसम्म पनि फेरि केही काम गर्नुपर्ने हुन्छ । हो, कहिलेकाहिँ जीर्णोद्धार गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैले यस विहारदानमा शलाकदानमा जस्तै सधैं कामकाज गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैले यसलाई 'थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा' भनिएको हो भनी सुमं. वि. I. पृ. २१४ ले उल्लेख गरेको छ ।

सूत्रपर्यायले 'शीतलतालाई दूरगर्नकोनिमित्त' भन्ने आदि नौ (९) प्रकारका आनिसंस र विनयपर्यायले 'शीतलता, उष्णता... आदिलाई दूर गर्छ' भन्ने सत्र (१७) प्रकारका आनिसंस विहार-दानबाट हुनसक्छ भन्ने कुरा पनि उहीनै उल्लेख गरेकोछ ।

जस्तै—“यावदेव सीतस्स पटिघाताय...” भन्ने नौ आनिसंस सूत्र पर्यायले हो । विनय पर्यायले चाहिँ “सीतं उष्णं पटिहन्ति ” भन्ने सत्र आनिसंसछ । (यो कुरा लेखकको बु. गृ. भाग-१, पृ. ४३ मा उल्लेख भएकोछ) त्यसैले शलाकदानभन्दा विहारदान महत्फलतरछ भन्ने कुरा बुझ्नसक्नु पर्छ ।

(३) शरणमय-यज्ञ— a. “भो गौतम ! यी त्रिविध यज्ञ-सम्पदा र सोह्रपरिष्कारभन्दा, यी नित्यदान र अनुकूलयज्ञभन्दा, यी विहारदानभन्दा पनि थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएको तर महत्फलतर र महानिसंसतर भएको अर्को पनि कुनै यज्ञ छ के ?”

b. “ब्राह्मण ! यी त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोह्रपरिष्कारभन्दा, यी नित्यदान र अनुकूलयज्ञभन्दा, यी विहारदानभन्दा पनि थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएको तर महत्फलतर र महानिसंसतर भएको अर्को पनि यज्ञ छ ।”

c. “भो गौतम ! यी त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोह्रपरिष्कारभन्दा, यी नित्यदान र अनुकूलयज्ञभन्दा, यी विहारदानभन्दा पनि थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएको तर महत्फलतर र महानिसंसतर भएको त्यो कस्तो यज्ञ हो त ?”

-
१. उपरोक्त कुरा सुनेर ‘धनपरित्याग गरेर विहार दान दिनु भनेको त्यति सजिलो छैन । आफूमा भएको कौडीसम्म पनि अर्काकोनिमित्त त्याग गर्नु गहारो हुन्छ भने विहारकोनिमित्त धन परित्याग गर्ने कुरात परै रहोस् । अतः योभन्दा पनि सरल तथा कमखर्चिलो अर्को कुनै यज्ञ छ कि भन्ने कुरो सोध्नुपर्‍यो’ भन्ने लागेर ब्राह्मणले यो प्रश्न सोधेका हुन् भनी सुमं. वि. I. पृ. २१५: कूटदन्तसुत्त-वण्णनाले लेखेकोछ ।

d. “ब्राह्मण ! प्रसन्नचित्त गरी जो बुद्धको शरणमा जान्छ, धर्मको शरणमा जान्छ तथा सङ्घको शरणमा जान्छ—ब्राह्मण ! यही त्यो यज्ञ हो जो त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोह्रपरिष्कारभन्दा, यी नित्यदान र अनुकूलयज्ञभन्दा, यी विहारदानभन्दा पनि थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएर पनि महत्फलतर र महानिसंसतर हुन्छ ।”

(४) शिक्षापद-यज्ञ—a. “भो गौतम ! यी त्रिविध यज्ञ-सम्पदा र सोह्रपरिष्कारभन्दा, यी नित्यदान र अनुकूलयज्ञभन्दा, यी विहारदानभन्दा, तथा यी शरणागमनभन्दा पनि थोरै प्रपञ्च र थोरै

-
१. विहारदानमा पनि समय समयमा जीर्णोद्धार आदि काम गरिनै-रहनुपर्ने हुँदा शरणागमनलाई त्योभन्दा सरल देखाइएको हो । शरणागमन भनेको एक भिक्षुकहाँ वा सङ्घकहाँ वा गण (=दुइ तीनजना) कहाँ गई एकपल्ट लिएको शरण सँधैको लागि लिएकै हुन्छ । यस विषयमा फेरि फेरि गरिरहनु पर्ने काम केही हुन्न । त्यसैले विहारदानभन्दा शरणागमनमा थोरै प्रपञ्च भएको भनिएको हो । जीवन परित्याग गरी शरणजानाले शक्रत्व सम्पत्ति पनि पाउन सक्ने भएको हुँदा विहारदानभन्दा पनि महत्फलतर भनी दर्शाइएको हो । सुमं. वि. I. पृ. २१५: कूटदन्तसुत्तवण्णना । तीनैरत्नहरू प्रति जीवन परित्यागको रूपलाई यहाँ यज्ञ भनिएको हो ।

कष्टपीडा भएको तर महत्फलतर र महानिसंसतर भएको अर्को पनि कुनै यज्ञ छ के ?”

b. “ब्राह्मण ! यी त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोह्रपरिष्कारभन्दा, ...तथा यी शरणागमनभन्दा पनि थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएको तर महत्फलतर र महानिसंसतर भएको अर्को पनि यज्ञ छ ।”

c. “भो गौतम ! यी त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोह्रपरिष्कारभन्दा, ...तथा शरणागमनभन्दा पनि थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएको तर महत्फलतर र महानिसंसतर भएको त्यो कस्तो यज्ञ हो त ?”

d. “ब्राह्मण ! जसले (१) प्राणीहिंसा त्याग गर्ने, (२) चोरीकाम त्याग गर्ने, (३) काममिथ्याचार त्याग गर्ने, (४) मृषावाद त्याग गर्ने र (५) सुरामेरय, मदच-प्रसादस्थान त्याग गर्ने (यी पाँच) शिक्षापदहरूलाई प्रसन्न चित्तले समादान (ग्रहण) गर्छ—ब्राह्मण !

१. माथिको कुरो सुनेर “आफ्नो जीवन अर्काकोनिमित्त परित्याग गर्नु भनेको कठोर हुन्छ । योभन्दा पनि सरल अर्को कुनै यज्ञ हुन सक्ला के” भन्ने लागेपछि ब्राह्मणले यो प्रश्न सोधेका हुन् । सुमं. वि. I. पृ. २१५: कूटदन्तसुत्तवण्णना ।

२. यहाँ ‘पाणातिपाता वेरमणि’ भन्ने पालि शब्दलाई संस्कृतमा रूपान्तगरी ‘प्राणीहिंसा त्याग’ भनी लेखेको छु । यहाँ ‘त्याग’ अथवा ‘वेरमणि’ भनेको ‘विरति चेतनालाई’ भनिएको हो । अर्थात् ‘त्यागने संकल्प वा त्यागने चित्त’ । यसैलाई ‘विरति’ भन्दछन् । यो ‘विरति’ (= त्याग) तीनप्रकारका छन् । जस्तै—(१) सम्पत्त-

विरति (= सम्प्राप्त-त्याग), (२) समादान-विरति (= समादान-त्याग), तथा (३) सेतुघात-विरति वा समुच्छेद-विरति (= समूल-छेदन-त्याग)

(१) 'प्राणीहिंसा गर्ने छैन' भन्ने शिक्षापद ग्रहण नगरेता पनि आफ्नो जाति-गोत्र-कुलवंश तथा अवस्थाको सम्झना गरी, आत्मगौरव राखी, परप्राणी प्रति दयाभाव राखी 'म जस्ताले यो हिंसाको काम गर्न सुहाउँदैन' भन्ने विचारलाई जो प्राणीघात गर्दैन, प्राप्त वस्तुलाई (= प्राणीलाई) छाडिदिन्छ अर्थात् प्राणीहिंसा गर्नसक्ने अवस्थालाई पनि त्यागिदिन्छ, प्राणीहिंसानाट अलग रहन्छ—त्यसबखत त्यो पुरुषको चित्तमा उत्पन्न हुने जुन त्याग चेतना हो त्यस त्याग-चेतनालाई 'सम्प्राप्त-त्याग' अथवा 'सम्पत्त-विरति' भनिएको हो ।

(२) 'प्राणीघात गर्ने छैन' भनी अथवा आफ्नो ज्यानको कारणले पनि 'प्राणीघात गर्ने छैन' भनी शिक्षापदलाई ग्रहण गरी बस्नेको जुन चेतना हो—त्यसलाई 'समादान-विरति' अथवा 'समादान-त्याग' भनिएको हो ।

(३) मार्गप्राप्तिबाट आर्यश्रावकहरूको चित्तमा उत्पन्न हुने जुन 'विरति' वा 'त्याग चेतना हो' त्यसलाई 'सेतुघात-विरति' अथवा 'समुच्छेद-विरति' भनिएको हो । भनाइको मतलब हिंसा गर्न सक्ने जुन हेबु हो, त्यही हेतुको निरुद्ध, समूलच्छेदन भइसकेको भनिएको हो ।

अतः त्यस अवस्थाको चेतनालाई 'समुच्छेद-विरति' अर्थात् 'समूलच्छेदन-त्याग' भनिएको हो । यस्ता आर्य-श्रावकहरूले आफ्नो जीवनको कारणमा पनि अर्काको ज्यान लिंदैनन् । उनीहरूको चित्तमा हिंसागर्ने चित्तको जरो नै उखेलिदिएको हुन्छ ।

हुनत शरणागमन मात्रले दृष्टिसुधार हुन्छ भन्न सकिन्न । तर शिक्षापद ग्रहणद्वारा भने 'विरति चित्त' अर्थात् 'त्यागचित्त' उत्पन्न हुन्छ । अतएव जसोतसो शिक्षापद ग्रहण गरेता पनि राम्ररी ग्रहण गरेता पनि यसमा कमनै कामकाज भएकोले 'थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा' भनिएको हो । जति दानमा फल हुन्छ त्योभन्दा बढी फल शीलमा हुने भएकोले यसलाई महत्फलतर भनिएको हो । त्यसैले भगवान् बुद्धले अभिसन्दन सूत्रमा (अं. नि-८, पृ. ३४४) यस्तो भन्नुभएको हो—

“भिक्षुहो ! यी पाँच दानहरू महादान हुन् ।...प्राणी-घात नगर्नु...आदि । भिक्षुहो ! प्राणीघात नगर्नाले अनगिन्ती प्राणीहरूलाई अभय दिई, अवैर दिई...अनगिन्ती अभय र अवैरको भागी हुन्छ...। यसैलाई पञ्चदान, महादान पनि भनिन्छ ।”
(विस्तर कुराहरू अं. नि-८, पृ. ३४४: अभिसन्दन सूत्रमै हेर्नु)

जीवन अर्पित गरी यी पञ्चशीललाई रक्षा गरिने भएको हुँदा यसलाई पनि 'यज्ञ' भनिएको हो भनी सुमं. वि. J. पृ. २१६: कूटदन्तसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

यही त्यो यज्ञ हो जो त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोह्लपरिष्कारभन्दा,...तथा शरणागमनभन्दा पनि थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएर पनि महत्फल-तर र महानिसंसतर हुन्छ ।”

(५) a. “भो गौतम ! यी त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोह्लपरिष्कारभन्दा,...^१ तथा यी शिक्षापदभन्दा पनि थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएको तर महत्फलतर र महानिसंसतर भएको अर्को पनि कुनै यज्ञ छ के ?”

b. “ब्राह्मण ! यी त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोह्लपरिष्कारभन्दा, ...^१ तथा यी शिक्षापदभन्दा पनि थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएको तर महत्फलतर र महानिसंसतर भएको अर्को पनि यज्ञ छ ।”

c. “भो गौतम ! यी त्रिविध यज्ञसम्पदा र सोह्लपरिष्कारभन्दा, ...^१ तथा यी शिक्षापदभन्दा पनि थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएको तर महत्फलतर र महानिसंसतर भएको त्यो कस्तो यज्ञ होत ?”

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. १५१ को (४) मा लेखे बमोर्जि दोह्य्याई पढ्नु ।

२. माथिको कुरो सुनेर ब्राह्मणले “पञ्चशील पालन गर्नु भनेको पनि त्यति सजिलो छैन । शायद योभन्दा पनि अर्को कुनै सजिलो यज्ञ छकि” भन्ने जस्तो लागेपछि पुनः यो प्रश्न सोधेका हुन् । सुमं. वि.

I. पृ. २१६: कूटदन्तसुत्तवर्णना ।

d. तथागत उत्पन्न—“ब्राह्मण ! यहाँ तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध,...^१ तथा बुद्ध भगवान् उत्पन्न हुनुहुन्छ । वहाँले यो लोकलाई —देवसहित, मारसहित, ब्रह्मलोकलाई,..^२ स्वयं साक्षात्कार गर्नुभएको धर्मको उपदेश गर्नुहुन्छ । वहाँले आदिकल्याण,...^२ तथा पर्यवशान कल्याण हुने धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ ।...^२ ब्रह्मचर्य प्रकाश पार्नुहुन्छ ।

शीलमय-यज्ञ—“अनि गृहपति वा गृहपतिपुत्र..^३ घरबार त्यागी अनगरिय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको सो भिक्षु, जीवनभर शीलसम्पन्न भई प्राणीघातलाई त्यागी प्राणीघातबाट विरत-भई...^४ तथा सबै प्राणी प्रति हितानुकम्पी भई बस्छ ।...^५ ।

-
१. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. प. भाग-१, पृ. २८१ मा उल्लेख भएकै पढ्नु अथवा तल घोटमुख ब्राह्मणको कुरामा पढ्नु ।
  २. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ८५-९१ मा लेखिए बमोजि दोहऱ्याई पढ्नु । अथवा लेखकको बु. प. भाग-१, पृ. २८१-८२ मा हेर्नु । अथवा तल घोटमुख ब्राह्मणको कुरामा हेर्नु ।
  ३. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. प. भाग-१, पृ. २८२ मा अथवा तल घोटमुख ब्राह्मणको कुरामा हेर्नु ।
  ४. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. प. भाग-१, पृ. २८२ मा उल्लेख भएका छन् । अथवा तल घोटमुख ब्राह्मणको कुरामा हेर्नु ।
  ५. यहाँका बाँकी कुराहरू सामञ्जसुत्तं दी. नि. I. पृ. ५५ देखि ६२ सम्म लेखिएका चूलसील, मञ्जिमसील तथा महासीलका कुराहरू पढ्नु पर्छ । यी मध्ये केही अंश लेखकको बु. प. भा-१, पृ. २८२ देखि २८८ सम्म उल्लेख भएको छ ।

समाधिमय-यज्ञ—“ब्राह्मण ! अनि यसरी शीलसम्पन्न उ, ...^१ प्रथमध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यो यज्ञ पनि अघिल्ला यज्ञहरूभन्दा थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएर पनि महत्फलतर र महानिसंसतर हुन्छ; ...द्वितीयध्यान...^२ तृतीयध्यान...^३ तथा...^४ चतुर्थध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यो यज्ञ पनि अघिल्ला यज्ञहरूभन्दा थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएर पनि महत्फलतर र महानिसंसतर हुन्छ^५ ।

१. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. प. भाग-१, पृ. २८८-८९ मा उल्लेख भए जस्तै पढ्नु ।
२. लेखकको बु. प. भाग-१, पृ. २८९ मा हेर्नु ।
३. उपरोक्त शीलगुणहरूले युक्त हुनेले प्रथमध्यान प्राप्त गर्छ र प्रथमध्यान लाभ हुनेलाई द्वितीयध्यान लाभ गर्नमा धेरै कठिनाई पर्दैन । त्यसैले अघिल्लोभन्दा पछिल्लो, पछिल्लोभन्दा पछिल्लो ध्यान लाभ गर्नमा कम कष्ट हुनेभएकोले ‘थोरै प्रपञ्च’ आदि भनिएको हो । त्यस्तैगरी प्रथमध्यानको फलद्वारा एक कल्प आयु, द्वितीयध्यानको फलद्वारा आठकल्प आयु, तृतीयध्यानको फलद्वारा चौसठ्ठीकल्प आयु तथा चतुर्थध्यानको फलद्वारा पाँचशय कल्प ब्रह्मलोकको आयु हुन्छ । त्यसैले आनिसंस तरफमा पनि महानिसंसतर भनिएको हो । यस्तैगरी माथिल्लोभन्दा माथिल्लो ध्यानहरूको फलद्वारा चौरासीहजार कल्पसम्म आयु हुने भएको हुँदा महत्फलतर भनिएको हो ।

नीवरणादि प्रतिपक्ष धर्महरू परित्यक्त हुने भएको हुँदा यसलाई पनि ‘यज्ञ’ भनिएको हो । सुमं. वि. I पृ. २१७: कूटदन्त-सुत्तवण्णना ।

प्रज्ञामय-यज्ञ—“ब्राह्मण ! यसरी समाहित चित्त भएपछि; परिशुद्ध, स्वच्छ, निर्मल र बलेश रहित भएपछि; मृदु तथा कर्मण्य भएपछि; निश्चलतामा पुगिसकेपछि उसले ज्ञानदर्शनको 'निमित्त चित्त ऊकाउँछ, चित्त लगाउँछ । ब्राह्मण ! यो यज्ञ पनि अधिल्ला यज्ञहरूभन्दा थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएर पनि महत्फलतर र महानिसंसतर हुन्छ ।

१. 'ज्ञानदर्शन' भन्नाले—(१) मार्गज्ञानलाई पनि, (२) फलज्ञानलाई पनि, (३) सर्वज्ञज्ञानलाई पनि, (४) प्रत्यवेक्षणाज्ञानलाई पनि तथा (५) विपश्यनाज्ञानलाई पनि भनिएको हो ।

(१) जस्तै—“किन्तु खो आवुसो ब्राह्मणदस्सनविसुद्धत्थं भगवति ब्रह्मचरियं वुस्सती'ति ?” अर्थात्—“आवुसो ! के त ज्ञानदर्शन विशुद्धिको लागि भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्य पालन गरिरहेको हो कि ?” भन्ने जस्ता ठाउँमा मार्गज्ञानलाई 'ज्ञानदर्शन' भनिएको हो । (म. नि. I. पृ. १९५: रथविनीतसुत्तं)

(२) “अयमञ्जो उत्तरिमनुस्सधम्मा अलमरिय ब्राह्मण-दस्सनविसेसो अधिगतो फासुविहारो'ति ।” अर्थात्—“यो अर्को उत्तरीय मनुष्य धर्म हो जो आर्यज्ञानदर्शनकोनिमित्त सक्षम भई, विशेषता अधिगमनगरी सुख विहार भएको छ” भन्ने जस्ता ठाउँमा फलज्ञानलाई 'ज्ञानदर्शन' भनिएको हो । (म. नि. I. पृ. २ ८: चूलगोसिङ्गसुत्तं)

(३) “भगवतो पि खो ब्राह्मणं उदपादि सत्ताहकालकतो आलारो कालामो'ति” अर्थात्—“भगवान्लाई पनि आलार

“ब्राह्मण ! यसरी समाहित चित्त भएपछि; ...निश्चलतामा पुगिसकेपछि उसले मनोमयकाय अभिनिर्माणकोनिमित्त चित्त जुकाउँछ, चित्त लगाउँछ । ब्राह्मण ! यो यज्ञ पनि...महानिसंसतर हुन्छ । ब्राह्मण ! यसरी समाहित चित्त भएपछि; ...ऋद्विध... दिव्यश्रोत ... चेतोपरियाय ... पूर्वनिवासानुस्मृति ... दिव्यचक्षु...’

कालामको मृत्युभएको ज्ञान उत्पन्न भयो” भन्ने जस्ता ठाउँमा सर्वज्ञज्ञानलाई ‘ज्ञानदर्शन’ भनिएको हो । (महा. व. पा. पृ. १०: पञ्चवर्गिकथा)

(४) “आणं च पन मे दस्सनं उदपादि—अकुप्पा मे चेतो विमुत्ति, अयमन्तिमा जाति, नत्थिदानि पुनब्भवो’ति” अर्थात् —“मेरो चित्त विमुक्ति अटल छ, यही आखिरी जन्महो, अर्कोजन्म छैन भन्ने ज्ञानदर्शन पनि मलाई उत्पन्न भयो” भन्ने जस्ता ठाउँमा प्रत्यवेक्षणाज्ञानलाई ‘ज्ञानदर्शन’ भनिएको हो । (म. नि. I. पृ. २१०: पासरासी अथवा अरियपरिएसणसुत्तं)

(५) यहाँ, यस सूत्रमा चाहिँ ‘ज्ञानदर्शन’ भनी विपश्यना ज्ञानलाई भनिएको हो भनी सुमं. वि. I. पृ. १५३: सामञ्जफल-सुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

१. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. प. भाग-१, पृ. ४५७ देखि ४६३ सम्म अथवा उही पृ. २९० देखि २९२ अथवा लेखककै बु. ब्रा. भाग-१, पृ. १३३ देखि १३४ तथा २७३ देखि २७९ मा हेर्नु । यहाँका बाँकी कुराहरू जम्मै दी. नि. I. पृ. ६८-७३: सामञ्जफल-सुत्तंमा विस्तृत रूपले उल्लेख भएका छन् ।

आस्रवक्षय ज्ञानकोनिमित्त चित्त ङुकाउँछ, चित्त लगाउँछ...^१ र 'जाति क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूराभयो, गर्नुपर्ने गरिसके', अब उप्रान्त अर्कोजन्म लिनुपर्ने हेतु छैन' भन्ने पनि ज्ञानहुन्छ । ब्राह्मण ! यो यज्ञ पनि अधिल्ला यज्ञहरूभन्दा थोरै प्रपञ्च र थोरै कष्टपीडा भएर पनि महत्फलतर र महानिसंसतर हुन्छ ।

“ब्राह्मण ! योभन्दा अर्को उत्तरोत्तर वा प्रणीततर यज्ञसम्पदा छैन^२ ।”

कूटदन्त ब्राह्मणको उपासकत्व ग्रहण

यति भन्नु भएपछि, कूटदन्त ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—“भो गौतम ! धन्य हो ! भो गौतम ! धन्य हो !! भो गौतम ! जस्तै—घोष्टेकोलाई उत्तानो पारिदिदा...^३ अथवा अन्धकारमा तेलको दियो बालिदिदा आँखाहुनेले रूपदेख्दछ—त्यस्तै गरी तपाइ गौतमले

-
१. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. ब्रा. भाग-१, पृ. २७९ मा र बु. प. भाग-१, पृ. २९२ मा हेर्नु ।
  २. यसमा लेखिएका ऋद्धिविधज्ञान देखि लिएर आस्रवक्षयज्ञान सम्मका कुराहरू कसरी महत्फलतर भए भन्ने आदि कुराको स्पष्टिकरण सुमं. वि. I, पृ. २१७: कूटदन्तसुत्तवण्णनामा वर्णित भएका छन् ।
  ३. यहाँका बाँकी कुरा माथि पृ. ३७ मा हेर्नु ।

अनेकप्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनुभयो । अब म तपाइ गौतमको शरणमा पर्दछु तथा धर्म र सङ्घको पनि । आजदेखि आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी तपाइ गौतमले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् । भो गौतम ! सातशय बाछ्छाहरूलाई, सातशय बाछ्छीहरूलाई, सातशय बोकाहरूलाई तथा सातशय भेडाहरूलाई जीवनदान दिई छाडिदिनेछु । अब उनीहरूले हरियो घाँस खाऊन्, शीतल पानी पिऊन्, उनीहरूलाई शीतल हवा पनि लागोस्^१ !”

अनि भगवान्‌ले^२ कूटदन्त ब्राह्मणलाई आनुपूर्विकथा सुनाउनु भयो । जस्तै—दानकथा, शीलकथा, स्वर्गकथा, कामविषयको दुष्परिणाम, तुच्छता, संक्लिष्टता तथा नैष्कर्म्यको अनिसंस (= गुण) प्रकाश पार्नुभयो । जब भगवान्‌ले कूटदन्त ब्राह्मणको चित्त कल्य (=उपयुक्त), मृदु, नीवरणरहित, हर्षित तथा प्रसन्न भयो भनी जान्नुभयो तब जुन धर्म

१. यति भनेर कूटदन्त ब्राह्मणले तुरन्तै एक पुरुषलाई यज्ञस्थलमा पठाई ती सबै प्राणीहरूलाई छाड्न लगाए । अनि उ फर्केर आएर सबै प्राणीहरूलाई मुक्त गरिदिएको कुरो ब्राह्मणलाई सुनायो । सुमं. वि.

I. पृ. २१७: कूटदन्तसुत्तवण्णना ।

२. यो खबर सुनेर ब्राह्मणको मनमा जब “अहो ! मैले धेरै प्राणीहरूको ज्यान बचाई उनीहरूलाई मुक्त पारिदिँँ” भन्ने लागी मनमा अपार आनन्द हुनथाल्यो तब भगवान्‌ले उनलाई उपदेश गर्न थाल्नुभयो । त्यसैले सूत्रमा ‘अनि भगवान्‌ले’ भनी भनिएको हो भनी सुमं. वि.

I. पृ. २१८: कूटदन्तसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

वहाँले स्वयं प्राप्तगर्नु भएको हो (= सामुक्कंसिका) त्यो धर्म प्रकाश-पार्नुभयो— 'दुःख, समुदय, निरोध तथा मार्ग ।' अनि जस्तै मैलो नपरेको शुद्ध-वस्त्रमा राम्ररी रङ्गले समात्छ त्यस्तैगरी कूटदन्त ब्राह्मणलाई उसै आसनमा— विरज, वीतमल, धर्मचक्षु उत्पन्न भयो— 'जे जति समुदय धर्महरू हुन्, ती सबै निरोध धर्म हुन् ।' अनि कूटदन्त ब्राह्मण दृष्टधर्मी, प्राप्तधर्मी, विदितधर्मी भई धर्मको गहिराइलाई बुझी, शंकारहित, निश्चिन्त, वैशारदचतामा पुगी शास्ताको धर्मलाई अवबोध गर्नकोनिमित्त कसैको भरमा पर्न नपर्ने भएपछि उनले भगवान्सँग यस्तो विन्तिगरे— "तपाइ गौतमले भोलिकोनिमित्त भिक्षुसङ्घका साथ मेरो भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।" तूष्णीभावद्वारा भगवान्ले स्वीकार गर्नुभयो ।

अनि भगवान्ले स्वीकार गर्नुभएको कुरो बुझी कूटदन्त ब्राह्मण आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणागरी फर्केर गए । अनि त्यस रात बितिसकेपछि आफ्नो यज्ञस्थलमा प्रणीत खादचभोज्य तयार पारी कूटदन्त ब्राह्मणले भगवान्लाई समयको सूचना दिन पठाए— "भो गौतम ! भोजन तयार भइसक्यो, भोजनको समय भयो ।"

अनि पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी भगवान् भिक्षु सङ्घका साथ जहाँ कूटदन्त ब्राह्मणको यज्ञस्थल हो त्यहाँ जानुभयो; त्यहाँ पुगेपछि बिच्छ्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो ।

त्यसपछि कूटदन्त ब्राह्मणले आफ्नै हातले बुद्धसहित भिक्षु-सङ्घलाई प्रणीत खादच भोज्य सन्तपित गरे । अनि भगवान्को भोजन सिद्धिएपछि, पात्र एक छेउमा राखिसकेपछि कूटदन्त ब्राह्मण एक होचो

आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका कूटदन्त ब्राह्मणलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दाशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रर्हषित पारी आसनबाट उठी भगवान् फर्केर जानुभयो ।

६. गणक मोगगल्लान ब्राह्मण

प रि च य

श्रावस्तीमा गणितविदया जान्ने एक ब्राह्मण थिए । जसको नाम गणक मोगगल्लान (= गणक मौद्गल्यायन) थियो ।

एकदिन उनी बुद्धकहाँ गई—ब्राह्मणहरूको गणितविदयामा क्रमैसँग गणित सिकाउने जस्तैगरी बुद्धको धर्ममा पनि त्यसरी क्रमैसँग सिकाइने शिक्षा छ के भनी सोधदा बुद्ध भगवान्ले—छ भनी उत्तर-दिनुभयो । जुन कुराहरू अगाडि अनुदित गणक मोगगल्लान सूत्रमा उल्लेख भएका छन् ।

उपदेशको अन्तमा प्रसन्न भएका गणक मोगगल्लान ब्राह्मण बुद्धको शरणमा गए ।

×

×

×

मूल सूत्र—

१-बुद्धधर्ममा क्रमानुकूल शिक्षा

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादमा बस्नुभएको थियो । अनि गणक मोग्गल्लान (= गणित जान्ने मौद्गल्यायन) ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो । त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका गणक मोग्गल्लान (= गणक मौद्गल्यायन) ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भो गौतम ! यो मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादको भन्याङ्को माथिल्लो फलेक्सम्म तयार पार्ने काममा जस्तै क्रमिक-शिक्षा, क्रमिक-क्रिया तथा क्रमिक-प्रतिपद् देखिन्छ; भो गौतम ! यस्तै यी ब्राह्मणहरूको अध्ययनमा पनि क्रमिक-शिक्षा, क्रमिक-क्रिया तथा क्रमिक-प्रतिपद् देखिन्छ । भो गौतम ! यी शस्त्र-विदद्या सिक्नेहरूको शस्त्र-विदद्यामा पनि क्रमिक-शिक्षा, क्रमिक-क्रिया तथा क्रमिक-प्रतिपद् देखिन्छ ।

१. म. नि. III. पृ. ६१: गणकमोग्गल्लानसुत्तं, अ. क. IV. पृ. ४७

भो गौतम ! हामी गणित पढ्ने, गणितद्वारा जीविकागर्नेहरूको गणित-विद्यामा पनि क्रमिक-शिक्षा, क्रमिक-क्रिया तथा क्रमिक-पतिपद् देखिन्छ ।
 भो गौतम ! हामीले अन्तेवासी (= शिष्य - विद्यार्थी) पाएर (उनीहरूलाई) सर्वप्रथम यसरी गिन्ती गराउँछौं (= गिन्ती सिकाउँछौं) —‘एक एक्का, दुइ दुक्का, तीन तिक्का, चार चतुक्का, पाँच पञ्चका, छ छक्का, सात सत्तका, आठ अट्टका, नौ नवका, तथा दश दशका’ । भो गौतम ! (यसै गरी हामीले) शयको पनि गिन्ती गराउँछौं, त्यसभन्दा बढी पनि गिन्ती गराउन लगाउँछौं । भो गौतम ! यस धर्मविनयमा पनि यस्तैगरी क्रमिक-शिक्षा, क्रमिक-क्रिया तथा क्रमिक-प्रतिपद् प्रज्ञापन गर्न सकिन्छ के ? ”

क्रमिक-शिक्षा

शीलसंयम — “ब्राह्मण ! यस धर्मविनयमा पनि क्रमिक-शिक्षा,

-
१. सोधिएका प्रश्नहरूको भनाई—जस्तै कुनै घर बनाउँदा एकै चोटि घर तयार पार्न सकिन्न, क्रमैसँग काम गरेर मात्र तयार हुन्छ र भन्याङ्ग तयार हुन्छ; कुनै शास्त्रको पढाई पनि एकैदिनमा पढ्न सकिन्न, क्रमैसँग पढेर जानुपर्छ; कुनै धनुषविद्यया पनि एकै दिनमा सिक्ने एकै दिनमा रौलाई लगाउन सक्ने गरी सिक्न सकिन्न क्रमैसँग मात्र सकिन्छ—त्यस्तैगरी तपाइको धर्ममा पनि क्रमैसँग सिक्नुपर्ने त्यस्तो कुनै क्रम छ के ? भनी सोधेका हुन् । पपं. सू. IV. पृ. ४७-४८: गणकमोग्गल्लानसुत्तवण्णना ।

क्रमिक-क्रिया तथा क्रमिक-प्रतिपद् प्रज्ञापन गर्न सकिन्छ । ब्राह्मण ! जस्तै कुनै दक्ष सवारले असलजातिको घोडा (भट्टं अस्सजानीयं) पाएर सर्वप्रथम मुखमा (लगाम) राख्ने क्रिया सिकाउँछ, त्यसपछि अरु क्रियाहरू पनि सिकाउँछ । ब्राह्मण ! यस्तैगरी तथागतले दम्य (= शिक्षित बनाउन योग्य) पुरुषलाई पाएर सर्वप्रथम यसरी शिक्षा दिन्छ—‘हेर भिक्षु ! शीलवान् होऊ, प्रातिमोक्ष^१ संवरले संयमभई बस, आचार-गोचरले युक्तभई बस, अणुमात्र दोषमा पनि भयदर्शीभई बस—यी शिक्षापदहरूलाई अगाँली पालन गर’ ।

इन्द्रियसंयम—“ब्राह्मण ! अनि जब सो भिक्षु शीलवान् हुन्छ, प्रातिमोक्ष संयमगरी बस्छ, आचार-गोचर सम्पन्न भई अणुमात्र दोषमा पनि भयदर्शी भई बस्छ तथा राम्ररी शिक्षापदहरूलाई पालन गर्छ तब तथागतले सो भिक्षुलाई उत्तरोत्तर विनयनको कुरा सिकाउँछ—‘हे भिक्षु ! यहाँ आऊ, इन्द्रिय रक्षागर, चक्षुले रूप देखेर निमित्त ग्राही^२ नहोऊ, अनुब्यञ्जन ग्राही^३ पनि नहोऊ । जुन किसिमले विहार-गर्दा चक्षु-इन्द्रिय असंयम भई अभिध्या (= राग, लोभ) दौर्मनस्य पापक

-
१. प्रातिमोक्ष भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा लेखकको बु. श्रावि. च. भा-१, पृ. २७५ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।
  २. चक्षुद्वारा स्त्री-रूप देखेर त्यस रूपको आकार प्रकारलाई आसक्त चित्तले ग्रहण नगर भनी भनिएको हो ।
  ३. कुनै स्त्री-रूप देखेर त्यसको अङ्गप्रत्यङ्ग अथवा हाऊभाऊमा आकर्षित नहोऊ भनी भनिएको हो ।

अकुशल चित्त उत्पन्न हुनसक्छ त्यसको निवारण हुने किशिमले विहार गर । चक्षु-इन्द्रिय संयम गर, चक्षु-इन्द्रियमा संयमहुने गरी बस । (त्यस्तैगरी) श्रोत-इन्द्रियलाई रक्षा गर,... घ्राण-इन्द्रियलाई रक्षा गर,.. जिह्वा-इन्द्रियलाई रक्षा गर,...काय-इन्द्रियलाई रक्षा गर तथा मनः-इन्द्रियलाई पनि रक्षा गर...। जुन किशिमले विहारगर्दा मनः-इन्द्रिय असंयम भई अभिध्या दौर्मनस्य पापक अकुशल चित्त उत्पन्न हुनसक्छ त्यसको निवारण हुने किशिमले विहार गर । मनः-इन्द्रिय संयम गर, मनः-इन्द्रिय संयम हुने गरी बस ।’

भोजनमा मात्राज्ञता—“ब्राह्मण ! अनि जब सो भिक्षु इन्द्रियहरूमा आरक्षामपन्न हुन्छ तब तथागतले सो भिक्षुलाई उत्तरोत्तर विनयनको कुरा सिकाउँछ—‘हे भिक्षु ! यहाँ आऊ, भोजनमा मात्राज्ञ होऊ, प्रत्यवेक्षणा गरी ज्ञानपूर्वक आहार ग्रहण गर—‘न क्रीडाको लागि, न मदमत्त हुनको लागि, न सुन्दर बन्नको लागि, न विभूषित हुनको लागि, (आहार गर्ने हो) बल्की केवल यो शरीर यापन गर्नको लागि, जिघ्रच्छा (= भोक) मेटाउनको लागि तथा शुद्धब्रह्मचर्य पालन गर्नको लागि मात्र हो । जसबाट पुरानो क्षुधा दूरहुनेछ र नयाँ वेदना उत्पन्न हुनेछैन—यही नै निरवदय जीवन यापन हुनेछ र आरामदायी पनि ।’ (भनी सोची आहार गर्नुपर्छ) ।

जाग्रतत्वा—“ब्राह्मण ! अनि जब सो भिक्षु भोजनमा मात्राज्ञ हुन्छ तब तथागतले सो भिक्षुलाई उत्तरोत्तर विनयनको कुरा सिकाउँछ—‘हे भिक्षु ! यहाँ आऊ, जाग्रत भई विहार गर; दिनभरी चक्रमण

गरेर अथवा बसेर आवरणीय (= पञ्चनीवरण) धर्महरूबाट चित्त परिशोधन गर । रातको पहिलो याममा चंक्रमण गरेर अथवा बसेर आवरणीय धर्महरूबाट चित्त परिशोधन गर । रातको दोश्रो याममा दाहिनेतिरबाट सिंहशय्या गरी खुट्टामाथि खुट्टा राखी स्मृतिलाई थातमा राखी तथा उठने संज्ञालाई मनमा राख । रातको अन्तिम याममा उठेर चंक्रमण गरेर अथवा बसेर आवरणीय धर्महरूबाट चित्त परिशोधन गर ।'

स्मृतिसम्प्रजन्यता — “ब्राह्मण ! अनि जब सो भिक्षु जाग्रत भई बस्न सिक्छ तब तथागतले सो भिक्षुलाई उत्तरोत्तर विनयनको कुरा सिकाउँछ—‘हे भिक्षु ! यता आऊ, स्मृतिसम्प्रजन्यता-द्वारा युक्तभई बस । अगाडि पछाडि हिंड्दा सचेत भई होस राख; यताउता हेर्दा सचेत भई होस राख; हात खुट्टा खुम्च्याउँदा वा पसादा सचेत भई होस राख; सङ्घाटि, पात्र, चीवर धारण गर्दा सचेत भई होस राख; दिसा पिसाब गर्दा सचेत भई होस राख; हिंड्दा, उठ्दा, बस्दा, सुत्दा, जाग्रतभइरहँदा, कुरागर्दा तथा चुपलागेर बस्दा सचेत भई होस राख (सम्पजानकारी होहि) ।’

पञ्चनीवरण—“ब्राह्मण ! अनि जब सो भिक्षु स्मृतिसम्प्रजन्यता-द्वारा युक्त भई बस्नथाल्छ तब तथागतले सो भिक्षुलाई उत्तरोत्तर विनयनको कुरा सिकाउँछ—‘हे भिक्षु ! यहाँ आऊ, एकान्त निर्जन-स्थानमा बस; अरण्य, वृक्षमूल, पर्वत, कन्दर (= पानीको फरना भएको ठाउँ), पहाडीगुफा, मसान, जङ्गलको बाटो, खुला ठाउँ अथवा

पराले छाप्रोमा बस ।' अनि उ एकान्त निर्जनस्थानमा बस्छ; अरण्य, वृक्षमूल, पर्वत, कन्दर, पहाडीगुफा, मसान, जङ्गलको बाटो, खुलाठाउँ अथवा पराले छाप्रोमा बस्छ । उ भिक्षाटन्बाट फर्केर भोजनपछि पलेटी-मारी, शरीर सीधापारी, मुख अगाडि स्मृति राखी (= श्वास-प्रश्वासमा होस राखी) बस्छ । त्यसपछि (१) पञ्चस्कन्धबाट (= आफ्नो देहबाट) रागलाई हटाई रागनभएको चित्तले युक्त भई विहार गर्छ र रागबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ; (२) ब्यापाद प्रदोषलाई हटाई अब्यापाद चित्तले युक्त भई सबै भूतप्राणीहरू प्रति हितानुकम्पी भई विहारगर्छ र ब्यापाद-प्रदोषबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ; (३) थोनिमिद्ध अर्थात् शारीरिक र मानसिक आलस्यपनलाई हटाई निरालस्यताले युक्त भई आलोकसंज्ञी (= आलोक कसिणको ध्यान) र स्मृतिसम्प्रजन्य भई विहार गर्छ अनि थोनिमिद्धबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ; (४) उद्धच्च कुक्कुच्च अर्थात् शारीरिक र मानसिक अस्थिरपन अथवा अशान्तपनलाई हटाई स्थिरपन अथवा शान्तपनले युक्त भई अभ्यन्तरचित्त शान्तपारी विहार गर्छ र उद्धच्च कुक्कुच्चबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ; (५) विचिकित्सा अर्थात् शंकासन्देहलाई हटाई कुशल धर्ममा निस्सन्देही भई विहार गर्छ र शंकासन्देहबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ ।

रूपावचर ध्यान—“ब्राह्मण ! (१) अनि उ, यी पञ्चनीवरण-हरूलाई हटाएर चित्तमा भएका उपक्लेशहरूलाई प्रज्ञाद्वारा कमजोर पारी काम (विषय) बाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई, सवितर्क सविचारयुक्त, विवेकजः (= ध्यानजः) प्रीति-सुख भएको प्रथमध्यान प्राप्तगरी विहार गर्छ । (२) त्यसपछि वितर्क विचारलाई उपशान्तगरी,

अभ्यन्तर-सम्प्रसादलाई वित्तमा एकाग्र गरी, वितर्क-विचार रहित समाधिजः प्रीति-मुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । (३) त्यसपछि प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षी भई, स्मृतिवान् र प्रज्ञावान् भई—शरीरद्वारा सुखानुभव गर्छ—जसलाई आर्यहरू—‘उपेक्षावान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्दछन् । त्यसप्रकारको तृतीयध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । (४) त्यसपछि सौमनस्य र दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्त गरी, सुख र दुःखलाई त्यागी, दुःख र सुख नभएको, स्मृति र उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी सो भिक्षु विहार गर्छ ।

“ब्राह्मण ! जो ती भिक्षुहरू अहिले (सम्म) शैक्ष (=सिक्न बाँकी भएका वा सिकिरहेका) नै छन्, जसले चित्तशुद्धि प्राप्त गरेका छैनन्, जो अनुपम योगक्षेम (=निर्वाण) को इच्छागरी विहार गर्छन्—उनीहरूकोनिमित्त मेरो अनुशासनी (=उपदेश) यस्तै हुन्छ । जो ती भिक्षुहरू अरहन्त, क्षीणास्रवी, ब्रह्मचर्यवास पूरा गरिसकेका, कृतकृत्य-भारमुक्त-स्व-अर्थ (=निर्वाण) प्राप्त, भवसंयोग रहित तथा सम्यक् रूपले ज्ञानगरी मुक्त भएका छन्—तिनीहरूकोनिमित्त यी कुराहरू यसै जीवनमा सुखविहारको लागि पनि हुन्छ र स्मृतिसम्प्रजन्यताको^१ लागि पनि हुन्छ ।”

-
१. यहाँ दुइप्रकारका क्षीणास्रवीहरू छन्—एक ‘सततविहारी’ अर्थात् ‘नित्यविहारी’ अर्को ‘नो सततविहारी’ अर्थात् ‘नित्यविहारी नहुने’ । त्यहाँ सततविहारी हुने क्षीणास्रवीले चाहिँ जुनसुकै काममा व्यस्त

तथागत मार्गदेशक हुनुहुन्छ

यस्तो भन्नुहुँदा, गणक मोगल्लान ब्राह्मणले भगवान्सँग यस्तो सोधे—

“के त, तपाइ गौतमका श्रावकहरूले तपाइ गौतमले यसरी अतिबुद्धि दिनुहुँदा, यसरी अनुशासन गर्नुहुँदा ती सबैले अत्यन्त निष्ठावान् भएको निर्वाणको आराधना गर्छन् के ? अथवा केहीले गर्दैनन् ?”

भएता पनि फलसमापत्ति ध्यानमा बस्न सक्छ । सततविहारी नहुनेले चाहिँ थोरै काममा अलमल भएता पनि फलसमापत्ति-ध्यानमा बस्न सक्दैन ।

उदाहरण कथा— एक अरहन्त स्थविर एक अरहन्त श्रामणेरलाई लिएर अरण्यायतनमा गए । स्थविरलाई बस्ने ठाउँ प्राप्त भयो तर श्रामणेरलाई भएन । श्रामणेरको चिन्ताले गर्दा स्थविरले एकदिन पनि फलसमापत्ति ध्यानमा बस्न सकेनन् । श्रामणेर चाहिँ तीनै महीनासम्म फलसमापत्ति ध्यानमै बसे । अनि श्रामणेरले स्थविरसँग ‘भन्ते ! अरण्यवास कुशल छ के ?’ भनी सोधदा स्थविरले ‘छैन’ भनी उत्तर दिए । यस्ता अरहन्तहरूको लागि यहाँ स्मृतिजन्यको कुरा स्मरण दिलाएको हो भनी पपं. सू. IV. पृ. ४८: गणकमोगल्लानसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

१. भनाइको तात्पर्य तपाइका सबै शिष्यहरूले निर्वाण साक्षात्कार गर्छन् कि गर्दैनन् भनी सोधिएको हो ।

ब्राह्मण ! यसरी मैले अतिबुद्धिदिदा, यसरी अनुशासन गर्दा मेरा श्रावकहरूमध्येमा केहीले अत्यन्त निष्ठावान् भएको निर्वाणको आराधना गर्छन्, केहीले गर्दैनन् ।”

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय हो त जोकि निर्वाण भइकन पनि, निर्वाणगामिनी मार्ग भइकन पनि, ग्रहण गराउने तपाइ गौतम भइकन पनि—तपाइ गौतमका श्रावकहरूलाई तपाइ गौतमले यसरी अतिबुद्धि दिदा पनि, यसरी अनुशासन गर्दा पनि—केहीले मात्र अत्यन्त निष्ठावान् भएको निर्वाणको आराधना गर्छन्, केहीले आराधना गर्दैनन् ?”

राजगृह जाने बाटो

“ब्राह्मण ! त्यसोभए, म तिमीसँगै सोध्नेछु । जस्तो तिमीलाई लाग्छ त्यस्तै बताऊ । ब्राह्मण ! के त, राजगृह जाने मार्गज्ञान सम्बन्धमा तिमी कुशलछौ ?”

“भो ! छु, म राजगृह जाने मार्गज्ञान सम्बन्धमा कुशल छु ।”

“ब्राह्मण ! भनौंकि यहाँ राजगृह जान चाहने एक पुरुष आउँछ । उ तिमीकहाँ आई यस्तो भन्दछ—‘भन्ते ! म राजगृह जान चाहन्छु, मलाई तपाइले राजगृह जाने बाटो बताइदिनु होस् ।’ अनि उसलाई तिमी यस्तो भन्दछौ—‘हे पुरुष ! अमुक बाटो राजगृहतिर जान्छ । त्यो बाटोबाट केही छिन् जाऊ, त्यस बाटोबाट केही छिन्

गइसकेपछि फलाना नाउँको गाउँ देखेछौ; त्यसबाट केही छिन् गएपछि फलाना नाउँको अर्को गाउँ देखेछौ; त्यसबाट पनि केही छिन् जाऊ, त्यसबाट केही छिन् गइसकेपछि राजगृहका रमणीय आरामहरू (बगैँचाहरू), रमणीय वनहरू, रमणीय भूमिभागहरू तथा रमणीय पोखरीहरू देखेछौ ।’ तिमिले यसरी अतिबुद्धि दिएको, यसरी अनुशासन गरेको सो पुरुष गलत बाटो लिएर अर्कैतिर पुग्छ । फेरि राजगृह जान चाहने अर्को पुरुष आउँछ । उ तिमोकहाँ आई यस्तो भन्दछ— ‘भन्ते ! म राजगृह जान चाहन्छु, मलाई तपाइले राजगृह जाने बाटो बताइ दिनुहोस् ।’ अनि उसलाई तिमि यस्तो भन्दछौ—‘हे पुरुष ! अमुक बाटो राजगृहतिर जान्छ । त्यो बाटोबाट केही छिन् जाऊ, त्यस बाटोबाट केही छिन् गइसकेपछि फलाना नाउँको गाउँ देखेछौ; त्यसबाट केही छिन् जाऊ, त्यसबाट केही छिन् गइसकेपछि राजगृहका रमणीय-आरामहरू (=बगैँचाहरू), रमणीय वनहरू, रमणीय भूमिभागहरू तथा रमणीय पोखरीहरू देखेछौ ।’ तिमिले यसरी अतिबुद्धि दिएको, यसरी अनुशासन गरेको सो पुरुष कुशलपूर्वक राजगृह पुग्छ । ब्राह्मण ! के हेतु, के प्रत्यय हो त जो कि राजगृह भइकन पनि, राजगृह जाने बाटो भइकन पनि, बाटो देखाउने तिमि भइकन पनि; तिमिले यसरी अतिबुद्धि दिँदा पनि, यसरी अनुशासन गर्दा पनि एक पुरुष गलत बाटो लिएर अर्कैतिर पुग्छ, अर्को पुरुष कुशलपूर्वक राजगृह पुग्छ; यस सम्बन्धमा तिमि के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! यहाँ म के गरें ? मत मार्गदेशक मात्र हुँ, भो गौतम !”

“ब्राह्मण ! यस्तैगरी, निर्वाण भइकन पनि, निर्वाण गामिनी मार्ग भइकन पनि, ग्रहण गराउने म भइकन पनि; यसरी अतिबुद्धि दिदा पनि, यसरी अनुशासन गर्दा पनि मेरा श्रावकहरूमध्येमा केहीले मात्र अत्यन्त निष्ठावान् भएको निर्वाणको आराधना गर्छन्, केहीले गर्दैनन् । ब्राह्मण ! यहाँ म के गर्छु ? तथागत त मार्गदेशक मात्र हुन् ।”

गणक मोग्गल्लानको प्रसन्नता

यस्तो भन्नुहुँदा, गणक मोग्गल्लान (= गणक मौद्गल्यायन) ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भो गौतम ! (क) जो यी पुद्गलहरू अश्रद्धापूर्वक जीविकाको-निमित्त घरबारछाडी प्रव्रजित भए, जो यी सठी, मायावी, छली, घमण्डी, अहंकारी, चपल, मुखर र निरर्थक कुरागर्ने हुन्; जो यी इन्द्रिय असंयमी भोजनमा मात्राज्ञान नहुने, जाग्रततामा तत्पर नरहने, श्रमणधर्ममा अपेक्षा नराख्ने, शिक्षामा तीव्रगौरव नराख्ने, बहुभण्डक, शिथिल स्वभावका, नीवरणमा अग्रगामी, समाधिबाट विमुख भएका, वीर्यहीन, अनुदयोगी, विस्मृत भएका, होस नभएका, चित्तस्थिर नभएका, विभ्रान्त चित्त भएका, प्रज्ञाहीन तथा बहिरा लाटा हुन्— तिनीहरूसँग तपाइ गौतम साथमा बस्नुहुन्न । (ख) जो ती कुलपुत्रहरू श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी प्रव्रजित भए, जो ती असठी, अमायावी, अ-छली, अ-घमण्डी, निरहंकारी, अचपल, अ-मुखर र निरर्थक कुरा नगर्ने हुन्; जो ती इन्द्रिय संयमी, भोजनमा मात्राज्ञान हुने, जाग्रततामा तत्पर रहने, श्रमण धर्ममा अपेक्षा

राख्ने, शिक्षामा तीव्रगौरव राख्ने, बहुभण्डिक नहुने, शिथिल स्वभाव नभएका, नीवरणमा अग्रगामी नहुने, समाधिमा पूर्वगामी, वीर्यवान्, उदयमी, स्मृतिमान्, होसराख्ने, चित्तस्थिर भएका, एकाग्र चित्त हुने, प्रज्ञावान् तथा बहिरा लाटा नभएका हुन्—तिनीहरूसँग तपाइ गौतम साथमा बस्नुहुन्छ^१ ।

“भो गौतम ! जस्तै—जे जति मूलगन्धहरू (= जरामा हुने गन्धहरू) छन्—तीमध्ये कालानुसारीको गन्ध सर्वश्रेष्ठ छ; जे जति सारगन्धहरू (काठका गन्धहरू) छन्—तीमध्ये रक्तचन्दनको गन्ध सर्वश्रेष्ठ छ; जे जति पुष्पगन्धहरू छन्—तीमध्ये वस्सिक (=जूही) को गन्ध सर्वश्रेष्ठ छ । त्यस्तैगरी आजका धर्महरूमध्येमा^२ तपाइ गौतमको अतिबुद्धि (=धर्म) नै सर्वश्रेष्ठ छ ।

१. जब भगवान्‌ले माथि ‘केहीले निर्वाणको आराधना गर्छन् केहीले गर्दैनन्’ भनी भन्नु भएको सुने तब गणक मोगलानले यसको कारण के हुन सक्ला भनी सोचेका थिए । अनि उनलाई यही कारण हुनसक्छ भन्ने लागेर उनले यी कुराहरू भनेका हुन् भनी पपं. सू. IV. पृ. ४८-४९ ले उल्लेख गरेको छ ।

२. भनाइको मतलब छ-आचार्यहरूले आजकल बताउने धर्महरूभन्दा अथवा अतिबुद्धिभन्दा तपाइले बताउनु भएको अतिबुद्धि तथा धर्म नै श्रेष्ठ छ भनिएको हो भनी पपं. सू. IV. पृ. ४९: गणकमोगलानमुत्तवण्णनाले लेखेको छ ।

“भो गौतम ! धन्यहो, भो गौतम !! धन्यहो; भो गौतम !
जस्तै घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिदा वा ढाकेकोलाई उघारिदिदा वा बाटो
भुलेकोलाई बाटो देखाइदिदा वा अन्धकारमा तेलको दियो राखिदिदा
आँखा;हुनेले रूप देखिने हो—त्यस्तैगरी तपाइ गौतमले मलाई अनेक-
पर्यायले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म तपाइ गौतमको शरणमा
पर्दछु तथा धर्म र सङ्घको पति । आजदेखि तपाइ गौतमले जीवनभर
शरणमा आएको उपासक हो भनी मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

७. गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मण

प रि च य

गोपक मोग्गल्लान (=गोपक मौद्गल्यायन) ब्राह्मण एक उच्च ओहदामा रहेका अज्ञातशत्रु राजाका सेनापति थिए । यिनी अज्ञात-शत्रु राजाका प्यारा र राजभक्त थिए^१ ।

भगवान्को परिनिर्वाण भएपछि एक दिन राजगृहको प्रति-संस्करण गरिरहेको वेलामा आनन्द महास्थविरले यिनीसँग भेट गर्नु-भएको थियो र त्यसवखत ब्राह्मणले वहाँसँग प्रश्न सोधेका थिए । जसको उत्तर आनन्द महास्थविरले दिनुभयो । ती कुराहरू अगाडिको अनुदित गोपकमोग्गल्लानसूत्रमा समावेश भएका छन् ।

गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मण र आनन्द महास्थविरका बीच कुरा भइरहेको वेलामा मगधमहामात्य वर्षकार ब्राह्मण पनि त्यहाँ आइपुगेका थिए र यिनले पनि आनन्द महास्थविरसँग अनेक प्रश्नहरू सोधे र आनन्द महास्थविरले जवाफ दिनुभयो । यी सबै कुराहरू

---

१. पपं. सू. IV. पृ. ४९: गोपकमोग्गल्लानसुत्तवण्णना ।

अगाडिको मूल सूत्रबाटै स्पष्ट भएका हुँदा यहाँ लम्ब्याएर केही नलेखेको हुँ ।

मगधमहामात्य वर्षकार ब्राह्मणसँग भएका छलफलका कुराहरू सुनेर गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणको मनमा ईर्ष्या लागेको कुरा सूत्रको अन्तबाट बुझिन्छ । खास कुराहरू जम्मै मूल सूत्रबाटै प्रष्ट भएका छन् ।

एक दिन गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणले आनन्द महास्थविर-सँग “तपाइ बुद्धशासनमा प्रसिद्ध तथा बहुश्रुत हुनुहुन्छ; तपाइले बुद्ध भाषित कति धर्महरू जान्नुहुन्छ?” भनी सोधदा आनन्द महास्थविरले थेरगाथा पाल्लिमा यसरी उत्तरदिनु भएको छ भनी थेरगाथा अट्ट-कथाले^१ उल्लेख गरेको छ ।

“द्वासीति बुद्धतो गर्णिह, द्वे सहस्सानि भिक्खुतो ।

चतुरासीतिसहस्सानि, ये मे धम्मा पवत्तिनो^२ ॥”

अर्थ—

Dhamma.Digital

“बयासीहजार धर्मस्कन्धहरू बुद्धबाट ग्रहण गरेको छु, धर्मसेनापति सारिपुत्र महास्थविर लगायत भिक्षुसङ्घबाट दुइहजार धर्मस्कन्धहरू ग्रहण गरेको छु र जम्मा चौरासीहजार (८४,०००) धर्मस्कन्धहरू मैले राम्ररी परिभाविता गरेको छु ।”

×

×

×

१. II. पृ. १३०: आनन्दत्थेरगाथावण्णना ।

२. थेर. गा. पा. पृ. ३६९: आनन्दत्थेरगाथा, गा. नं. १०२७.

गोपक नामका व्यक्तिहरू

(१) गोपक (भिक्षु)—यो ती भिक्षु हुन् जो पाटलिपुत्र-स्थित कुक्कुटाराममा आयुष्मान् नीलवासी, आयुष्मान् साणवासी, आयुष्मान् भगु र आयुष्मान् फलिकसन्दहरूका साथ बसेका थिए । महा. व. पा. पृ. ३१५: सङ्घिकचीवरूपादानकथा ।

(२) गोपक (राजा)—यो ती गोपक हुन् जो सिद्धार्थ बुद्धको पालामा राजा थिए र जसले सिद्धार्थ बुद्धलाई कणवेर फूल चढाएका थिए । अप. दा. पा. I. पृ. २१५: कणवेरपुष्पित्थेरअपदानं ।

(३) गोपक (देवपुत्र) - यो ती देवपुत्र हुन् जो पहिलो जन्ममा कपिलवस्तुमा गोपिका भन्ने शाक्यपुत्री थिइन् । यिनी बुद्ध धर्ममा प्रसन्ना थिइन् । दी. नि. II पृ. २०२: सक्कपञ्चसुत्तं ।

(४) गोपक (मोग्गल्लानसुत्तं)—यस सूत्रमा गोपक मोग्गल्लान र आनन्द महास्थविरका बीच भएका छलफलका कुराहरू छन् । यो आनन्द महास्थविर देशित सूत्र हो । म. नि. III, पृ. ६८; यसको अनुवाद अगाडि छ ।

×

×

×

मूल सूत्र—

१-अनुत्पन्न मार्गलाई उत्पादन गर्ने बुद्ध

यस्तो मैले सुनें ।

एक समय आयुष्मान् आनन्द,—भगवान् परिनिर्वाण भएर चिरकाल नबित्दै^१ - राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नुभएको थियो । त्यस समय वैदेहीपुत्र मगधराजा अजातशत्रु, राजा प्रदचोत प्रति आशंका गरी^२ राजगृहको प्रति संस्करण गरिरहेका

१. म. नि. III. पृ. ६८: गोपकमोग्गल्लानसुत्तं, अ. क. IV. पृ. ४९.
२. भगवान् बुद्ध परिनिर्वाण भएर धातु संविभाजन पनि गरिसकेपछि धर्मसंगायना गर्नकोनिमित्त राजगृहमा आइरहनु भएको वेलामा । पपं. सू. IV. पृ. ४९: गोपकमोग्गल्लानसुत्तवण्णना ।
३. चन्द्रप्रदचोत राजा बिम्बिसार राजाका साथी थिए । बिम्बिसार राजाले जीवक वैदचलाई पठाई औषधी गराइदिएदेखि चन्द्रप्रदचोत राजा बिम्बिसार राजाका अति विश्वासी भएका थिए । जब 'देवदत्तको कुमन्त्रणा सुनी अजातशत्रुले आफना पिता बिम्बिसारलाई हत्या गरे' भन्ने कुरा सुने तब एकदिन प्रदचोत राजाले एक

थिए । अनि आयुष्मान् आनन्द पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी राजगृहमा भिक्षाटनार्थ जानुभयो । अनि त्यस-वेला आयुष्मान् आनन्दलाई यस्तो लाग्यो—“राजगृहमा भिक्षाटनार्थ जानकोनिमित्त अर्कै समय छ । अतः किन म (त्यतिजेल्सम्म) गोपकमोग्गल्लान (= गोपक मौद्गल्यायन) ब्राह्मणको कर्मान्तमा? (= काम

राजपरिषद्मा ‘यी अजातशत्रुले मेरा प्रिय साथी बिम्बिसार राजालाई हत्या गरी राज्य चलाउँछु भन्ने ठान्दछन् । किन्तु उनलाई मेरा साथीका साथी म रहेको कुरा जनाउने छु’ भनी भनेका थिए । यो कुरा सुनेर अजातशत्रुको मनमा प्रदचोत राजामाथि आशंका उठेको थियो । त्यसैले सूत्रमा ‘प्रदचोत प्रति आशंका गरी’ भनी उल्लेख भएको हो भनी पपं. सू. IV. पृ. ४९: गोपकमोग्गल्लान-सुत्तवण्णनाले लेखेको छ ।

(चन्द्रप्रदचोत राजाको सम्बन्धमा केही कुराहरू लेखकको बु. गृ. भा-१, पृ. ३६७ र बु. रा. भा-१, पृ. ९, ४२२, ४२३ तथा ४२५ मा हेर्नु ।)

१. नगर प्रतिसंस्करण गराउनको लागि नगर बाहिर काम गराइरहेको ठाउँमा । पपं. सू. IV. पृ. ४९: गोपकमोग्गल्लानसुत्तवण्णना ।

गरिरहेको ठाउँमा), जहाँ गोपक मोग्गल्लान छन् त्यहाँ नजाऊँ^१ ।”

अनि आयुष्मान् आनन्द जहाँ गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणको कर्मान्त हो, जहाँ गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मण थिए त्यहाँ जानुभयो । अनि गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणले आयुष्मान् आनन्दलाई टाढैदेखि आइरहनु भएको देखे । देखेपछि आयुष्मान् आनन्दसँग यस्तो भने—

“आउनुहोस् तपाइ आनन्द ! तपाइ आनन्दको स्वागत छ । धेरै समयपछि तपाइ आनन्दले यहाँ आउने काम गर्नुभयो । बस्नुहोस् तपाइ आनन्द, यहाँ आसन बिच्छ्याइ राखेको छ ।”

आयुष्मान् आनन्द पनि बिच्छ्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो । गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मण पनि एक होचो आसनलाई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणले आयुष्मान् आनन्दसँग यस्तो भने—

“भो आनन्द ! जुन धर्महरूले युक्त भई वहाँ आदरणीय गौतम, अरहन्त सम्यक् सम्बुद्ध हुनुभएको थियो — ती सबैकासबै (सब्बेनसब्बं)

१. हामीहरू धर्मसंगायना गर्नकोनिमित्त राजगृहमा आएका छौं । यी ब्राह्मण महाप्रभावशाली तथा अजातशत्रु राजाका वल्लभ (=प्यारा) हुन् । यिनको संग्रह गरेमा वेणुवनको आरक्षा राम्ररी हुनसक्छ भन्ने लागेर आयुष्मान् आनन्द उनकहाँ जानुभएको हो भनी पपं. सू. IV. पृ. ४९: गोपकमोग्गल्लानसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

धर्महरूका आकारहरूले, सबैकासबै अङ्गहरूले (सबबथासबबं) युक्त हुने कुनै एक भिक्षु (तपाइहरूमा) छ के ?”

“ब्राह्मण ! छैन । ती सबैकासबै धर्महरूका आकारहरूले, सबैकासबै अङ्गहरूले युक्त हुने कुनै एक भिक्षु (हामीहरूमा) छैन— जुन धर्महरूले युक्त भएर वहाँ भगवान्, अरहन्त सम्यक् सम्बुद्ध हुनु भएको थियो । ब्राह्मण ! वहाँ भगवान् अनुत्पन्न मार्गको उत्पादक हुनुहुन्छ, अज्ञात बाटोलाई ज्ञात गराइदिने हुनुहुन्छ, नबताइएको बाटोलाई बताइदिने हुनुहुन्छ, वहाँ भगवान् मार्गज्ञ, मार्गविद् तथा मार्ग-कोविद् हुनुहुन्छ । पछि सम्मिलित भएका (हामी) श्रावकहरू (= शिष्यहरू) सोही मार्गमा अनुगमन गर्नेभई अहिले (हामीहरू) विहार गर्दछौं ।”

वर्षकार ब्राह्मण आनन्दसँग

Dhamma.Digital

आयुष्मान् आनन्द र गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणको बीचमा यही कुराकानी भइरहेको थियो । यसै वखत मगधमहामात्य वर्षकार (वस्सकार) ब्राह्मण राजगृहको कर्मान्तमा कामकाज निरीक्षण गरी जहाँ गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणको कर्मान्त हो, जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ पुग्न गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् आनन्दसँग कुशल-वार्ता गरे । कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मगधमहामात्य वर्षकार ब्राह्मणले आयुष्मान् आनन्दसँग यस्तो भने—

“भो आनन्द ! यहाँ, अहिले के कुरा गरेर बसिरहनु भएको हो ? तपाइहरूका बीचमा के कुरा चलिरहेको थियो ?”

“ब्राह्मण ! यहाँ, गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणले मलाई यस्तो भने—‘भो आनन्द ! जुन धर्महरूले युक्त भई वहाँ आदरणीय गौतम, अरहन्त सम्यक् सम्बुद्ध हुनुभएको थियो—ती सबैकासबै धर्महरूका आकारहरूले, सबैकासबै अङ्गहरूले युक्त हुने कुनै एक भिक्षु छके ?’ ब्राह्मण ! यस्तोभन्दा, मैले गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणलाई यस्तो भने— ‘ब्राह्मण ! छैन । ती सबैकासबै धर्महरूका आकारहरूले, सबैकासबै अङ्गहरूले युक्त हुने कुनै एक भिक्षु छैन—जुन धर्महरूले युक्त भएर वहाँ भगवान् , अरहन्त सम्यक् सम्बुद्ध हुनुभएको थियो । ब्राह्मण ! वहाँ भगवान् अनुत्पन्न मार्गको उत्पादक हुनुहुन्छ, अज्ञात बाटोलाई ज्ञात गराइदिने हुनुहुन्छ, नबनाइएको बाटोलाई बताइदिने हुनुहुन्छ, वहाँ भगवान् मार्गज्ञ, मार्गविद् तथा मार्ग-कोविद् हुनुहुन्छ । पछि सम्मिलित भएका (हामी) श्रावकहरू सोही मार्गमा अनुगमन गर्ने भई अहिले (हामीहरू) विहार गर्दछौं ।’ ब्राह्मण ! गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणसँग यही कुरा भइरहेको थियो । अनि तपाइ आइपुग्नु भयो ।”

परिनिर्वाणपछिको प्रतिशरण नै धर्म हो

(१) “भो आनन्द ! वहाँ भगवान्‌ले—‘म बितेपछि यो भिक्षु तिमिहरूको प्रतिशरण (= आश्रयदाता) हुनेछ’ भनी कुनै एक-

‘भिक्षुलाई स्थापना गर्नुभएको छ के ? जसको प्रतिपादन अहिले तपाइहरू गर्नुहुन्छ ।”

“ब्राह्मण ! जान्नुहुने, देख्नुहुने वहाँ भगवान् अरहन्त सम्यक् सम्बुद्धले—‘म बितेपछि यो भिक्षु तिमीहरूको प्रतिशरण हुने छ’ भनी कुनै एक भिक्षुलाई स्थापना गर्नुभएको छैन—जसको प्रतिपादन अहिले हामीहरू गरौं ।”

(२) “भो आनन्द ! ‘भगवान् बितेपछि यो भिक्षु हामीहरूको प्रतिशरण हुने छ’ भनी सङ्घले सम्मत गरेको, अधिकतर स्थविर भिक्षुहरूले स्थापना गरेको कुनै एक भिक्षु छ के ? जसको प्रतिपादन अहिले तपाइहरू गर्नुहुन्छ ।”

“ब्राह्मण ! ‘भगवान् बितेपछि यो भिक्षु हामीहरूको प्रतिशरण हुने छ’ भनी सङ्घले सम्मत गरेको, अधिकतर स्थविर भिक्षुहरूले स्थापना गरेको कुनै एक भिक्षु छैन – जसको प्रतिपादन अहिले हामीहरू गरौं ।

(३) “भो आनन्द ! यसरी अ-प्रतिशरण भइकन पनि (तपाइहरूको) मेलमिलापको^१ (=सामगिगया) के हेतु, के प्रत्यय हो ?”

१. गौतम बुद्धको पालामा छ तीर्थीय आचार्यहरू पनि थिए । (हेर लेखकको बु. प. भा-१, पृ. ३ देखि ३४५) यी छ आचार्यहरू बुद्ध परिनिर्वाण हुनुभन्दा अगावै देहान्त भइसकेका थिए । यिनीहरूको देहान्तपछि यिनीहरूका शिष्यहरूका बीचमा ऋगडा, कलह,

“ब्राह्मण ! हामी अ-प्रतिशरण छैनौं, ब्राह्मण ! हामी स-प्रतिशरण नै छौं, धर्म-प्रतिशरण छौं ।”

विवाद पैदा भएको थियो । बुद्धको परिनिर्वाणपछि बुद्धका शिष्यहरूका बीचमा पनि क्कडा, कलह, विवाद पैदा हुन सक्छ भन्ने कुरा त्यसताकाका जम्बुद्वीपमा व्यापकरूपले हल्ला फैलिइरहेको थियो । किन्तु बुद्धपरिनिर्वाण भएपछि वहाँका शिष्यहरूका बीचमा त्यस्तो कुनै घटना घटेको थिएन । सबैमा मेलमिलाप थियो । सबै मेलमिलापसँग बसिरहेका थिए । यो कारण देखेर वर्षकार ब्राह्मण आश्चर्य भएका थिए । त्यसैले यसको कारण सोध्दै सूत्रमा ‘मेलमिलापको के हेतु, के प्रत्यय हो ?’ भनी वर्षकार ब्राह्मणले सोधेका हुन् भनी पपं. सू. IV. पृ. ४९: गोपकमोग्गल्लानसुत्त-वण्णनाले बताएको छ ।

(अन्य आचार्यहरूको देहान्त भएपछि क्कडा, वादविवाद भएका कुराहरू बुद्ध लेखकको बु. प. भा-१, पृ. १७०, ३०० र मेलमिलाप हुनाको कारणहरूको बारेमा पनि उहीं पृ. ३०१ देखि ३२३ सम्म र म. नि. III. पृ. ३८ देखि ४५ सम्म सामगामसुत्तमा हेर्नु ।)

१. यस सम्बन्धमा भगवान् बुद्धले महापरिनिर्वाणसुत्तको पृ. ८० मा “तस्मातिहानन्द, अत्तदीपा विहरथ अत्तसरणा अनञ्जसरणा, धम्मदीपा धम्मसरणा अनञ्जसरणा” अर्थात् — “त्यसैले, आनन्द !

(४) “(१) भो आनन्द ! वहाँ भगवान्‌ले ‘म बितेपछि यो भिक्षु तिमीहरूको प्रतिशरण हुने छ’ भनी कुनै एक भिक्षुलाई स्थापना गर्नुभएको छ के ? जसको प्रतिपादन अहिले तपाइहरू गर्नुहुन्छ ।’ भनी सोधदा—‘ब्राह्मण ! जान्नुहुने, देख्नुहुने वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले ‘म बितेपछि यो भिक्षु तिमीहरूको प्रतिशरण हुने छ’ भनी कुनै एक भिक्षुलाई स्थापना गर्नुभएको छैन—जसको प्रतिपादन अहिले हामीहरू गरौं’ भनी भन्नुहुन्छ । (२) ‘भो आनन्द ! ‘भगवान् बितेपछि यो भिक्षु हामीहरूको प्रतिशरण हुने छ’ भनी सङ्घले सम्मत गरेको, अधिकतर स्थविर भिक्षुहरूले स्थापना गरेको कुनै एक भिक्षु छ के ?

अर्काको शरणमा नपरेर आफ्नै शरणमा पर र आत्मद्वीप बनी विहार गर, धर्मद्वीप, धर्मशरण अनन्यशरण भई बस” भनी भन्नु भएको छ । त्यस्तैगरी उसै सूत्रमा (पृ. ११८) यस्तो पनि भन्नु-भएको छ—“सिया खो पनानन्द ! तुम्हाकं एवमस्स—‘अतीतसत्थुकं षावचनं । नत्थि नो सत्था’ती । ‘न’ खो पनेतं, आनन्द ! एवं दटुब्बं । यो वो, आनन्द ! मया धम्मो च विनयो च देसितो, सो वो ममच्चयेन सत्था” अर्थात्—“आनन्द ! शायद तिमीहरूको मनमा यस्तो लाग्न सक्छ कि ‘यो बितिसकेको शास्ताको प्रवचन हो । अब हामीहरूका शास्ता छैनन् ।’ आनन्द ! यसरी हेर्नु पर्दैन । आनन्द ! जो मैले तिमीहरूलाई धर्म र विनय देशना गरेको छु, सोही नै म बितिसकेपछि तिमीहरूको शास्ता हुनेछ ।” दी. नि. II. पृ. ११८: महापरिनिब्बानसुत्तं, अ. क. I. पृ. ११४.

जसको प्रतिपादन अहिले तपाइहरू गर्नुहुन्छ' भनी सोध्दा—'ब्राह्मण ! 'भगवान् बितेपछि यो भिक्षु हामीहरूको प्रतिशरण हुने छ' भनी सञ्चले सम्मत गरेको, अधिकतर स्थविर भिक्षुहरूले स्थापना गरेको कुनै एक भिक्षु छैन—जसको प्रतिपादन अहिले हामीहरू गरौं' भनी भन्नुहुन्छ । (३) 'भो आनन्द ! यसरी अ-प्रतिशरण भइकन पनि (तपाइहरूको) मेलामिलापको के हेतु, के प्रत्यय हो ? भनी सोध्दा—'ब्राह्मण ! हामी अ-प्रतिशरण छैनौं, ब्राह्मण ! हामी स-प्रतिशरण नै छौं, धर्म-प्रतिशरण छौं' भनी भन्नुहुन्छ । भो आनन्द ! यस कुराको अर्थ कसरी बुझ्ने ?"

“ब्राह्मण ! जान्नुहुने, देख्नुहुने वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले भिक्षुहरूलाई शिक्षापद प्रज्ञापित गर्नुभएको छ, प्रातिमोक्ष^१ सिकाइदिनु भएको छ । अनि हामीहरू उपोसथको दिनमा—जति भिक्षुहरू एकै गाउँ क्षेत्रमा बसेका हुन्छौं ती हामी सबै एकै ठाउँमा एकत्रित हुन्छौं । एकै ठाउँमा एकत्रित भई जो (भिक्षु प्रातिमोक्ष-उद्देशण गर्नमा) प्रगुण छ उसँग (हामीहरूले प्रातिमोक्ष) पढेर सुनाउनको-निमित्त प्रार्थना गछौं (यस्स तं पवत्तति तं अज्जेसाम) । (प्रातिमोक्ष) पढेर सुनाउँदा यदि कुनै भिक्षुलाई आपत्ति (= दोष) लागेको छ र (प्रातिमोक्षको) व्यतिक्रमण गरेको छ भन्ने लागेमा—धर्मतापूर्वक तथा बुद्धले निर्देशन दिनुभए अनुसार (यथानुसिद्ध^२) हामी त्यसको प्रतिकार

१. प्रातिमोक्ष भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा लेखकको बु. श्रावि. भा-१, पृ. २७५ मा उल्लेख भएको छ ।

गछ्यौं^१ । परन्तु वहाँहरूले हामीलाई (प्रतिकार) गराउनुहुन्न, धर्मले गराउँछ ।”

(५) “भो आनन्द ! अहिले कुनै एक भिक्षु छ के ? जसको तपाइहरू सत्कार, गौरव, मान र पूजा गर्नुहुन्छ; सत्कार र गौरव राखी उपनिश्रयलिई बस्नुहुन्छ ।”

“ब्राह्मण ! अहिले कुनै एक भिक्षु छैन जसको हामीहरू सत्कार, गौरव, मान र पूजा गरौं; सत्कार र गौरव राखी उपनिश्रयलिई बसौं ।”

(६) “(१) भो आनन्द ! वहाँ भगवान्‌ले ‘म बितेपछि यो भिक्षु तिमिहरूको प्रतिशरण हुने छ’ भनी कुनै एक भिक्षुलाई स्थापना गर्नुभएको छ के ? ...’ भनी सोधदा—‘ब्राह्मण ! ...कुनै एक भिक्षुलाई स्थापना गर्नुभएको छैन...’ भनी भन्नु हुन्छ । (२) ‘भो आनन्द ! ‘भगवान् बितेपछि यो भिक्षु हामीहरूको प्रतिशरण हुने छ’ भनी सञ्जले सम्मत गरेको, अधिकतर स्थविर भिक्षुहरूले स्थापना गरेको कुनै एक भिक्षु छ के ? ...’ भनी सोधदा—‘ब्राह्मण ! ...कुनै एक भिक्षु छैन...’ भनी भन्नुहुन्छ । (३) ‘भो आनन्द ! अहिले कुनै एक भिक्षु छ के ? जसको तपाइहरू सत्कार, गौरव, मान र पूजा गर्नुहुन्छ; सत्कार र गौरव

१. यस सम्बन्धमा बुद्धले कस्तो निर्देशन दिनु भएको छ भन्ने कुरा म. ति. III. पृ. ३९ देखि ४४ सम्म सामगामसुत्तमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

गरी उपनिश्रयलिई बस्नुहुन्छ ।’ भनी सोधदा—‘ब्राह्मण ! अहिले कुनै एक भिक्षु छैन जसको हामीहरू सत्कार, गौरव, मान र पूजा गरौं, सत्कार र गौरव राखी उपनिश्रय लिई बसौं, भनी भन्नुहुन्छ । भो आनन्द ! यस कुराको अर्थ कसरी बुझ्ने ?”

“ब्राह्मण ! जान्नुहुने, देख्नुहुने वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले दश-प्रसादनीय (=श्रद्धा उत्पन्न गराउने) धर्महरूलाई (=गुणहरू) बताउनु भएको छ । जसमा यी धर्महरू विद्यमान् छन् वहाँलाई अहिले हामीहरू सत्कार गर्दछौं, गौरव गर्दछौं मान गर्दछौं र पूजा गर्दछौं; सत्कार गरी गौरव गरी उपनिश्रय लिई बस्दछौं । ती दश धर्महरू के के हुन् भने—

दश-प्रसादनीय धर्महरू

Dhamma.Digital

(१) “ब्राह्मण ! यहाँ भिक्षु, शीलवान् हुन्छ—प्रातिमोक्ष संवरले संयमी भई, आचार-गोचरले सम्पन्न भई, अणुमात्र दोषमा पनि भयदर्शी भई—शिक्षापदहरूमा शिक्षित हुन्छ ।

(२) “बहुश्रुत, श्रुतधर, श्रुतसंचयी हुन्छ—जो ती धर्महरू आदिकल्याण मध्यकल्याण पर्यवशानकल्याण हुन्; सार्थक, सब्यञ्जन, केवल परिपूर्ण, परिशुद्ध ब्रह्मचर्यको (=विशुद्ध धर्मको) प्रशंसा गरिन्छ त्यस्ता धर्महरू धेरै सुनेको हुन्छ, मनमा धारण गरेको हुन्छ, वचनमा

परिचित हुन्छ, मनले देखेको हुन्छ, दृष्टिद्वारा (दर्शनद्वारा) सु-प्रतिबिद्ध (= सु-विदित) गरेको हुन्छ (राम्ररी प्रत्यक्षीकरण गरेको हुन्छ) ।

(३) “(उपलब्ध) चीवर, पिण्डपात्र, शयनासन, ग्लान-प्रत्यय भैषज्य परिष्कारहरूमा सन्तुष्ट हुन्छ ।

(४) “इच्छानुसार, निरायासपूर्वक अक्सरगरी चारै वटा ध्यानहरू लाभी हुन्छ, चित्तविशुद्ध पारी (= आभिचेतसिकं) यसै जीवनमा सुख विहारी हुन्छ ।

(५) “अनेकविध ऋद्धिविध ज्ञानको प्रत्यनुभव गर्छ—एक भइकन पनि बहुविध हुन्छ, बहुविध भइकन पनि एक हुन्छ; प्रकट पनि हुन्छ लोप पनि हुन्छ; भित्ता-परखाल-पर्वतमा नछोइकन आकाशमा गएरै जान्छ; पानीमा डुब्की लगाएको जस्तैगरी पृथ्वीमा डुब्की पनि लगाउँछ, माथि पनि आउँछ; पृथ्वीमा हिंडे जस्तैगरी पानीमा पनि पानीले नभिज्नेगरी हिंड्छ; पक्षि रै आकाशमा पनि पलेटिमारी जान्छ; यस्तोबिघन महान तेजस्वी, महापराक्रमी चन्द्र सूर्यलाई पनि हातले परामर्श गर्छ, परिमार्जन गर्छ; ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि आफ्नो शरीर-द्वारा वशमा राख्छ ।

(६) “टाढाको पनि नजिकको पनि, दिव्यशब्द पनि मनुष्यशब्द पनि—अमानुषीय विशुद्ध दिव्य-श्रोतद्वारा सुन्दछ ।

(७) “परसत्त्वको, परपुद्गलको चित्तलाई आफनो चित्तले जान्दछ । सराग चित्त भए ‘सराग चित्त^१’ भनी जान्दछ; वीतराग चित्त भए ‘वीतराग चित्त^२’ भनी जान्दछ; सदोष चित्त भए ‘सदोष

१. ‘सरागचित्त’ भनी आठै प्रकारका लोभसहगत चित्तहरूलाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. २५२: सतिपट्टानसुत्तवण्णना ।

यी आठ प्रकारका लोभसहगत चित्तहरू अभिधम्मत्थसङ्ग्रह अनुसार यसप्रकार छन् —

- (१) सौमनस्य सहगत दृष्टिगत सम्प्रयुक्त असंस्कारिक चित्त—
- (२) सौमनस्य सहगत दृष्टिगत सम्प्रयुक्त ससंस्कारिक चित्त—
- (३) सौमनस्य सहगत दृष्टिगत विप्रयुक्त असंस्कारिक चित्त—
- (४) सौमनस्य सहगत दृष्टिगत विप्रयुक्त ससंस्कारिक चित्त—
- (५) उपेक्षा सहगत दृष्टिगत सम्प्रयुक्त असंस्कारिक चित्त—
- (६) उपेक्षा सहगत दृष्टिगत सम्प्रयुक्त ससंस्कारिक चित्त—
- (७) उपेक्षा सहगत दृष्टिगत विप्रयुक्त असंस्कारिक चित्त—
- (८) उपेक्षा सहगत दृष्टिगत विप्रयुक्त ससंस्कारिक चित्त—

(अभि. ध. सं. पठमोपरिच्छेदो) ।)

२. ‘वीतरागचित्त’ भनी लौकिक कुशल र अब्याकृत चित्तहरूलाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. २५२: सतिपट्टानसुत्तवण्णना ।

‘लौकिक कुशल र अब्याकृत चित्तहरू’ भनी अभि. ध. सं. (नवनति टीका पृ. ४७) तृतीयपरिच्छेदको हेतुसङ्ग्रह अनुसार—

चित्त^१’ भनी जान्दछ; वीतदोष चित्त भए ‘वीतदोष चित्त^२’ भनी जान्दछ; समोह चित्त भए ‘समोह चित्त^३’ भनी जान्दछ; वीतमोह चित्त

कुशल चित्तहरू, विपाक चित्तहरू तथा क्रिया चित्तहरूलाई भनिएको हो भनी उल्लेख गरेको छ । अर्थात्—कामावचर चित्तहरू—८, कामावचर क्रिया चित्तहरू—८, तथा कामावचर विपाक चित्तहरू—८ गरी जम्मा २४; रूपावचर कुशल चित्तहरू—५, रूपावचर क्रिया चित्तहरू—५, तथा रूपावचर विपाक चित्तहरू—५ गरी जम्मा १५; अरूपावचर कुशल चित्तहरू—४, अरूपावचर क्रिया चित्तहरू—४, तथा अरूपावचर विपाक चित्तहरू—४ गरी जम्मा १२; यी सबै ५१ चित्तहरूलाई ‘लौकिक कुशल र अब्याकृत चित्तहरू’ भनी भनिन्छ । यस सम्बन्धी अरू विस्तृत कुराहरू अभि. ध. सं. प्रथम परिच्छेदमा हेर्नु ।

१. ‘सदोषचित्त’ भनी दुवै दौर्मनस्य चित्तहरूलाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. २५२: सतिपट्टानसुत्तवण्णना ।

‘दौर्मनस्य चित्त’ भनी— (१) दौर्मनस्य सहगत प्रतिष सम्प्रयुक्त असंस्कारिक चित्त र (२) दौर्मनस्य सहगत प्रतिष सम्प्रयुक्त संसंस्कारिक चित्तलाई भनिएको हो ।

(अभि. ध. सं. प्रथम परिच्छेदो ।)

२. ‘वीतदोषचित्त’ भनी लौकिक कुशल र अब्याकृत चित्तहरूलाई भनिएको हो ।
३. ‘समोहचित्त’ भनी विशेष गरी विचिकित्सा सहगत चित्त र उद्धञ्च

भए 'वीतमोह चित्त^१' भनी जान्दछ, संक्षिप्त चित्त भए 'संक्षिप्त चित्त^२' भनी जान्दछ; विक्षिप्त चित्त भए 'विक्षिप्त चित्त^३' भनी

सहगत चित्तलाई भनिएको हो । किन्तु सबै अकुशल चित्तहरूमा साधारणतया मोहचित्त अन्तरगत हुने भएकाले सबै १२ वटा अकुशल चित्तहरूलाई पनि 'समोहचित्त' भनी भन्न सकिन्छ भनी पपं. सू. I. पृ. २५२: सतिपट्टानसुत्तावण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

बाह्रवटा अकुशल चित्तहरू यी हुन्—माथि 'सरागचित्त' (पृ. १९३) भनी पादटिप्पणीमा लेखिएका लोभ सहगत चित्तहरू-८, माथि 'सदोषचित्त' भन्ने ठाउँमा लेखिएका प्रतिघ चित्तहरू-२ तथा उपेक्षा सहगत विचिकित्सा सम्प्रयुक्त चित्त-१, उपेक्षा सहगत उद्धच्च सम्प्रयुक्त चित्त-१ समेत गरी जम्मा १२ अकुशल चित्तहरू हुन् । (अभि. ध. सं. प्रथम परिच्छेदो ।)

१. 'वीतमोहचित्त' भनी लौकिक कुशल र अब्याकृत चित्तहरूलाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. २५२: सतिपट्टानसुत्तावण्णना ।
२. 'संक्षिप्तचित्त' भनी शारीरिक र मानसिक आलस्य युक्त चित्तलाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. २५२: सतिपट्टानसुत्तावण्णना ।
३. 'विक्षिप्तचित्त' भनी उद्धच्च सहगत अर्थात् चंचलता युक्त चित्तलाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. २५२: सतिपट्टानसुत्तावण्णना ।

जान्दछ; महत्गत चित्त भए 'महत्गत चित्त?' भनी जान्दछ; अ-महत्गत

१. 'महत्गतचित्त' भनी रूपावचर ५ वटा चित्ताहरू र अरूपावचर ४ वटा चित्ताहरूलाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. २५२: सतिपट्टान-सुत्तावण्णना । पाँचवटा रूपावचर चित्ताहरू र चारवटा अरूपावचर चित्ताहरू यी हुन्—

रूपावचर —

- (१) वितर्क विचार प्रीतिसुख एकाग्रता युक्त प्रथम ध्यानको कुशलचित्त ।
- (२) विचार प्रीति सुख एकाग्रता युक्त द्वितीय ध्यानको कुशलचित्त ।
- (३) प्रीति सुख एकाग्रता युक्त तृतीय ध्यानको कुशलचित्त ।
- (४) सुख एकाग्रता युक्त चतुर्थ ध्यानको कुशलचित्त ।
- (५) उपेक्षा एकाग्रता युक्त पञ्चम ध्यानको कुशलचित्त ।

अरूपावचर—

- (१) आकाशानन्त्यायतन कुशलचित्त ।
- (२) विज्ञानानन्त्यायतन कुशलचित्त ।
- (३) आकिञ्चन्यायतन कुशलचित्त ।
- (४) नैवसंज्ञानासंज्ञायतन कुशलचित्त ।

(अभि. ध. सं. पठमोपरिच्छेदो ।)

चित्त भए 'अ-महत्गत चित्त^१' भनी जान्दछ; स-उत्तर चित्त भए 'स-उत्तर चित्त^२' भनी जान्दछ; अनुत्तर चित्त भए 'अनुत्तर चित्त^३' भनी जान्दछ; समाहित चित्त भए 'समाहित चित्त^४' भनी जान्दछ, अ-समाहित चित्त भए 'अ-समाहित चित्त^५' भनी जान्दछ; विमुक्त चित्त

१. 'अमहत्गतचित्त' भनी कामावचर चित्तलाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. २५२: (यी कामावचर चित्त भनेका कति छन् भन्ने कुरा लेखकको बु. प. भा-१, पृ. १५८ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका छन् ।)
२. 'सउत्तरचित्त' भनी कामावचर चित्तलाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. २५२.
३. 'अनुत्तरचित्त' भनी रूपावचर र अरूपावचर चित्तलाई भनिएको हो । यी मध्ये पनि रूपावचर चित्तलाई 'सउत्तरचित्त' र अरूपावचर चित्तलाई 'अनुत्तरचित्त' पनि भन्न सकिन्छ भनी पपं. सू. I. पृ. २५२: सतिपट्टानसुत्तावण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
४. 'समाहितचित्त' भनेको अर्पणा (अप्पणा) समाधि र उपचार-समाधिलाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. २५२: सतिपट्टानसुत्ता-वण्णना ।

(यी अर्पणा समाधि र उपचार समाधि भनेका कस्ता हुन भन्ने बारेका वर्णन वि. म. पृ. ९३-९४: पठविकसिणनिद्देशमा उल्लेख भएको छ ।) (हि. वि म. पृ. ११८ भाग-१)

५. 'असमाहितचित्त' भनी माधि उल्लिखित (४) दुवै प्रकारका समाधि-रहित चित्तलाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. २५२.

भए 'विमुक्तचित्त' भनी जान्दछ; अ-विमुक्तचित्त भए 'अ-विमुक्तचित्त' भनी जान्दछ ।

(८) “अनेकविध पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ । जस्तै— एक जन्मका, दुइ जन्मका, तीन जन्मका, चार जन्मका, पाँच जन्मका कुराहरू पनि; दश जन्मका, बीस जन्मका, तीस जन्मका, चालीस जन्मका, पचास जन्मका कुराहरू पनि; शय जन्मका, हजार जन्मका, शयहजार जन्मका कुराहरू पनि; अनेक संवर्त कल्प (=प्रलय), अनेक विवर्त कल्प (=सृष्टि), अनेक संवर्त-विवर्त कल्पका कुराहरू पनि अनुस्मरण गर्छ । जस्तै—‘फलाना ठाउँमा थिएँ—यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार, यस्तो सुख दुःख प्रतिसंवेदी, यति आयु थियो । त्यहाँबाट च्युत भई अमुक स्थानमा उत्पन्न भएँ । त्यहाँ पनि—यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार, यस्तो सुखदुःख प्रतिसंवेदी, यति आयु थियो । त्यहाँबाट पनि च्युत भई यहाँ उत्पन्न भएँ ।’ यसरी आकारसहित, उद्देश्य (=नाम र गोत्र) सहित अनेकविध पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ ।

१. 'विमुक्तचित्त' भनी तदङ्ग-विक्रमभन-विमुक्त चित्तलाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. २५२.
२. 'अविमुक्तचित्त' भनी माथिका दुवै किसिमका विमुक्त चित्त रहित-लाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. २५२: सतिपट्टानसुत्तावण्णना; पटि. म. अ. क. पृ. २४२: चेतोपरियत्राणनिद्देशवण्णना ।

(९) “अलौकिक विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा सत्वहरूलाई देख्छ—
आ-आपना कर्मानुसार नीचता-उच्चता, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा
च्युत हुने र उत्पन्न हुने सत्वहरूलाई देख्दछ, जान्दछ ।

(१०) “आस्रव क्षय गरी अनास्रवी भई, चित्तबिमुक्त, प्रज्ञा-
विमुक्त हुन्छ तथा यसै जीवनमै स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी
उपशान्त भई बिहार गर्छ ।

“ब्राह्मण ! जान्नुहुने, देख्नुहुने वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक्
सम्बुद्धले यीनै दश-प्रसादनीय धर्महरूलाई बताउनु भएको छ ।
जसमा यी दश धर्महरू (= गुणहरू) विद्यमान छन् वहाँलाई अहिले
हामीहरू सत्कार गर्दछौं, गौरव गर्दछौं, मान गर्दछौं र पूजा गर्दछौं;
सत्कार गरी गौरव गरी उपनिश्रय लिई बस्दछौं ।”

तथागतद्वारा वर्णित ध्यान

यस्तो भन्नुहुँदा, मगधमहामात्य वर्षकार ब्राह्मणले उपनन्द
सेनापतिलाई सम्बोधन गरे— “के, वहाँ आदरणीयहरूले सत्कारणीय-
लाई सत्कार गर्नुहुन्छ, गौरवनीयलाई गौरव गर्नुहुन्छ, माननीयलाई
मान गर्नुहुन्छ, पूजनीयलाई पूजा गर्नुहुन्छ ? तपाई सेनापति यस विषयमा
के ठान्नुहुन्छ ?”

“अवश्य पनि वहाँ आदरणीयहरूले सत्कारणीयलाई सत्कार
गर्नुहुन्छ, ...पूजनीयलाई पूजा गर्नुहुन्छ । यदि वहाँ आदरणीयहरूले

त्यस्ताको सत्कार नगर्नुभए, गौरव नगर्नुभए, मान नगर्नुभए, पूजा नगर्नुभए, अनि वहाँ आदरणीयहरूले कसको सत्कार, गौरव, मान, पूजा गरी उपनिश्रय लिई बस्ने ?”

अनि मगधमहामात्य वर्षकार ब्राह्मणले आयुष्मान् आनन्दलाई यस्तो भने —

“अहिले तपाइ आनन्द कहाँ बस्नु भएको छ ?”

“ब्राह्मण ! अहिले म वेणुवनमा बसिरहेको छु ? !”

१. के, वहाँ आयुष्मान् आनन्द वेणुवनमा बसिरहनु भएको कुरो वर्षकार ब्राह्मणलाई थाहाथिएन ? थाहाथियो । वेणुवनमा आरक्षाको प्रबन्ध यिनले नै गराएका थिए । अतः आफूलाई प्रशंसा गराउने इच्छाले ‘अहिले कहाँ बस्नुभएको छ ?’ भनी सोधेका हुन् । किन उनले त्यहाँ आरक्षाको व्यवस्था गराइदिएकाहुन् भने —

एक दिन, महाकात्यायन स्थविर गृद्धकूटपर्वतबाट ओर्लिरहनु भएको वेलामा यिनले वहाँलाई ‘यिनी बाँदर जस्तै छन्’ भनी भनेका थिए । यो कुरा सुनेर भगवान्ले ‘यदि वर्षकारले क्षमा माग्छन् भने ठीक छ, अन्यथा उनी यसै वेणुवनमा लामपुच्छे बाँदर (गोनङ्गुट्टमक्कटो) भई जन्मिनेछन्’ भनी भन्नुभएको थियो । यो कुरा सुनेर ‘श्रमण गौतमको कुरो दुविधा हुन सक्दैन’ भनी ‘पछि म बाँदर भएर जन्मिदा यो वेणुवन गोचरको स्थान हुनेछ’ भन्ने सोची वेणुवनमा नानाविध रूखहरू रोप्लगाई उनले त्यहाँ आरक्षा गराएका थिए । मृत्युपछि उनी बाँदर भएर जन्मे । ‘वर्षकार’ भनी बोलाउँदा उ आएर नजिकमा बस्थ्यो भनी पपं. सू. IV. पृ. ५०-५१: गोपकमोग्ल्लानसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

“भो आनन्द ! के त, वेणुवन रमणीय, निःशब्द, निर्घोष, मनुष्यहरूको वायुमण्डलबाट दूर (= शून्य) तथा रहस्यमय कामगर्नेहरूलाई पाएक पर्ने (= निर्जन) जस्तै तपाइ ध्यानीहरू, ध्यानरतहुनेहरूलाई ध्यानकोनिमित्त अनुकूल छ त ?”

“ब्राह्मण ! तपाइहरू जस्ता आरक्षकहरूद्वारा, गोपकहरूद्वारा आरक्षा गरिएको वेणुवन अवश्य रमणीय पनि, निःशब्द पनि, निर्घोष पनि, मनुष्यहरूको वायुमण्डलबाट दूर तथा रहस्यमय कामगर्नेहरूलाई पाएक पर्ने जस्तै ध्यान गर्नकोनिमित्त पनि अनुकूल नै छ ।”

“भो आनन्द ! अवश्य पनि वेणुवन रमणीय पनि, ... ध्यानीहरू, ध्यानरत हुनेहरूलाई ध्यानकोनिमित्त अनुकूल पनि छ । तपाइहरू ध्यानी पनि ध्यानरत पनि हुनुहुन्छ । भो आनन्द ! एक समय, वहाँ गौतम वैशाली स्थित महावनको कूटागार शालामा बसिरहुनु भएको थियो । भो आनन्द ! अनि म जहाँ महावनको कूटागार-शाला हो, जहाँ वहाँ आदरणीय गौतम हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गएँ । त्यहाँ, वहाँ आदरणीय गौतमले अनेक प्रकारले ध्यानका कुराहरू भन्दै हुनुहुन्थ्यो । वहाँ गौतम ध्यानी पनि हुनुहुन्थ्यो ध्यानरत पनि । वहाँ गौतमले सबै ध्यानहरूको प्रशंसा गर्नुभएको थियो ? ।”

-
१. जब आनन्द स्थविरले परिषद्को अगाडि वर्षाकार ब्राह्मणको प्रशंसा गर्नुभयो तब ब्राह्मणले पनि वहाँको प्रशंसा गर्दै ‘तपाइहरू ध्यानी ध्यानरत पनि हुनुहुन्छ’ भनी सूत्रमा प्रशंसा गरेका हुन् भनी पपं-सू. IV. पृ. ५१: गोपकमोग्गल्लानसुत्तवण्णनाले लेखेको छ ।

“ब्राह्मण ! वहाँ भगवान्‌ले सबै ध्यानहरूलाई प्रशंसा गर्नु-
 भएको छैन^१, न त वहाँ भगवान्‌ले सबैध्यानहरूलाई अ-प्रशंसा नै
 गर्नुभएको छ । ब्राह्मण ! कस्ता ध्यानहरूलाई वहाँ भगवान्‌ले प्रशंसा
 गर्नुभएको छैन भने—ब्राह्मण ! (१) यहाँ कोही (पुरुष) काम-राग
 उत्पन्न भएको चित्तले, काम-रागले घेरिएको चित्तले (कामरागपरेतेन)
 विहार गर्छ; उत्पन्न भएको काम-राग चित्तबाट मुक्तहुने कुरालाई
 (निस्सरणं) यथार्थतः बुझ्दैन; काम-रागकै बीचमा परी ध्यानगर्छ,
 प्रध्यानगर्छ तथा निध्यानगर्छ । (२) व्यापाद उत्पन्न भएको चित्तले,
 व्यापादले घेरिएको चित्तले विहार गर्छ; उत्पन्न भएको व्यापादचित्तबाट
 मुक्त हुने कुरालाई यथार्थतः बुझ्दैन; व्यापादकै बीचमा परी ध्यानगर्छ,
 प्रध्यानगर्छ तथा निध्यानगर्छ । (३) थोनमिद्ध (=शारीरिक र मान-
 सिक आलस्यता) उत्पन्न भएको चित्तले, थोनमिद्धले घेरिएको चित्तले

-
१. यो कुरा सुनेर आयुष्मान् आनन्दले यस्तो सोच्नुभयो—“भगवान्‌ले
 प्रशंसा गर्नुभएका ध्यानहरू पनि छन् प्रशंसा गर्नुनभएका ध्यानहरू
 पनि छन् । किन्तु यी ब्राह्मणले भने भगवान्‌ले सबै ध्यानलाई
 प्रशंसा गर्नुभएको छ भनी गलत भन्दछन् ।” अतः यिनको मुख
 हेरेर अथवा यिनले भिक्षा दिन्छन् भनेर यिनले भनेको गलत
 कुरोलाई नसच्याइकन स्वीकार्न सकिन्न भन्ने सोचेर आयुष्मान्
 आनन्दले सूत्रमा ‘वहाँ भगवान्‌ले सबै ध्यानहरूलाई प्रशंसा गर्नु भएको
 छैन’ भनी भन्नु भएको हो । पपं. सू. IV. पृ. ५१: गोपकमोग्ग-
 ल्लानसुत्तवण्णना ।

विहार गच्छ; उत्पन्न भएको थोनामिद्ध चित्तबाट मुक्त हुने कुरालाई यथार्थतः बुद्देन; थोनामिद्धकै बीचमा परी ध्यानगच्छ, प्रध्यानगच्छ तथा निध्यानगच्छ । (४) उद्धच्चकुक्कुच्च (=शारीरिक र मानसिक चञ्चलता) उत्पन्न भएको चित्तले, उद्धच्चकुक्कुच्चले घेरिएको चित्तले विहार गच्छ; उत्पन्न भएको उद्धच्चकुक्कुच्चबाट मुक्त हुने कुरालाई यथार्थतः बुद्देन; उद्धच्चकुक्कुच्चकै बीचमा परी ध्यानगच्छ, प्रध्यानगच्छ तथा निध्यानगच्छ । (५) विचिकित्सा (=शङ्का सन्देह) उत्पन्न भएको चित्तले, विचिकित्साले घेरिएको चित्तले विहार गच्छ; उत्पन्न भएको विचिकित्सा चित्तबाट मुक्त हुने कुरालाई यथार्थतः बुद्देन; विचिकित्सकै बीचमा परी ध्यानगच्छ, प्रध्यानगच्छ तथा निध्यानगच्छ । ब्राह्मण ! यसप्रकारका ध्यानहरूलाई वहाँ भगवान्‌ले प्रशंसा गर्नुभएको छैन ।

“ब्राह्मण ! कस्ता ध्यानहरूलाई वहाँ भगवान्‌ले प्रशंसा गर्नु-भएको छ भने—(१) ब्राह्मण ! यहाँ भिक्षु, कामबाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई, सवितर्क सविचार युक्त, विवेकजः (=ध्यानजः) प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्तगरी बस्छ । (२) वितर्क विचार-लाई शान्त गरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई एकाग्र गरी, वितर्क-विचार रहित समाधिजः प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ । (३) प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षी भई, स्मृतिवान्, ज्ञानवान् भई—शरीरद्वारा सुखानुभव गच्छ—जसलाई आर्यहरू भन्दछन् ‘उपेक्षवान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने ।’ त्यस्तो तृतीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ । (४) सौमनस्य तथा दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्त गरी, सुख र दुःखलाई त्यागी, दुःख र सुख नभएको, स्मृति-उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान

प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यस्ता ध्यानहरूलाई वहाँ भगवान्‌ले प्रशंसा गर्नुभएको छ ।”

“भो आनन्द ! वहाँ आदरणीय गौतमले निन्दनीय ध्यानलाई निन्दा गर्नुभयो, प्रशंसनीय ध्यानलाई प्रशंसा । हवस् त, भो आनन्द ! अब हामीहरू जान्छौं; हामीहरूका धेरै काम छन्, धेरै गर्नुपर्ने छ ।”

“ब्राह्मण ! जस्तो समय तिमि सम्झ्छौ (उस्तै गर) ।”

अनि, आयुष्मान् आनन्दको भाषणलाई अभिनन्दन गरी, अनुमोदन गरी मगधमहामात्य वर्षकार ब्राह्मण आसनबाट उठी फर्केर गए । मगधमहामात्य वर्षकार ब्राह्मण फर्केर गइसकेपछि गोपक मोगल्लान ब्राह्मणले आयुष्मान् आनन्दलाई यस्तो भने—

“तपाइ आनन्दसँग जुन कुरा मैले सोधेको थिएँ त्यस कुराको उत्तर त तपाइ आनन्दले दिनु भएन^१ ।”

“ब्राह्मण ! मैले तिमिलाई यस्तो भनेको होइन त ‘ब्राह्मण ! छैन । ती सबैकासबै धर्महरूका आकारहरूले, सबैकासबै अङ्गहरूले युक्त

१. वर्षकार ब्राह्मणले सोधेका प्रश्नहरूको एक एक गरी उत्तरदिएको देखेर गोपक मौद्गल्यायन ब्राह्मणको मनमा ‘भैरो प्रश्नको उत्तर भने छेस्को मात्र दिए, वर्षकारको प्रश्नको उत्तर भने यति लामो दिए’ भन्ने जस्तो ईर्ष्या लागेर उनले पुनः ‘जुन कुरा मैले सोधेको थिएँ त्यसको उत्तर तपाइ आनन्दले दिनु भएन’ भनी भनेका हुन् भनी पपं. सू. IV. पृ. ५१: गोपकमोगल्लानसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

हुने कुनै एक भिक्षु (हामीहरूमा) छैन—जुन धर्महरूले युक्त भएर
 वहाँ भगवान्, अरहन्त सम्यक् सम्बुद्ध हुनुभएको थियो । ब्राह्मण !
 वहाँ भगवान् अनुत्पन्न मार्गको उत्पादक हुनुहुन्छ, अज्ञात बाटोलाई
 ज्ञात गराइदिने हुनुहुन्छ, नबताइएको बाटोलाई बताइदिने हुनुहुन्छ,
 वहाँ भगवान् मार्गज्ञ, मार्गविद् तथा मार्ग-कोविद् हुनुहुन्छ ।
 पछि सम्मिलित भएका (हामी) श्रावकहरू सोही मार्गमा अनुगमन
 गर्नेभई अहिले (हामीहरू) विहार गर्दछौं ।”

८. घोटमुख ब्राह्मण

प रि च य

घोटमुख ब्राह्मण कहाँका हुन् भन्ने कुरा पालिसाहित्यमा स्पष्ट-रूपमा कतै उल्लेख भएको नपाइएता पनि अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा “...अङ्ग राजाले दिनदिनै दिने नित्यभिक्षा...” भन्ने वाक्यमाथि विचार गर्दा सम्भवत यिनी अङ्गदेश बासी हुनुपर्छ^१ ।

घोटमुख ब्राह्मणले पढेको शास्त्र वा शिल्पमा आमा-बाबुहरूलाई मारेर भए पनि आफ्नै उन्नति गर्नुपर्छ भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ भनी पपञ्चसूदनीले^२ उल्लेख गरेको छ । यो शास्त्र वा शिल्प पढेकाहरूमध्ये यी घोटमुख ब्राह्मण एकजना बाहेक कुनै पनि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भएका छैनन् । यी घोटमुख ब्राह्मण चाहिँ उदेन महास्थविरको सत्संगतले गर्दा वहाँको सल्लाह अनुसार पाटलिपुत्रमा

---

१. डा. मललसेकरले आफ्नो D. P. P. I. पृ. ८२७ मा सम्भवत पाटलिपुत्रका हुनुपर्छ भनी उल्लेख गरेका छन् ।

२. III. पृ. २८४: घोटमुखसुत्तवण्णना ।

भिक्षु सङ्घकोनिमित्त उपस्थानशाला बनाई अनेक दानशीलादि कुशलकर्म-
हरू गरेका प्रभावद्वारा मृत्यु भएपछि स्वर्गलोकमा उत्पन्न भएको कुरो
पपञ्चसूदनीले^१ उल्लेख गरेको छ ।

उदेन महास्थविरको पालामा बुद्ध समयको मगध राजधानी
राजगृह, पाटलिपुत्रमा सरिसकेको अनुमान भेसज्जखन्धकं, महावग्गो
(पृ. २४२), पाटलिगामवत्थुमा उल्लेख भएका कुराहरूबाट स्पष्ट बुझ्न
सकिन्छ । त्यसैले उदेन महास्थविरले भिक्षु सङ्घकोनिमित्त उपस्थान-
शाला पाटलिपुत्रमा बनाउन लगाउनु भएको हो ।

अरू कुराहरू, मूल सूत्रका सम्बन्धित ठाउँहरूमा अट्टकथा अनुसार
उल्लेख गरेका पादटिप्पणीहरूबाट प्रष्ट हुने छन् ।

×

×

×

Dhamma.Digital

१. III. पृ. २८४-८५: घोटमुखसुत्तवण्णना ।

मूल सूत्र —

१-आयुष्मान् उदेनको धर्मोपदेश

यस्तो मैले सुनें ? ।

एक समय आयुष्मान् उदेन वाराणशीको खेमीय आम्र-वनमा बस्दै हुनुहुन्थ्यो । त्यस समय घोटमुख ब्राह्मण कुनै कामले वाराणशीमा आइपुगेका थिए । अनि घोटमुख ब्राह्मण टर्हलदे टर्हलदे जहाँ खेमीय आम्रवन हो त्यहाँ पुगे । त्यसबखत आयुष्मान् उदेन खुला ठाउँमा चक्रमण गर्दै हुनुहुन्थ्यो । अनि घोटमुख ब्राह्मण जहाँ आयुष्मान् उदेन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् उदेन-सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि आयुष्मान् उदेन सँगसँगै चक्रमण गर्दै यस्तो भने—

“आश्रय हो श्रमण ! यहाँ मलाई यस्तो लाग्छ कि ‘धार्मिक प्रव्रज्या छैन ।’ त्यो हो, तपाइ जस्ता आदरणीयहरूलाई देख्न नपाएकाले अथवा जो धर्म हो त्यसलाई देख्न नपाएकाले ।”

यस्तो भन्दा, आयुष्मान् उदेन चंक्रमण^१ (पेटी) बाट ओल्हीं विहारमा गई बिच्छ्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो । घोटमुख ब्राह्मण पनि चंक्रमण (पेटी) बाट ओल्हेर विहारभित्र पसी एक छेउमा उभिइरहे । एक छेउमा उभिइरहेका घोटमुख ब्राह्मणलाई आयुष्मान् उदेनले यस्तो भन्नुभयो—

“ब्राह्मण ! आसनहरू विदचमान छन् । यदि चाहन्छौ भने यस ।”

“तपाइ उदेनबाट यसै कुराको प्रतीक्षा गरेर म नबसेको हुँ । म जस्तो (पुरुष) कसरी विना निमन्त्रण (=आज्ञा) ले आसनमा बस्न ।”

त्यसपछि घोटमुख ब्राह्मण एक होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका घोटमुख ब्राह्मणले आयुष्मान् उदेनलाई यस्तो भने—

“आश्चर्य हो श्रमण ! यहाँ मलाई यस्तो लाग्छ कि ‘धार्मिक

-
१. चंक्रमण गर्नकोनिमित्त अनुकूल ठाउँमा एक लामो पेटी बनाइएको हुन्छ । त्यसैले सूत्रमा ‘चंक्रमणबाट ओल्हीं’ भनी उल्लेख गरेको हो । आजकल पनि ठूला ठूला विहारहरूमा यस्ता चंक्रमण-पेटीहरू बनाइ राखेका छन् ।

प्रब्रज्या छैन ।’ त्यो हो तपाइ जस्ता आदरणीयहरूलाई देख्न नपाएकोले अथवा जो धर्म हो त्यसलाई देख्न नपाएकोले ? ।”

“ब्राह्मण ! यदि मेरो कुरालाई स्वीकार गर्न योग्य छ भन्ने लागेमा स्वीकार गर, खण्डन गर्न योग्य छ भन्ने लागेमा खण्डन पनि गर, मेरो कुराको अर्थ बुझ्दैनौं भने—‘भो उदेन ! यो कस्तो हो, यसको के अर्थ हो’ भनी मसँगै उत्तरोत्तर सोध । यसरी यहाँ हामीहरूका बीच कथासंलाप (= कुराकानी) हुनेछ ।”

“स्वीकार गर्न योग्य सम्झेमा तपाइ उदेनको कुरालाई स्वीकार पनि गर्नेछु, खण्डन गर्न योग्य सम्झेमा खण्डन पनि गर्नेछु, तपाइ उदेनले भन्नुहुने जुन कुराको अर्थ मैले बुझ्ने छैन त्यसबारेमा म तपाइ उदेनसँगै ‘यो कस्तो हो, यसको अर्थ के हो’ भनी सोध्ने पनि छु । यसरी नै यहाँ हामीहरूका बीच कथासंलाप हुनेछ ।”

चार प्रकारका पुद्गलहरू

(क) “ब्राह्मण ! यो लोकमा चार थरीका पुद्गलहरू विदधमान छन् । कुन चार भने ?

१. भनाइको तात्पर्य—तपाइहरू जस्ता श्रमणहरूलाई देख्न नपाएकोले मेरो मनमा ‘धार्मिक प्रब्रज्या छैन’ भन्ने लाग्छ भनी भनिएको हो । चोटमुख ब्राह्मणको मनमा धार्मिक प्रवृत्तिको प्रब्रज्या छैन भन्ने लागेको थियो । कस्तालाई धार्मिक भनिएको हो भन्ने कुरा अगाडिका कुराहरूबाट स्पष्ट हुनेछन् ।

(१) ब्राह्मण ! यहाँ, एकथरी पुद्गल आफूलाई ताप दिने (=दुःख कष्ट पीडा दिने) हुन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ । (२) ब्राह्मण ! यहाँ, अर्को थरी पुद्गल अर्कालाई ताप दिने हुन्छ र अर्कालाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ । (३) ब्राह्मण ! यहाँ, अर्को थरी पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिने हुन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ; अर्कालाई पनि ताप दिने हुन्छ र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ । (४) ब्राह्मण ! यहाँ, अर्को थरी पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिने हुन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ; अर्कालाई पनि ताप दिने हुन्छ र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ । अनि सो (पुरुष) आफूलाई पनि ताप नदिई, अर्कालाई पनि ताप नदिई—यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा दूर गरी, निर्वृत्त भई, शीतल (=अभ्यन्तर संताप नभएको) भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी, श्रेष्ठ भई विहार गर्छ । ब्राह्मण ! यी चारथरी पुद्गलहरूमध्येमा कुन पुद्गलले तिम्रो चित्तलाई प्रसन्न पार्छ ?”

(ख) “(१) भो उदेन ! जो त्यो पुद्गल आफूलाई ताप

-
१. यी चार प्रकारका पुद्गलहरूका बारेमा स्वयं बुद्धले पनि कन्दर परिव्राजकलाई बताउनु भएका कुरा म. नि. II. पृ. ५: कन्दर-सुत्तमा उल्लेख भएको छ । त्यस्तैगरी यी चार प्रकारका पुद्गलहरूका कुरा अं. नि-४, पृ. २१९: अस्तन्तपसुत्तमा पनि उल्लेख भएको छ ।

दिने र आफूलाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ—यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई प्रसन्न पार्दैन; (२) भो उदेन ! जो त्यो पुद्गल अर्काँलाई ताप दिने र अर्काँलाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ—यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई प्रसन्न पार्दैन; (३) भो उदेन ! जो त्यो पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ तथा अर्काँलाई पनि ताप दिने र अर्काँलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ—यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई प्रसन्न पार्दैन; (४) भो उदेन ! जो त्यो पुद्गल आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ तथा अर्काँलाई पनि ताप नदिने र अर्काँलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ; जो त्यो आफूलाई पनि ताप नदिने, अर्काँलाई पनि ताप नदिने—यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा दूर गरी निवृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभवगरी, श्रेष्ठ भई विहार गर्छ—यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई प्रसन्न पार्छ ।”

(ग) “ब्राह्मण ! किन ती अर्काँ तीन पुद्गलहरूले तिच्छो चित्तलाई प्रसन्न नपारेको त ?”

“(१) भो उदेन ! जो पुद्गल आफूलाई ताप दिन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ—उसले आफ्नो सुखको कामना गरी, दुःखलाई घृणा गरी, आफूलाई आतप्त पार्छ, परितप्त पार्छ; त्यसैले यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई प्रसन्न पार्दैन । (२) भो उदेन ! जो पुद्गल अर्काँलाई ताप दिन्छ र अर्काँलाई ताप दिने

काममा लागेको हुन्छ—उसले आफ्नो सुखको कामना गरी, दुःखलाई घृणा गरी, अर्कालाई आतप्त पाछ, परितप्त पाछ; त्यसैले यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई प्रसन्न पादैन । (३) भो उदेन ! जो पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ; अर्कालाई पनि ताप दिन्छ र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ—उसले आफ्नो सुखको कामना गरी, दुःखलाई घृणा गरी, आफूलाई पनि अर्कालाई पनि आतप्त पाछ, परितप्त पाछ; त्यसैले यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई प्रसन्न पादैन । (४) भो उदेन ! जो पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ; अर्कालाई पनि ताप दिन्छ र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ—त्यो आफूलाई पनि ताप नदिने, अर्कालाई पनि ताप नदिने यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा दूर गरी, निर्वृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभवगरी, श्रेष्ठ भई विहार गर्छ—उसले आफ्नो सुख कामना गरी, दुःखलाई घृणा गरी न आफूलाई, न अर्कालाई आतप्त पाछ, न त परितप्त पाछ; त्यसैले यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई प्रसन्न पाछ ।”

दुइप्रकारका परिषद्

- (क) “ब्राह्मण ! दुइप्रकारका परिषद् छन् । कुन दुइ ?
 (१) ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै परिषद् (= मण्डल) मणिकुण्डलहरूमा रक्त अनुरक्त हुन्छ, पुत्र-भार्याको खोजिगर्छ, दाश-दाशीको खोजिगर्छ,

घर-खेतको खोजिगर्छ, सुन-चाँदीको खोजिगर्छ । (२) ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै परिषद् मणिकुण्डलहरूमा रक्त अनुरक्त नभई पुत्र-भार्यालाई छाडी, दाश-दाशीलाई छाडी, घर-खेतलाई छाडी, सुन-चाँदीलाई छाडी घरबाट निस्की अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छ । ब्राह्मण ! सो त्यो पुद्गल, न आफूलाई तापदिन्छ, न आफूलाई ताप दिने काममा लाग्छ; न अर्कालाई ताप दिन्छ, न अर्कालाई ताप दिने काममा लाग्छ—उ आफूलाई पनि ताप नदिई, अर्कालाई पनि ताप नदिई यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा दूर गर्छ, निवृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभवगरी श्रेष्ठ भई विहार गर्छ ।

(ख) “ब्राह्मण ! यहाँ, जो यो परिषद् मणिकुण्डलहरूमा रक्त अनुरक्त हुन्छ, पुत्र-भार्याको खोजिगर्छ, दाश-दाशीको खोजिगर्छ, घर-खेतको खोजिगर्छ; जो यो परिषद् मणिकुण्डलहरूमा रक्त अनुरक्त नभई पुत्र-भार्यालाई छाडी, दाश-दाशीलाई छाडी, घर-खेतलाई छाडी, सुन-चाँदीलाई छाडी घरबाट निस्की अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छ—यी (दुइ परिषद्) मध्येमा कुनचाहिं पुद्गललाई? कुनचाहिं परिषद्मा तिम्रो अधिक देख्दछौ त ?”

१. यहाँ ‘कुन चाहिं पुद्गल’ भन्नाले माथि पृ. २१० को (क) मा लेखिएका चारथरीका पुद्गलहरूमध्येमा कुनचाहिं भनी भनिएको हो । ‘कुनचाहिं परिषद्मा’ भन्नाले दुइप्रकारका परिषद्हरूमध्ये कुनचाहिं परिषद्मा भनी भनिएको हो ।

उदेन स्थविरले यो प्रश्न किन सोध्नु भएको हो भने—

(ग) “भो उदेन ! जो यो पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिन्न र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्न; अर्कालाई पनि ताप दिन्न र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्न—त्यो आफूलाई पनि ताप नदिने, अर्कालाई पनि ताप नदिने—यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा दूर गरी, निर्वृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष मुखानुभवगरी, श्रेष्ठ भई विहार गर्छ—यो पुद्गललाई—त्यो मणिकुण्डलहरूमा रक्त अनुरक्त नभई पुत्र-भार्यालाई छाडी, दाश-दाशीलाई छाडी, ... अनगारिय भई प्रव्रजित हुने परिषद्मा म अधिक देख्दछु ।”

(घ) “ब्राह्मण ! भरखरै मात्र तिमिले यस्तो भनेकाथियौ कि—‘आश्चर्य हो श्रमण ! यहाँ मलाई यस्तो लाग्छ कि धार्मिक प्रव्रज्या छैन । त्यो हो तपाइ जस्ता आदरणीयहरूलाई देख्न नपाएकोले अथवा जो धर्म हो त्यसलाई देख्न नपाएकोले’ ।”

(ङ) “भो उदेन ! साँच्चै नै मैले सदोष कुरा गरेकोथिएँ । अब मलाई लाग्छ कि—‘धार्मिक प्रव्रज्या छ’ ।’ अब तपाइ उदेनले

यसरी सोधदा घोटमुख ब्राह्मणले आफ्नै मुखले चार पुद्गलहरूमध्ये जो आफूलाई पनि अर्कालाई पनि ताप नदिने पुद्गल हो सो पुद्गल त्यागी हुने परिषद्मा अधिक देख्दछु भनी जानेमा भन्नेछन् भनी सोचेर भन्नुभएको हो । यसरी उनकै मुखबाट पर्यायरूपले धार्मिक प्रव्रज्या पनि छ भनेको हुनेछ । पपं. सू. III. पृ. २८४: घोटमुखसुत्तवण्णना ।

१. घोटमुख ब्राह्मणको मुखबाट यति कुरा भनाउने विचार गरी उदेन स्थविर चक्रमण पेटीबाट ओल्हीँ विहार भित्र जानु भएको थियो भनी पपं. सू. III. पृ. २८४ घोटमुखसुत्तवण्णनाले लेखेको छ ।

यस्तो स्वीकार गर्नुहोस् । तपाइ उदेनले जुन चारप्रकारका पुद्गलहरू सम्बन्धी विस्तार नगरी संक्षेपरूपमा मलाई बताउनु भयो— कृपया तपाइ उदेनले ती चारप्रकारका पुद्गलहरूका बारेमा अनुकम्पा राखी विस्तारपूर्वक कुरा विभाजन गरी बताउनु भए बेश हुने थियो ।”

“ब्राह्मण ! त्यसोभए राम्ररी सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, भो” भनी घोटमुख ब्राह्मणले आयुष्मान् उदेनलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि आयुष्मान् उदेनले यस्तो भन्नुभयो—

आफूलाई ताप दिने पुद्गल

(१) “ब्राह्मण ! कुनचाहिं हो त, आफूलाई ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ? ब्राह्मण ! यहाँ कुनै पुद्गल, (↔ नाङ्गो साधु) हुन्छ— जो मुक्ताचार^१, हात चाटेर खाने^२

१. दिशा-पिसाप गर्दा सामाजिक रीति-रिवाजलाई वास्ता नराखी उठेर नै दिशा-पिसाप गर्ने र त्यसरी गरेको दिशा-पिसापलाई स्वयं खाने र पिसाप पनि पिउनेलाई ‘मुक्ताचार’ भनिएको हो । पपं. सू.

II. पृ. ३६: महासीहनादसुत्तवण्णना ।

२. केवल हात चाटेर मात्र खाने होइन बल्कि दिशा गरेर आफ्नै हातलाई एक काठको टुक्रा सम्झी हातैले दिशा पुछ्ने समेतलाई यहाँ ‘हातले चाटेर खाने’ भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. ३६: महासीहनादसुत्तवण्णना ।

(हत्थापलेखनो), बोलाएर दिएको भिक्षा नलिने (न एहि-भदन्तिको), पर्खनुहोस् भनी दिएको भिक्षा नलिने (न तिट्ठभदन्तिको), आफ्नोनिमित्त ल्याएको भिक्षा नलिने (नाभिहटं), आफ्नोनिमित्त बनाइएको भिक्षा नलिने (न उद्दिस्सकतं), निम्तो पनि स्वीकार नगर्ने (न निमन्तनं सादियति) हुन्छ ।

“उसले ध्याम्पा (कुम्भी) बाट दिएको (भिक्षा) लिंदैन, डालो-बाट दिएको लिंदैन, ग्यालबाट (एलकमन्तरं) दिएको लिंदैन, (ग्यालका) दण्डीहरूको बीचबाट (दण्डमन्तरं) दिएको लिंदैन, मुसलको बीचबाट दिएको लिंदैन, खाएर बसेका दुइजनाहरूमध्येले दिएको लिंदैन, गर्भणीले दिएको लिंदैन, दूध पियाउँदै रहेकीले दिएको लिंदैन, पुरुषकहाँ जानेको हातबाट लिंदैन, कुकुरलाई भनी लगिरहेकीको हातबाट लिंदैन, फिंगा बसेको खाना लिंदैन, माछा र मासु लिंदैन, सुरा, मेरय, सर्वत (थुसोदकं) पनि लिंदैन ।

“उ एकै घरमा भिक्षा लिन्छ वा एकै गाँस मात्र खान्छ, दुइ घरमा भिक्षा लिन्छ वा दुइ गाँस मात्र खान्छ, सात घरमा भिक्षा लिन्छ वा सात गाँस मात्र खान्छ; एक दाडुको खानाले मात्र यापन गर्छ, दुइ दाडुको खानाले मात्र यापन गर्छ, ...सात दाडुको खानाले मात्र यापन गर्छ; दिनको एकपल्ट मात्र खान्छ, दुइदिनको एकपल्ट मात्र खान्छ, ...सातदिनको एकपल्ट मात्र खान्छ । यसरी आलोपालो गरी आधा महीनाको एकपल्ट मात्र खाएर पनि विहार गर्छ ।

“उ शाग खाने वा चामल खाने हुन्छ, नीवर (= जङ्गलमा स्वयं उब्जेका धान्यवर्ग) खाने वा ददुल्ल (= सार्कीले काटेर फ्याकि-

राखेका छालाका टुक्राहरू) खाने हुन्छ, फ्याऊ खाने वा कनिका खाने हुन्छ, डढेको भात खाने वा पीना खाने हुन्छ, घाँस खाने वा गोबर खाने हुन्छ, वनमूल फल खाने वा खसेको फल खाने भई यापन गर्छ ।

“उ सनको वस्त्र पनि लगाउँछ, मिसिएको कपडाको वस्त्र पनि लगाउँछ, मसानमा छाडेका कपडाहरू पनि लगाउँछ, भुइमा पयाकि-राखेका कपडाहरू पनि लगाउँछ, बोक्राको (तिरीटानि) वस्त्र पनि लगाउँछ, बोकाको छाला पनि लगाउँछ, मृगछाला पनि लगाउँछ, कुशचीर (= कुशवस्त्र) पनि लगाउँछ, वल्कल पनि लगाउँछ, फलेकको वस्त्र पनि लगाउँछ, केश (= मानिसको केश) को कम्बल (केसकम्बल) पनि लगाउँछ, रौं (= घोडाको पुच्छरको रौं) को कम्बल (वाल कम्बल) पनि लगाउँछ, लाटोकोसेरोको प्वाँखको वस्त्र पनि लगाउँछ ।

“उ केश दाही लुछ्याउने हुन्छ, केश दाही लुछ्याउने काममा लागेको हुन्छ, आसन प्रतिक्षेप गरी उभिइरहने पनि हुन्छ, टुक्रुक्क बस्ने पनि हुन्छ, टुक्रुक्क बस्ने काममा लागेको हुन्छ, काँडाहरूमा पनि सुत्छ, काँडाहरूमा सुत्ने काममा लागेको हुन्छ; दिनको तीनबार (= बिहान, दिउँसो, संध्या) पानीमा (पोखरी वा नदीमा) अवरोहण गर्ने काममा लागेको हुन्छ (पाप पखाल्नकोनिमित्त)— यसरी अनेक प्रकारले शरीरलाई आतप्त परितप्त पार्ने काममा लागेर विहार गर्छ ? ।

-
१. आफू बोधिसत्व छँदा बुद्धले पनि यस्ता चर्या गरिसक्नु भएका कुरा स्वयं बुद्धले मज्झिमनिकायको (I. पृ. १०९) महासीहनाद-सुत्तमा उल्लेख गर्नुभएको छ ।

“ब्राह्मण ! यसैलाई भन्दछन्—आफूलाई ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ।

अर्कालाई ताप दिने पुद्गल

(२) “ब्राह्मण ! कुनचाहिं हो त, अर्कालाई ताप दिने र अर्कालाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ? ब्राह्मण ! यहाँ कुनै पुद्गल, भेडा मान्ने हुन्छ, सुगुर मान्ने हुन्छ, पक्षी मान्ने हुन्छ, मृग मान्ने हुन्छ, रौद्र हुन्छ, माछा मान्ने हुन्छ, चोर हुन्छ, चोर मान्ने हुन्छ, गाई मान्ने हुन्छ र फ्यालखानामा पाले बस्ने हुन्छ—यसबाहेक जे जे क्रूर कामहरू हुन्—ती ती काम गर्ने हुन्छ ।

“ब्राह्मण ! यसैलाई भन्दछन्—अर्कालाई ताप दिने र अर्कालाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ।

आफूलाई र अर्कालाई ताप दिने पुद्गल

(३) “ब्राह्मण ! कुनचाहिं हो त, आफूलाई पनि ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने; अर्कालाई पनि ताप दिने र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने पुद्गल ? ब्राह्मण ! यहाँ कुनै पुद्गल, मूर्धाभिषिक्त राजा हुन्छ वा क्षत्री अथवा ब्राह्मण महाशाल । उसले नगरको पूर्वतिर संस्थागार (=यज्ञशाला) बनाउँछ ।

अनि उ केश दाह्री क्षौर गरी खुर समेत भएको बोकाको छाला (खराजिनं) लगाई, शरीरमा घिउतेल लगाई, मृगको सिङ्गले पीठचुमा कन्याउन लगाई, महिषी (=पटरानी) र ब्राह्मण पुरोहितका साथ नयाँ संस्थागारमा भित्रिन्छ । उ त्यहाँ गोबरले लिपेको, वज्रघान नलगाएको झुइमा सुन्छ । समानरूपको बाछ्या हुने गाईको जुन एक स्तनमा दूध हुन्छ त्यसबाट राजाले यापन गर्छ, जुन दोश्रो स्तनमा दूध हुन्छ त्यसबाट महिषीले यापन गर्छ, जुन तेश्रो स्तनमा दूध हुन्छ त्यसबाट ब्राह्मण पुरोहितले यापन गर्छ, जुन चौथो स्तनमा दूध हुन्छ त्यसले आगोमा हवन गर्छ र बाँकीबाट बाछ्याले यापन गर्छ । अनि उसले यस्तो भन्दछ—‘यज्ञको लागि यति साँढेहरू काटियुन्, यति बाछ्याहरू काटियुन्, यति बाछीहरू काटियुन्, यति बोकाहरू काटियुन् यति, भेडाहरू काटियुन्, यति घोडाहरू काटियुन्; मौलोको लागि यति रूखहरू काटियुन्, बिच्छाउनाको लागि यति कुशहरू काटियुन् ।’ यसको अलावा जो त्यहाँ दाश-दाशी, कामदारहरू हुन्छन्—तिनीहरू दण्डतर्जित भई, भयतर्जित भई आंखामा आंसु राखी गर्नुपर्ने कामकाज गर्छन् ।

“ब्राह्मण ! यसैलाई भन्दछन्—आफूलाई पनि ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने; अर्कालाई पनि ताप दिने र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने पुद्गल ।

आफूलाई र अर्कालाई ताप नदिने पुद्गल

(४) “ब्राह्मण ! कुनचाहि हो त, आफूलाई पनि ताप

नदिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने; अर्कालाई पनि ताप नदिने र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने—जो आफूलाई पनि ताप नदिई, अर्कालाई पनि ताप नदिई यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा दूर गरी, निर्वृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई विहार गर्ने पुद्गल ?

तथागत उत्पन्न—“ब्राह्मण ! यहाँ, तथागत अरहन्त, सम्यक् सम्बुद्ध, विदद्याचरण^१, सम्पन्न, सुगत (= असल मार्गमा लागेका), लोकविद्, अनुत्तर (= अनुपम), पुरुषदम्य सारथी (= दमनीय पुरुषहरू लाई दमन गर्नकोनिमित्त सारथी समान भएका), देवमनुष्यका शास्ता (= गुरु), बुद्ध भगवान् यस लोकमा उत्पन्न हुनुहुन्छ । वहाँले देव-मार-ब्रह्मसहित लोकलाई^२, श्रमण-ब्राह्मण सहित प्रजालाई^३, देव-

१. 'विदद्याचरण' भनेको कस्तो हो भन्ने बारेमा लेखकको बु. ब्रा. भा-१, पृ. ३०० मा हेर्नु ।

२. यहाँ 'देव-मार-ब्रह्म सहित लोकलाई' भन्नाको मतलब यसरी बुझ्नु-पछि - 'देव' भन्नाले छ कामावचर देवलोक मध्ये पाँच कामावचर देवलोकलाई लिइएको हो । 'मार' शब्दले छैटौँ कामावचर देवलोकलाई र 'ब्रह्म' शब्दले ब्रह्मकायिकादि ब्रह्मलोकलाई लिइएको हो भनी मनो. र. पू. I. पृ. ४०८: वेनागपुरसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ, तिकनिपातवण्णना ।

३. यहाँ 'श्रमण-ब्राह्मण सहित प्रजा' भन्नाको मतलब यसरी बुझ्नुपछि

मनुष्यसहित लोकलाई^१, स्वयं अभिज्ञाद्वारा (अभिञ्जाति अभिञ्जाय^२) साक्षात्कार गर्नुभएको धर्मोपदेश सुनाउनु हुन्छ । वहाँले आदिकल्याण,

—‘श्रमण-ब्राह्मण’ भन्नाले बुद्ध धर्मबाट भिन्न सम्प्रदायका श्रमण ब्राह्मणहरूलाई र बुद्ध धर्मानुसार ‘पापलाई समन गर्ने’ ‘श्रमणलाई’ श्रमण र पापलाई बघाइदिने ‘ब्राह्मणलाई’ ब्राह्मण भनी भनिएको हो । अर्थात् क्लेशहरू नभएका श्रमण-ब्राह्मणलाई ‘श्रमण-ब्राह्मण’ भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ४०८: वेनागपुरसुत्तवण्णना, तिकनिपातवण्णना ।

‘प्रजा’ भन्नाले सत्त्वलोकलाई भनिएको हो भनी उहीं उल्लेख गरेको छ ।

१. ‘देव-मनुष्य सहित’ भन्नाको मतलब यसरी बुझ्नुपर्छ—यहाँ ‘देव’ भनी राजालाई भनिएको हो । बुद्धधर्मले राजालाई ‘सम्मतिदेव’ भन्दछ । ‘मनुष्य’ भनी मनुष्यलाई नै भनिएको हो । ‘लोक’ भन्नाले उपरोक्त सबैलोकलाई भनिएको हो ।

‘देव, मार, ब्रह्मा’ भन्ने यी तीन पदहरूद्वारा आकाशलोक र सत्त्वलोकलाई देखाइएको छ; ‘श्रमण, ब्राह्मण प्रजा सहित र देवमनुष्य सहित’ भन्ने पदद्वारा सत्त्वलोकलाई देखाइएको छ भनी मनोरथपूरणीले उल्लेख गरेको छ ।

अर्को प्रकारले—

‘देवलोकसहित’ भन्नाले अरूपावचर लोकलाई भित्र्याइ-
एको छ; ‘मारसहित’ भन्नाले छ कामावचर देवलोकलाई ग्रहण
गरिएको छ; ‘ब्रह्मसहित’ भन्नाले रूपावचर ब्रह्मलोकलाई लिइएको
छ; ‘श्रमण ब्राह्मण प्रजा सहित’ भन्नाले चारपरिषद्लाई र ‘देव
मनुष्य सहित’ भन्नाले सम्मतिदेव सहित मनुष्यहरूलाई लिइएको
छ । बाँकी सबै सत्त्वलोक हुन् । मनो. र. पू. I. पृ. ४०८: तिकनि-
पातवण्णना ।

पुरानाहरूले यसो भन्दछन्—

‘देवसहित’ भन्नाले मार सहित अरू बाँकी लोक, ‘ब्रह्म-
सहित’ भन्नाले ब्रह्मसहित अरू बाँकी लोकलाई भनिएको हो ।
यसरी यस सूत्रमा भनिएका सबैकासबैलाई तीनलोक भित्र राखि-
एको छ । मनो. र. पू. I. पृ. ४०८: तिकनिपातवण्णना,
वेनागपुरसुत्त ।

२. अं. अ. क. I. पृ. ४०८.

मध्यकल्याण, पर्यवशानकल्याण हुने^१ धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ; अर्थयुक्त^२ व्यञ्जनयुक्त^३, सबै परिपूर्ण भएको, परिशुद्ध^४ भएको ब्रह्मचर्य^५ प्रकाश पार्नुहुन्छ ।

१. वहाँ भगवान्ले सत्त्वहरू प्रति करुणाको कारणले गर्दा आफ्नो प्रत्यक्ष विमुक्तिसुख ध्यानलाई छाडेर भए पनि धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । चाहे त्यो उपदेश थोरै होस्, चाहे धेरै होस् । सबै उपदेशको शुरुवातको कुरामा सुन्दर, कल्याण तथा निर्दोषपूर्ण कारणहरू भरिएका हुन्छन् । जुनसुकै उपदेशमा पनि वहाँले शुरुमा शीलका कुरा, बीचमा समाधिका कुरा तथा अन्त्यमा प्रज्ञाका कुरा गर्नुहुन्छ । अथवा शुरुमा शीलसमाधिका कुरा, मध्यमा आर्यमार्गका कुरा र अवशानमा निर्वाणका कुरा गर्नुहुन्छ । आदिकल्याण भन्नाले शील, मध्यकल्याण भन्नाले समाधि तथा पर्यवशानकल्याण भन्नाले प्रज्ञालाई भनिएको हो । अथवा आदि भन्नाले शील समाधि विषयना, मध्य भन्नाले आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग तथा अवशान भन्नाले निर्वाणलाई सँगालेको हुन्छ भनी मनो. र. पू. ले उल्लेख गरेको छ ।

दोषरहित, राम्रो, कल्याणकारी वचन भएकोले 'कल्याण' भनिएको हो । योभन्दा विस्तर अर्थ बुझ्न चाहनेले अं. अ. क. I. पृ. ४०८: तिकनिपातवण्णना, वेनागपुरसुत्तवण्णनामा हेर्नु ।

२-२. जसको उपदेश—यागु, भात, स्त्री-पुरुष सम्बन्धी वर्णना हुन्छ त्यस्तो उपदेशलाई अर्थयुक्त भनिदैन । अर्थात् सात्थं = सार्थक भनिदैन । भगवान्ले चाहिँ त्यस्ता प्रकारका कुरालाई पन्छ्याई चतुसतिपट्टान

आदि गुणयुक्त कुराहरूमा निश्चित भएको उपदेश गर्नुहुन्छ । त्यसैले यस्ता कुरालाई सार्थक = अर्थयुक्त भनिएको हो ।

जसको उपदेश अथवा भाषणमा एकै व्यञ्जनहरूले मात्र युक्त अथवा निरोष्ठ व्यञ्जनहरूले मात्र युक्त अथवा स्पष्ट बिन्दु (= अनुस्वार) को मात्र उच्चारण भएको **दमितल, किरात, यवन, म्लेच्छ** भाषाहरूमा जस्तै परिपूर्ण व्यञ्जनहरू नभएकोलाई 'अव्यञ्जन' भन्दछन् । त्यस्तो नभई ह्रस्व, दीर्घ, बिन्दु, हलन्त, गुरु, लघु, सन्धि आदिले राम्रो व्यवस्थित भएको भाषण अथवा उपदेशलाई 'स-व्यञ्जन' भनिन्छ । भगवान्ले चाहिँ यी दश अङ्गले युक्त भाषण गर्नुहुन्छ । त्यसैले 'सव्यञ्जन' = व्यञ्जन युक्त भनिएको हो ।

“सिथिल धनितञ्च दीघरस्सं,
लहुकगरुक्ञ्च निग्गहीतं ।
सम्बन्धं ववत्थितं विमुत्तं,
दसधा व्यञ्जन बुद्धियाप्पभेदो'ति ॥”

यी भनिएका दशव्यञ्जनहरूलाई मलिन नपारी, परिपूर्ण व्यञ्जन गरी धर्मदेशना गर्ने भएको हुनाले 'व्यञ्जनयुक्त' भनिएको हो । मनो. र. पृ. I. पृ. ४०९: तिकनिपातवण्णना, वेनागपुरसुत्त-वण्णना ।

३. उपक्लेश रहितलाई 'परिशुद्ध' भनिएको हो । लाभसत्कार आदि पाउने इच्छा गरी जसले धर्मोपदेश गर्छ—त्यस्तो धर्मोपदेशलाई अपरिशुद्ध उपदेश भनिन्छ । भगवान्‌ले चाहिँ कुनै हालतमा पनि त्यस्तो आशा राखी उपदेश गर्नुहुन्न । बल्कि लोकामिष रहित चित्तले, हितैषी भावनाले, मैत्री भावनाले, मृदुहृदयले, तथा बुझाइदिने करुणा-विचारले उपदेश गर्नुहुन्छ । त्यसैले त्यस्तो देशनालाई परिशुद्ध देशना भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ४०९: तिकनिपातवण्णना, वेनागपुरसुत्तवण्णना ।

४. यहाँ 'ब्रह्मचर्य' भनी शील, समाधि, प्रज्ञा सहित शासनका तीनैवटा शिक्षाहरूलाई भनिएको हो । अथवा श्रेष्ठ चर्या भनिएको हो अथवा श्रेष्ठ हुनु भएका बुद्धादिहरूको चर्यालाई 'ब्रह्मचर्य' भनिएको हो भनी मनो. र. पू. I. पृ. ४०९: तिकनिपातवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । यी शब्दहरूका स्पष्टिकरणहरू माथि पृ. ९३ मा वर्णन भएको छ ।

प्रव्रजित हुन्छ — “अनि त्यो धर्मलाई गृहपति वा गृहपति पुत्रले अथवा अरुकुनै कुलमा जन्मेकाले सुन्द छ । धर्म सुनेर उसको मनमा तथागत प्रति श्रद्धा उत्पन्नहुन्छ । श्रद्धा उत्पन्न भएपछि उसले यस्तो विचारगर्छ - ‘घरमा बस्नु बाधापूर्ण छ, रागरूपी मल उत्पन्न हुन्छ, प्रव्रज्या हुनु खुला आकाश जस्तै हो । घरमा बसेर परिपूर्णरूपले, परिशुद्धरूपले, शंख जस्तै सफागरी ब्रह्मचर्य (= मैथुन ब्रह्मचर्य) पालन गर्नु सजिलो छैन । अतः किन म केश दाही क्षौर गरी, घरबाट निस्की अनगारिय^१ भई प्रव्रजित नहूँ ।’ अनि, पछि उ थोरै वा धेरै भोगसम्पत्तिलाई^२ छाडी, थोरै वा धेरै ज्ञाति^३ परिवारहरूलाई त्यागी, केश-दाही क्षौर गरी कषाय-वस्त्र धारणगरी, घर-बार त्यागी अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ ।

१. घरबारलाई ‘अगार’ भनिन्छ, अथवा कृषी-व्यापार आदिलाई ‘अगार’ भनिन्छ । त्यस्तो नहुने ‘अनगारीय’ हो । त्यसैले प्रव्रज्यात्वलाई ‘अनगारीय’ भनिएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ५६५: चतुक्कनिपातवण्णना, अत्तन्तपसुत्तवण्णना ।
२. यहाँ धेरै वा थोरै भोगसम्पत्ति भनिएकोमा हजारदेखि मनिको सम्पत्तिलाई ‘थोरै’ र हजारभन्दा बढीलाई ‘धेरै’ भनिएको हो भनी मनो. र. पू. II. पृ. ५६५ ले उल्लेख गरेको छ ।
३. यहाँ ‘थोरै वा धेरै ज्ञाति’ भनेको बीसजनाभन्दा कम ज्ञातिहरूलाई ‘थोरै’ र बीसजनाभन्दा बढीलाई ‘धेरै’ भनिएको हो भनी मनो. र. पू. II. पृ. ५६५: चतुक्कनिपातवण्णना, अत्तन्तपसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

शीलस्कन्ध—“यसरी प्रव्रजित भएको सो भिक्षु, भिक्षुहरूले जीवनभर पालन गर्नु पर्ने शिक्षा पालन गरी — (१) प्राणीहिंसा-लाई त्यागी प्राणीहिंसाबाट विरत भई बस्छ । दण्डरहित, शस्त्र रहित, लज्जालु, दयालु तथा सबै प्राणीहरू प्रति हितानुकम्पी भई बस्छ ।

(२) “चौरकर्मलाई (अदिन्नादान) त्यागी चौरकर्मबाट विरत भई बस्छ । दिएको मात्र ग्रहण गर्ने, दिएको मात्र प्रतीक्षा गर्ने भई बस्छ । यसरी परिशुद्ध भएर बस्छ ।

(३) “अ-ब्रह्मचर्यलाई त्यागी ब्रह्मचारी हुन्छ—मैथुनधर्म, ग्रामधर्मबाट टाढा रही मैथुनधर्मबाट विरत भई बस्छ ।

(४) “मृषावादलाई त्यागी मृषावादबाट विरत भई बस्छ । सत्यवादी, सत्यमा बसी, लोकलाई फूटो नबोल्ने भई बस्छ ।

(५) “चुक्ली वाचालाई छाडी, चूक्लीवाचाबाट विरत रहन्छ । यताको कुरा सुनी उता भन्न जान्न—यिनीहरूलाई भेद गराउन (फूट पार्न) कोनिमित्त, उताको कुरा सुनी यता भन्न आउन्न—उनीहरूलाई भेद गराउनकोनिमित्त, बरू भेदभिन्न भएकालाई मिलाउने र मेलमिलाप भएकालाई प्रोत्साहित पार्ने हुन्छ, अनि मेलमिलापमा आनन्दित, मेलमिलापमा रत, मेलमिलापमा खुसी मान्ने र मेलमिलापको कुरा गर्ने हुन्छ ।

(६) “परुषवाचा (=चित्तदुख्ने वाचा) लाई त्यागी, परुषवाचाबाट विरत रहन्छ । जुन वाचा निर्दोषपूर्ण हुन्छ—मुन्दा

आनन्द आउने, प्रेमणीय, हृदयङ्गम, शिष्टसम्पन्न, सबैले मन पराउने, सबैले रुचाउने— यस्तो वाचा बोल्नेहुन्छ ।

(७) “सम्प्रलाप (= निरर्थक कुरा) लाई त्यागी, सम्प्रलाप-बाट विरत रहन्छ । कालवादी (= समयोचित बोल्ने), भूतवादी (= तथ्यकुरा बोल्ने), अर्थवादी (= हितको कुरा बोल्ने), धर्मवादी, विनयवादी (= सदाचारको कुरा बोल्ने), निधानवती-वाचा (= मनमा राखिराख्न पर्ने वाचा) बोल्ने हुन्छ । त्यो पनि उचित समयमा कारणदेखाई, अन्त देखाई, अर्थयुक्त कुरा गर्छ ।

(८) “उ बिऊहरू? (= बीजगाम) र हरियोपनलाई (= भूतगाम) नाश गर्ने कुराबाट अलग रहन्छ ।

१. यहाँ बिऊ (= बीज) हरू पाँचप्रकारका छन् ।

(१) मूलबीज अर्थात् हलेदो अदुवा आदि; (२) स्कन्धबीज अर्थात् पीपल र बर आदि; (३) फलबीज अर्थात् उखु, बाँस, निगालो आदि; (४) अग्रबीज अर्थात् तुलसीफूल वा तुलसी आदि (५) बीजबीज अर्थात् धान, गहूँ आदि । यी पाँचप्रकारका बिऊहरू र कुनै पनि हरियोपन भएको त्रिणादिलाई समेत क्षति पुऱ्याउने काममा लाग्दैन भनी भनिएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ५६६: चतुक्कनिपातवण्णना, अत्तन्तपसुत्तवण्णना; दी. नि. अ. क. I. पृ. ५७: ब्रह्मजालसुत्तवण्णना; पाचि. पा. पृ. ५५: भूतगामपातब्बे ।

(९) “एकछाक खाने हुन्छ । रातपर्नुभन्दा अगावै विकाल-भोजनबाट अलग रहन्छ” ।

१. यहाँ ‘विकालभोजनबाट अलग रहन्छ’ भनी अपराह्न समयमा खाना नखानेलाई भनिएको हो । बिहानको खाना र संध्याको खाना समेतगरी दुइ प्रमुख खानाहरू छन् । यसमध्ये दिनको मध्याह्न समयसम्म खाने खानालाई ‘बिहानको खाना’ (= पातरासभत्तं) भनी भनिन्छ र मध्याह्न समयदेखि लिएर अरुणोदय समय भित्रको खानालाई ‘संध्याको खाना’ (= सायमासभत्तं) भनी भनिन्छ । अतः मध्याह्न समयभन्दा अगाडि जति पटक खाए पनि त्यसलाई एक छाके नै भनिन्छ । यसै कुरालाई लक्षगरी यहाँ ‘एक छाक खाने हुन्छ’ भनी भनिएको हो । मध्याह्न समयदेखि सूर्यास्तगमन-सम्म खानेलाई ‘विकाल भोजन’ भन्दछन् । त्यस्तो खानाबाट अलग रहन्छ । मनो. र. पू. II. पृ. ५६६-६७: चतुक्कनिपातवण्णना, अत्तन्तपसुत्तवण्णना; दी. नि. अ. क. I. पृ. ५७: ब्रह्मजालसुत्त-वण्णना ।

बुद्धको पालामा शुरु शुरुमा ‘विकाल भोजन’ भन्ने थिएन । दिनको दुइ तीन पटक खाने पनि गर्दथे । अनि क्रमैसँग भगवान्ले ‘दिवा विकाल भोजन’ र ‘रात्री विकाल भोजन’ लाई रोकनु भएको कुरा पपं. सू. III. पृ. १२७: कीटागिरिसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । त्यस वर्णनाको कथनानुसार भद्दालिसुत्तमा (म. नि. II. पृ. १२०) दिवा-विकाल भोजन र कीटागिरिसुत्तमा (म. नि. II. पृ.

(१०) “नाच-गान-बाजा तथा अन्य प्रदर्शनी हेर्नेबाट पनि अलग रहन्छ ।

(११) “माला-गन्ध-लेपन-धारण (=अलंकार लगाउने), मण्डन (=श्रृंगार गर्ने), विभूषणादि बाट पनि अलग रहन्छ ।

(१२) “उच्चासन, महासनबाट^१ अलग रहन्छ ।

(१३) “सुन (=जातरूप), चाँदी^२ (=रजत=मुद्रा) ग्रहण गर्ने बाट अलग रहन्छ ।

१६२) रात्री-विकाल भोजनलाई निषेध गरेको कुरा उल्लेख गरेको छ । पपं. सू. III. पृ. १२७: कीटागिरिसुत्तवण्णना । यस्तै गरी पाचि. पा. पृ. १२०: विकालभोजने भन्ने शिक्षापदमा पनि विकालभोजनलाई निषेध गरेको कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

१. उच्चासन भन्नाले प्रमाण नाघेको आसन र महासन भन्नाले अयोग्य (=अकम्पिय) आसनलाई भनिएको हो । सुमं. वि. I. पृ. ५८: ब्रह्मजालसुत्तवण्णना ।

२. यहाँ चाँदी (रजत) भनी मुद्रा = दामलाई भनिएको हो । व्यवहारमा चलाइएका कार्षापणहरूलाई भनिएको हो । जस्तै— फलामेमुद्रा (लोहमासका), लाहाको मुद्रा (जतुमासका) काठेमुद्रा (दारुमासका) आदि । मनो. र. पू. II. पृ. ५६६: अत्तन्तपसुत्त-वण्णना, चतुक्कनिपातवण्णना; दी. नि. अ. क. I. पृ. ५८: ब्रह्म-जालसुत्तवण्णना ।

- (१४) “काँचा धान्यवर्गहरू^१ ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ ।
 (१५) “काँचो मामु ग्रहणगर्नेबाट अलग रहन्छ ।
 (१६) “स्त्री, कुमारिका ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ ।
 (१७) “दाश, दाशी ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ ।
 (१८) “भेडा, बाख्रा ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ ।
 (१९) “कुखुरा, सुगुर ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ ।
 (२०) “हात्ती, गाई, घोडा, घोडी ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ ।
 (२१) “खेत ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ ।
 (२२) “दौत्य कामहरूबाट^२ अलग रहन्छ ।
 (२३) “क्रय-विक्रयबाट अलग रहन्छ ।

१. यी सातप्रकारका अन्नहरूलाई धान्यवर्ग भनिएको हो—सालि (= मासीधान), वीहि (= साधारण धान) यव (= जौ), गोधूम (= गहूँ) कडगु (= कागनू, Panicseed), वरक (= बनमुगी), कुद्रुस (= कोदो) । मनो. र. पू. II. पृ. ५६७; दी. नि. अ. क. I. पृ. ५८.
२. दौत्यकाम भनेको दूतको काम हो । गृहस्थीहरूको पत्रादि लिएर सम्बन्धित ठाउँमा पुऱ्याइ दिने तथा घरघरमा मौखिक खबरहरू पुऱ्याइदिने । मनो. र. पू. II. पृ. ५६७: चतुक्कनिपातवण्णना, अत्तन्तपसुत्तवण्णना; दी. नि. अ. क. I. पृ. ५८.

(२५) “तुलाकूट^१ (=तराजुमा छल्ने), कंसकूट^२ (=सुनको भांडोमा छल्ने), मानकूट^३ (=माना पाथीमा छल्ने) बाट अलग रहन्छ ।

१. ‘कूट’ भनेको छल्लु, कपट गर्नु हो । अतः तराजुहरूमा छल्लु = तुला-कूट हो । चार किसिमबाट यी कपट गरिन्छन् । जस्तै—(१) रूपकूट, (२) अङ्गकूट, (३) ग्रहणकूट तथा (४) प्रतिच्छन्नकूट ।

(१) देखावटमा एकैनास, एकैरूप भएका ढकहरू हुन्छन् । लिंदाखेरि ठूलो वा गरुंगोले लिन्छ । दिंदाखेरि हलुंगोले दिन्छ । यसैलाई ‘रूपकूट’ भनिएको हो ।

(२) लिंदाखेरि ढक भएकोतिर तराजुको दण्डिमा औंलाले थिच्छ, दिंदाखेरि माल भएकोतिर तराजुको दण्डिमा थिच्छ । यसलाई ‘अङ्गकूट’ भन्दछन् ।

(३) लिंदाखेरि तराजुको डोरीको तलतिर समात्छ, दिंदाखेरि डोरीको टुप्पोमा समात्छ । यसलाई ‘ग्रहणकूट’ भन्दछन् ।

(४) तराजुको खोक्रो दण्डीभित्र फलामको धूलो राखेको हुन्छ र लिंदाखेरि दण्डी पछाडितिर पाछै र दिंदाखेरि अगाडितिर

पाठं । यसैलाई 'प्रतिच्छन्नकूट' भन्दछन् । मनो. र. पू. II. पृ. ५६७; चतुक्कनिपातवण्णना, अत्तन्तपसुत्तवण्णना; दी. नि. अ. क. I. पृ. ५८; ब्रह्मजालसुत्तवण्णना ।

२. यहाँ 'कंसकूट' भन्नाले सुनको भाँडोलाई छल्ने भनिएको हो । यहाँ कंस भनी सुनको भाँडोलाई भनिएको हो । (कंसो वुच्चति सुवण्ण-पाति) । यसमा छक्याउनु 'कंसकूट' हो । एउटा सुनको भाँडो बनाएर अर्का दुइतीनवटा भाँडाहरूमा सुनको जलप लगाउँछ । अनि जनपदमा गई कुनै धनाढ्यको घरमा गई सुनको भाँडो देखाउँछ । सुनको भाँडो हो भनी कसरी जान्ने ? भनी सोधिँदा कसिमा सुनको भाँडा घोटेर देखाउँछ र बाँकी अरू भाँडाहरू पनि सुनको भाँडा सरह नै राखिदिन्छ । यसलाई 'कंसकूट' भनिएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ५६७; दी. नि. अ. क. I. पृ. ५९.

३. 'मानकूट' (=मानामा छल्ने) भन्नेमा—(१) हृदयभेद, (२) शिखाभेद तथा (३) रज्जुभेद गरी तीनप्रकारका भेदहरू छन् ।

(१) यसमध्ये 'हृदयभेद' भन्ने चाहिँ घिउ तेल भर्दा प्रयोग गरिन्छ । घिउ तेल भरेर लिँदा तलतिर प्वाल भएको मानोमा भरेर लिन्छ । यसरी लिँदा आफ्नो भाँडोमाथि माना समाती 'बिस्तारैसँग राख' भनी राख्नलगाई प्वालबाट आफ्नो भाँडोमा चुहाउँछ । दिँदाखेरि प्वाल छोपेर चाँडै चाँडै भरेर दिन्छ । यसलाई 'हृदयभेद' भनिन्छ ।

(२५) “घूसलिने^१, वञ्चनागने^२, ठग्ने (= निकति^३) तथा कुटिलताबाट अलग रहन्छ ।

(२६) “छेदन (= हातखुट्टा काट्ने), वध (= माने, पीट्ने), बन्धन (= बाँध्ने), हमलागने, लुट्ने, डाँकामाने र साहसिक काम (= जबर्जस्ती, बलात्कार आदि काम) बाट अलग रहन्छ ।

(२) ‘शिखाभेद’ (= चुच्चोभेद) भनेको चार्हि तील चामल आदि भरेर लिंदा-दिंदा पाइन्छ । लिंदाखेरि विस्तारैसँग राम्ररी ठुसीपारी लिन्छ र दिंदाखेरि चाँडे चाँडे भरेर राम्ररी ठुसी नपारिकनै दिन्छ ।

(३) ‘रज्जुभेद’ (= डोरीको भेद) भनेको चार्हि खेत बारी जग्गा आदि भूमिभागहरू नाप्दा पाइन्छ । घूस नपाउनेले स्यानो जग्गालाई पनि ठूलो क्षेत्रफल गरी नाप्छ र घूस पाउनेले ठूलोलाई पनि स्यानो पारी नाप्छ । मनो. र. पू. II. पृ. ५६९: चतुक्कनिपातवण्णना, अत्तन्तपसुत्तवण्णना; दी. नि. अ. क. I. पृ. ५९: ब्रह्मजालसुत्तवण्णना ।

१. यहाँ घूसलिने (उक्कोटन) भनिएको मालिकलाई अमालिक र अमालिकलाई मालिक गराउनकोनिमित्त लिनेदिने घूसलाई भनिएको हो । साँचो कुरालाई कूट र कूटकुरालाई साँचो ठहर्‍याउनकोनिमित्त लिने-दिने घूसलाई पनि यहाँ ‘घूसलिने’ भनिएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ५६८: दी. नि. अ. क. I. पृ. ५९.

२. त्यस त्यस उपायद्वारा अर्कालाई छल्कपट गरी वञ्चना वा छुक्याउने कामलाई यहाँ 'वञ्चना' भनिएको हो । जस्तै—एक शिकारी, एक मृग र मृगको बच्चा लिएर जाँदै थियो । अनि एक धूर्तले देखी 'हे पुरुष ! मृगको कतिमोल पछै र मृगको बच्चाको कति पछै' भनी सोध्यो । शिकारीले 'मृगलाई दुइ कार्षापण र मृग बच्चाको एक कार्षापण' भनी भन्यो । अनि धूर्तले एक कार्षापण दिई मृग बच्चा लिएर केहीछिन गइसके पछि फर्केर—'हे पुरुष ! मलाई मृग नै देऊ' भनी भन्यो । 'त्यसोभए दुइ कार्षापण देऊ' भनी उसले भन्यो । अनि धूर्तले 'मैले तिमीलाई पहिले एक कार्षापण दिएको छु, होइन ?' 'हो' भनी उसले जवाफ दियो । अनि धूर्तले 'एक कार्षापण मैले पहिले नै दिएको छु, अब एक कार्षापण जाने यो मृग बच्चा पनि लेऊ र जम्मा दुइ कार्षापण हुनेछ' भन्यो । उसले पनि 'ठीकै हो' भनी मृगको बच्चा लिई मृगलाई दियो । यसरी छल्नु वा छुक्याउनुलाई यहाँ 'वञ्चना' भनिएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ५६८; दी. नि. अ. क. I. पृ. ५९.

३. ठगविद्याद्वारा मोहित गराई वा भूलमा पारी अमणिलाई मणि, असुवर्णलाई सुवर्ण भनी नक्कली माल दिनेलाई यहाँ 'ठग्ने' (=निकति) भनिएको हो । मनो र. पू. II. पृ. ५६८; दी. नि. अ. क. I. प. ५९.

सन्तुष्टिता—“उ शरीरभरको चीवरले सन्तुष्ट^१ रहन्छ, पेट-
भरको भोजनले सन्तुष्ट रहन्छ । जहाँ जहाँ जान्छ पात्र-चीवर^२ साथमा

१. यहाँ ‘सन्तुष्ट’ भनी – चीवर, भोजन, शयनासन र भैषज्य प्रत्यय-
हरूमा सन्तोष भएर बस्नेलाई भनिएको हो ।

कसरी सन्तोष हुन्छ ? (१) यथालाभ सन्तोष हुन्छ,
(२) यथाबल सन्तोष हुन्छ, (३) यथासारूप्य (=यथायोग्य)
सन्तोष हुन्छ । माथि लेखिएका चीवर आदि चारैवटामा यी तीन
तीन प्रकारले हिसाब लगाउँदा जम्मा बाह्र प्रकारका सन्तोषहरू
हुन्छन् । (मनो. र. पू. I. पृ. ४४: एककनिपातवण्णना; II. पृ.
४८८: अरियवंससुत्तवण्णना, चतुक्कनिपातवण्णना; पपं. सू. II.
पृ. ११७: रथविनीतसुत्तवण्णना)

(१) चीवर सम्बन्धी यथालाभ सन्तोष भनेको चाहिँ—
‘यहाँ, भिक्षुलाई राम्रो वा नराम्रो चीवर लाभहुन्छ । उ त्यही
चीवरबाट सन्तोष हुन्छ । अर्को खोजी गर्दैन, लाभ भए पनि
स्वीकार गर्दैन’ भनी उल्लेख भए अनुसार सन्तोष हुनेलाई यहाँ
‘यथालाभ सन्तोष’ भनिएको हो ।

(२) स्वभावले नै कमजोर वा बिरामी भएको भिक्षुले
गरुँगो चीवर पारुपनगर्दा कष्ट हुने भएकोले उसले आफूसमान
भिक्षुसँग अर्को चीवर साटेर लिई त्यसबाट उ सन्तोष रहन्छ ।
यस्तालाई यहाँ ‘यथाबल सन्तोष’ भनिएको हो ।

(३) अर्कोचाहिँले उत्तम उत्तम चीवरहरू पाएको हुन्छ ।
उसले आफूले पाएको असल असल चीवरहरू ‘यो चीवर वयोवृद्ध

भिक्षुलाई योग्यछ, यो चीवर बहुश्रुत भिक्षुलाई योग्यछ, यो चीवर रोमी भिक्षुलाई योग्यछ, यो चीवर अल्पलाभी भिक्षुलाई योग्यछ' भनी उनीहरूलाई बाँडीदिई उनीहरूका पुराना चीवरहरू लिई अथवा धूलोफ्याक्ने ठाउँहरूमा फ्याकी राखेका कपडाका टुक्राहरू बटुली ल्याई त्यसबाट चीवर सिई, त्यसबाट सन्तोष रहन्छ । यस्तालाई यहाँ 'यथासारूप्य सन्तोष' भनिएको हो ।

उपरोक्त तीन प्रकारले भोजन, शयनासन र भैषज्य आदि-हरूमा पनि बुद्दुनुपर्छ । (मनो. र पू. I. पृ. ४५: एककनिपात-वण्णना; पपं. सू. II. पृ. ११७: रथविनीतसुत्तवण्णना)

यी सन्तुष्टिहरूको सम्बन्धमा मनो. र. II. पृ. ४८८: अरियवंससुत्तवण्णना, चतुक्कनिपातले अरु विस्तृतरूपले वर्णन गरेको छ ।

चीवरको सम्बन्धमा—(१) चीवर भनेको बुद्दुनुपर्छ, (२) चीवर क्षेत्र भनेको बुद्दुनुपर्छ, (३) पंसुकूल भनेको बुद्दुनुपर्छ, (४) चीवर-सन्तोष भनेको बुद्दुनुपर्छ, (५) चीवर अन्तरगत धुतङ्गहरू पनि बुद्दुनुपर्छ । चीवर सम्बन्धी बीस (२०) प्रकारका सन्तोषका कुराहरू पनि उहीं वर्णन भएका छन् । चीवर भनेको कस्तो हो भन्ने आदि कुराहरू पनि उहीं उल्लेख भएका छन् ।

पिण्डपात्र अर्थात् भिक्षा भोजनको सम्बन्धमा पनि—(१) भिक्षा भोजन भनेको बुद्दुनुपर्छ, (२) भिक्षा भोजनको क्षेत्र बुद्दुनुपर्छ, (३) भिक्षा भोजन-सन्तोष भनेको बुद्दुनुपर्छ, (४) भिक्षा भोजन अन्तरगत धुतङ्गहरू पनि बुद्दुनुपर्छ । अनि भिक्षा भोजन

भनेको कस्तो हो भन्ने आदि कुराहरू पनि उहीं विस्तृतरूपले उल्लेख गरिएको छ । (मनो. र. पू. II. पृ. ४९१: चतुक्कनिपातवण्णना; अरियवंसमुत्तं)

शयनासनको सम्बन्धमा पनि—(१) शयनासन भन्ने बुझ्नुपर्छ, (२) शयनासन-क्षेत्र बुझ्नुपर्छ, (३) शयनासन-सन्तोष भनेको बुझ्नुपर्छ, (४) शयनासन अन्तरगत धृतङ्ग पनि बुझ्नुपर्छ । अनि शयनासन भनेको क-कस्तो हो भन्ने आदि कुराको पष्टिकरण पनि उहीं (मनो. र. पू. II. पृ. ४९३ मा) उल्लेख भएको छ ।

भैषज्य सम्बन्धी कुराहरू भिक्षा भोजन-सम्बन्धमा जस्तै बुझ्नुपर्छ ।

२. भिक्षुहरूको अष्टपरिष्कारलाई यहाँ 'पात्र-चीवर' भनिएको हो । जस्तै—

“तिचीवरञ्च पत्तो च, वासि सूचि च बन्धनं ।

परिस्सावनेन अट्टेन, युत्तयोगस्स भिक्खुनो'ति ॥”

अर्थात्—“निम्न आठ परिष्कारहरू योगी भिक्षुहरूका हुन्छन्—तीन चीवरहरू, भिक्षापात्र, दतिबन काट्ने चक्कु (दन्तकट्टेदनवासि), सिधो, कायबन्धन (=पटुका वा कमर-पेटी), पानी छान्नी ।”

माथि सूत्रमा जुन 'शरीरभरको चीवरले' (काय परिहाशिकेन चीवरेन) भन्ने उल्लेख भएको छ—यसको पष्टिकरण मनो. र. पू. II. पृ. ५६९: अत्तन्तपसुत्तवण्णना, चतुक्कनिपात-वण्णनामा गरिएको छ ।

उपरोक्त अष्टपरिष्कार, सन्तोषी भिक्षुको परिष्कार हो । योभन्दा बढी परिष्कारहरू हुने भिक्षुहरू पनि छन् । जस्तै—नौवटा परिष्कारहरू हुने (अष्टपरिष्कार सहित वछ्याउने कपडा वा ताल्चा सहित), दशवटा परिष्कारहरू हुने (बस्ने छालाको आसन सहित), एघारवटा परिष्कारहरू हुने (लौरो वा तेलको भाँडो सहित), ब्राह्मवटा परिष्कारहरू हुने पनि छन् (छाता वा चप्पल सहित) । यिनीहरूमध्ये अष्टपरिष्कार मात्र हुनेलाई 'सन्तोषी' र अरूलाई 'असन्तोषी' भनिएको होइन । यस सूत्रमा चाहि अष्ट-परिष्कारले युक्तहुने भिक्षुलाई 'सन्तोषी' भनिएको हो ।

यी अष्टपरिष्कार हुने भिक्षु चाहि चक्कु, सियो र पानी-छानी पात्रभिन्न राखी, पात्र काँधमा ठुण्ड्याई, तीन चीवरहरू शरीरमा आबद्धगरी जहाँ गेता पनि पक्षिकैँ कुनै अल्को बिना यत्तिकैले जान्छ । फर्केर अरू वस्तुहरू लिइरहनु पर्ने हुन्न । यसरी हलुँ गोवृत्तिको हुन्छ । त्यसैले माथि सूत्रको अगाडि चराको निदर्शन दिइएको हो । (मनो. र. पू. II. पृ. ५६९-७०)

जस्तै चराहरू फलफलेका रूखमा गई फल खाइसकेपछि 'यो भोलिलाई' भनी त्यहाँ बस्दैनन्, त्यहाँबाट उडेर जाँदा पनि निरपेक्ष भइकनै जहाँ इच्छा हुन्छ त्यहाँ उडेर जान्छन् । त्यस्तैगरी सन्तोषी भिक्षु पनि पात्र-चीवर लिएर हिड्छ । अरू कुनै वस्तुमा उसको आशाचित्त बाँधिएको हुन्न । यस्तै भिक्षुलाई 'शरीरभरको चीवरले सन्तुष्ट...' भनी सूत्रमा भनिएको हो । मनो. र. पू. II. पृ. ५७०: चतुक्कनिपातवण्णना, अत्तन्तपसुत्तवण्णना ।

लिएर जान्छ । जस्तै—चरा, पक्षीहरू जहाँ जहाँ जान्छन् त्यहाँ त्यहाँ आफ्नो पक्षभार (= पखेटा) लिएर नै उड्छन् । यस्तै मरी त्यो भिक्षु पनि शरीरभरको चीवरले सन्तुष्ट हुन्छ, पेटभरको भोजनले सन्तुष्ट हुन्छ र जहाँ गए पनि आफ्नो पात्र-चीवर साथमा लिएर हिंड्छ । यी आर्यशीलस्कन्धले युक्त भई उ आफूमा निरवदच सुखको अनुभव गर्छ ।

इन्द्रियसंवर—(१) “उ चक्षुले रूप हेर्दा निमित्तग्राही हुन्न, ...^१ चक्षुरिन्द्रिय वशमा राख्छ । (२) श्रोतले शब्द सुन्दा निमित्तग्राही हुन्न, ...श्रोतेन्द्रिय वशमा राख्छ । (३) घ्राणले गन्ध सुँधदा निमित्तग्राही हुन्न, ...घ्राणेन्द्रिय वशमा राख्छ । (४) जिह्वाले रसास्वादन गर्दा निमित्तग्राही हुन्न, ...जिह्वेन्द्रिय वशमा राख्छ । (५) कायले स्पर्श गर्दा निमित्तग्राही हुन्न, ... कायेन्द्रिय वशमा राख्छ । (६) मनले मनको विषय जान्दा निमित्तग्राही हुन्न, ...^१ मनेन्द्रिय वशमा राख्छ । यी आर्य-इन्द्रियसंवरले युक्त भई उ आफूमा निर्मल सुखको अनुभव गर्छ ।

सम्प्रजन्यकारी—“जाँदा वा आउँदा उ सचेत भई होस राखेर हिंड्छ, ...^२ कुरा गर्दा र चुपलागेर बस्दा सचेत भई होस राखेर (=सम्प्रजानकारी) बस्छ ।

१-१. यहाँ बीच बीचमा खाली भएका ठाउँहरूका कुराहरू जम्मै लेखकको बु. प. भा-१, पृ. २८५-८७ सम्ममा लेखिएका कुराहरू जस्तै हुन् । अतः उहाँ हेर्नु ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. प. भा-१, पृ. २८७ को ‘सम्प्रजन्यता’मा हेर्नु ।

पञ्चनीवरण—“यी आर्यशीलस्कन्धले युक्त भई उ...^१ मुख अगाडि स्मृति राखी बस्छ । उसले (१) अभिध्यालाई हटाई,...^२ (२) ब्यापादलाई हटाई,...^३ (३) थोनमिद्धलाई हटाई,...^४ (४) उद्धच्च-कुक्कुच्चलाई हटाई,...^५ (५) विचिकित्सालाई हटाई, निस्सन्देही भई, कुशल धर्ममा यो कस्तो हो, यो कस्तो हो भन्न नपर्ने (= कथंकथी) भई, शंकाबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ ।

प्रथमादिध्यान—“अनि उ, यी पञ्चनीवरणहरूलाई त्यागी,...^६ प्रथमध्यान प्राप्तगरी बस्छ,...^७ द्वितीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ...^८ तृतीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ ।...^९ चतुर्थध्यान प्राप्तगरी बस्छ ।

१. यहाँका खालि ठाउँहरूका कुराहरू जम्मै लेखकको बु. प. भा-१, पृ. २८७ को ‘सम्प्रजन्यता’ र ‘पञ्चनीवरण’मा हेर्नु ।
२. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. प. भा-१, पृ. २८८ मा उल्लेख भएका छन् ।
३. यहाँका बाँकी कुराहरू पनि लेखकको बु. प. भा-१, पृ. २८९ मा उल्लेख भएका छन् ।
४. यहाँका बाँकी कुराहरू पनि उक्त पृ. २८९ मा नै हेर्नु । अथवा यी जम्मै कुराहरू माथि पृ. २०३ गोपकमोगल्लानमा हेर्नु ।
५. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. प. भा-१, पृ. २८९ मा उल्लेख भए जस्तै पढ्नु अथवा माथि पृ. २०३ मा जस्तै पढ्नु ।

पूर्वानुस्मृति—“यसप्रकार समाहित चित्त भएपछि; ...—^१
 उसले पूर्वजन्मका कुराहरू स्मरणहुने ज्ञानतिर चित्त ङुकाउँछ । अनि उसले
 अनेकप्रकारले पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ । जस्तै—एकजन्म,
 ...^२ । यसरी आकार सहित, उद्देश्य सहित अनेकप्रकारले पूर्वजन्मका
 कुराहरू अनुस्मरण गर्छ ।

च्युति-उत्पत्ति-ज्ञान—यसप्रकार समाहित चित्त भएपछि...^३
 —उसले प्राणीहरूको च्युति तथा उत्पत्ति जान्ने ज्ञानतिर चित्त
 ङुकाउँछ । त्यसपछि उसले विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत
 भएका, ...^२ सुगति दुर्गतिमा उत्पन्न भएका प्राणीहरू पनि जान्दछ,
 देख्दछ ।

आस्रवक्षय-ज्ञान—“यसप्रकार समाहित चित्त भएपछि...^३
 —उसले आस्रवक्षय हुने ज्ञानतिर चित्त ङुकाउँछ । अनि उसले...
 ‘यो दुःख हो’ भनी... यथार्थत जान्दछ । यसप्रकार जानिसकेपछि, देखि-
 सकेपछि उसको चित्त कामास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ, ...^३ अब
 उप्रान्त अर्कोजन्म लिनुपर्ने हेतु छैन भन्ने पनि ज्ञान हुन्छ ।

-
१. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. प. भा-१, पृ. २९० मा उल्लेख
 भए जस्तै पढ्नु अथवा माथि पृ. १९८ मा जस्तै पढ्नु (गोपक) ।
  २. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. प. भा-१, पृ. २९१ मा उल्लेख
 भए बमोजि पढ्नु ।
  ३. यहाँका बाँकी कुराहरू लेखकको बु. प. भा-१, पृ. २९२ मा उल्लेख
 भए जस्तै पढ्नु ।

“ब्राह्मण ! यसैलाई भन्दछन्—आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई तापदिने काममा पनि नलाग्ने; अर्कालाई पनि ताप नदिने र अर्कालाई तापदिने काममा पनि नलाग्ने— जो आफूलाई पनि ताप नदिई, अर्कालाई पनि ताप नदिई यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा दूरगरी, निर्वृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभवगरी श्रेष्ठ-भई विहार गर्ने पुद्गल ।”

घोटमुख ब्राह्मणको शरणागमन

यस्तो भन्दा, घोटमुख ब्राह्मणले आयुष्मान् उदेनलाई यस्तो भने—“धन्य हो, भो उदेन ! धन्य हो, भो उदेन !! भो उदेन ! जस्तै घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिदा वा ढाकेकोलाई उधारिदिदा वा बाटो भुलेकोलाई बाटो बताइदिदा वा अन्धकारमा तेलको दियो राखिदिदा आँखा हुनेले रूप देखदछ—त्यस्तैगरी तपाइ उदेनले मलाई अनेक पर्यायले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म तपाइ उदेनको शरणमा पछुँ तथा धर्म र सङ्घको पनि । आजदेखि तपाइ उदेनले जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

जति टाढा भए पनि बुद्धकहाँ जाने थिएँ

“ब्राह्मण ! तिम्रो मेरो शरणमा नजाऊ । उनै भगवान्को शरणमा जाऊ जसको शरणमा म गएको छु ।”

“भो उदेन ! त्यसोभए अहिले वहाँ आदरणीय गौतम, अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध कहाँ बस्नुभएको छ त ?”

“ब्राह्मण ! अहिले, वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध परिनिर्वाण भइसक्नु भयो ।”

“भो उदेन ! यदि वहाँ आदरणीय गौतम, दशयोजन टाढा हुनुहुन्छ भन्ने सुनेको भए, वहाँ आदरणीय गौतम, अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शनार्थ हामी दश योजन भएपनि जाने थियौं । भो उदेन ! यदि वहाँ आदरणीय गौतम बीस योजन टाढा हुनुहुन्छ भन्ने सुनेको भए, ...बीस योजन...चालीस योजन...पचास योजन टाढा हुनुहुन्छ भन्ने सुनेको भए, वहाँ आदरणीय गौतम, अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शनार्थ हामी पचास योजन भएपनि जाने थियौं । भो उदेन ! यदि वहाँ आदरणीय गौतम, शय योजन टाढा हुनुहुन्छ भन्ने सुनेको भए, वहाँ आदरणीय गौतम, अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शनार्थ हामी शय योजन भएपनि जाने थियौं ।

“भो उदेन ! अब वहाँ आदरणीय गौतम परिनिर्वाण भइसक्नु भयो तथापि हामी परिनिर्वाण भइसक्नु भएका वहाँ आदरणीय गौतमको शरणमा जान्छौं, धर्म र सङ्घको पनि । आजदेखि तपाइ उदेनले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

घोटमुख ब्राह्मणले दानशाला बनाइदिए

“भो उदेन ! ममा अङ्गराजाले दिनदिनै दिने नित्य भिक्षा छ । तपाइ उदेनलाई त्यसबाट म नित्य एक भिक्षा दिन्छु ।”

“ब्राह्मण ! अङ्गराजाले तिमिलाई दिनदिनै नित्यभिक्षा के दिन्छन् त ?”

“भो उदेन ! पाँचशय कार्षापण ।”

“ब्राह्मण ! हामीले सुनचाँदी मुद्रा ग्रहण गर्नु योग्य छैन (न कप्पति) ।”

“यदि तपाइ उदेनलाई योग्य हुन्नभने तपाइ उदेनलाई विहार बनाइदिने छु ।”

“ब्राह्मण ! यदि तिमि मलाई विहार बनाइदिन चाहन्छौ भने, पाटलीपुत्रमा (हाल पटना) सङ्घकोनिमित्त उपस्थानशाला (= भोजनालय) बनाऊ ।”

“भो उदेन ! यस कुराबाट त म ऊन् सन्तुष्टभएँ, खुशीभएँ जो कि तपाइ उदेनले सङ्घकोनिमित्त दानदिन लगाउनु हुन्छ । भो उदेन ! सो मैले यो नित्यदानद्वारा र अर्को पनि नित्यदानद्वारा पाटलीपुत्रमा सङ्घकोनिमित्त उपस्थानशाला बनाउन लगाउनेछु ।”

अनि घोटमुख ब्राह्मणले, यो नित्यभिक्षा र अर्को पनि नित्य-भिक्षाद्वारा पाटलीपुत्रमा सङ्घकोनिमित्त उपस्थानशाला बनाउन रुगाए^१ । जसलाई आजकल पनि 'घोटमुखी' भन्दछन् ।

१. उपस्थानशाला बनाई उदेन स्थविरको आश्रयमा बसी पुण्यहरू गर्दागर्दै घोटमुख ब्राह्मणको मृत्यु भयो । त्यसपछि उनी स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए । स्वर्गमा उत्पन्न भएपछि उनले 'के गरेर म स्वर्गमा आइपुगेको रहेछु' भनी विचार गरी हेर्दा सबै कुरा यथार्थत बुझे । अनि त्यो भोजनशाला पुरानो भएपछि त्यसको जीर्णोद्धार गर्नको-निमित्त सङ्घहरू एकत्रित भइरहेको वेलामा सो घोटमुख देवपुत्र मनुष्य भेष लिएर आई—“भन्ते ! सङ्घहरू किन भेला भइरहेका हुन् ?” भनी सोधदा “भोजनालय जीर्णोद्धार गर्नकोनिमित्त” भन्ने कुरा सुनी “यो शाला कसले बनाएको नि ?” भनी सोधदा “घोटमुख ब्राह्मणले” भन्ने जवाफ सुनेपछि “अब उनी कहाँ गए त ?” भनी भन्दा “मरिसके” भन्ने कुरा बताए । अनि सो देवपुत्रले —“उनका कुनै ज्ञातिहरू छैनन् त ?” भनी सोधदा “उनकी एक बहिनी छे” भनी भने । “त्यसोभए उसलाई बोलाउन पठाउनु होस्” भनी भने । अनि उसलाई बोलाई ल्याएपछि सो भेषधारी पुरुषले उसलाई “म तिम्रो भ्राता (दाइ) घोटमुख ब्राह्मण हुँ, यो शाला

बनाएको फलले म स्वर्गमा उत्पन्न भएँ । फलाना फलाना ठाउँमा मैले धन राखेको छु, त्यो लिएर यो शालाको नीर्णोद्वार गर र अरू धनद्वारा बालकहरूको पनि भरणपोषण गर” भनी भिक्षु सङ्घलाई वन्दना गरी देवलोकमै फर्केर गए । पपं. सू. III. पृ. २८४-८५ घोटमुखसुत्तवण्णना ।

९. जाणुस्सोणि ब्राह्मण

प रि च य

कोशल देशका प्रसेनजित् कोशल राजाका चङ्की, तारुक्ख (= तारुक्ष), पोक्खरसाती (= पुष्करसाती वा पौष्करसाती), जाणुस्सोणि (जानुस्सोणि) तथा तोद्देय्य भन्ने पाँचजना प्रसिद्ध पुरोहित ब्राह्मणहरू थिए^१ । यिनीहरूमध्ये जाणुस्सोणि ब्राह्मण पनि एक हुन् र यिनी श्रावस्तीवासी थिए^२ ।

जसरी प्रसेनजित् कोशल राजाले चङ्की ब्राह्मणलाई कोशल राज्यको ओपसाद् गाउँ दिएका थिए^३, पोक्खरसाती ब्राह्मणलाई

-
१. पपं. सू. III. पृ. २९६: वासेट्टसुत्तवण्णना; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३७९: वासेट्टसुत्तवण्णना तथा लेखकको बु. ब्रा. भा-१, पृ. १८५.
  २. दी. नि. अ. क. I. पृ. २६२: तेविज्जसुत्तवण्णना ।
  ३. पपं. सू. III. पृ. २८५: चङ्कीसुत्तवण्णना अथवा लेखकको बु. ब्रा. भा-१, पृ. १८७.

उक्कट्टा नगर^१ अथवा उक्कट्ट नगरको शुभगवन दिएका थिए^२, तोदैय्य ब्राह्मणलाई तुदु गाउँ दिएका थिए^३ र लोहिच्च ब्राह्मणलाई सालवतिका गाउँ दिएका थिए^४—त्यसरी नै जाणुस्सोणि ब्राह्मणलाई कुनै भूसम्पत्ति प्रदान गरेको कुरा पालिसाहित्यमा कतै उल्लेख भएको पाइँदैन। यी जाणुस्सोणि ब्राह्मण स्वयं असी कोटी (८०,००,००,०००) धनसम्पत्तिका मालिक^५ भएकाले पनि यसो भएको हुनुपर्दछ।

जाणुस्सोणि भन्ने नाम चाहिँ आमा-बाबुहरूले राखेको नाम होइन। यो त राजाले दिएको पुरोहित खान्दानी पदको नाम हो भनी अट्टकथाहरूले उल्लेख गरेका छन्^६। प्रसेनजित् कोशल राजाका

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. १७१: अम्बट्टसुत्तवण्णना अथवा लेखकको बु. ब्रा. भा-१, पृ. २८१.
२. पपं. सू. III. पृ. ३०६: सुभसुत्तवण्णना अथवा लेखकको बु. ब्रा. भा-१, पृ. २८१.
३. पपं. सू. IV. पृ. १६०: चुल्लकम्मविभङ्गसुत्तवण्णना (सुभसुत्तवण्णना) अथवा लेखकको बु. ब्रा. भा-१, पृ. २२०.
४. टी. नि. I. पृ. १९१: लोहिच्चसुत्तं।
५. सं. नि. अ. क. II. पृ. ५७: जाणुस्सोणिसुत्तवण्णना, गहपतिवग्गो-पञ्चमो।
६. सं. अ. क. II. पृ. ५७; पपं. सू. I. पृ. ९९: भयभेरवसुत्तवण्णना; मनो. र. पू. I. पृ. ३०८: दुकनिपातवण्णना; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३८०: वासेट्टसुत्तवण्णना।

पुरोहित ब्राह्मणहरूमध्ये यी जाणुस्सोणि ब्राह्मण विशिष्टतर छन् भने कुरा उनको पहिराई, बसाई, रथवाहन तथा गमनागमन लीलाको वर्णन-बाट बुझ्न सकिन्छ ।

जाणुस्सोणि ब्राह्मणको गमनलीला

छ छ महीनाको एक एक पल्ट श्रावस्ती नगर प्रदक्षिणा गर्नको-निमित्त जाणुस्सोणि ब्राह्मण उनको प्रासादबाट बाहिर निस्कने कुरा संयुक्तनिकायटुकथा र मज्झिमनिकायटुकथाहरूले उल्लेख गरेका छन् । नगर प्रदक्षिणा गर्ने दिन निश्रय गरिसकेपछि 'अमुक दिनमा अमुक समयमा जाणुस्सोणि ब्राह्मण श्रावस्ती नगर प्रदक्षिणा गर्नकोनिमित्त बाहिर आउने छन्' भनी घोषणा पहिले नै गरिन्छ । यो घोषणा सुनेपछि जो नगरबाट बाहिर गएका हुँदैनन् तिनीहरू बाहिर जान्छन् र जो बाहिर गइसकेका हुन्थे तिनीहरू पनि 'पुण्यवान्को श्रीसम्पत्ति हेर्नुपर्छ' भन्दै फर्केर आउँथे । जुनदिन जाणुस्सोणि ब्राह्मण नगरमा घुम्ने हो सो दिनको विहान सबेरै नगर बढारी, बालुवा छर्नलगाई, पञ्चलाजपुष्पहरू छरी सुवर्ण घटहरू ठाउँठाउँमा राखी, केराका बोटहरू र ध्वजा पताकाहरू समेत फहराई नगरभरी सुगन्धित धूपहरू बाली सुवासित पार्दथे । अनि विहान सबेरै नुहाई, विहानको भोजन गरिसकेपछि सबैकासबै सेता वस्त्रहरू पहिरी, सेता उत्तरासङ्ग ओढी, सेता मालाहरू लगाई, दश औंलाहरूमा दशवटा चाँदीका औंठीहरू र कानमा सेता कुण्डलहरू लगाई सेतो फेटा बाँधी, प्रासादबाट ओल्हें निक्खर सेता चारओटा घोडीहरूले

सजाइएको, सबै सेता अलङ्कारहरूले सजाइएको, सेतो 'अलङ्कार रथमा' जाणुस्सोणि ब्राह्मण बस्दथे । उनका दशहजार परिवारहरू पनि निक्खर सेत्ता वस्त्रहरू तथा सेता अलङ्कारहरूले सुभूषित भएका हुन्थे । अनि ती सेता वस्त्र तथा सेता अलङ्कारहरूद्वारा सुभूषित भएका ती ब्राह्मणहरूले सेता मालाहरू तथा सेता वस्त्रहरूका साथ सेता छत्रहरू ओढी उनलाई परिवृत्त गर्थे । अरू महाजनहरू भेला गराउने उद्देश्यले सर्वप्रथम केटा-केटीहरूलाई फलफूलहरू बाँडी दिन्थे । त्यसपछि पैसाहरू र रुपैयाँहरू छरिदिन्थे । महाजनहरू एकत्रित हुन्थे । भेला भएका सबैले आकाशतिर आ-आफ्नो पगरी हुत्याई हुत्याई जाणुस्सोणि ब्राह्मणको जय जयकार गर्थे र जय जयकारको शब्दले आकाश गुञ्जायमान हुनथाल्थ्यो । अनि मङ्गल भएको श्रावस्ती नगरमा सुमङ्गल गर्दै जाणुस्सोणि ब्राह्मण महत् श्रीलीलाले नगर प्रदक्षिणा गर्थे । मानिसहरू एकतले दुइतले आदि घरको माथि गई सुगाको प्वाँख जस्ता ऋचालहरू उधारी हेर्थे र जाणुस्सोणि ब्राह्मणको रथलाई 'ब्रह्मरथ' भनी प्रशंसा गर्थे । ब्राह्मण पनि आफ्नो यशश्री देखाउँदै नगर जम्मै प्रदक्षिणा गरी दक्षिणद्वारतिर लाग्दथे^१ । उनको यो रथ-यात्राको वर्णन अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा पनि उल्लेख भएको छ ।

---

१. सं. नि. अ. क. III. पृ. १०९-१०: जाणुस्सोणिब्राह्मणसुत्तवण्णना, मग्गसंयुत्तं; पपं. सू. II. पृ. १६१-६२: चूलहत्थिपदोपमसुत्त-वण्णना ।

जाणुस्सोणि ब्राह्मणको बुद्धसँग सत्संगत

एकदिन, पूर्णिमाको दिनमा शीर नुहाई भिजेको कुशको मुट्टो हातमा लिई, नयाँ रेशमी कपडा लगाई बुद्धको अगाडि उभिइरहेका जाणुस्सोणि ब्राह्मणलाई बुद्धले देख्नुभयो । अनि प्रश्न सोध्नु भई बुद्धले उनीसँग छलफल गर्नुभएको थियो । यो थियो जाणुस्सोणि ब्राह्मणको बुद्धसँगको पहिलो भेट । यस भेटमा ब्राह्मणहरूको प्रत्यावरोहणीको सम्बन्धमा कुरा चलेको थियो । यस्तैगरी दोश्रो पटकको भेटमा आर्यप्रत्यावरोहणीको सम्बन्धमा कुरा चलेको थियो । तेश्रो पटक जब यिनले बुद्धसँग भेटे तब यिनले बुद्धलाई कसैले दानदिन चाहन्छ भने त्रिविद्या हुने ब्राह्मणहरूलाई दान दिनुपर्छ भनी भनेका थिए । चौथो पटकको भेटमा मृत्यु देखेर नडराउने यो संसारमा कुनै छैन भनी यिनले बुद्धसँग आफ्नो विचार प्रकट गरेका थिए । पाँचौ पटक मनमा घमण्डलिई बुद्धकहाँ गई जब यिनले प्रश्न सोधे तब बुद्धले यिनको घमण्ड तोड्ने विचारले यिनले नबुग्नेगरी जवाफ दिनुभएको थियो र अन्तमा जाणुस्सोणि ब्राह्मण लाचार भई विनम्र भएका थिए । त्यसपछिको छैटौँ भेटमा जिज्ञासापूर्वक यिनले बुद्धसँग 'कसरी दानदिदा पितृहरूले पाउन सक्छन् ?' भन्ने विषयमा प्रश्न सोधेका थिए । सातौँ पटकको भेटमा चाहिँ 'बुद्धले कस्तो भन्दा रहेछन्' भन्ने विचारगरी यिनले "यो लोकमा क-कसले क-कस्तो इच्छा गर्छन् ?" भनी प्रश्न सोधेका थिए । यति सत्संगत भइसकेपछि एकदिन, जाणुस्सोणि ब्राह्मणको मनमा "हामी ब्राह्मणहरू अठचालीस (४८) वर्षसम्म ब्रह्म-

चारी भई अध्ययन गर्छौं । यी श्रमण गौतमले त्यस्तो गरेका छैनन् । अतः यिनले आफूलाई ब्रह्मचारी भन्छन् वा भन्दैनन् ?” भन्ने लागेपछि यिनी आठौं पटक बुद्धकहाँ गई “तपाइले पनि आफूलाई ब्रह्मचारी भन्दुहुन्छ ?” भनी प्रश्न सोधेका थिए । यसपछि नवौं पटकको भेटमा यिनले दर्शन सम्बन्धी प्रश्न सोधेर जसको उत्तर बुद्ध भगवान्‌ले प्रतित्यसमुत्पादयुक्त मध्यममार्गको उपदेश सुनाउनु भएको थियो । यस उपदेशद्वारा ब्राह्मण धेरै प्रभावित भएको बुझिन्छ । तर उनी भने बुद्धको परीक्षा गर्न चाहन्थे वा बुद्धको उपदेशलाई तुलनात्मक रूपमा हेर्न चाहन्थे ।

एकदिन, यिनले विहारबाट फर्किरहेका तोद्देय्य ब्राह्मणका पुत्र शुभ माणवलाई बाटामा भेटेका थिए । त्यसबखत जाणुस्सोणि ब्राह्मणले उनीसँग ‘कहाँबाट आएका हौ ?’ भनी सोधदा उनले बुद्धकहाँबाट भनी भनेको सुनेर ब्राह्मणले बुद्धको विषयमा प्रश्न सोधेका थिए । त्यसवेला शुभ माणवले मुक्तकण्ठले बुद्धको प्रशंसा गरेको सुनेर प्रसन्न भएका जाणुस्सोणि ब्राह्मण आफू गइरहेको सेता घोडीहरूको सेतो रथबाट ओल्हीं जुन दिक्षामा बुद्ध हुनुहुन्थ्यो उही दिशातिर फर्केर दुइहातजोरी नमस्कार गरेका कुरा मञ्जिभूमनिकायमा^१ उल्लेख भएको छ ।

एकदिन, त्यस्तैगरी जब यिनले, पित्तोत्तिक परिव्राजकलाई विहारबाट आइरहेको देखे त्यसवेला पनि यिनले पित्तोत्तिक परिव्राजक-

१. II. पृ. ४६९: सुभसुत्तं अथवा लेखकको बु. ब्रा. भा-१, पृ. २५२.

सँग बुद्धको प्रज्ञाविचक्षणता बारेमा कुरा सोधेका थिए र उनले पनि मुक्तकण्ठले बुद्धकै प्रशंसा गरेका सुनेर—गइरहेको आफ्नो सेतो रथबाट ओल्हीं भगवान् बस्नुभएको दिशातिर हेरी डुइहात जोरी “नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स” भनी तीनबार उदान प्रकट गरी नमस्कार गरेका कुरा चूलहत्थिपदोपमसुत्तमा^१ उल्लेख भएको छ । यसपछि सीधा बुद्धकहाँ गई पिलोतिक परिव्राजकले सुनाएका कुराहरू जम्मै यिनले भगवान्लाई सुनाएका थिए । यो थियो बुद्धसँगको उनको दशौं भेट ।

यसरी बुद्धसँग सत्संगत गरिरहेको वेलामा उनले धेरै कुलपुत्रहरू बुद्धको अनुयायी भई प्रव्रजित भएर आनन्दित भई बसेका कुराहरू सुनेका मात्र होइनन् स्वयं आफूले पनि देखेका थिए । यसबाट उनी बुद्ध प्रति बहुत प्रसन्न भएका थिए^२ । आफूलाई लागेको प्रसन्नताको कुरो व्यक्त गर्नकोनिमित्त यिनी एघारौं पटक बुद्धकहाँ पुगेका थिए । यस भेटमा जाणुस्सोणि ब्राह्मणलाई बुद्धले जुन कुराहरूको उपदेश सुनाउनु भएको थियो ती कुराहरू तल अनुदित भयभेरवसुत्तमा उल्लेख भएका छन् । यस उपदेशको अन्तमा जाणुस्सोणि ब्राह्मण अति प्रभावित भएका थिए भन्ने कुरा चतुप्रत्ययद्वारा यिनले बुद्धलाई उपस्थान गर्ने वचन प्रदान गरेकोबाट प्रमाणित हुन्छ । जसलाई पपञ्चसूदनीले^३ उल्लेख

१. म. नि. I. पृ. ३२६; यो सूत्रको अनुवाद तल दिएको छु ।

२. पपं. सू. I. पृ. १०१: भयभेरवसुत्तवण्णना ।

३. I. पृ. १२३: भयभेरवसुत्तवण्णना ।

गरेको छ । यतिमात्र होइन फर्केर जानलाग्दा उनले भगवान्लाई प्रदक्षिणा गरेर गएका थिए भन्ने कुरा पनि उहाँ नै उल्लेख भएको पाइन्छ ।

जाणुस्सोणि ब्राह्मणको बुद्धवन्दना

यति लामो अवधिसम्म अथवा यति धेरै पटकसम्म बुद्धको सत्संगत गरी—सत्संगतको शुरुदेखि लिएर जाणुस्सोणि ब्राह्मणले आफूलाई बुद्धको शरणमा जाने उपासक हुँ भनी प्रत्येक सूत्रको अन्तमा घोषणा गरेको पाइए तापनि अरू अरू ब्राह्मणहरूले जस्तै—यिनले बुद्धलाई कहिल्यै पनि अभिवादन अथवा नमस्कार गरेका कुरा अहिलेसम्मका कुनै पनि सूत्रहरूमा वा अट्टकथाहरूमा उल्लेख भएको नपाउनु कम आश्चर्यको कुरो होइन । हुनत बुद्धको पछाडि यिनले बुद्धलाई नमस्कार गरेका कुराहरू माथि उल्लेख भइसकेका छन् । यस विषयमा मलाई लाग्छ कि शायद यिनले पनि सोणदण्ड ब्राह्मणले^१ कैं सोचेका त थिएनन् ?

मगध राजा सेनीय बिम्बिसारले प्रदान गरेका मगध राज्यको चम्पाको मालिक भई बस्ने सोणदण्ड ब्राह्मण^२ जब बुद्धको उपदेश सुनेर प्रफुल्लित भए तब उनले बुद्ध सहित भिक्षु सङ्घलाई आफ्नो

१. यी ब्राह्मणका कुरा, बु. ब्रा. भा-३, मा उल्लेख भएका छन् ।

२. दी. नि. I. पृ. ९७: सोणदण्डसुत्तं ।

घरमा निम्त्याएका थिए । त्यसवेला उनले “सभाषद्को बीचमा बुद्धलाई अभिवादन गर्दा ब्राह्मण समाजको बीचमा आफ्नो प्रतिष्ठामा धक्का पुग्नसक्छ” भन्ने कुरा मनमा सोचेर विनम्रतापूर्वक बुद्धलाई यसरी सूचित गरेका थिए—

“भो गौतम ! यदि मैले सभाषद्को बीचमा आसनबाट उठी अभिवादन गरें भने यसबारेमा ब्राह्मण समाजले मलाई उपहास वा निन्दा गर्नेछ । जसलाई त्यो समाजले निन्दा वा उपहास गर्छ त्यसबाट उसको यश परिहानी हुन्छ । जसको यश परिहानी हुन्छ उसको भोग-सम्पत्ति पनि परिहानी हुन्छ । यशद्वारा नै हामीहरूको भोगसम्पत्ति प्राप्त हुन्छ । अतः, भो गौतम ! परिषद्को बीचमा बसेको मैले जब तपाइलाई हातजोरी बिन्ति गर्नेछु तब तपाइ गौतमले, म आसनबाट उठेको हो भनी सम्झनुहोस् । भो गौतम ! परिषद्को बीचमा बसेको मैले जब फेटा फिक्नेछु तब तपाइलाई मैले ढोगेको हो भनी सम्झनुहोस् । भो गौतम ! रथमा गइरहेको मैले रथबाट ओल्हीं तपाइलाई अभिवादन गरें भने यसबारेमा ब्राह्मण समाजले मलाई उपहास वा निन्दा गर्नेछ । ...। अतः भो गौतम ! रथमा गइरहेको मैले जब छडी उचाल्नेछु तब तपाइ गौतमले म रथबाट ओल्हेको हो भनी सम्झनुहोस् । रथमा गइरहेको मैले जब ओढेको छातालाई एकातिर सार्नेछु तब मैले तपाइ गौतमलाई शीरले ढोगेको हो भनी सम्झनुहोस् ? ।”

जब जाणुस्सोणि ब्राह्मणले बुद्धको श्रीमुखबाट भयभेरवसूत्रका कुराहरू सुने तबदेखि उनी बुद्ध प्रति अधिक प्रसन्न भएका थिए र त्यहाँ-देखि उनले बुद्धलाई अभिवादन गर्नथाले भन्ने कुराको सबूत—बुद्धसँग उनको तेह्रौँ पटकको भेटमा भगवान्‌कहाँ पुग्नेसाथ उनले अभिवादन गरेको कुरो—यस संग्रहको अन्तिम सूत्रमा पाइन्छ । यस सूत्रमा जाणुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्‌सँग सांदृष्टिक-निर्वाणको सम्बन्धमा प्रश्न सोधेका थिए ।

जाणुस्सोणि ब्राह्मणको सम्बन्धमा त्रिपिटक पालिसाहित्यमा खोजी गरी पाइएका तेह्र (१३) सूत्रहरू यस संग्रहमा संग्रहित भएका छन् । माथि उल्लेख गरेका कुराहरूको क्रमानुसार ती सूत्रहरू क्रमबद्ध तरिकाले अगाडि राखिदिएको छु । पाठकहरूको विशेष जानकारीकोनिमित्त आवश्यक सम्झ्नेका अट्टकथाका कुराहरू तथा स्पष्टिकरणहरू ठाउँ ठाउँमा पादटिप्पणीहरू उल्लेख गरिदिएको छु । अरु विशेष कुराहरू अनुदित-मूल सूत्रहरूको अध्ययनद्वारा अवबोध हुनेछ ।

x

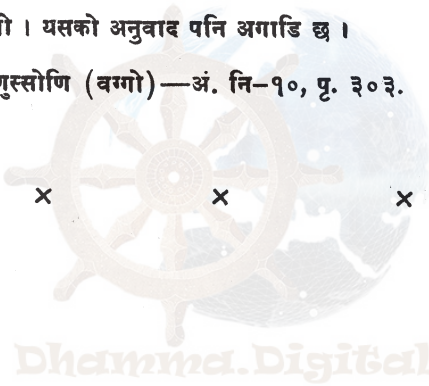
x

x

जाणुस्सोणि नामहरू

- [(१) जाणुस्सोणि (सुत्तं)—सं. नि. II. पृ. ६५; निदानसंयुक्तं, अ. क. II. पृ. ५७; यसको अनुवाद अगाडि छ ।

- (२) जाणुस्सोणि (ब्राह्मण सुत्तं)—सं. नि. IV. पृ. ६; मग्ग-संयुत्तं, अ. क. III. पृ. १०९; यसको अनुवाद पनि अगाडि छ ।
- (३) जाणुस्सोणि (सुत्तं)—अं. नि-३, पृ. १५३; ब्राह्मणवग्गो अ. क. I. पृ. ३९६; यसको अनुवाद पनि अगाडि छ ।
- (४) जाणुस्सोणि (सुत्तं)—अं. नि-१०, पृ. ३२१: जाणुस्सोणि-वग्गो । यसको अनुवाद पनि अगाडि छ ।
- (५) जाणुस्सोणि (वग्गो)—अं. नि-१०, पृ. ३०३.

मूल सूत्र—

१-ब्रह्मरथ

श्रावस्तीमा^१ ।

अनि आयुष्मान् आनन्द पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी श्रावस्तीमा भिक्षाटन्कोनिमित्त जानुभयो । त्यसबखत आयुष्मान् आनन्दले जाणुस्सोणि^२ (= जाणुश्रोणी) ब्राह्मणलाई सबै सेता घोडीहरूले युक्त रथमा^३ बसी श्रावस्तीमा गइरहेको

१. सं. नि. IV. पृ. ६: जाणुस्सोणिब्राह्मणसुत्तं, मग्गसंयुत्तं, अ. क. III. पृ. १०९.

२. जाणुस्सोणि भन्ने एक मानपदको नाम हो र यिनी असीकोटी महा-वैभव भएका महापुरोहित हुन् । सार. प. II. पृ. ५७: जाणु-स्सोणिसुत्तं, निदानसंयुत्तं ।

३. रथहरू दुइप्रकारका हुन्छन्—(१) एउटा 'योधरथ' (२) अर्को 'अलङ्कार रथ' । यीमध्ये 'योधरथ' भनेको स्यानो तथा चारकुने हुन्छ र त्यसमा दुइ तीनजना मानिसहरू मात्र बस्न सकिन्छ । 'अलङ्कार रथ' चाहि लम्बाई र चौडाइमा ठूलो हुन्छ र यसमा

देखनुभयो । (त्यो रथ) सेता अलङ्कारहरूले युक्त, सेता घोडीहरूले युक्त, सेतो रथ थियो र सबै सेता वस्तुहरू थिए तथा फल्लरहरू पनि सेता थिए । सेतो छडी, सेतो पगरी, सेता कपडाहरू तथा सेतो चमरले हम्काइ-रहेको थियो । यो देखेर मानिसहरू भन्दछन्—“ब्रह्मरथ जस्तै अहा ! कति श्रेष्ठ (= सुन्दर) रथ हो !!”

अनि आयुष्मान् आनन्द, श्रावस्तीमा भिक्षाटन् गरी फर्की-सकेपछि भोजनोपरान्त जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् आनन्दले भगवानलाई यस्तो भन्नुभयो—

“भन्ते ! यहाँ म, पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी श्रावस्तीमा भिक्षाटन्कोनिमित्त गएँ । भन्ते ! त्यसवेला मैले जाणुस्सोणि ब्राह्मणलाई सबै सेता घोडीहरूले युक्त रथमा बसी श्रावस्तीमा गइरहेको देखेँ । (त्यो रथ) सेता अलङ्कारहरूले युक्त, सेता घोडीहरूले युक्त सेतो रथ थियो र सबै सेता वस्तुहरू तथा फल्लरहरू पनि सेता थिए । सेतो छडी, सेतो पगरी, सेता कपडाहरू, सेतो चप्पल

छाता समात्ने, चमर हम्काउने तथा ताडका पंखा हम्काउने समेत गरी आठ दशजना मानिसहरू राम्रैसँग बस्न सकिन्छ । यी जाणुस्सोणि गइरहेको रथ पनि यस्तै प्रकारको अलङ्कार रथ थियो । सार. प. III. पृ. १०९: जाणुस्सोणिब्राह्मणसुत्तवण्णना, मग्गसंयुत्तं; पपं. सू. II. पृ. १६१-६२: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णना ।

तथा सेतो चमरले हम्काइरहेको थियो । यो देखेर मानिसहरू भन्दथे —“ब्रह्मरथ जस्तै अहा ! कति श्रेष्ठ (= सुन्दर) रथ हो !!” भन्ते ! यस धर्मविनयमा (= बुद्धधर्ममा) ब्रह्मरथ प्रज्ञापन (= देखाउन) गर्न सकिन्छ के ?”

भगवान् भन्नुहुन्छ—“आनन्द ! सकिन्छ । आनन्द ! यी आर्यअष्टाङ्गिक-मार्गलाई ‘ब्रह्मरथ’ पनि ‘धर्मरथ’ पनि तथा ‘अनुपम सङ्ग्रामविजय (रथ)’ पनि भन्न सकिन्छ ।

“आनन्द ! सम्यक्दृष्टिको भाविता र बहुलिकृत गर्दा राग हटेर अन्त हुन्छ, द्वेष हटेर अन्त हुन्छ, मोह हटेर अन्त हुन्छ । आनन्द ! सम्यक्सङ्कल्पको भाविता र बहुलिकृत गर्दा राग हटेर अन्त हुन्छ, द्वेष हटेर अन्त हुन्छ, मोह हटेर अन्त हुन्छ; आनन्द ! सम्यक्वाचाको भाविता र बहुलिकृत गर्दा राग हटेर अन्त हुन्छ, द्वेष हटेर अन्त हुन्छ, मोह हटेर अन्त हुन्छ । आनन्द ! सम्यक्कर्मको भाविता र बहुलिकृत गर्दा राग हटेर अन्त हुन्छ, द्वेष हटेर अन्त हुन्छ, मोह हटेर अन्त हुन्छ । आनन्द ! सम्यक्आजीवनको भाविता र बहुलिकृत गर्दा राग हटेर अन्त हुन्छ, द्वेष हटेर अन्त हुन्छ, मोह हटेर अन्त हुन्छ । आनन्द ! सम्यक्व्यायामको भाविता र बहुलिकृत गर्दा राग हटेर अन्त हुन्छ, द्वेष हटेर अन्त हुन्छ, मोह हटेर अन्त हुन्छ । आनन्द ! सम्यक्स्मृतिको भाविता र बहुलिकृत गर्दा राग हटेर अन्त हुन्छ, द्वेष हटेर अन्त हुन्छ, मोह हटेर अन्त हुन्छ । आनन्द ! सम्यक्समाधिको भाविता र बहुलिकृत गर्दा राग हटेर अन्त हुन्छ, द्वेष हटेर अन्त हुन्छ, मोह हटेर अन्त हुन्छ ।

“आनन्द ! यिनै पर्यायद्वारा यी आर्यअष्टाङ्गिक-मार्गलाई ‘ब्रह्मरथ’ पनि ‘धर्मरथ’ पनि तथा ‘अनुपम सङ्ग्राम विजय (रथ)’ पनि भनिएको हो भनी बुझ्न सक्नुपर्छ ।”

भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । यति भन्नुभएर सुगतले पुनः यस्तो भन्नुभयो—

१. “यस्स सद्धा च पञ्जा च, धम्मा युत्ता सदा^१ धुरं^१ ।
हिरी ईसा मनो योत्तं, सति आरक्खसारथि ॥
२. “रथो सीलपरिक्खारो, फानक्खो चक्कवीरियो^२ ।
उपेक्खा धुरसमाधि, अनिच्छा परिवारणं ॥
३. “अब्यापादो अविहिंसा, विवेको यस्स आवुधं ।
तितिक्खा चम्मसन्नाहो^३, योगक्खेमाय वत्तति ॥
४. “एतदत्तनि^४ सम्भूतं^५, ब्रह्मयानं अनुत्तरं ।
निय्यन्ति धीरा लोकह्मा, अञ्जदत्थु जयंजयंति ॥”

१-१. स्याममाः ‘सद्धाधुरं’ ।

२. रोमनमाः ‘चक्कविरियो’ ।

३. सिंहलमाः ‘वम्मसन्नाहो’; स्याम र रोमनमाः ‘धम्मसन्नाहो’ ।

४. रोमनमाः ‘एतदत्तनियं’ ।

५. रोमनमाः ‘भूतं’ ।

अर्थ—

१—“जुन रथको धुरमा^१ श्रद्धा, प्रज्ञा तथा धर्महरू सँधै संयुक्त भएका छन् र जसको ध्यानचित्त नै लगाम छ र त्यसको रक्षा गर्ने सारथी नै स्मृति छ ।

२—“जुन रथ शीलरूपी वस्तुहरूद्वारा बनाइएको छ, त्यसको अक्ष^२ नै समाधि हो र पाँगाहरू बोर्य हो र धुर^३ नै मध्यस्तभावको समाधि हो अनि अनिच्छा (= अलोभ) नै छत् भएको हुन्छ ।

३—“(त्यस रथमा बस्नेको) मैत्री, करुणा तथा काय र मनको शान्तिपन शस्त्र हो, जसको आरक्षा क्षमारूपी कवचले गर्छ ।

४—“त्यस्तो अनुपम रथ आफूमा प्राप्त गर्नसक्ने पण्डितहरू अवश्य पनि रागादि शत्रुहरूलाई जितेर यो लोकबाट पार तर्छन् ।”

Dhamma.Digital
x x x

-
१. धुर भनेको रथको बीचको सोझो परेको लामो काठ हो ।
  २. अक्ष भनेको पाँगा सँगमाली राख्ने बीचको काठ हो ।
  ३. यहाँ चाहिँ धुर भनेको जुवाको बीचमा त्यसो रहने काठ हो ।

मूल सूत्र—

२-ब्राह्मणहरूको प्रत्यावरोहणी

त्यस समय जाणुस्सोणि ब्राह्मण, उपोसथ (=व्रत बस्ने दिन) को दिनमा शीर नुहाई, नयाँ रेशमी कपडा पहिरी, भिजेको कुशको मुट्टो लिई भगवान्को नगिच एक छेउमा उभिइरहेका थिए । उपोसथको दिनमा शीर नुहाई, नयाँ रेशमी कपडा पहिरी, भिजेको कुशको मुट्टो लिई एक छेउमा उभिइरहेका जाणुस्सोणि ब्राह्मणलाई भगवान्ले देख्नुभयो । देख्नु भएपछि जाणुस्सोणि ब्राह्मणलाई यस्तो भन्नुभयो—

“ब्राह्मण ! आज उपोसथको दिनमा शीर नुहाई, नयाँ रेशमी कपडा पहिरी, भिजेको कुशको मुट्टो लिई किन तिमि एक छेउमा उभिइरहेका हौ ? आज ब्राह्मणहरूको के हो ?”

---

१. अं. नि-१०, पृ. ३०३: ब्राह्मणपञ्चोरोहणीसुत्तं, जाणुस्सोणिवग्गो,
अ. क. II. पृ. ८६०

“भो गौतम ! आज ब्राह्मणहरूको प्रत्यावरोहणी^१ हो ।”

“ब्राह्मण ! ब्राह्मणहरूको प्रत्यावरोहणी (= पच्चोरोहणी) कस्तो हुन्छ ?”

“भो गौतम ! यहाँ, ब्राह्मणहरू उपोसथ (= व्रत) को दिनमा शीर नुहाई, नयाँ रेशमी कपडा पहिरी, गीलो गोबरले भुईँ लिपी, हरिया कुशहरू छरी, बालुवाको रास^२ र अग्निशालाको बीचमा सुत्छन् । उनीहरू त्यस रातमा तीनपटक उठ्छन् । उठेर—‘तपाइको प्रत्यावरोहण गर्नु’, तपाइको प्रत्यावरोहण गर्नु’ भनी अग्निलाई हातजोरी

१. ‘पच्चोरोहणी ति पापस्स पच्चोरोहणं’ भनी मनो. र. पू. II. पृ. ८६०: पठमपच्चोरोहणीसुत्तवण्णना, दसकनिपातवण्णनाले अर्थ दिएको छ । अर्थात् ‘प्रत्यावरोहणी भनेको पापबाट अवरोहण गर्नु हो ।’ ‘पच्चोरोहणं’ लाई ‘पच्चोहरणं’ भनी उहीं पाठान्तर उल्लेख भएको छ ।

‘प्रत्यारोहरण’ को शब्दार्थ हो—अवरोहण गर्ने, आरोहण गर्ने । अर्थात्—उक्लिनु र ओर्लिनु हो ।

प्रत्यावरोहण शब्दको अर्थ जेसुकै भएता पनि यहाँ चाहिँ ‘प्रत्यावरोहण’ को अर्थ होमको एक विधिको नाम हो ।

२. ‘बालुवाको रास र अग्निशालाको बीचमा’ भन्ने वाक्यद्वारा यज्ञशालाको वरिपरि बालुवाको रास राखिएको हुन्छ भन्ने कुरा बुझिन्छ ।

नमस्कार गर्छन् । धेरै घिऊ, तेल तथा नवनीतद्वारा अग्निलाई सन्तर्पण गर्छन् । त्यसरात बितेपछि खादच-भोज्यद्वारा ब्राह्मणहरूलाई सन्तर्पित गर्छन् । भो गौतम ! ब्राह्मणहरूको प्रत्यावरोहणी यस्तो हुन्छ ।”

“ब्राह्मण ! ब्राह्मणहरूको प्रत्यावरोहणी अर्कैदंगको रहेछ, आर्य-विनय (= बुद्धधर्म) को प्रत्यावरोहणी अर्कैदंगको हुन्छ ।”

“भो गौतम ! आर्यविनयको प्रत्यावरोहणी कस्तो हुन्छ त ? अतः तपाइ गौतमले मलाई त्यसरी धर्मोपदेश गर्नुभए बेशहुने थियो जसरी धर्मोपदेश गर्नुहुँदा आर्यविनयको प्रत्यावरोहणीलाई म बुझ्न-सक्छु ।”

“ब्राह्मण ! त्यसोभए सुन, रात्ररी मनमा राख; भन्ने छु ।”

“हवस्” भनी जाणुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

(१) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ— ‘प्राणी हिंसाको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’ यस्तो विचार गरी उसले प्राणीहिंसालाई परित्याग गर्छ—प्राणीहिंसाबाट प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(२) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ— ‘अदिन्नादान (= चोरी) को खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’ यस्तो विचारगरी उसले अदिन्नादानलाई परित्याग गर्छ—अदिन्नादानबाट प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(३) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ—
‘काममिथ्याचारको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’ यस्तो विचार गरी उसले काममिथ्याचारलाई परित्याग गर्छ—
काममिथ्याचारबाट प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(४) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ—‘मृषा-
वादको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’ यस्तो
विचार गरी उसले मृषावादलाई परित्याग गर्छ—मृषावादबाट
प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(५) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ—
‘पैशुन्यवाचाको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’
यस्तो विचार गरी उसले पैशुन्यवाचालाई परित्याग गर्छ—पैशुन्यवाचा-
बाट प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(६) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ—‘परुष-
वाचाको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’ यस्तो
विचार गरी उसले परुषवाचालाई परित्याग गर्छ—परुषवाचाबाट
प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(७) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ—
‘सम्प्रलापको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’
यस्तो विचार गरी उसले सम्प्रलापलाई परित्याग गर्छ—सम्प्रलापबाट
प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(८) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ — ‘अभिध्या (= लोभ) को खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’ यस्तो विचार गरी उसले अभिध्यालाई परित्याग गर्छ— अभिध्याबाट प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(९) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ— ‘ब्यापाद (= द्वेष) को खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’ यस्तो विचार गरी उसले ब्यापादलाई परित्याग गर्छ— ब्यापादबाट प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(१०) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ— ‘मिथ्यादृष्टिको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’ यस्तो विचार गरी उसले मिथ्यादृष्टिलाई परित्याग गर्छ मिथ्यादृष्टिबाट प्रत्यावरोहण गर्छ ।

“ब्राह्मण ! आर्यविनयमा यस्तो प्रत्यावरोहणी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! ब्राह्मणहरूको प्रत्यावरोहणी अर्कै ढंगको रहेछ, आर्यविनयको प्रत्यावरोहणी अर्कै ढंगको रहेछ । भो गौतम ! आर्यहरूको यी प्रत्यावरोहणीको अगाडि ब्राह्मणहरूको प्रत्यावरोहणी सोह्र भागको एक भाग पनि छैन । धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! ... आजदेखि तपाइ गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

×

×

×

मूल सूत्र—

३-आर्यप्रत्यावरोहणी

त्यस समय उपोसथ (—व्रत) को दिनमा जाणुस्सोणि ब्राह्मण शीर नुहाई, नयाँ रेशमी कपडा पहिरी, भिजेको कुशको मुट्टो लिई भगवान्को नगिच एक छेउमा उभिइरहेका थिए^१ । उपोसथको दिनमा शीर नुहाई, नयाँ रेशमी कपडा पहिरी, भिजेको कुशको मुट्टो लिई एक छेउमा उभिइरहेका जाणुस्सोणि ब्राह्मणलाई भगवान्ले देख्नुभयो । देख्नु भएपछि जाणुस्सोणि ब्राह्मणलाई यस्तो भन्नुभयो —

“ब्राह्मण ! आज उपोसथको दिनमा शीर नुहाई, नयाँ रेशमी कपडा पहिरी, भिजेको कुशको मुट्टो लिई किन तिमि एक छेउमा उभिइरहेका हौ ? आज ब्राह्मणहरूको के हो ?”

“भो गौतम ! आज ब्राह्मणहरूको प्रत्यावरोहणी हो ।”
(भनाइको मतलब होमगर्ने हो) ।

---

१. अं. नि-१०, पृ. २९०: पठमपच्चोरोहणीसुत्तं, पच्चोरोहणीवग्गो,
अ. क. II. पृ. ८६०.

“ब्राह्मण ! ब्राह्मणहरूको प्रत्यावरोहणी (पच्चरोहणी) कस्तो हुन्छ ?”

“भो गौतम ! यहाँ, ब्राह्मणहरू उपोसथ (=व्रत) को विनमा शीर नुहाई, नयाँ रेशमी कपडा पहिरी, गीलो गोबरले भुईँ लिपी, हरिया कुशहरू छरी, बालुवाको रास र अग्निशालाको बीचमा सुत्छन् । उनीहरू त्यस रातमा तीनपटक उठ्छन् । उठेर—‘तपाइको प्रत्यावरोहण गर्छु, तपाइको प्रत्यावरोहण गर्छु’ भनी अग्निलाई हातजोरी नमस्कार गर्छन् । घेरै घिउ, तेल तथा नवनीतद्वारा अग्निलाई सन्तर्पण गर्छन् । त्यस रात बितेपछि खाद्य-भोज्यद्वारा ब्राह्मणहरूलाई सन्तर्पित गर्छन् । भो गौतम ! ब्राह्मणहरूको प्रत्यावरोहणी यस्तो हुन्छ ।”

“ब्राह्मण ! ब्राह्मणहरूको प्रत्यावरोहणी अर्कै ढंगको रहेछ, आर्य-विनय (= बुद्धधर्म) को प्रत्यावरोहणी अर्कै ढंगको हुन्छ ।”

“भो गौतम ! आर्यविनयको प्रत्यावरोहणी कस्तो हुन्छ त ? अतः तपाइ गौतमले मलाई त्यसरी धर्मोपदेश गर्नुभए बेशहुने थियो जसरी धर्मोपदेश गर्नुहुँदा आर्यविनयको प्रत्यावरोहणीलाई म बुझ्न सकूँ ।”

“ब्राह्मण ! त्यसोभए सुन, रात्ररी मनमा राख; भन्ने छु ।”

“हवस्” भनी जाणुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

(१) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यभ्रावक यस्तो विचार गर्छ— ‘मिथ्यादृष्टिको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’

यस्तो विचारगरी उसले मिथ्यादृष्टिलाई परित्याग गर्छ—मिथ्यादृष्टि-
बाट प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(२) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ—
‘मिथ्यासङ्कल्पको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’
यस्तो विचारगरी उसले मिथ्यासङ्कल्पलाई परित्याग गर्छ—मिथ्या-
सङ्कल्पबाट प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(३) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ—
‘मिथ्यावाचाको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’
यस्तो विचारगरी उसले मिथ्यावाचालाई परित्याग गर्छ—मिथ्यावाचा-
बाट प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(४) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ—
‘मिथ्याकर्मको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’
यस्तो विचारगरी उसले मिथ्याकर्मलाई परित्याग गर्छ—मिथ्याकर्मबाट
प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(५) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ—
‘मिथ्याजीविकाको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’
यस्तो विचारगरी उसले मिथ्याजीविकालाई परित्याग गर्छ—मिथ्या-
जीविकाबाट प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(६) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ—
‘मिथ्याव्यायामको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’

यस्तो विचारगरी उसले मिथ्याब्यायामलाई परित्याग गर्छ—मिथ्या-
ब्यायामबाट प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(७) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ—
‘मिथ्यास्मृतिको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’
यस्तो विचारगरी उसले मिथ्यास्मृतिलाई परित्याग गर्छ—मिथ्यास्मृति-
बाट प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(८) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ—
‘मिथ्यासमाधिको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि हुन्छ ।’
यस्तो विचारगरी उसले मिथ्यासमाधिलाई परित्याग गर्छ—मिथ्या-
समाधिबाट प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(९) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ—
‘मिथ्याज्ञानको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि
हुन्छ ।’ यस्तो विचारगरी उसले मिथ्याज्ञानलाई परित्याग गर्छ—
मिथ्याज्ञानबाट प्रत्यावरोहण गर्छ ।

(१०) “ब्राह्मण ! यहाँ, आर्यश्रावक यस्तो विचार गर्छ—
‘मिथ्याविमुक्तिको खराब विपाक यसै जीवनमा र परलोकमा पनि
हुन्छ ।’ यस्तो विचारगरी उसले मिथ्याविमुक्तिलाई परित्याग गर्छ—
मिथ्याविमुक्तिबाट प्रत्यावरोहण गर्छ ।

“ब्राह्मण ! आर्यविनयमा यस्तो प्रत्यावरोहणी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! ब्राह्मणहरूको प्रत्यावरोहणी अर्कै ढंगको रहेछ,

आर्यविनयको प्रत्यावरोहणी अर्कै ढंगको रहेछ । भो गौतम ! आर्यहरूको यी प्रत्यावरोहणीको अगाडि ब्राह्मणहरूको प्रत्यावरोहणी साँह भागको एक भाग पनि छैन । धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम ! ... आजदेखि तपाइ गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

मूल सूत्र—

४—त्रिविदद्या

अनि जाणुस्सोणि ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जाणुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भो गौतम ! जसको श्रद्धा-दान (= श्राद्ध) छ, जसको उत्तम-भोजन (थालिपाको) छ, तथा जसको दातव्यवस्तु छ—उनीहरूले त्रिविदय ब्राह्मणहरूलाई नै दानदिनुपर्छ ।”

“हे ब्राह्मण ! कसरी ब्राह्मणहरू त्रिवि-द्या बताउँछन् ?”

“भो गौतम ! यहाँ ब्राह्मण सजातीय आमाबाबुहरूबाट जन्मेको हुन्छ । शुद्ध गर्भवास गरेको हुन्छ । सातपुस्तादेखि जातिवादले बहिष्कृत गरेको हुन्छ तथा निन्दा पाएको हुन्छ । अध्यायक (= अध्यापक)

---

१. अं. नि-३, पृ. १५३: जाणुस्सोणिसुत्तं, ब्राह्मणवग्गो, अ. क. I. पृ. ३९६.

मन्त्रधर हुन्छ । तीनैवेदमा^१ पारंगत हुन्छ । निघण्टु, कौस्तुभ, अक्षर-प्रभेद तथा इतिहास सहित पाँचै शास्त्रहरू^२ जानेको हुन्छ । व्याकरण, लोकायत (= वितण्डवाद), लक्षण-शास्त्रमा पनि निपुण हुन्छ । भो गौतम ! यसैलाई ब्राह्मणहरू त्रिविद्यया वताउँछन् ।”

“हे ब्राह्मण ! अर्कै ढंगले ब्राह्मणहरू त्रिविद्यया बताउँछन्, अर्कै ढंगले आर्यको विनयमा (= बुद्धधर्ममा) त्रिविद्यया हुन्छ ।”

“भो गौतम ! कुन ढंगले आर्यको विनयमा त्रिविद्यया हुन्छ त ? जुन ढंगले आर्यको विनयमा त्रिविद्यया हुन्छ—त्यस ढंगले तपाइ गौतमले मलाई धर्मोपदेश गर्नुहोस् ।”

“ब्राह्मण ! त्यसोभए सुन, रात्ररी मनमा राख, म भन्दछु ।”

“हवस्” भनी जाणस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिएपछि भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

प्रथमध्यान—“ब्राह्मण ! यहाँ भिक्षु, कामविषयबाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई, वितर्क र विचार युक्त भएको, विवेकजः (= समाधिजः) प्रीति-सुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ ।

१. (१) ऋग्वेद, (२) यजुर्वेद, (३) सामवेद । मनो. र. पू. I.

पृ. ३९३: तिकण्णसुत्तवण्णना, तिकनिपात ।

२. निघण्टु, कौस्तुभ, अक्षरप्रभेद, अथर्ववेद तथा पुराणकथा (= इतिहास) लाई ‘इतिहास सहित पाँच शास्त्रहरू’ भनिएको हो । मनो. र. पू.

I. पृ. ३९३: तिकण्णसुत्तवण्णना, तिकनिपात ।

द्वितीयध्यान—“वितर्क-विचारलाई शान्तगरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई एकाग्र गरी, वितर्क-विचार रहित, समाधिजः प्रीति-सुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ ।

तृतीयध्यान - “प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षी भई, स्मृतिमान्, ज्ञानवान् भई—शरीरद्वारा सुखानुभव गर्छ—जसलाई आर्यहरू—‘उपेक्षावान्, स्मृतिमान् तथा सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्दछन् । त्यस्तो तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ ।

चतुर्थध्यान—“सौमनस्य तथा दोर्मनस्यलाई पहिले नै अन्तगरी, सुख र दुःखलाई त्यागी, दुःख र सुख नभएको, स्मृति परिशुद्ध भई उपेक्षा भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ ।

प्रथमविद्यया—“यसरी समाहित चित्त भएपछि; परिशुद्ध, स्वच्छ, निर्मल तथा क्लेशरहित भएपछि; मृदु र कर्मण्य भइसके पछि; निश्चलतामा पुगिसकेपछि उसले—पूर्वजन्मका कुराहरू स्मरण हुने ज्ञानतिर चित्त ऊकाउँछ र अनेकप्रकारले पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ । जस्तै—एक जन्मका, दुइ जन्मका, ...^१ कुराहरू अनुस्मरण गर्छ । जस्तै—‘अमुक स्थानमा थिएँ, ...^१ र यति आयु थियो ।’ यसरी आकार सहित, उद्देश्य सहित अनेकप्रकारले पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ । यसरी अप्रमादी तथा आतप्तसम्पन्न भई विहारगर्दा उसले यही प्रथमविद्यया^२

१-१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. १९८ को (८) मा जस्तै दोहऱ्याइ पढ्नु ।

२. पूर्वजन्मका कुराहरू जान्नसक्ने विद्यया । मनो. र. पू. I. पृ. ३९४: तिकण्णसुत्तवण्णना, तिकनिपात ।

प्राप्त गर्छ जसमा—अविदद्या^१ नाश भई विदद्या उत्पन्न हुन्छ, अन्धकार नाश भई आलोक उत्पन्न हुन्छ ।

द्वितीयविदद्या - “यसरी समाहित चित्त भएपछि; परिशुद्ध, स्वच्छ, निर्मल तथा क्लेशरहित भएपछि; मृदु र कर्मण्य भइसकेपछि; निश्चलतामा पुगिसकेपछि उसले—सत्वहरूको च्युति र उत्पत्ति सम्बन्धी ज्ञानतिर चित्त ङुकाउँछ । अनि उसले विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका, उत्पन्न भएका सत्वहरूलाई देखेदछ (जान्दछ) र आ-आपना कर्मानुसार नीच-उच्च, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्वहरूलाई देखेदछ (=जान्दछ) —‘यी सत्वहरू काय-दुश्चरितले युक्त भई, वाक्-दुश्चरितले युक्त भई, मनः-दुश्चरितले युक्त भई; आर्यहरूको निन्दागर्ने भई, मिथ्यादृष्टिक भई, मिथ्यादृष्टि-युक्त कामगर्ने भई— मरणोपान्त अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न भए । यी सत्वहरू काय-सुचरितले युक्त भई, वाक्-सुचरितले युक्त भई, मनः-सुचरितले युक्त भई; आर्यहरूको निन्दा नगर्ने भई, सम्यक्दृष्टिक भई, सम्यक्दृष्टियुक्त कामगर्ने भई—मरणोपान्त सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए ।’ यसरी विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका, उत्पन्न भएका सत्वहरूलाई देखेदछ (=जान्दछ) र आ-आपना कर्मानुसार नीच-उच्च, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न

-
१. पूर्वजन्मका कुराहरू जान्न नसक्नेगरी मोहद्वारा ढाकिएकोलाई यहाँ ‘अविदद्या’ भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ३९४: तिकण्णसुत्तवण्णना, तिकनिपात ।

भएका सत्वहरूलाई देख्दछ (=जान्दछ) । यसरी अप्रमादी तथा आतप्तसम्पन्न भई विहारगर्दा उसले यही द्वितीयविद्यया^१ प्राप्त गर्छ जसमा—अविदद्या^२ नाश भई विदद्या उत्पन्न हुन्छ, अन्धकार नाश भई आलोक उत्पन्न हुन्छ ।

तृतीयविद्यया—“यसरी समाहित चित्त भएपछि;...^३ उसले— आस्रवक्षय हुने ज्ञानतिर चित्त फुकाउँछ । अनि उसले—‘यो दुःख हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो दुःख समुदय हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो दुःखनिरोध हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो दुःखनिरोधको मार्ग हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । ‘यो आस्रव हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो आस्रव समुदय हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो आस्रव निरोध हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो आस्रवनिरोधको मार्ग हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । यसरी जानिसकेपछि, यसरी देखिसकेपछि उसको चित्त कामास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ, भवास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ,

Dhamma.Digital

-
१. दिव्यचक्षुज्ञानलाई यहाँ ‘विदद्या’ भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ३९४: तिकण्णसुत्तवण्णना, तिकनिपात ।
  २. सत्वहरूको च्युति र उत्पत्तिलाई जान्न नसक्नेगरी ढाकिएको मोहलाई यहाँ ‘अविदद्या’ भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पू. ३९४.
  ३. बाँकी कुराहरू माथि पृ. २७८ मा उल्लेख भएजस्तै हो ।

अविद्यास्रववाट पनि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भइसकेपछि 'विमुक्त भएँ' भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । 'जाति (=जन्म) क्षीण भयो^२, ब्रह्मचर्यवास^३ पूराभयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ^४, अब उप्रान्त अर्को जन्म लिनुपर्ने हेतु

१. मार्गक्षणमा विमुक्त हुन्छ र फलक्षणमा विमुक्त भइसकेको हुन्छ । अर्थात् मार्गमा रहञ्जेलसम्म विमुक्त हुने भनी भनिन्छ, फलमा पुग्नेबित्तिकै विमुक्त भइसकेको भनी भनिन्छ । त्यसपछि प्रत्यवेक्षणा-ज्ञानद्वारा पुनरावलोकन गरी हेर्दा उसले विमुक्त भइसकेको कुरालाई थाहा पाउँछ र 'विमुक्त भएँ' भनी जान्दछ । त्यसैले सूत्रमा 'विमुक्त भएँ भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ' भनी भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ३९४: तिकणसुत्तवण्णना, तिकनिपातवण्णना ।

२. 'जातिक्षीण भयो भन्ने ज्ञान' पनि प्रत्यवेक्षणा-ज्ञानद्वारा थाहा पाएको हो ।

'जातिक्षीण' भन्नाले अतीतको जातिलाई भनिएको होइन । त्यो त क्षीण नै भइसकेको छ । अनागतको जातिलाई पनि भनिएको होइन । अनागतको जाति त अहिले आइने सकेको छैन । वर्तमानको जातिलाई पनि भनिएको होइन; त्यो त अहिले विदचमान नै छ ।

त्यसोभए 'जातिक्षीण भयो' भनी केलाई भनिएको हो त ? भनौं कि—मार्गको भाविता नगरिदा जुन एक, चार, पाँचवोकार लोकहरूमध्येमा (एकचतुपञ्चवोकार भवेसु)—एकवटा, चारवटा तथा पाँचवटा स्कन्धहरू भएका सत्वहरू उत्पन्न हुने हुन्—मार्गको भाविता

गरिसकेपच्छि ती स्कन्धहरू उत्पन्न हुँदैनन् । यही कारणलाई नै यहाँ 'जातिक्षीण' भनिएको हो र यसै स्थितिलाई प्रत्यवेक्षणाज्ञानले विचारगरिहेर्दा—वर्तमान समयमा कर्म भएता पनि त्यसद्वारा भविष्यकोनिमित्त प्रतिसन्धी (=पुनर्जन्म) दिन नसक्ने भएको हुँदा 'जाति (=जन्म) क्षीण भयो' भनी सूत्रमा उल्लेख भएको हो भनी मनो. र. पू. I. पृ. ३९५: तिकण्णसुत्तवण्णना, तिकनिपातले उल्लेख गरेको छ ।

यहाँ एक, चार, पाँच वोकार भन्नेको अर्थ यसप्रकार हो—
असञ्जसत्वमा अर्थात् नैवसंज्ञानासंज्ञा भन्ने लोकमा उत्पन्न हुनेसत्वको रूपस्कन्ध एकमात्र आकीर्ण भएको हुन्छ । भनाइको मतलब त्यस असञ्जलोकमा एकैवटा 'रूपस्कन्ध' आकीर्ण हुन्छ । असञ्जलोक भनेको र नैवसंज्ञानासंज्ञालोक भनेको एकै हो । यो पनि अरूपलोकको एक आकार हो । त्यसैले 'एकस्कन्ध' भएको सत्वहरू हुन् भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ ।

अरू अरूपलोकमा उत्पन्न हुने सत्वहरूको चाहि चारवटा स्कन्धहरू हुन्छन् । त्यसैले यसलाई 'चारवटा भएको सत्वहरू हुन्' भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । भनाइको तात्पर्य अरूपावचरलोकमा चारैवटा स्कन्धहरूमात्र हुन्छन् ।

कामावचर र रूपावचर लोकहरूमा चाहि पाँचैवटा स्कन्धहरू हुन्छन् । त्यसैले 'पाँचवटा स्कन्धहरू भएका सत्वहरू हुन्'

भन्ने कुरा बुक्तुपछै । पटि. म. अ. क. पृ. ६१-६२: अभिञ्जा-
निद्देस्सवण्णना-३.

३. यहाँ 'ब्रह्मचर्य' भनी मार्गब्रह्मचर्यलाई भनिएको हो । कल्याण-
पृथग्जन सहित सप्तशैक्षहरूलाई ब्रह्मचर्यवास गरिरहेका र क्षीणास्रवी
भई अशैक्ष अवस्थामा पुगिसकेकालाई 'ब्रह्मचर्यवास पूरा गरिसकेका'
भनी भनिन्छ । अतः क्षीणास्रवी भइसकेपछि प्रत्यवेक्षणा-ज्ञानद्वारा
विचारगरिहेर्दा उसले ब्रह्मचर्यवास पूरा भइसकेको कुरा थाहा
पाउँछ । त्यसैले सूत्रमा 'ब्रह्मचर्यवास पूराभयो' भनी उल्लेख
भएको हो भनी मनो. र. पू. I. पृ. ३९५: तिकण्णसुत्तवण्णना,
तिकनिपातवण्णनाले लेखेको हो ।
४. परिञ्जा, पहाण, सच्छिकिरिया तथा भावना भन्ने चार प्रकारका
ज्ञानहरूद्वारा चारसत्यलाई सोह्रप्रकारले अवबोध गरिसकेको हुनाले
'गर्नुपर्ने गरिसके' भनी सूत्रमा भनिएको हो । कल्याणपृथग्जन
सहित सप्तशैक्षहरूलाई सो ज्ञानावबोध गर्ने पुरुषहरू भनी भन्दछन् ।
क्षीणास्रवीलाई सो ज्ञानावबोध गरिसकेको पुरुष भनी भन्दछ ।
अनि उसले प्रत्यवेक्षणा-ज्ञानद्वारा विचारगरिहेर्दा 'गर्नुपर्ने गरिसके'
भन्ने थाहापाउँछ । त्यसैले सूत्रमा 'गर्नुपर्ने गरिसके' भनी भनिएको
हो । मनो. र. पू. I. पृ. ३९५: तिकण्णसुत्तवण्णना, तिकनिपात ।

यहाँ लेखिएका 'परिञ्जा' आदिको बारेमा लेखकको
बु. श्रा. भा-१, पृ. १८३-८४ देखि हेर्नु ।

छैन' भन्ने पनि ज्ञान हुन्छ । यसरी अप्रमादी तथा आतप्तसम्पन्न भई विहारगर्दा उसले यही तृतीयविद्या प्राप्त गर्छ जसमा—अविदद्या^२ नाश भई विदद्या^३ उत्पन्न हुन्छ, अन्धकार नाश भई आलोक उत्पन्न हुन्छ ।”

(यति भन्नुभएपछि भगवान्‌ले निम्नगाथाहरू भन्नुभयो—)

१. चतुसत्यज्ञानलाई अवबोध गर्नकोनिमित्त फेरि मार्गहरूको भाविता गर्नु नपर्ने भइसकेको हुनाले अथवा अहिले भइरहेको पञ्चस्कन्धहरूको सन्ततिबाट अर्को पञ्चस्कन्धहरूको सन्तति नहुने भएको हुनाले अथवा बलिरहेको आगोमा पुनः दाउराहरू नथपिनाले बलिरहेको आगो स्वतः निरुद्ध हुने छैन अथवा रुखको जडोलाई निर्मूलपारी उखेलिसकेपछि त्यसबाट पुनः रुख पलाएर नआउने छैन—यस जीवन सन्ततिको अन्तिम विज्ञान (चरिमविञ्जणं) निरुद्ध भएपछि पुनः सन्तति नहुने भएको हुनाले सूत्रमा 'अब उप्रान्त अर्को जन्म लिनुपर्ने हेतु छैन' भनी उल्लेख भएको हो । यो पनि प्रत्यवेक्षणा-ज्ञानद्वारा जानिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ३९५: तिकण्णसुत्त-वण्णना, तिकनिपात ।
२. चतुसत्यलाई ढाकिराख्ने कारणलाई यहाँ 'अविदद्या' भनिएको हो ।
३. अरहत्मार्गज्ञानलाई यहाँ 'विदद्या' भनिएको हो । मनो. र. पू. I. पृ. ३९५.

१. “योऽ सीलव्वतसण्णो, पहितत्तो समाहितो ।
चित्तं यस्स वसीभूतं, एकगं सुसमाहितं ॥
२. “पुब्बेनिवासं यो वेदी, सग्गापायं च पस्सति ।
अथो जातिक्खयं पत्तो, अभिञ्जावोसितो मुनि ॥
३. “एताहि तीहि विज्जाहि, तेविज्जो होति ब्राह्मणो ।
तमहं वदामि तेविज्जं, नाञ्जं लपितलापनं’ति ॥

अर्थ—

१—“जो शीलव्रत सम्पन्न छ, जो प्रयत्नशील तथा समाहित छ; जसको चित्त वशीप्राप्त छ, जसको चित्त समाहितभई एकाग्र छ—

२—“जसले (१) पूर्वजन्मका कुराहरू थाहापाउँछ, जसले (२) स्वर्ग र नरक देख्नसक्छ, जो (३) अभिज्ञा-ज्ञानद्वारा जातिक्षय प्राप्त-गरी क्षीणस्त्रवीभई मुनि भएको हुन्छ—

३—“हे ब्राह्मण ! यिनै तीन विदद्याहरूद्वारा त्रिविद्य हुन्छ र यसैलाई म त्रिविद्य भन्दछु, परन्तु अरुले भनेको वा बनाइएकोलाई होइन ।”

“हे ब्राह्मण ! आर्यविनयमा यही तीनविद्यया हुन्छन् ।”

---

१. रोमनमा: ‘सो’ ।

“भो गौतम ! ब्राह्मणहरूको तीन विद्या र आर्यविनयको तीन विद्यामा भिन्नता रहेछ । आर्यविनयको जुन तीन विद्या हो त्यसको दांजोमा ब्राह्मणहरूको तीन विद्या त सोह्र भागको एक भाग पनि रहेनछ ।

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! ...आजदेखि तपाइ गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

मूल सूत्र—

५—मृत्यु देखेर नडराउने कुनै छैन

अनि जाणुस्सोणि ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता
गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जाणुस्सोणि ब्राह्मणले
भगवान्लाई यस्तो भने :—

“भो गौतम ! म यस्तो भन्दछु र यस्तो विश्वास पनि गर्दछु
कि—मरण देखेर नडराउने कुनै छैन, मरण देखेर नर्तसिने कुनै छैन ।”

“ब्राह्मण ! मरण देखेर डराउने पनि छ, मरण देखेर
नर्तसिने पनि छ । ब्राह्मण ! मरण देखेर नडराउने पनि छ, मरण
देखेर नर्तसिने पनि छ ।

“ब्राह्मण ! त्यो कस्तो पुरुष हो जो मरण देखेर डराउन्छ ?
त्यो कस्तो पुरुष हो जो मरण देखेर नर्तसिन्छ ?

A. (१) “ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै पुरुष कामविषयको रागबाट

दूर भएको हुन्न, इच्छाबाट दूर भएको हुन्न, प्रेमबाट दूर भएको हुन्न, पिपासाबाट दूर भएको हुन्न, परिडाहबाट दूर भएको हुन्न तथा तृष्णाबाट दूर भएको हुन्न । अनि सो पुरुष कुनै सारो रोगले पीडित हुन्छ । सारो रोगले पीडित भएको सो पुरुषको मनमा यस्तो हुन्छ—‘अहो, मेरा प्यारा यो कामविषयहरूले मलाई छाड्ने छन् । अहो, मेरा प्यारा कामविषयहरूलाई मैले छाड्नु पर्नेछ ।’ अनि उ शोक गर्छ, पीर लिन्छ, विलाप गर्छ, छाटी पिट्दै रुन्छ र सम्मोहित हुन थाल्छ । ब्राह्मण ! यो त्यो पुरुष हो जो मरण देखेर डराउँछ, मरण देखेर तर्सिन्छ ।

(२) “ब्राह्मण ! फेरि यहाँ, कुनै पुरुष शारीरिक रागबाट दूर भएको हुन्न, इच्छाबाट दूर भएको हुन्न, प्रेमबाट दूर भएको हुन्न, पिपासाबाट दूर भएको हुन्न, परिडाहबाट दूर भएको हुन्न तथा तृष्णाबाट दूर भएको हुन्न । अनि सो पुरुष कुनै सारो रोगले पीडित हुन्छ । सारो रोगले पीडित भएको सो पुरुषको मनमा यस्तो हुन्छ—‘अहो, मेरो प्यारो यो शरीरले मलाई छाड्ने छ, अहो, मेरो प्यारो यो शरीरलाई मैले छाड्नु पर्ने छ ।’ अनि उ शोक गर्छ, पीर लिन्छ, विलाप गर्छ, छाटी पिट्दै रुन्छ र सम्मोहित हुन थाल्छ । ब्राह्मण ! यो पनि त्यो पुरुष हो जो मरण देखेर डराउँछ, मरण देखेर तर्सिन्छ ।

(३) “ब्राह्मण ! फेरि यहाँ, कुनै पुरुष कल्याणकर्म गर्ने हुन्न, कुशलकर्म गर्ने हुन्न, भय-त्रास लिनु नपर्ने काम गर्ने हुन्न; पापकर्म गर्ने हुन्छ, रौद्रकर्म गर्ने हुन्छ तथा मलीनकर्म गर्ने हुन्छ । अनि सो पुरुष कुनै सारो रोगले पीडित हुन्छ । सारो रोगले पीडित भएको

सो पुरुषको मनमा यस्तो हुन्छ—‘अहो, मैले कल्याणकर्म गरिन, कुशलकर्म गरिन, भय-त्रास लिनु नपर्ने काम गरिन; अहो, मैले पापकर्म गरें, रौद्रकर्म गरें, मलीनकर्म गरें । अहो, जो कल्याणकर्म नगर्ने, कुशलकर्म नगर्ने, भय-त्रास लिनु नपर्ने काम नगर्ने; पापकर्म गर्ने, रौद्रकर्म गर्ने, मलीनकर्म गर्नेहरूको जुन गति हो—सोही गति नै मेरो पनि हुनेछ ।’ अनि उ शोक गर्छ, पीर लिन्छ, विलाप गर्छ, छाटी पिट्दै रुन्छ र सम्मोहित हुन थाल्छ । ब्राह्मण ! यो पनि त्यो पुरुष हो जो मरण देखेर डराउँछ, मरण देखेर तर्सिन्छ ।

(४) “ब्राह्मण ! फेरि यहाँ, कुनै पुरुष सद्धर्म प्रति शंका हुने हुन्छ, विचिकित्सा हुने हुन्छ, अनिष्ठाराख्ने हुन्छ । अनि सो पुरुष कुनै सारो रोगले पीडित हुन्छ । सारो रोगले पीडित भएको सो पुरुषको मनमा यस्तो हुन्छ—‘अहो, मैले सद्धर्म प्रति शंका र विचिकित्सा दूर गर्न सकिन, निष्ठाराख्न सकिन ।’ अनि उ शोक गर्छ, पीर लिन्छ, विलाप गर्छ, छाटि पिट्दै रुन्छ र सम्मोहित हुन थाल्छ । ब्राह्मण ! यो पनि त्यो पुरुष हो जो मरण देखेर डराउँछ, मरण देखेर तर्सिन्छ ।

“ब्राह्मण ! यी नै चारपुरुषहरू हुन् जो मरण देखेर डराउँछन्, जो मरण देखेर तर्सिन्छन् ।

“ब्राह्मण ! त्यो कस्तो पुरुष हो जो मरण देखेर डराउन्न ? त्यो कस्तो पुरुष हो जो मरण देखेर तर्सिन्न ?

B. (१) “ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै पुरुष कामविषयको राग-बाट दूर भएको हुन्छ, इच्छाबाट दूर भएको हुन्छ, प्रेमबाट दूर भएको

हुन्छ, पिपासाबाट दूर भएको हुन्छ, परिडाहबाट दूर भएको हुन्छ, तथा तृष्णाबाट दूर भएको हुन्छ । अनि सो पुरुष कुनै सारो रोगले पीडित हुन्छ । सारो रोगले पीडित भएको सो पुरुषको मनमा यस्तो हुन्छ — ‘अहो, मेरा प्यारा यी कामविषयहरूले मलाई छाड्ने छन्, अहो, मेरा प्यारा कामविषयहरूलाई मैले छाड्नु पर्ने छ ।’ अनि उ शोक गर्दैन, पीर लिन्न, विलाप गर्दैन, छाटि पिट्दै रुन्न र सम्मोहित पनि हुन्न । ब्राह्मण ! यो त्यो पुरुष हो जो मरण देखेर डराउन्न, मरण देखेर तर्सिन्न ।

(२) “ब्राह्मण ! फेरि यहाँ, कुनै पुरुष शारीरिक रागबाट दूर भएको हुन्छ, इच्छाबाट दूर भएको हुन्छ, प्रेमबाट दूर भएको हुन्छ, पिपासाबाट दूर भएको हुन्छ, परिडाहबाट दूर भएको हुन्छ तथा तृष्णाबाट दूर भएको हुन्छ । अनि सो पुरुष कुनै सारो रोगले पीडित हुन्छ । सारो रोगले पीडित भएको सो पुरुषको मनमा यस्तो हुन्छ — ‘अहो, मेरो प्यारो यो शरीरले मलाई छाड्ने छ, अहो, मेरो प्यारो यो शरीरलाई मैले छाड्नु पर्नेछ ।’ अनि उ शोक गर्दैन, पीर लिन्न, विलाप गर्दैन, छाटो पिट्दै रुन्न र सम्मोहित पनि हुन्न । ब्राह्मण ! यो त्यो पुरुष हो जो मरण देखेर डराउन्न, मरण देखेर तर्सिन्न ।

(३) “ब्राह्मण ! फेरि यहाँ, कुनै पुरुष पाप कर्म गर्ने हुन्न, रौद्रकर्म गर्ने हुन्न तथा मलीनकर्म गर्ने हुन्न; कल्याणकर्म गर्ने हुन्छ, कुशलकर्म गर्ने हुन्छ, भय-त्रास लिनु नपर्ने कर्म गर्ने हुन्छ । अनि सो पुरुष कुनै सारो रोगले पीडित हुन्छ । सारो रोगले पीडित भएको सो पुरुषको मनमा

यस्तो हुन्छ—‘मैले पापकर्म गरेको छैन, रौद्रकर्म गरेको छैन, मलीनकर्म गरेको छैन; कल्याणकर्म नै गरेको छु, कुशलकर्म नै गरेको छु, भय-त्रास लिनु नपर्ने कर्म नै गरेको छु । अब, पापकर्म नगर्ने, रौद्रकर्म नगर्ने, मलीन-कर्म नगर्ने; कल्याणकर्म गर्ने, कुशलकर्म गर्ने, भय-त्रास लिनु नपर्ने कर्म गर्नेहरूको जुन गति हो—सोही गति नै मेरो पनि हुनेछ ।’ अनि उ शोक गर्दैन, पीर लिन्न, विलाप गर्दैन, छाटि पिट्दै रुन्न र सम्मोहित पनि हुन्न । ब्राह्मण ! यो त्यो पुरुष हो जो मरण देखेर डराउन्न, मरण देखेर तर्सिन्न ।

(४) “ब्राह्मण ! फेरि यहाँ, कुनै पुरुष सद्धर्म प्रति शंका नहुने हुन्छ, विचिकित्सा नहुने हुन्छ, निष्ठाराख्ने हुन्छ । अनि सो पुरुष कुनै सारो रोगले पीडित हुन्छ । सारो रोगले पीडित भएको सो पुरुषको मनमा यस्तो हुन्छ—‘सद्धर्म प्रति मेरो शंका र विचिकित्सा छैन, सद्धर्म प्रति मैले निष्ठानै राखेको छु ।’ अनि उ शोक गर्दैन, पीर लिन्न, विलाप गर्दैन, छाटि पिट्दै रुन्न र सम्मोहित पनि हुन्न । ब्राह्मण ! यो पनि त्यो पुरुष हो जो मरण देखेर डराउन्न, मरण देखेर तर्सिन्न ।

“ब्राह्मण ! यी नै चारपुरुषहरू हुन् जो मरण देखेर डराउन्नन्, जो मरण देखेर तर्सिन्नन् ।”

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! ...आजदेखि तपाइ गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

×

×

×

मूल सूत्र—

६—सुगति दुर्गति जानाको कारण के हो ?

अनि जाणुस्सोणि ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे^३ । एक छेउमा बसेका जाणुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

(१) “भो गौतम ! के हेतु हो, के प्रत्यय हो—जसद्वारा यहाँ, केही सत्वहरू शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात, नरकमा उत्पन्न हुन्छन् ?”

“ब्राह्मण ! गरेर पनि नगरेर पनि । यसरी यहाँ, केही सत्वहरू शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात, नरकमा उत्पन्न हुन्छन् ।”

(२) “भो गौतम ! के हेतु हो, के प्रत्यय हो—जसद्वारा यहाँ केही सत्वहरू शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ?”

१. अं. नि-२, पृ. ५४: अधिकरणवगो, अ. क. I. पृ. ३०८.

“ब्राह्मण ! गरेर पनि नगरेर पनि । यसरी यहाँ, केही सत्वहरू शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।”

“तपाइ गौतमले विस्तारपूर्वक अर्थ विभाजन नगरी, संक्षेपरूपमा भन्नुभएको यस कुराको अर्थ मैले विस्तारपूर्वक बुझ्न-सकिन । अतः तपाइ गौतमले मलाई त्यसरी धर्मोपदेश गर्नुभए बेशहुनेछ — जसरी धर्मोपदेश गर्नुहुँदा मैले तपाइ गौतमले विस्तारपूर्वक अर्थ विभाजन नगरी, संक्षेपरूपमा भन्नुभएको यस कुराको अर्थ विस्तारपूर्वक बुझ्नसक्छु ? ।”

“ब्राह्मण ! त्यसोभए सुन, रात्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्” भनी जाणुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिएपछि भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

“ब्राह्मण ! यहाँ, कुनैले काय दुश्चरित गरेको हुन्छ, काय-सुचरित गरेको हुन्छ; कुनैले वचीदुश्चरित गरेको हुन्छ, वचीसुचरित गरेको हुन्छ; कुनैले मनः दुश्चरित गरेको हुन्छ, मनः सुचरित गरेको हुन्छ । ब्राह्मण ! यसरी—गरेर पनि, नगरेर पनि यहाँ, केही सत्वहरू शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात, नरकमा उत्पन्न हुन्छन् ।

“ब्राह्मण ! यहाँ, कुनैले कायसुचरित गरेको हुन्छ, काय-दुश्चरित गरेको हुन्छ; कुनैले वचीसुचरित गरेको हुन्छ, वचीदुश्चरित

---

१. “श्रमण गौतम पण्डित, व्यक्त तथा बहुश्रुत छन्” भन्ने कुरा सुनेर जाणुस्सोणि ब्राह्मणले यस्तो सोचेका थिए—“यिनले लिङ्गविभक्ति-

कारक भेदादिका कुराहरू जान्दछन् होलान्—जो हामी पनि जान्दछौं । हामीले नजानेका कुराहरू के जान्लान् र हामीले जानेका जस्तै त जान्दछन् होलान्” भनी घमण्डभाव मनमा लिई, सिद्ध ठाडोपारी यिनी धेरै मानिसहरूका साथ भगवान्कहाँ गएका थिए ।

भगवान्कहाँ पुगेपछि जब यिनले भगवान्सँग प्रश्न सोधे तब वहाँले यस्तो सोच्नुभयो —

“यो ब्राह्मण शुद्ध जिज्ञासा लिएर, अर्थगवेषी भई, तथा जान्ने इच्छागरी यहाँ आएका होइनन् बल्कि घमण्ड लिएर सिद्ध ठाडोपारी आएका हुन् । अतः यिनले बुद्ध्नेगरी उत्तरदिदा यिनको अभिवृद्धि हुनेछ अथवा नबुद्ध्नेगरी उत्तरदिदा अभिवृद्धि हुनेछ ?” यसरी सोच्नुहुँदा वहाँले “जसरी उत्तरदिदा यिनले बुद्ध्ने छैनन् त्यसरी उत्तरदिदा यिनको अभिवृद्धि हुनेछ” भन्ने कुरा बुद्ध्नुभई वहाँले “गरेर पनि नगरेर पनि” भन्ने उत्तर दिनुभएको हो ।

यो सुनेर ब्राह्मणले सोचनथाले कि—श्रमण गौतमले गरेर पनि नगरेर पनि नरकमा उत्पन्न हुने कुरा भन्नुहुन्छ । दुवै कारणले पनि नरकमा उत्पन्न हुनेछ भनेको हुँदा यो कुरा बुद्ध्न सकिन्न, महाअन्धकार जस्तै भयो । यसमा मेरो प्रतिष्ठा छैन । यत्तिकैमा चूपलागेर बसेको खण्डमा ब्राह्मणहरूको बीचमा कुरागर्दा उनीहरूले मलाई यस्तो भन्न पनि सक्छन् कि—तिमी श्रमण गौतमकहाँ खूब

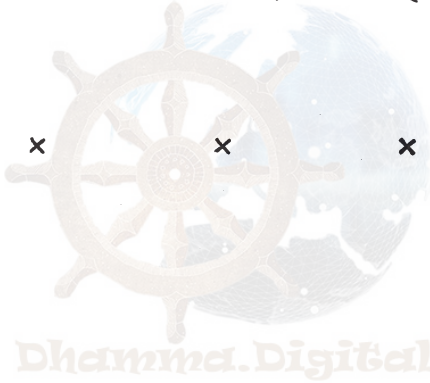
घमण्ड गरी सिद्ध ठाडोपारी गयो तर एकै प्रश्नको उत्तरमा तिमी नाजवाफ भई चूपलागेर बस्यौ, केही भन्न सकेनौ । अब हामीलाई के सुनाउँछौ ? यस्तो सोचेर पराजित भएर पनि अपराजित ठानी पुनः स्वर्ग गमनको प्रश्न सोध्नुपन्थो भन्ने विचार गरी उनले 'त्यसोभए स्वर्ग गमनको कारण के हो त ?' भनी दोश्रो प्रश्न सोधेका हुन् । उनको मनमा यस्तो पनि लागेको थियो कि— अगाडिको प्रश्न सुनेर पछाडिको कुरा पनि बुझ्न सकिन्छ र पछाडिको प्रश्न सुनेर अगाडिको कुरा पनि बुझ्न सकिन्छ । त्यसकारणले पनि यिनले फेरि प्रश्न सोधेका हुन् ।

भगवान्ले पनि अघि जस्तै सोच्नुभई 'गरेर पनि नगरेर पनि ...' भन्ने उत्तर दिनुभयो ।

जब ब्राह्मणले यसमा पनि आफ्नो प्रतिष्ठा पाउन सकेनन् तब उनले यस्तो विचार गरे—“भइहाल्यो, यस्ता पुरुषकहाँ आएर नजानिकन फर्कनु ठीक छैन । अतः आफ्नो वादलाई पन्छाई श्रमण गौतमको कुरा सुनेर आफ्नो अर्थ गवेषण गर्नुपर्छ र परलोकको विशोधन गर्नुपर्छ भन्ने विचार मनमा उठेपछि उनले भगवान्सँग “मैले यी कुराहरूको अर्थ बुझ्न सकिन, अतः मैले बुझ्नेगरी उपदेश गर्नुहोस्” भनी विनीत तथा निहतमानी भई प्रार्थना गरे भनी अ. नि. अ. क. I. पृ. ३०८-०९: दुकनिपातले उल्लेख गरेको छ । यो सुनेर भगवान्ले अगाडिका कुराहरू बताउनु भएको हो ।

गरेको हुन्न; कुनैले मनः सुचरित गरेको हुन्छ, मनः दुश्चरित गरेको हुन्न । ब्राह्मण ! यसरी—गरेर पनि, नगरेर पनि यहाँ, केही सत्वहरू शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।”

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! ...अब म तपाइ गौतमको शरणमा पर्छु, धर्म र सङ्घको पनि । आजदेखि तपाइ गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

मूल सूत्र—

७—श्राद्धको फल पितृहरूले पाउँन सक्छन् के ?

अनि जाणुस्सोणि ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जाणुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने^१—

“भो गौगम ! हामीहरू ब्राह्मण हौं । ‘यो दान हाभ्रा रक्तसम्बन्धी ज्ञातिपितृहरूले पाऊन्, यो दान हाभ्रा रक्तसम्बन्धी ज्ञाति-पितृहरूले खाऊन्’ भनी हामी ब्राह्मणहरू दान दिन्छौं, श्राद्धहरू गछौं । भो गौतम ! के त्यो दान (को फल) हाभ्रा रक्तसम्बन्धी ज्ञाति-पितृहरूले पाउँछन् ? के त्यो दान (को फल) हाभ्रा रक्तसम्बन्धी ज्ञाति-पितृहरूले खान्छन् ?”

“ब्राह्मण ! ठाउँमा छ भने पाउँछ, ठाउँमा छैन भने पाउँदैन । (ठाने खो, ब्राह्मण, उपकम्पति, नो अट्टाने)”

१. अं. ति-१०, पृ. ३२१: जाणुस्सोणिसुत्तं, जाणुस्सोणिवग्गो, अ. क.

II. पृ. ८६०.

“भो गौतम ! (त्यसोभए) कुन ठाउँ हो, कुन बेठाउँ हो त ?”

(१) “ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै (पुरुष) प्राणीहिंसा गर्ने हुन्छ, चोरीगर्ने हुन्छ, ब्यभिचार गर्ने हुन्छ, मृषावादी हुन्छ, पैशुन्यवादी हुन्छ, परुषभाषी हुन्छ, सम्प्रलापी हुन्छ, लोभी (अभिज्जालु) हुन्छ, द्वेषी (व्यापन्नचित्तो) हुन्छ तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ । उ शरीरछाडी मृत्युपछि नरकमा उत्पन्न हुन्छ । नरकवासीहरूको जुन आहार^१ हो सोही आहारद्वारा उ त्यहाँ यापन गर्छ, सोही आहारद्वारा उ त्यहाँ रहन्छ । ब्राह्मण ! यो पनि त्यो ठाउँ होइन जुन ठाउँमा रहनेले सो दान (को फल) पाउन सकोस् ।

(२) “ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै (पुरुष) प्राणीहिंसा गर्ने हुन्छ, चोरी गर्ने हुन्छ, ब्यभिचार गर्ने हुन्छ, मृषावादी हुन्छ, पैशुन्यवादी हुन्छ, परुषभाषी हुन्छ, सम्प्रलापी हुन्छ, लोभी हुन्छ, द्वेषी हुन्छ तथा मिथ्या-दृष्टिक हुन्छ । उ शरीरछाडी मृत्युपछि पशुयोनिमा उत्पन्न हुन्छ । पशुयोनिमा उत्पन्न हुने सत्वहरूको जुन आहार^२ हो सोही आहारद्वारा

१. नरकमा उत्पन्न हुने कर्म नै नरकवासीहरूको आहार हो । सोही कर्मद्वारा नै उनीहरूको यापन हुन्छ । मनो. र. पू. II. पृ. ८६०: जाणुस्सोणिसुत्तवण्णना, दसकनिपात, जाणुस्सोणिवग्गो ।

२. पशुयोनिमा उत्पन्न हुने सत्वहरूको आहार घाँस, पात आदि हो । पशुहरू सोही आहारद्वारा यापन गर्छन् । मनो. र. पू. II. पृ. ८६१: जाणुस्सोणिसुत्तवण्णना, दसकनिपात, जाणुस्सोणिवग्गो ।

उ त्यहाँ यापन गर्छ, सोही आहारद्वारा उ त्यहाँ रहन्छ । ब्राह्मण ! यो पनि त्यो ठाउँ होइन जुन ठाउँमा रहनेले सो दान (को फल) पाउन सकोस् ।

(३) “ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै (पुरुष) प्राणीहिंसाबाट विरत रहने हुन्छ, चोरीबाट विरत रहने हुन्छ, ब्यभिचारबाट विरत रहने हुन्छ, मृषावादबाट विरत रहने हुन्छ, पैशुन्यवादबाट विरत रहने हुन्छ, परुषवाचाबाट विरत रहने हुन्छ, सम्प्रलापबाट विरत रहने हुन्छ, निर्लोभो हुन्छ, अद्वेषी हुन्छ तथा सम्यक् दृष्टिक हुन्छ । उ शरीरछाडी मृत्युपछि मनुष्यहरूमा उत्पन्न हुन्छ । मनुष्यहरूको जुन आहार^१ हो सोही आहारद्वारा उ त्यहाँ यापन गर्छ, सोही आहारद्वारा उ त्यहाँ रहन्छ । ब्राह्मण ! यो पनि त्यो ठाउँ होइन जुन ठाउँमा रहनेले सो दान (को फल) पाउन सकोस् ।

(४) “ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै (पुरुष) प्राणीहिंसाबाट विरत रहने हुन्छ, ...^२ तथा सम्यक् दृष्टिक हुन्छ । उ शरीरछाडी मृत्युपछि

१. मनुष्यहरूको आहार—भोजन, कुल्माष आदि हो । उ सोही आहारद्वारा यापन गर्छ । मनो. र. पू. II. पृ. ८६९: जाणुस्सोणिसुत्त-वण्णना, दसकनिपात, जाणुस्सोणिवग्गो ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि जस्तै दोहऱ्याइ पढ्नु ।

देवताहरूमा उत्पन्न हुन्छ । देवताहरूको जुन आहार^१ हो सोही आहारद्वारा उ त्यहाँ यापन गर्छ, सोही आहारद्वारा उ त्यहाँ रहन्छ । ब्राह्मण ! यो पनि त्यो ठाउँ होइन जुन ठाउँमा रहनेले सो दान (को फल) पाउन सकोस् ।

(५) “ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै (पुरुष) प्राणीहिंसा गन हुन्छ, चोरी गर्ने हुन्छ, ब्यभिचार गर्ने हुन्छ, मृषावादी हुन्छ, पैशुन्यवादी हुन्छ, परुषभाषी हुन्छ, सम्प्रलापी हुन्छ, लोभी हुन्छ, द्वेषी हुन्छ तथा मिथ्या-दृष्टिक हुन्छ । उ शरीरछाडी मृत्युपछि प्रेतलोकमा उत्पन्न हुन्छ ।

१. देवताहरूका सुधा भोजनादि वा शुद्ध आहार हुन्छ । मनो. र. पू. II. पृ. ८६१: जाणुस्सोणिसुत्तवण्णना, दसकनिपात, जाणुस्सोणिवग्गो ।

मूल सिद्धान्त अनुसार आहारहरू चारप्रकारका छन्—

(१) कबलिकार-आहार, (२) स्पर्श-आहार, (३) मनोसंचेतना-आहार तथा (४) विज्ञान-आहार । (सं. नि. II. पृ. १२: आहार-सुत्तं, आहारवग्गो ।) यी आहारहरूमध्ये स्वर्गलोकमा कबलिकार-आहार अर्थात् गाँस गाँस हातले लिनुपर्ने आहार छाडी अरू प्रकारका आहारहरू हुन्छन् । (हेर पटि. म. अ. क. पृ. ४६: अभिञ्जेय्य-निद्देसवण्णना-३) त्यसैले यहाँ ‘शुद्ध वा सुधा-आहार’ भनिएको हो ।

प्रेतलोकमा जन्मिने सत्वहरूको जुन आहार' हो सोही आहारद्वारा उ त्यहाँ यापन गर्छ, सोही आहारद्वारा उ त्यहाँ रहन्छ; अथवा साथी-मित्रहरूले वा रक्तसम्बन्धी ज्ञातिहरूले जुन पठाउँछन् वा दिन्छन् (अनुपवेच्छन्ति) त्यसैद्वारा उ त्यहाँ यापन गर्छ, त्यसैद्वारा उ त्यहाँ रहन्छ । ब्राह्मण ! यो त्यो ठाउँ हो जुन ठाउँमा रहनेछे सो दान (को फल) पाउँछ ।”

१. प्रेतलोकमा उत्पन्न हुने सत्वहरूको आहार— सिंगान, कफ आदि हुन्छ भनी मनो. र. पू. II. पृ. ८६१: जाणुस्सोणिसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । यसको अलावा प्रेतलोकमा त्यस्ता सत्वहरू पनि छन् जसलाई 'परदत्तपजीविनो' वा 'परदत्तभोगिनो' प्रेत भनी भन्दछन् । तिनीहरूले चार्हि उनीहरूका रक्तसम्बन्धी ज्ञातिहरूले दिएको दानको फल पाउँछन्, अरूले पाउन सक्दैनन् । मनो. र. पू. II. पृ. ८६१: जाणुस्सोणिसुत्तवण्णना ।

त्यसैले पेतवत्थु अट्टकथा (पृ. ६: खेत्तुपमपेतवत्थु) ले यसरी उल्लेख गरेको हो—“यदि पितृलाई उद्देश्य गरी दान दिएमा पितृले पनि पाउँछ, दायकले पनि पुण्य फल पाउँछ; यदि पितृलाई उद्देश्यगरि दिइन्न भने त्यो दानको फल दायकले मात्र पाउँछ ।”

प्रेतगति सम्बन्धका कुराहरूको बारेमा लेखकको 'बुद्धकालीन प्रेतकथा' हेरेमा प्रष्ट हुनेछ । प्रेतहरूले सिंगान आदि खाने कुराहरू पनि सोही पुस्तकको पृ. २३३ मा उदाहरण पाइन्छ ।

“भो गौतम ! यदि सो रक्तसम्बन्धी प्रेत त्यस ठाउँमा उत्पन्न भएको छैन भने कसले सो दान (को फल) परिभोग गर्छन् त ?”

“ब्राह्मण ! अर्का पनि रक्तसम्बन्धी प्रेतहरू त्यस ठाउँमा उत्पन्न भएका हुनसक्छन्—तिनीहरूले सो दान (को फल) परिभोग गर्नेछन् ।”

“भो गौतम ! यदि ती रक्तसम्बन्धी प्रेतहरू पनि त्यस ठाउँमा उत्पन्न भएका छैनन् भने तथा अरू पनि रक्तसम्बन्धी प्रेतहरू त्यस ठाउँमा उत्पन्न भएका हुन्छन् भने—त्यो दान (को फल) कसले परिभोग गर्छन् त ?”

“ब्राह्मण ! यस्तो लामो समयको अवधिभित्र कुनै रक्तसम्बन्धी प्रेतहरूद्वारा त्यस ठाउँ खाली होला भनी भन्न गहारो छ । ब्राह्मण ! खालि भए पनि दायकलाई निष्फल हुन्न ? ।”

“बैठाउँमा भएता पनि दान (को फल) खेर जान्न भनी तपाइ

-
१. कसैको उद्देश्य गरेर दान दिएर उसले पाए पनि नपाए पनि दानदिनेले भने पुण्यफल पाइने हाल्छ, दिनेलाई निष्फल चाहि कुनै हालतमा हुन्न । मनो. र. पू. II. पृ. ८६१: जाणुस्सोणिसुत्तवण्णना, दसकनिपात ।

गौतम ! भन्नुहुन्छ त ?”

“ब्राह्मण ! हो; बेठाउँमा भएता पनि दान (को फल) खेर जान्न भनी म भन्दछु ।”

(दानको फल खेर जान्न भन्ने कुराको उदाहरणकोनिमित्त भगवान्‌ले अगाडि निम्नलिखित कुराहरू भन्नुभएको हो ।)

(६) a—“ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै (पुरुष) प्राणीहिंसा गर्ने हुन्छ...^२ तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ, परन्तु उ श्रमण वा ब्राह्मणलाई —अन्न-पान, वस्त्र-यान, मालागन्धविलेपन शैथ्या-वासस्थान र प्रदीप— दानदिने हुन्छ । अनि शरीरछाडी मृत्युपछि उ हात्ती योनिमा उत्पन्न हुन्छ । उ त्यहाँ अन्न-पान-माला तथा नाना अलङ्कारहरूको लामो हुन्छ ।

१. जुन उद्देश्यले दान दिइन्छ त्यो उद्देश्य पूरा भए पनि नभए पनि दानदिनेलाई त दानको फल प्राप्त नै हुन्छ । तर जाणुस्सोणि ब्राह्मणको मनमा चाहिँ—‘पितृलाई भनी उद्देश्य गरेर दिएको दानको फल यदि उसले नपाएको खण्डमा, सो दानको फल दाताले पाउन सक्दैन’ भन्ने विश्वास थियो । तर बुद्धधर्ममा चाहिँ दानदिनेलाई जहाँ गए पनि दानको फल पाउँछ, नै । यही कुरा मनमा राखी ब्राह्मणले यो प्रश्न सोधेका हुन् भनी मनो. र. पू. II. पृ. ८६१: जाणुस्सोणिसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. २९७ को (१) मा छैँ दोहन्दाइ पढ्नु ।

b—“ब्राह्मण ! यहाँ, जो त्यो (पुरुष) प्राणीहिंसा गर्ने हुन्छ, ...^१ तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ—त्यसै कर्मको प्रभावद्वारा शरीरछाडी मृत्युपछि उ हात्ती योनिमा उत्पन्न हुन्छ, परन्तु जो उसले अन्न-पान, वस्त्र-यान, मालागन्ध विलेपन, शैय्या-वासस्थान र प्रदीप दानदिएको हुन्छ—त्यसै कर्मको प्रभावद्वारा उ त्यहाँ अन्न-पान-माला तथा नाना-अलङ्कारहरूको लागि हुन्छ ।

(७) a—“ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै (पुरुष) प्राणीहिंसा गर्ने हुन्छ, ...^१ तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ; परन्तु उ श्रमण वा ब्राह्मणलाई— अन्न-पान, वस्त्र-यान, मालागन्धविलेपन, शैय्या-वासस्थान र प्रदीप— दानदिने हुन्छ । अनि शरीरछाडी मृत्युपछि उ घोडायोनिमा उत्पन्न हुन्छ । उ त्यहाँ अन्न-पान-माला तथा नानाअलङ्कारहरूको लागि हुन्छ ।

b—“ब्राह्मण ! यहाँ, जो त्यो (पुरुष) प्राणीहिंसा गर्ने हुन्छ, ...^१ तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ—त्यसै कर्मको प्रभावद्वारा शरीरछाडी मृत्युपछि उ घोडायोनिमा उत्पन्न हुन्छ; परन्तु जो उसले अन्न-पान, वस्त्र-यान, मालागन्धविलेपन, शैय्या-वासस्थान र प्रदीप दानदिएको हुन्छ—त्यसै कर्मको प्रभावद्वारा उ त्यहाँ अन्न-पान-माला तथा नाना-अलङ्कारहरूको लागि हुन्छ ।

---

१. यहाँका अरू बाँकी कुराहरू माथि पृ. २९७ (१) मा ऊँ दोहऱ्याइ पढ्नु ।

(८) a—“ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै (पुरुष) प्राणीहिंसा गर्ने हुन्छ, ...^१ तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ; परन्तु उ श्रमण वा ब्राह्मणलाई अन्न-पान, वस्त्र-यान, मालागन्धविलेपन, शैय्या-वासस्थान र प्रदीप—दानदिने हुन्छ । अनि शरीरछाडी मृत्युपछि उ गोरूयोनिमा उत्पन्न हुन्छ । उ त्यहाँ अन्न-पान-माला तथा नानाअलङ्कारहरूको लामो हुन्छ ।

b—“ब्राह्मण ! यहाँ, जो त्यो (पुरुष) प्राणीहिंसा गर्ने हुन्छ, ...^३ तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ,—त्यसै कर्मको प्रभावद्वारा शरीर-छाडी मृत्युपछि उ गोरूयोनिमा उत्पन्न हुन्छ; परन्तु जो उसले अन्न-पान, वस्त्र-यान, मालागन्धविलेपन, शैय्या-वासस्थान र प्रदीप दान-दिएको हुन्छ—त्यसै कर्मको प्रभावद्वारा उ त्यहाँ अन्न-पान-माला तथा नानाअलङ्कारहरूको लामो हुन्छ ।

(९) a—“ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै (पुरुष) प्राणीहिंसा गर्ने हुन्छ, ...^१ तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ; परन्तु उ श्रमण वा ब्राह्मणलाई —अन्न-पान, वस्त्र-यान, मालागन्धविलेपन, शैय्या-वासस्थान र प्रदीप—दानदिने हुन्छ । अनि शरीरछाडी मृत्युपछि उ कुकुरयोनिमा उत्पन्न हुन्छ । उ त्यहाँ अन्न-पान-माला तथा नानाअलङ्कारहरूको लामो हुन्छ ।

१. यहाँका अरू बाँकी कुराहरू माथि पृ. २९७ (१) मा ऊँ दोहन्पाइ पढ्नु ।

b—“ब्राह्मण ! यहाँ, जो त्यो (पुरुष) प्राणीहिंसा गर्ने हुन्छ, ...^१ तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ—त्यसै कर्मको प्रभावद्वारा शरीरछाडी मृत्युपछि उ कुकुरयोनिमा उत्पन्न हुन्छ; परन्तु जो उसले अन्न-पान, वस्त्र-यान, मालागन्धविलेपन, शैय्या-वासस्थान र प्रदीप दानदिएको हुन्छ—त्यसै कर्मको प्रभावद्वारा उ त्यहाँ अन्न-पान-माला तथा नाना-अलङ्कारहरूको लागि हुन्छ ।

(१०) a—“ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै (पुरुष) प्राणीहिंसाबाट विरत रहने हुन्छ, ...^२ तथा सम्यकदृष्टिक हुन्छ । उ श्रमण वा ब्राह्मणलाई—अन्न-पान, वस्त्र-यान, मालागन्धविलेपन, शैय्या-वासस्थान र प्रदीप—दानदिने हुन्छ । अनि शरीरछाडी मृत्युपछि उ मनुष्य-लोकमा उत्पन्न हुन्छ । उ त्यहाँ मानुषीय पञ्चकाम विषयहरूको लागि हुन्छ ।

b—“ब्राह्मण ! यहाँ, जो त्यो (पुरुष) प्राणीहिंसाबाट विरत रहने हुन्छ, ...तथा सम्यक् दृष्टिक हुन्छ—त्यसै कर्मको प्रभावद्वारा शरीरछाडी मृत्युपछि उ मनुष्यलोकमा उत्पन्न हुन्छ । जो उसले अन्न-पान, वस्त्र-यान, मालागन्धविलेपन, शैय्या-वासस्थान र प्रदीप दानदिएको हुन्छ—त्यसै कर्मको प्रभावद्वारा उ त्यहाँ मानुषीय पञ्चकाम विषयहरूको लागि हुन्छ ।

१. माथि पृ. २९७ (१) मा ऊँ दोह्याइ पढ्नु ।

२. माथि पृ. २९८ (३) मा ऊँ दोह्याइ पढ्नु ।

c—“ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै (पुरुष) प्राणीहिंसाबाट विरत रहने हुन्छ, ...^३ तथा सम्यक्दृष्टिक हुन्छ । उ श्रमण वा ब्राह्मणलाई —अन्न-पान, वस्त्र-यान, मालागन्धविलेपन, शय्या-वासस्थान र प्रदीप— दानदिने हुन्छ । अनि शरीरछाडी मृत्युपछि उ दिव्यलोकमा उत्पन्न हुन्छ । उ त्यहाँ दिव्यमय पञ्चकाम विषयहरूको लामो हुन्छ ।

d—“ब्राह्मण ! यहाँ, जो त्यो (पुरुष) प्राणीहिंसाबाट विरत रहने हुन्छ, ...^३ तथा सम्यक्दृष्टिक हुन्छ—त्यसै कर्मको प्रभावद्वारा शरीरछाडी मृत्युपछि उ दिव्यलोकमा उत्पन्न हुन्छ । जो उसले अन्न-पान, वस्त्र-यान, मालागन्धविलेपन, शय्या-वासस्थान र प्रदीप दानदिएको हुन्छ—त्यसै कर्मको प्रभावद्वारा उ त्यहाँ दिव्यमय पञ्चकाम विषयहरूको लामो हुन्छ ।”

“आश्चर्य हो, भो गौतम ! अद्भूत हो, भो गौतम !! जहाँसम्म दानसम्बन्धी कुराछ, —दानदिनु उचित नै रहेछ, श्राद्धगर्नु (श्रद्धागर्नु) उचित नै रहेछ — जहाँ कि दायकहुनेलाई पनि निष्कल हुन्न ।”

“ब्राह्मण ! यस्तै हो, ब्राह्मण ! दायकलाई पनि निष्कल हुन्न ।”

१. माथि पृ. २९८ (३) मा ऊँ दोइ-याइ पढ्नु ।

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! ...आजदेखि
तपाइ गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी
स्वीकार गर्नुहोस् ।”

x

x

x

मूल सूत्र—

८-कस्को के इच्छा हुन्छ ?

अनि जागुस्सोणि ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जागुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने ?—

क्षत्री-इच्छा—(१) “भो गौतम ! क्षत्रीहरूको के अभिप्राय हुन्छ ? क्षत्रीहरू के विचार गर्छन् ? क्षत्रीहरू केमा प्रतिष्ठा सम्झ्छन् ? क्षत्रीहरूको भित्री इच्छा के हुन्छ ? क्षत्रीहरूको अन्तिम इच्छा के हुन्छ ?”

“ब्राह्मण ! क्षत्रीहरूको अभिप्राय भोगसम्पत्ति जुटाउने हुन्छ । क्षत्रीहरू प्रजावान् हुने विचार गर्छन् । क्षत्रीहरू सेना मजबुत पार्नुमा प्रतिष्ठा सम्झ्छन् । क्षत्रीहरूको भित्रीइच्छा भूपति हुने हुन्छ । क्षत्री-हरूको अन्तिम इच्छा ऐश्वर्यत्व प्राप्तगर्ने अर्थात् राज्याभिषेक प्राप्तगर्ने हुन्छ ।”

१. अं. नि-६, पृ. ७५: खत्तियसुत्तं, धम्मिकवग्गो, अ. क. II. पृ. ६७६.

ब्राह्मण-इच्छा—(२) “भो गौतम ! ब्राह्मणहरूको के अभिप्राय हुन्छ ? ब्राह्मणहरू के विचार गर्छन् ? ब्राह्मणहरू केमा प्रतिष्ठा सम्झन्छन् ? ब्राह्मणहरूको भित्री इच्छा के हुन्छ ? ब्राह्मणहरूको अन्तिम इच्छा के हुन्छ ?”

“ब्राह्मण ! ब्राह्मणहरूको अभिप्राय भोगसम्पत्ति जुटाउने हुन्छ । ब्राह्मणहरू प्रज्ञावान् हुने विचार गर्छन् । ब्राह्मणहरू मन्त्रमा प्रतिष्ठा सम्झन्छन् । ब्राह्मणहरूको भित्रीइच्छा यज्ञगर्ने हुन्छ । ब्राह्मणहरूको अन्तिमइच्छा ब्रह्मलोक पुग्ने हुन्छ ।”

गृहपति-इच्छा—(३) “भो गौतम ! गृहपतिहरूको के अभिप्राय हुन्छ ? गृहपतिहरू के विचार गर्छन् ? गृहपतिहरू केमा प्रतिष्ठा सम्झन्छन् ? गृहपतिहरूको भित्री इच्छा के हुन्छ ? गृहपतिहरूको अन्तिम इच्छा के हुन्छ ?”

“ब्राह्मण ! गृहपतिहरूको अभिप्राय भोगसम्पत्ति जुटाउने हुन्छ । गृहपतिहरू प्रज्ञावान् हुने विचार गर्छन् । गृहपतिहरू शिल्पविदयामा प्रतिष्ठा सम्झन्छन् । गृहपतिहरूको भित्री इच्छा कामधाम गर्ने हुन्छ । गृहपतिहरूको अन्तिम इच्छा कामधाम सिध्याउने हुन्छ ।”

स्त्री-इच्छा—(४) “भो गौतम ! स्त्रीहरूको के अभिप्राय हुन्छ ? स्त्रीहरू के विचार गर्छन् ? स्त्रीहरू केमा प्रतिष्ठा सम्झन्छन् ? स्त्रीहरूको भित्री इच्छा के हुन्छ ? स्त्रीहरूको अन्तिम इच्छा के हुन्छ ?”

“ब्राह्मण ! स्त्रीहरूको अभिप्राय पुरुष हुन्छ । स्त्रीहरू अलङ्कारको विचार गर्छ । स्त्रीहरू पुत्रहरूमा प्रतिष्ठा सम्झन्छन् । स्त्रीहरूको

भित्रीइच्छा सौतेनीसँग नबस्ने हुन्छ । स्त्रीहरूको अन्तिम इच्छा घरको मालिकनी बन्ने हुन्छ ।”

चोर-इच्छा — (५) “भो गौतम ! चोरहरूको के अभिप्राय हुन्छ ? चोरहरू के विचार गर्छन् ? चोरहरू केमा प्रतिष्ठा सम्झ्छन् ? चोरहरूको भित्री इच्छा के हुन्छ ? चोरहरूको अन्तिम इच्छा के हुन्छ ?”

“ब्राह्मण ! चोरहरूको अभिप्राय अर्काको वस्तु लिने हुन्छ । चोरहरू लुकेर बस्ने विचार गर्छन् । चोरहरू सुसज्जित हुनुमा प्रतिष्ठा सम्झ्छन् । चोरहरूको भित्री इच्छा अँध्यारोमा बस्ने हुन्छ । चोरहरूको अन्तिम इच्छा कसैले देखन नसक्नेगरी बस्ने हुन्छ ।”

श्रमण-इच्छा — (६) “भो गौतम ! श्रमणहरूको के अभिप्राय हुन्छ ? श्रमणहरू के विचार गर्छन् ? श्रमणहरू केमा प्रतिष्ठा सम्झ्छन् ? श्रमणहरूको भित्री इच्छा के हुन्छ ? श्रमणहरूको अन्तिम इच्छा के हुन्छ ?”

“ब्राह्मण ! श्रमणहरूको अभिप्राय शान्ति तथा सुशील बन्ने हुन्छ । श्रमणहरू प्रज्ञावान् हुने विचार गर्छन् । श्रमणहरू शीलवान् हुनुमा प्रतिष्ठा सम्झ्छन् । श्रमणहरूको भित्री इच्छा आकिञ्चन्यायतनमा पुग्ने हुन्छ । श्रमणहरूको अन्तिम इच्छा निर्वाण प्राप्तगर्ने हुन्छ ।”

“भो गौतम ! आश्चर्य हो, भो गौतम ! अद्भूत हो । (१) क्षत्रीहरूको अभिप्राय पनि, विचार पनि, प्रतिष्ठा पनि, भित्री इच्छा पनि तथा अन्तिम इच्छा पनि तपाइ गौतम जान्नुहुन्छ । (२) ब्राह्मणहरूको

अभिप्राय पनि, ...अन्तिम इच्छा पनि तपाइ गौतम जान्नुहुन्छ । (३)
 गृहपतिहरूको अभिप्राय पनि, ...अन्तिम इच्छा पनि तपाइ गौतम
 जान्नुहुन्छ । (४) स्त्रीहरूको अभिप्राय पनि, ...अन्तिम इच्छा पनि तपाइ
 गौतम जान्नुहुन्छ । (५) चोरहरूको अभिप्राय पनि, ...अन्तिम इच्छा
 पनि तपाइ गौतम जान्नुहुन्छ । तथा (६) श्रमणहरूको अभिप्राय पनि,
 विचार पनि, प्रतिष्ठा पनि, भित्री इच्छा पनि तथा अन्तिम इच्छा पनि
 तपाइ गौतम जान्नुहुन्छ । धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !!
 ...आजदेखि तपाइ गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक
 हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

मूल सूत्र—

९—सप्तमैथुन

अनि जाणुस्सोणि ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगए^१ । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जाणुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने^२—

“तपाइ गौतमले पनि ‘ब्रह्मचारी हुँ’ भनी ज्ञापन गर्नुहुन्छ^३ ?”

-
१. बिहानको खानाखाई दाशकामदारहरू साथमा लिएर गए भनी अं. अ. क. II. पृ. ७१५: मेथुनसुत्तवण्णना, महायञ्जवग्गो, सत्तक-निपातले उल्लेख गरेको छ ।
  २. अं. नि-७, पृ. १९४: मेथुनसुत्तं, महायञ्जवग्गो, अ. क. II. पृ. ७१५.
  ३. यस्तो प्रश्न जाणुस्सोणि ब्राह्मणले किन सोधेका होलान् ? यस्तो सोधनाको हेतु उनको मनमा यस्तो परिवर्तना उठेको थियो । “ब्राह्मणहरू ब्राह्मणधर्म—वेदहरू—अध्ययन गर्ने समयसम्म अर्थात्

“ब्राह्मण ! यदि कसैलाई साँच्चैकै — ‘अखण्ड, अछिद्र, निर्दाग, निर्दोष, परिपूर्ण तथा परिशुद्धरूपले ब्रह्मचर्य पालन गरेको छ’ भनी भन्ने हो भने, ब्राह्मण ! त्यो, मलाई नै सम्यकरूपले भन्नुपर्छ । ब्राह्मण ! (किनभने) मैले ‘अखण्ड, अछिद्र, निर्दाग, निर्दोष, परिपूर्ण तथा परिशुद्धरूपले ब्रह्मचर्य पालन गरेको छु’ ।”

“भो गौतम ! कस्तो ब्रह्मचर्यलाई खण्ड, छिद्र, दाग, तथा दोष भएको भनी भन्दछन् ?”

(१) “ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै श्रमण वा ब्राह्मणले आफूलाई साँच्चैकै ब्रह्मचारी हुँ भनी ज्ञापन गर्छ । हो, उसले स्त्रीसँग जोडी मिल्नु पर्ने (द्वयद्वयसमापत्त) काम गर्दैन । किन्तु उसले स्त्रीद्वारा मालिस गराइने, आङ्गमिचाइने, नुहाइने तथा सुसार-कुसार गराइने

अठचालीस (४८) वर्षसम्म ब्रह्मचारी रहन्छन् । श्रमण गौतमले चाहिँ त्यसरी ब्रह्मचर्य पालन गरेको देखिदैन । उनले त घरगृहस्थीमा बस्दा तीनवटा प्रासादहरूमा तीनप्रकारका नाटकीहरूका बीचमा बसी जीवन बिताएका थिए । अतः अब यिनले के भन्दा रहेछन्” भन्ने विचार गरेका थिए । यसै विचारको अनुरूप एकदिन भगवान्-कहाँ गई यिनले यस्तो सोधेका हुन् भनी मनो. र. पू II. पृ. ७१५ः मेथुनसुत्तवण्णना, सत्तकनिपातवण्णनाले लेखेको छ । उनको प्रश्न सुनी भगवान्‌ले पनि आफ्नो परिशुद्धिताको पराकाष्ठ पुगेको कुरा बताउनुहुँदै सिंहगर्जने ठै गर्जिनु हुँदै—‘साँच्चैकै...भन्ने हो भने’ भन्ने आदि कुरा बताउनु भएको हो ।

आदि भने स्वीकार्छ (सादेति) । अनि त्यसको स्वादलिन्छ, चाखलिन्छ तथा त्यसद्वारा उ सन्तुष्ट पनि हुन्छ । ब्राह्मण ! यस्तो ब्रह्मचर्यलाई म खण्ड, छिद्र, दाग तथा दोष भएको भनी भन्दछु । ब्राह्मण ! यस्तालाई म अपरिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गर्ने, मैथुनसंयोगले युक्त हुने—जाति, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायासबाट मुक्त नहुने तथा दुःखबाट पनि मुक्त नहुने भनी भन्दछु ।

(२) “ब्राह्मण ! फेरि यहाँ, कुनै भ्रमण वा ब्राह्मणले आफूलाई साँच्चैकै ब्रह्मचारी हुँ भनी ज्ञापन गर्छ । हो, उसले स्त्रीसँग जोडी मिल्नुपर्ने काम गर्दैन, न त उसले स्त्रीद्वारा मालिस गराइने, आङ्मिचाइने नुहाइने तथा सुसार-कुसार गराइने काम स्वीकार्छ; बल्कि उसले स्त्रीसँग ख्याल-ठट्टा गर्छ, खेल्छ तथा मनोरञ्जन गर्छ । अनि त्यसको स्वादलिन्छ, चाखलिन्छ तथा त्यसद्वारा उ सन्तुष्ट पनि हुन्छ । ब्राह्मण ! यस्तो ब्रह्मचर्यलाई पनि म खण्ड, छिद्र, दाग तथा दोष भएको भनी भन्दछु । ब्राह्मण ! यस्तालाई म अपरिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गर्ने, मैथुनसंयोगले युक्त हुने—जाति, जरा, .. उपायासबाट मुक्त नहुने तथा दुःखबाट पनि मुक्त नहुने भनी भन्दछु ।

(३) “ब्राह्मण ! फेरि यहाँ, कुनै भ्रमण वा ब्राह्मणले आफूलाई साँच्चैकै ब्रह्मचारी हुँ भनी ज्ञापन गर्छ । हो, उसले स्त्रीसँग जोडी मिल्नुपर्ने काम गर्दैन, न त उसले स्त्रीद्वारा मालिस गराइने, ... तथा सुसार-कुसार गराइने काम स्वीकार्छ, न त स्त्रीसँग ख्यालठट्टा गर्छ, खेल्छ तथा मनोरञ्जन गर्छ; बल्की उसले स्त्रीसँग आँखा लडाई

हेछ । अनि त्यसको स्वादलिन्छ, चाखलिन्छ तथा त्यसद्वारा उ सन्तुष्ट पनि हुन्छ । ब्राह्मण ! यस्तो ब्रह्मचर्यलाई पनि म खण्ड, छिद्र, दाग तथा दोष भएको भनी भन्दछु । ब्राह्मण ! यस्तालाई म अपरिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गर्ने, मैथुनसंयोगले युक्त हुने—जाति, जरा,... उपायासबाट मुक्त नहुने तथा दुःखबाट पनि मुक्त नहुने भनी भन्दछु ।

(४) “ब्राह्मण ! फेरि यहाँ, कुनै श्रमण वा ब्राह्मणले आफूलाई साँच्चैकै ब्रह्मचारी हुँ भनी ज्ञापन गर्छ । हो, उसले स्त्रीसँग जोडी मिल्नुपर्ने काम गर्दैन, न त उसले स्त्रीद्वारा मालिस गराइने,... तथा सुसार-कुसार गराइने काम स्वीकार्छ, न त उसले स्त्रीसँग ख्यालठट्टा गर्छ, खेल्ल तथा मनोरञ्जन गर्छ, न त उसले स्त्रीसँग आँखा लडाई हेर्छ; बल्कि कठबारको पछाडि वा परखालको पछाडि हाँसेको, कुरा गरेको, गाएको तथा रोएको स्त्रीको आवाज सुन्दछ । अनि त्यसको स्वादलिन्छ, चाखलिन्छ तथा त्यसद्वारा सन्तुष्ट पनि हुन्छ । ब्राह्मण ! यस्तो ब्रह्मचर्यलाई पनि म खण्ड, छिद्र, दाग तथा दोष भएको भनी भन्दछु । ब्राह्मण ! यस्तालाई म अपरिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गर्ने, मैथुन-संयोगले युक्त हुने—जाति, जरा,...उपायासबाट मुक्त नहुने तथा दुःखबाट पनि मुक्त नहुने भनी भन्दछु ।

(५) “ब्राह्मण ! फेरि यहाँ, कुनै श्रमण वा ब्राह्मणले आफूलाई साँच्चैकै ब्रह्मचारी हुँ भनी ज्ञापन गर्छ । हो, उसले स्त्रीसँग जोडी मिल्नुपर्ने काम गर्दैन, न त उसले स्त्रीद्वारा मालिस गराइने,... तथा सुसार-कुसार गराइने काम स्वीकार्छ, न त उसले स्त्रीसँग ख्याल-ठट्टा

गर्छ, खेल्छ तथा मनोरञ्जन गर्छ, न त उसले स्त्रीसँग आँखा लडाई हेर्छ, न त कठबारको पछाडि वा परखालको पछाडि हाँसेको, कुरागरेको, गाएको तथा रोएको स्त्रीको आवाज सुन्दछ । बल्कि उसले स्त्रीसँग जुन त्यो पहिले पहिले हाँसेका, कुरागरेका तथा खेलेका कुराहरू हुन् तिनीहरूको अनुस्मरण गर्छ । अनि त्यसको स्वादलिन्छ, चाखलिन्छ तथा त्यसद्वारा सन्तुष्ट पनि हुन्छ । ब्राह्मण ! यस्तो ब्रह्मचर्यलाई पनि म झण्डै, छिद्र, दाग तथा दोष भएको भनी भन्दछु । ब्राह्मण ! यस्तालाई म अपरिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गर्ने, मैथुनसंयोगले युक्त हुने - जाति, जरा, ... उपायासबाट मुक्त नहुने तथा दुःखबाट पनि मुक्त नहुने भनी भन्दछु ।

(६) “ब्राह्मण ! फेरि यहाँ, कुनै श्रमण वा ब्राह्मणले आफू-लाई साँच्चैकै ब्रह्मचारी हुँ भनी ज्ञापन गर्छ । हो, उसले स्त्रीसँग जोडी मिल्नुपर्ने काम गर्दैन, न त उसले स्त्रीद्वारा मालिस गराइने, ... तथा सुसार-कुसार गराइने काम स्वीकार्छ, न त उसले स्त्रीसँग ख्याल-ठट्टा गर्छ, खेल्छ तथा मनोरञ्जन गर्छ, न त उसले स्त्रीसँग आँखा लडाई हेर्छ, न त कठबारको पछाडि वा परखालको पछाडि हाँसेको, कुरागरेको, गाएको तथा रोएको स्त्रीको आवाज सुन्दछ, न त उसले स्त्रीसँग जुन त्यो पहिले पहिले हाँसेका, कुरागरेका तथा खेलेका कुराहरू हुन् तिनी-हरूको अनुस्मरण गर्छ; बल्कि उसले पञ्चकाम विषयमा रमण गरिरहेका गृहपति वा गृहपति पुत्रहरूलाई हेर्छ । अनि त्यसको स्वादलिन्छ, चाखलिन्छ, तथा त्यसद्वारा सन्तुष्ट पनि हुन्छ । ब्राह्मण !

यस्तो ब्रह्मचर्यलाई पनि म खण्ड, छिद्र, दाग तथा दोष भएको भनी भन्दछु । ब्राह्मण ! यस्तालाई म अपरिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालनगर्ने, मैथुन-संयोगले युक्त हुने—जाति, जरा,...उपायासबाट मुक्त नहुने तथा दुःखबाट पनि मुक्त नहुने भनी भन्दछु ।

(७) “ब्राह्मण ! फेरि यहाँ, कुनै श्रमण वा ब्राह्मणले आफू-लाई साँच्चैकै ब्रह्मचारी हुँ भनी ज्ञापन गर्छ । (१) हो, उसले स्त्रीसँग जोडी मिल्नुपर्ने काम गर्दैन, (२) न त उसले स्त्रीद्वारा मालिस गराइने, आङमिचाइने, नुहाइने तथा सुसार-कुसार गराइने काम स्वीकार्छ, (३) न त उसले स्त्रीसँग ख्याल-ठट्टा गर्छ, खेल्छ तथा मनोरञ्जन गर्छ, (४) न त उसले स्त्रीसँग आँखा लडाई हेर्छ, (५) न त उसले कठबारको पछ्याडि वा परखालको पछ्याडि हाँसेको, कुरागरेको, गाएको तथा रोएको स्त्रीको आवाज सुन्दछ, (६) न त उसले स्त्रीसँग जुन त्यो पहिले पहिले हाँसेका, कुरागरेका तथा खेलेका कुराहरू हुन् तिनीहरूको अनुस्मरण गर्छ, (७) न त उसले पञ्चकाम विषयमा रमण गरिरहेका गृहपति वा गृहपतिपुत्रहरूलाई हेर्छ, बल्कि उ कुनै एक देवनिर्णायको कामना गरी ब्रह्मचर्य पालन गर्छ—यस शीलद्वारा, यस व्रतद्वारा, यस तपस्याद्वारा अथवा यस ब्रह्मचर्यद्वारा म एक देवराजा हुनसक्ँ अथवा कुनै एक देवता हुनसक्ँ । अनि त्यसको स्वादलिन्छ, चाखलिन्छ तथा त्यसद्वारा सन्तुष्ट पनि हुन्छ । ब्राह्मण ! यस्तो ब्रह्मचर्यलाई पनि म खण्ड, छिद्र, दाग तथा दोष भएको भनी भन्दछु । ब्राह्मण ! यस्तालाई म अपरिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गर्ने, मैथुनसंयोगले युक्त हुने—

जाति, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख, दीर्घमनस्य, उपायासबाट मुक्त नहुने तथा दुःखबाट पनि मुक्त नहुने भनी भन्दछु ।

“ब्राह्मण ! जबसम्म मैले यी सातैवटा मैथुनसंयोगहरूमध्येमा कुनै कुनै मैथुनसंयोग आफूमा बाँकी रहेको देखेँ, तबसम्म, हे ब्राह्मण ! देवसहित, मारसहित ब्रह्मसहित लोकमा; श्रमणसहित ब्राह्मण प्रजाहरूमा, देवसहित मनुष्यहरूमा—अनुत्तर सम्यक्संबुद्धत्व प्राप्त गरेँ भनी मैले ज्ञापन गरिन ।

“ब्राह्मण ! जब मैले यी सातैवटा मैथुनसंयोगहरूमध्येमा कुनै पनि मैथुनसंयोग आफूमा बाँकी रहेको देखिन, तब, हे ब्राह्मण ! देवसहित, मारसहित ब्रह्मलोकमा; श्रमणसहित ब्राह्मण प्रजाहरूमा; देवसहित मनुष्यहरूमा—अनुत्तर सम्यक्संबुद्धत्व प्राप्त गरेँ भनी मैले ज्ञापन गरेँ । अनि ‘ममा ज्ञानदर्शन पनि उत्पन्न भयो । मेरो विमुक्ति अटल (अकुप्पा) भयो । यही अन्तिम जन्म हो । फेरि पुनर्जन्म पनि छैन’ भन्ने कुरा पनि मलाई थाहाभयो ।”

यति भन्नु भएपछि जाणुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्व हो, भो गौतम !!.. आजदेखि तपाइ गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

x

x

x

मूल सूत्र -

१०-दुइ अन्तहरू

भगवान् बुद्ध श्रावस्तीमा बसिरहनु भएको वेलामा^१ ।

अनि जाणुस्सोणि ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता
गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जाणुस्सोणि
ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“भो गौतम ! के, सबैछन् ?”

“ब्राह्मण ! सबैछन् भन्नु पनि एक अन्त हो ।”

“भो गौतम ! के, सबै छैनन् ?”

“ब्राह्मण ! सबै छैनन् भन्नु पनि अर्को अन्त हो । ब्राह्मण !
यी दुइ अन्तहरूमा नपरी मध्यममार्गद्वारा तथागतले धर्मदेशना गर्नुहुन्छ ।
जस्तै—

---

१. सं. ति. II. पृ. ६५: जाणुस्सोणिसुत्तं, निदानसंयुत्तं, अ. क. II.

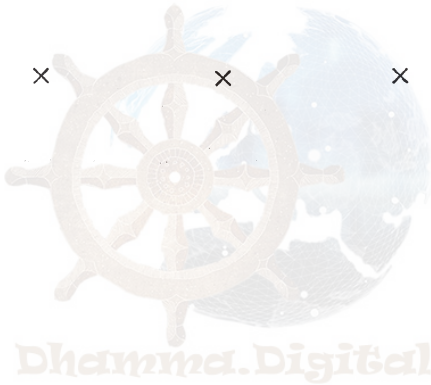
पृ. ५७.

द्वादशाकार—‘अविद्याको कारणद्वारा संस्कार हुन्छ, संस्कारको कारणद्वारा विज्ञान हुन्छ, विज्ञानको कारणद्वारा नाम-रूप हुन्छ, नाम-रूपको कारणद्वारा षडायतन हुन्छ, षडायतनको कारणद्वारा स्पर्श हुन्छ, स्पर्शको कारणद्वारा वेदना हुन्छ, वेदनाको कारणद्वारा तृष्णा हुन्छ, तृष्णाको कारणद्वारा उपादान हुन्छ, उपादानको कारणद्वारा भव (= जन्मने कारण) हुन्छ, भवको कारणद्वारा जाति (= जन्म) हुन्छ, जातिको कारणद्वारा जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य (= मानसिक दुःख) तथा उपायास उत्पन्न हुन्छ । यसरी सबैप्रकारका दुःखस्कन्धहरू उत्पन्न हुन्छन् । अविद्याकै निरवशेष-विराग र निरुद्ध भएपछि संस्कार निरुद्ध हुन्छ, संस्कार निरुद्ध भएपछि विज्ञान निरुद्ध हुन्छ, विज्ञान निरुद्ध भएपछि नाम-रूप निरुद्ध हुन्छ, नाम-रूप निरुद्ध भएपछि षडायतन निरुद्ध हुन्छ, षडायतन निरुद्ध भएपछि स्पर्श निरुद्ध हुन्छ, स्पर्श निरुद्ध भएपछि वेदना निरुद्ध हुन्छ, वेदना निरुद्ध भएपछि तृष्णा निरुद्ध हुन्छ, तृष्णा निरुद्ध भएपछि उपादान निरुद्ध हुन्छ, उपादान निरुद्ध भएपछि भव (= जन्मने कारण) निरुद्ध हुन्छ, भव निरुद्ध भएपछि जाति (= जन्म) निरुद्ध हुन्छ, जाति निरुद्ध भएपछि जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास पनि निरुद्ध हुन्छ । यसरी सबै दुःखस्कन्धहरूको निरुद्ध हुन्छ ।’

यस्तो भन्नु भएपछि, जाणुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! जस्तै भो गौतम ! घोटेकोलाई उत्तानो पारिदिदा, ढाकिएकोलाई उघारिदिदा,

बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाईदिदा अथवा अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिदा आँखा हुनेहरूले रूप देख्छन्—त्यस्तंगरी तपाइ गौतमले मलाई अनेकप्रकारद्वारा धर्मप्रकाश पारिदिनु भयो । अब म, तपाइ गौतमको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षु सङ्घको पनि । आजदेखि तपाइ गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

मूल सूत्र—

११—सानो हात्तीको पाइला

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिएडकको जेत-
बनाराममा बस्नुभएको थियो । त्यस समय जाणुस्सोणि ब्राह्मण
मध्याह्न समयमा सबै सेता घोडीहरू भएका रथद्वारा श्रावस्तीतिर
जाँदैथिए । त्यसवखत जाणुस्सोणि ब्राह्मणले पिलोतिक परिव्राजक-
लाई^२ टाढैदेखि आइरहेका देखे । देखेर पिलोतिक परिव्राजकलाई
यस्तो भने^३—

१. म. नि. I. पृ. २२६: चूलहत्थिपदोपममुत्तं, अ. क. II. पृ. १६१.
२. यी पिलोतिक परिव्राजक तन्नेरी थिए, सुवर्णवर्णी तथा बुद्धको
उपासक थिए । बिहान सबेरै तथागत र महास्थविरहरूको उपासना
गरी आफ्ना त्रिदण्ड र कमण्डलु आदि सामानका साथ जेतवनबाट
निस्की नगरतिर जाँदैथिए । यसै वखत जाणुस्सोणि ब्राह्मणले
यिनलाई टाढैदेखि आइरहेका देखेका थिए । पपं. सू. II, पृ. १६२-
६३: चूलहत्थिपदोपममुत्तवण्णना ।
३. जब परिव्राजक क्रमशः नजिकमा आइपुगे तब ब्राह्मणले उनलाई
चिनेर यस्तो भनेका हुन् । पपं. सू. II. पृ. १६३.

“हन्व ! तपाइ वच्छायन (= वात्स्यायन) मध्याह्न समयमा कहाँबाट आइरहुनु भएको हो ?”

“भो ! म वहाँ श्रमण गौतमकहाँबाटै आइरहेको हुँ ।”

“तपाइ वच्छायन श्रमण गौतमको प्रज्ञा-विचक्षणताको बारेमा के सोच्नुहुन्छ नि, के वहाँलाई पण्डित सम्झनु हुन्छ ?”

“भो ! श्रमण गौतमको प्रज्ञा-विचक्षणतालाई जान्नसक्ने म कोहुँ र ? जो श्रमण गौतमको प्रज्ञा-विचक्षणतालाई जान्नसक्छ, उ पनि त त्यत्तिकै प्रज्ञावान् हुनुपर्ला नि ।”

१. श्रमण गौतमलाई पण्डित ठान्नु हुन्छ कि हुन्न भनी सोधेका हुन् ।
पपं. सू. II. पृ. १६३: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णना ।
२. यस वाक्यद्वारा—मैले श्रमण गौतमको पाण्डित्यतालाई कसरी जान्न सक्नुला र भनी आफू त्यस विषयमा सर्वथा अनभिज्ञ छु भन्ने कुरा जनाएको हो । पपं. सू. II. पृ. १६३.
३. भनाइको तात्पर्य यो हो कि—जसले श्रमण गौतमको प्रज्ञा-विचक्षणतालाई जान्न सक्नेछ उ पनि त्यस्तैगरी दशपारमी पूरा गरेर बुद्ध जस्तै हुनुपर्छ । जस्तै—सुमेरु, हिमाल शृंखला, पृथ्वी अथवा आकाश नापन खोज्नेले त्यत्तिकै प्रमाणको लट्टी वा डोरी पाउन सक्नु पर्छ । त्यस्तै—श्रमण गौतमको प्रज्ञालाई जान्नेले वहाँकै जस्तै सर्वज्ञता-ज्ञान हुनुपर्छ भनी भनिएको हो । तर यहाँ चाँहि पिलोतिक परिव्राजकले आदरको कारणले यस्तो प्रतिमण्डित वाक्य भनेका हुन् भनी पपं. सू. II. पृ. १६३: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

“तपाइ वच्छायनले त श्रमण गौतमको निक्कै प्रशंसाद्वारा प्रशंसागर्नु हुन्छ ।”

“भो ! श्रमण गौतमको प्रशंसा गर्ने म कोहुँ र ! प्रशंसा पाउनेहरूद्वारा नै वहाँ प्रशंसित हुनुहुन्छ । वहाँ गौतम देवमनुष्य-हरूमध्येमा श्रेष्ठ नै हुनुहुन्छ ।”

“के कारण देखेर तपाइ वच्छायन श्रमण गौतम प्रति यसरी अभिप्रसन्न हुनुभएको त ?”

१. ‘प्रशंसा पाउनेहरूद्वारा नै प्रशंसित हुनुहुन्छ’ भन्नेको पालि शब्द हो — ‘पसत्थपसत्थो’ । यसको पष्टिकरण यसरी दिएको छ ।

सबै प्रकारका गुणहरूद्वारा श्रेष्ठ र सबैलोकद्वारा प्रशंसित हुने र आफ्नै गुणद्वारा प्रशंसित भएकालाई अरू कसैले प्रशंसा गर्नुपर्ने काम छैन । जस्तै चंपक फूल अथवा नीलोत्पलादि पद्मफूल अथवा लोहित चन्दनहरू आफ्नै वर्ण-गन्ध तथा श्रीद्वारा प्रियंकर तथा सुगन्धित छन्; उनीहरूलाई कुनै आगन्तुक वर्ण-गन्धद्वारा स्तुति वा प्रशंसा गर्नु पर्दैन । जस्तै मणिरत्न अथवा चन्द्रमण्डलहरू आफ्नै आलोकद्वारा प्रकाशित हुन्छन् उनीहरूलाई अकालि प्रकाश पार्नुपर्दैन । यस्तैगरी श्रमण गौतम पनि सबै लोकमा प्रशंसित हुने तथा आफ्नै गुणद्वारा प्रशंसित भई सबै लोकहरूमा श्रेष्ठोत्तम हुनुहुन्छ । वहाँलाई कसैले प्रशंसा गर्नुपर्दैन ।

त्यसैले प्रशंसितद्वारा प्रशंसित हुनु भएका वहाँलाई 'पसत्थपसत्थो' भनिएको हो ।

को प्रशंसित छन् त ? राजा प्रसेनजितादि कोशल, काशी-कोशल वासीहरूद्वारा प्रशंसित छन् । बिम्बिसार राजा, अङ्ग-मगधवासीहरूद्वारा प्रशंसित छन् । वैशालीका लिच्छवीहरू, वज्जीदेशवासीहरूद्वारा प्रशंसित छन् । पावाका मल्लहरू, कुशीनगर-वासीहरूद्वारा प्रशंसित छन् । अरू पनि क्षत्रीहरू, ती ती जनपद-वासीहरूद्वारा प्रशंसित छन् ।

चड्डी आदि ब्राह्मणहरू, ब्राह्मणगणहरूद्वारा प्रशंसित छन् । अनाथपिण्डक उपासकहरू, उपासकगणहरूद्वारा प्रशंसित छन् । विशाखा आदि उपासिकाहरू, अनेकशत उपासिकाहरूद्वारा प्रशंसित छन् । सकुलुदायी आदि परिव्राजकहरू, अनेक शत परिव्राजकहरूद्वारा प्रशंसित छन् । उत्पलवर्णा स्थविरादि महा-श्राविकाहरू, अनेक शय भिक्षुणीहरूद्वारा प्रशंसित छन् । सारिपुत्र स्थविरादि महास्थविरहरू, अनेक शय भिक्षुहरूद्वारा प्रशंसित छन् । महाब्रह्मादि ब्रह्माहरू, अनेक सहस्र ब्रह्माहरूद्वारा प्रशंसित छन् । तिनीहरू सबैले दशबल बुद्धको प्रशंसा गर्दछन्, स्तुति गर्दछन् तथा वर्णना गर्दछन् । त्यसैले भगवान् बुद्ध 'प्रशंसा पाउनेहरूद्वारा नै प्रशंसित हुनुहुन्छ' भनी सूत्रमा उल्लेख भएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. १६३-६४: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको हो ।

श्रमण गौतममा चार चिह्नहरू

“भो ! जस्तै कुनै चतुर नागवनिक (=हात्तीविदधाजान्ने) हात्तीवनभित्र जान्छ । उसले हात्तीवनमा लंबाइ र चौडाइमा ठूलो भएको हात्तीको ठूलो पाइला देख्छ । (अनि) यसबाट उसलाई निश्चय हुन्छ कि—‘भो ! योत ठूलो हात्ती हो ।’ भो ! यस्तैगरी जब मैले श्रमण गौतममा चार चिह्नहरू (पदहरू) देखेँ तब, म निश्चयमा पुगेँ कि—‘(वहाँ) भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सुप्रतिपन्न छन् ।’

“कुन चार ?

(१) “भो ! यहाँ म, केही क्षत्रीहरू देख्दछु— जो पण्डित, निपुण, कृतपरप्रवादी, बालवेधी (=वाणद्वारा राँलाई ताक लगाउन सक्ने) समान आफ्नो प्रज्ञाद्वारा अर्काको दृष्टिलाई मदनगरी हिड्छन् । उनीहरूले सुन्दछन् कि—‘श्रमण गौतम अमुक नामक गाउँ वा निगममा आउनेछन् ’ भो ! (अनि) उनीहरूले प्रश्नहरू तयार पार्छन्—‘हामीहरू श्रमण गौतमकहाँ गई यो प्रश्न सोध्नेछौं; यस्तो सोध्दा यस्तो उत्तर दिनेछन्, (अनि) हामीले यसरी वाद आरोप गर्नेछौं; यस्तो सोध्दा यस्तो उत्तर दिनेछन्, यस्मा पनि हामीले यसरी वाद आरोप गर्नेछौं ।’ भो ! (अनि) उनीहरूले सुन्दछन् कि—‘श्रमण गौतम अमुक नामक गाउँ वा निगममा आइपुगे ।’ (अनि) उनीहरू श्रमण गौतमकहाँ जान्छन् । श्रमण गौतमले उनीहरूलाई धार्मिक कथाद्वारा संदर्शित,

सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पानुहुन्छ । श्रमण गौतमको धार्मिक कथाद्वारा संदर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित भएका उनीहरूले श्रमण गौतमसँग प्रश्न सोध्दैन् ? , वाद आरोप गर्ने कुरा त परैजावोस् । बर उनीहरू श्रमण गौतमकै श्रावक हुन्छन् । भो ! जब मैले श्रमण गौतममा यो पहिलो चिह्न देखे' तब, म पनि निश्चयमा पुगें कि—'(वहाँ) भगवान् सम्यक-सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यातछ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।'

१. किन प्रश्न सोध्दैन् ?

परिषद्का बीच धर्मोपदेश गर्ने भगवान् बुद्धले परिषद्को मनोभावलाई हेर्नुहुन्छ । अनि वहाँले देख्नुहुन्छ कि—'यी क्षत्री-पण्डितहरू गुह्य तथा रहस्यमय प्रश्नहरू बनाई आएका छन् ।' अतः उनीहरूले प्रश्न सोध्नुभन्दा अगावै वहाँले—'यस्तो प्रश्न सोधाइमा यस्तो दोष, यस्तो उत्तरमा यस्तो दोष, अर्थमा, पदमा, अक्षरहरूमा यति यति दोष हुन्छन् । यी प्रश्नहरू सोध्दा यसरी सोध्नुपर्छ, उत्तरदिदा यसरी उत्तरदिनु पर्छ' भन्ने आदि कुराहरू धर्मोपदेशकै शिलशिला अन्तरगतपारी सुनाउनुहुन्छ । अनि क्षत्री-पण्डितहरू सोच्दछन्—'हामीले प्रश्नहरू नसोधेको राम्रै भयो । यदि प्रश्न सोधेका भए श्रमण गौतमले हामीहरूको मुख रातो हुनेगरी जवाफ दिने थिए ।' यस्तो सोचेर उनीहरू सन्तुष्ट हुन्छन् ।

(२) “फेरि भो ! यहाँ म, केही ब्राह्मण-पण्डितहरू देख्दछु—जो पण्डित, ...^१ अर्काको दृष्टिलाई मर्दनगरी हिड्छन् । ...^२ उनीहरू श्रमण गौतमकहाँ जान्छन् । श्रमण गौतमले उनीहरूलाई धार्मिक कथाद्वारा संदर्शित, ... पार्नुन्छ । श्रमण गौतमको धार्मिक कथाद्वारा

यतिमात्र होइन—धर्मदेशना गर्नुहुने बुद्धले मानिसहरू प्रति मैत्रीचित्त फैलाउनु हुन्छ; यसद्वारा महाजनहरूको चित्त दशबल बुद्ध प्रति प्रसन्न हुन्छ । बुद्धको रूप सम्पत्ति अतिश्रेष्ठ भएको हुँदा दर्शनीय छ । वहाँले मधुर स्वरद्वारा धर्मोपदेश गरेको सुनिरहँदा अमृतद्वारा हृदय आसिञ्चन गरेको जस्तो लाग्छ । मैत्रीको प्रभावद्वारा प्रभावित भएका उनीहरूको मनमा यस्तो लाग्छ—‘यस्ता अद्वितीय कुरा भन्ने, अमोघ उपदेश गर्ने, नैर्याणिक सदुपदेश सुनाउने भगवान्सँग प्रतिवाद गर्न सकिन्न ।’ यस्तो सोचेर प्रसन्न भएका उनीहरूले प्रसन्नताको कारणले गर्दा पनि प्रश्नहरू सोध्दैनन् । बल्कि भगवान्कै शरणमा परी उनीहरू भगवान्कै शिष्यत्वमा पुग्न जान्छन् । पपं. सू. II. पृ. १६४-६५: चूलहत्थि-पदोपमसुत्तवण्णना ।

१-१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३२६ को (१) मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याइ पढ्नु ।

संदर्शित,...? भएका उनीहरूले श्रमण गौतमसँग प्रश्न सोध्दैन्, वाद आरोप गर्ने कुरात परैजावोस् ।...? भो ! जब मैले श्रमण गौतममा यो दोश्रो चिह्न देखेँ तब, म निश्चयमा पुगेँ कि—(वहाँ) भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।’

(३) “फेरि भो ! यहाँ म, केही गृहपति-पण्डितहरू देख्दछु — जो पण्डित,...अर्काको दृष्टिलाई मर्दनगरी हिड्छन् ।... उनीहरू श्रमण गौतमकहाँ जान्छन् । श्रमण गौतमले उनीहरूलाई धार्मिक कथाद्वारा संदर्शित,...पार्नुहुन्छ । श्रमण गौतमको धार्मिक कथाद्वारा संदर्शित,...भएका उनीहरूले श्रमण गौतमसँग प्रश्न सोध्दैन्, वाद आरोप गर्ने कुरा त परैजावोस् ।...भो ! जब मैले श्रमण गौतममा यो तेस्रो चिह्न देखेँ तब, म निश्चयमा पुगेँ कि—(वहाँ) भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।’

(४) “फेरि भो ! यहाँ म, केही श्रमण-पण्डितहरू देख्दछु — जो पण्डित,...अर्काको दृष्टिलाई मर्दनगरी हिड्छन् ।... उनीहरू श्रमण गौतमकहाँ जान्छन् । श्रमण गौतमले उनीहरूलाई धार्मिक कथाद्वारा संदर्शित,...पार्नुहुन्छ । श्रमण गौतमको धार्मिक कथाद्वारा संदर्शित,...भएका उनीहरूले श्रमण गौतमसँग प्रश्न सोध्दैन्, वाद

१-१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३२७ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याइ पढ्नु ।

आरोप गर्ने कुरा त परंजावोस् । बल्कि उनीहरू घरबार छाडी अनगारिय भई प्रव्रजित हुनकोनिमित्त श्रमण गौतमसंग अवकाश माग्छन् । उनीहरूलाई श्रमण गौतमले प्रव्रजित गराउनु हुन्छ । उनीहरू त्यहाँ प्रव्रजित भएर एकान्त वासमा बसी अप्रमत्त, आतप्तसम्पन्न तथा वीर्यवान् भई चिरकाल नबित्दै—जसकोनिमित्त कुलपुत्रहरू राम्ररी घरबार छाडी अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छन्— त्यो अनुत्तर ब्रह्मचर्यको फल यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी विहार गर्छन् । (अनि) उनीहरू यस्तो भन्दछन्—‘भो ! हामी नाश हुने थियौं, भो हामी विनाश हुने थियौं’ (मनं वत, भो, अनस्साम, मनं वत, भो, पनस्साम) । अघि हामीहरू अश्रमण^२ भएर नै श्रमण हौं भनी भन्दथ्यौं; अब्राह्मण^३ भएर नै ब्राह्मण हौं भनी भन्दथ्यौं; अरहन्त^४

१. भनाइको तात्पर्य—यदि हामीहरू क्षणभरको लागि यहाँ नआएको भए, यो क्षणभर नआउनाको कारणले गर्दा हामीहरू नाशहुने थियौं, विनाश हुने थियौं; तर अब यहाँ आएकोले गर्दा हामीहरू नाशभएनौं भनी भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. १६५: चूलहत्थि-पदोपमसुत्तवण्णना ।

२. पापहरूलाई शान्त नपारेको हुँदा ‘अ-श्रमण’ । पपं. सू. II. पृ. १६५.

३. पापहरूलाई न पखालेको हुँदा ‘अ-ब्राह्मण’ । पपं. सू. II. पृ. १६५.

४. क्लेशरूपी शत्रुहरूलाई हनन गरेको हुँदा ‘अरहन्त’ । पपं. सू. II. पृ. १६५.

नभएर नै अरहन्त ह्वौं भनी भन्दथ्यौं । अहिले हामीहरू श्रमण भयौं, अहिले हामीहरू ब्राह्मण भयौं, अहिले हामीहरू अरहन्त भयौं ।’ भो ! जब मैले श्रमण गौतममा यो चौथो चिह्न देखेँ तब, म निश्चयमा पुगेँ कि—‘(वहाँ) भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।’

‘ भो ! जब मैले यी चार कारणहरू श्रमण गौतममा देखेँ तब, म निश्चयमा पुगेँ कि - ‘(वहाँ) भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।’

जाणुस्सोणि ब्राह्मणको नमस्कार

यस्तो भनेपछि, जाणुस्सोणि ब्राह्मण सबै सेता घोडीको रथबाट ओर्ली, उत्तरासङ्ग एकांश पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यतातिर फर्की बुइहात जोरी तीनबार उदान^१ प्रकट गरे—

१. ‘उदान’ भनेको प्रीतिवाक्य हो । जस्तै मानामा भरिएर बाहिर ओहिरिने तेललाई ‘ओहिरिएको’ (अवसेको) भनिन्छ; जस्तै तलाउहरू भरिएर बाहिर ओहिरिने पानीलाई ‘ओष’ (=बाढी) भनिन्छ त्यस्तै गरी— प्रीति अनुभव भएर मनमा न अटाई अथवा मनमा राख्न नसकी मुखबाट प्रकट हुने जुन प्रीतिवाक्य हो त्यस्ता वाक्यलाई ‘उदान’ भनिन्छ । पपं. सू. II. पृ. १६५: चूलहत्थिपदो-पमसुत्तवण्णना ।

“वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक्सम्बुद्धलाई नमस्कार !

“वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक्सम्बुद्धलाई नमस्कार !

“वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक्सम्बुद्धलाई नमस्कार । अवश्य पनि हामीले पनि कहिले काँहि वहाँ गौतमसँग भेटगर्न सक्नेछौं र अवश्य पनि केही कुराकानी पनि हुनसक्छ ।”

हात्ती पाइलाका उपमाहरू

अनि जाणुस्सोणि ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुराकानी गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जाणुस्सोणि ब्राह्मणले जे जति कुराहरू पिल्लोतिक परिव्राजकसँग भएका थिए ती सबै कुराहरू भगवान्लाई सुनाए ।

यस्तो भन्दा, भगवान्ले जाणुस्सोणि ब्राह्मणलाई यस्तो भन्नुभयो—

“ब्राह्मण ! यत्तिकैले हात्तीपाइलाका उपमाका कुराहरू विस्तारपूर्वक परिपूर्ण हुन्नन् । अतः ब्राह्मण ! जसरी हात्तीपाइलाका उपमाका कुराहरू विस्तारपूर्वक परिपूर्ण हुन्छन् ती कुराहरू सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, भो” भनी जाणुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई प्रत्युत्तरदिए । भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

(१) “ब्राह्मण ! जस्तं कुनं चतुर नागवनिक् (= हात्ती-विदद्याजान्ने) हात्तीवनभिन्नं जान्छ । उसले हात्तीवनमा लंबाइ र चौडाइमा ठूलो भएको हात्तीको ठूलो पाइला देख्छ । जो चतुर नागवनिक् हुन्छ—उ यत्तिकैमा निश्चयमा पुग्दैन कि—‘यो ठूलो हात्ती हो ।’ किनभने ? ब्राह्मण ! हात्तीवनमा ठूला पाइला हुने बावनी हात्तिनीहरू पनि छन् ; यी उनीहरूकै पाइला हुन सक्छन् ।

(२) “उ त्यसको पछि पछि लाग्छ । त्यसको पछि पछि लाग्दा उसले हात्तीवनमा लंबाइ र चौडाइमा ठूलो भएको हात्तीको ठूलो पाइला र अग्लो ठाउँमा घर्षण गरेको चिह्न पनि देख्छ । जो चतुर नागवनिक् हुन्छ—उ यत्तिकैमा निश्चयमा पुग्दैन कि—‘यो ठूलो हात्ती हो ।’ किनभने ? ब्राह्मण ! हात्तीवनमा ठूला पाइला हुने अग्ला कालारिका^२ भन्ने हात्तिनीहरू पनि छन् ; यी उनीहरूकै पाइला हुन सक्छन् ।

Dhamma.Digital

१. भनाइको मतलब वटवृक्षको सात आठ हात जति अग्लाइमा हात्तीले कन्याउँदाको चिह्नलाई यहाँ ‘चिह्न’ भनी भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. १६५: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णना ।
२. कालारिका भन्ने हात्तिनीहरू विरलै पाइन्छन् । यिनीहरू अग्ला अग्ला तथा यिनीहरूका खुट्टाहरू मोटा लट्टा जस्तै हुन्छन् । यिनीहरूका एउटा दाह्रा माथिल्लि र अर्को दाह्रा तल्लि फर्केका हुन्छन् । पपं. सू. II. पृ. १६५.

(३) “उ त्यसको पछि पछि लाग्छ । त्यसको पछि पछि लाग्दा उसले हात्तीवनमा लंबाइ र चौडाइमा ठूलो भएको हात्तीको ठूलो पाइला र अग्लो ठाउँमा घर्षण गरेको चिह्न तथा अग्लो ठाउँमा दाह्राले घसेको चिह्न पनि देख्छ^१ । जो चतुर नागवनिक हुन्छ—उ यत्तिकैमा निश्चयमा पुग्दैन कि—‘यो ठूलो हात्ती हो ।’ किनभने ? ब्राह्मण ! हात्तीवनमा ठूला पाइला हुने अग्ला कणेरुका^२ भन्ने हात्तिनीहरू पनि छन् ; यी उनीहरूकै पाइला हुन सक्छन् ।

(४) “उ त्यसको पछि पछि लाग्छ । त्यसको पछि पछि लाग्दा हात्तीवनमा उसले लंबाइ र चौडाइमा ठूलो भएको हात्तीको ठूलो पाइला र अग्लो ठाउँमा घर्षण गरेको चिह्न, अग्लो ठाउँमा दाह्राले घसेको चिह्न तथा अग्ला शाखाहरू भाँचिएका पनि देख्छ । त्यो हात्तीलाई पनि रुखमनि बसिरहेको वा खुला ठाउँमा हिडिरहेको वा उभिरहेको अथवा सुतिरहेको देख्छ । (अनि) उ निश्चयमा पुग्छ^३ कि—‘यही सो ठूलो हात्ती हो ।’

१. वटवृक्षको अग्लो ठाउँमा बञ्चरोले हानेको जस्तै दाह्राले घसेको दाग वा चिह्न देख्छ । पपं. सू. II. पृ. १६६.
२. कणेरुका भन्ने हात्तीका ठूला, मोटा तथा अग्ला अग्ला खुट्टाहरू र मकुल जस्तै दाह्राहरू हुन्छन् । पपं. सू. II. पृ. १६६.
३. त्यो नागवनिकले—“जुन हात्तीको पाइला पछि पछि लागेर आएँ—यही सो हात्ती हो, अरू होइन; जो मैले अघि पहिलो पाइला देखेर वामनिकाको पाइला होला भनी विश्वास गरिन;

तथागत उत्पन्न—(१) “ब्राह्मण ! त्यस्तैगरी^१ यहाँ, तथागत अरहत् , सम्यक्सम्बुद्ध,...^२ यसलोकमा उत्पन्न हुनुहुन्छ । वहाँले देव-मार-ब्रह्मासहित लोकलाई^३; श्रमण-ब्राह्मण सहित प्रजालाई;

कालारिकाको होला भनी विश्वास गरिन; कणेरुकाको होला भनी विश्वास गरिन—ती सबै यही हात्तीका पाइला रहेछन्” भनी हात्तीलाई देखेपछि मात्र विश्वास गर्छ । पपं. सू. II. पृ. १६६: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णना ।

१. ‘त्यस्तैगरी’ भनिएकोमा माथि उल्लिखित हात्तीका पाइलाका उपमाहरूलाई मिलाउनु पर्छ । जस्तै—हात्तीवन जस्तै यहाँ अगाडि उल्लेख गरिने शुरुदेखि लिएर पञ्चनीवरणका कुराहरू सम्झनु पर्छ । चतुर नागवनिक जस्तै योगाचार भिक्षुलाई सम्झनु पर्छ । ठूलो हात्ती जस्तै सम्यक्सम्बुद्धलाई सम्झनु पर्छ । ठूला ठूला हात्तीका पाइलाहरू जस्तै ध्यान अभिज्ञादिहरूलाई सम्झनु पर्छ । त्यस त्यस ठाउँहरूमा नागवनिकले हात्तीका पाइलाहरूलाई देखेर यो वामनिकाको हुनसक्छ, यो कालारिकाको हुनसक्छ, यो कणेरुकाको हुनसक्छ भनी सम्झने ऊँ योगी भिक्षुहरूलाई सम्झनु पर्छ । यी अभिज्ञादि ध्यानहरू बुद्ध धर्मभन्दा बाहिरका परिव्राजकहरूमा पनि हुनसक्छन् । महाहात्तीलाई देखेपछि नागवनिकले यो भन्दा अघि देखेका त्यस त्यस ठाउँका पाइलाहरू यही महाहात्तिका हुन् भनी निश्चयमा पुगे जस्तै आर्यश्रावकहरू अरहत्वमा पुगिसकेपछि निष्ठामा पुग्ने ऊँ सम्झनु पर्छ । पपं. सू. II. पृ. १६६: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णना ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. २२१ घोटमुखमा उल्लेख भए ऊँ दोहऱ्याइ पढ्नु ।
३. यस वाक्यमा 'देव' भन्नाले पञ्चकामावचर देवलोकलाई 'देव' भनिएको हो भन्ने कुरा सम्झनु पर्छ । 'मार' भन्नाले छैटौँ कामावचर देवलोकलाई; 'ब्रह्मा' भन्नाले ब्रह्मकायिकादि ब्रह्माहरूलाई भनिएको हो । 'श्रमण-ब्राह्मण' भन्नाले बुद्धशासनभन्दा बाहिरका र बुद्धशासनभित्रका श्रमण-ब्राह्मणहरूलाई भनिएको हो । 'प्रजा' शब्दले सत्त्वलोकलाई संग्रहित गरेको छ । 'देव सहित मनुष्य' भन्नाले सम्मतिदेव भनी मानिने राजाहरू र अरू मानिसहरूलाई भनिएको हो । माथिल्लो तीन पदहरूद्वारा अवकाश लोक सहित सत्त्वलोक र तल्ला दुइ पदहरूद्वारा सत्त्वलोकलाई मात्र ग्रहण गरेको छ भनी बुझ्नु पर्छ ।

अर्को प्रकारले— 'देव' भन्नाले अरूपावचर; 'मार' भन्नाले ६ कामावचर देवलोकलाई भनिएको हो । 'ब्रह्म' भन्नाले रूपी-ब्रह्मलोकलाई भनिएको हो । 'श्रमण-ब्राह्मण सहित प्रजा' भन्नाले चतुपरिषद् तथा सम्मतिदेव सहित मनुष्यलोकलाई भनिएको हो । बाँकी अरू जम्मै सत्त्वलोकलाई लिइएको छ । बसबाहेक अरू किशिमबाट पनि अर्थ वर्णन गरेको छ । चाहनेले पपं. सू. II. पृ. १६७-६८: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णनामा हेर्नु । यी शब्दहरूका स्पष्टिकरणहरू माथि पनि ठाउँ ठाउँमा उल्लेख भइसकेका छन् । जस्तै—माथि पृ. ८७ कटदन्तमा र पृ. २२२ घोटमुखमा ।

देव सहित मनुष्यलाई—स्वयं साक्षात्कार गर्नुभएको धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ ।
 वहाँले आदिकल्याण, मध्यकल्याण, पर्यवशानकल्याण हुने धर्मोपदेश
 गर्नुहुन्छ । वहाँले अर्थयुक्त, व्यञ्जनयुक्त, परिपूर्ण, परिशुद्ध भएको
 ब्रह्मचर्य (= अष्टाङ्गिकमार्ग आदि उत्कृष्ट धर्महरू) प्रकाश पार्नुहुन्छ ।
 त्यो धर्मलाई गृहपति वा गृहपतिपुत्र अथवा अरु कुनै कुलगृहमा
 जन्मेकाले सुन्दछन् । धर्म सुनेपछि उसको मनमा तथागत प्रति श्रद्धा
 उत्पन्न हुन्छ । श्रद्धा उत्पन्न भएपछि उसले यस्तो विचारगर्छ—‘घरमा
 बस्नु बाधापूर्ण छ’ प्रव्रजित हुनु खुला आकाश जस्तो हो । घरमा बसेर
 परिपूर्णरूपले, परिशुद्धरूपले, शंख जस्तै सफा गरी ब्रह्मचर्य (= मैथुन
 ब्रह्मचर्य) पालनगर्नु सम्भवछैन । अतः किन म केश दाही क्षौरगरी
 अनगारिय भई प्रव्रजित नहुँ ।’ यति विचार गरेर पछि उ—थोरै वा धेरै
 भोगसम्पत्तिहरू त्यागी, थोरै वा धेरै ज्ञातिपरिवारहरू त्यागी, केश-दाही
 क्षौरगरी, कषायवस्त्र धारणगरी, घरबार त्यागी अनगारिय भई प्रव्रजित
 हुन्छ ।

शीलस्कन्ध—“यसरी प्रव्रजित भएको सो भिक्षु...^१ मुख
 अगाडि स्मृति राखी बस्छ ।

पञ्चनीवरण—“(अनि) उसले अभिध्यालाई हटाई...^२
 शंकाबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ ।

१. यहाँका बाँकी कुराहरू जम्मै माथि पृ. २२८ देखि पृ. २४१ सम्ममा
 लेखिएका सबै कुराहरू एकैनास भएकोले उहाँ हेर्नु । घोटमुख ।

२. यहाँका बाँकी कुराहरू पनि माथि पृ. २४२ मा लेखे बमोजि दोह्याइ
 पढ्न । घोटमुख ।

प्रथमध्यान—“अनि उ, यी पञ्चनीवरणलाई त्यागी, चित्तको उपक्लेश (=चित्तमल) लाई प्रज्ञाद्वारा कमजोर पार्नकोनिमित्त काम-विषयबाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई, वितर्क र विचार युक्त भएको, विवेक (=ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति तथा सुख भएको प्रथम-ध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यसलाई (हात्ती पाइलाको चिह्न जस्तै) तथागतको चिह्न (=पदं) भनिन्छ; यसलाई (हात्तीले घर्षण गरेको चिह्न जस्तै) तथागतले सेवन गरेको चिह्न भनिन्छ; यसलाई (हात्तीको दाह्राले घसेको चिह्न जस्तै) तथागतले रञ्जित गरेको चिह्न भनिन्छ । तर यत्तिकैमा आर्यश्रावक यो निश्चयमा पुग्दैन कि—‘भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।’

द्वितीयध्यान—“ब्राह्मण ! फेरि सो भिक्षु, वितर्क र विचार-लाई उपशम गरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी, वितर्क र विचार रहित समाधिज प्रीति-सुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यसलाई पनि तथागतको चिह्न भनिन्छ, यसलाई पनि तथागतले सेवन गरेको चिह्न भनिन्छ, यसलाई पनि तथागतले रञ्जित गरेको चिह्न भनिन्छ । तर यत्तिकैमा आर्यश्रावक यो निश्चयमा पुग्दैन कि—‘भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।’

१. तथागतको ज्ञान-पद, ज्ञानपरिभोग तथा ज्ञानद्वारा अतिक्रम गरेको स्थानलाई हात्ती हिडेको पाइलाको चिह्न जस्तै हो भनी भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. १८१: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णना ।

तृतीयध्यान—“ब्राह्मण ! फेरि सो भिक्षु, प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षी भई—स्मृतिवान्, ज्ञानवान् भई शरीरद्वारा सुखानुभव गरी बस्छ । जसलाई आर्यहरू—‘उपेक्षावान्, स्मृतिवान्, सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्दछन्— त्यसप्रकारको तृतीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यसलाई पनि तथागतको चिह्न भनिन्छ, ... तर यत्तिकैमा आर्यश्रावक यो निश्चयमा पुग्दैन कि—‘भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।’

चतुर्थध्यान—“ब्राह्मण ! फेरि सो भिक्षु, सुखलाई पनि त्यागी, दुःखलाई पनि त्यागी, पहिलेनै सौमनस्य-दौर्मनस्यलाई अन्तगरी, दुःख र सुख नभएको, स्मृति परिशुद्ध गरी उपेक्षा भएको चतुर्थध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यसलाई पनि तथागतको चिह्न भनिन्छ, ...तर यत्तिकैमा आर्यश्रावक यो निश्चयमा पुग्दैन कि—‘भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।’

पूर्वानुस्मरण—“यसरी समाहितचित्त भएपछि...^३ पूर्व-जन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ । जस्तै - एक जन्म, ...^१ अनुस्मरण गर्छ । ब्राह्मण ! यसलाई पनि तथागतको चिह्न भनिन्छ, ...तर यत्तिकैमा आर्यश्रावक यो निश्चयमा पुग्दैन कि—‘भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।’

१-१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. २७७, जाणुस्सोणिमा ऊँ दोह्याइ पढ्नु ।

दिव्यचक्षु—“यसरी समाहित चित्त भएपछि,...^१ उसले—
सत्वहरूको च्युति र उत्पत्ति सम्बन्धी ज्ञानतिर चित्त झुकाउँछ ।
अनि उसले अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा...^२ सुगति-दुर्गतिमा
उत्पन्न भएका सत्वहरूलाई देख्छ (= जान्दछ) । ब्राह्मण ! यसलाई
पनि तथागतको चिह्न भनिन्छ, तर यत्तिकैमा आर्यश्रावक यो
निश्चयमा पुग्दैन कि—‘भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को
धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।’

आस्रवक्षय -- “यसरी समाहित चित्त भएपछि; परिशुद्ध,
निर्मल, बलेशरहित भएपछि; मृदु तथा कर्मण्य भएपछि; निश्चलतामा
पुगेपछि—उसले आस्रवक्षय हुने ज्ञानतिर चित्त झुकाउँछ । अनि
उसले ‘यो दुःख हो’ भनी यथार्थत जान्दछ,...^२ ‘यो आस्रव निरोधको
मार्ग हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । ब्राह्मण ! यसलाई पनि तथागतको
चिह्न (= पदं) भनिन्छ, यसलाई पनि तथागतले सेवन गरेको चिह्न
भनिन्छ, यसलाई पनि तथागतले रञ्जित गरेको चिह्न भनिन्छ । तर

१-१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. २७८ जाणुस्सोणिमा उल्लेख
भए ऊँ दोहऱ्याइ पढ्नु ।

२. यहाँका बाँकी अरू कुराहरू माथि पृ. २७९ जाणुस्सोणिमा
उल्लेख भए बमोर्जि दोहऱ्याइ पढ्नु ।

यत्तिकैमा आर्यश्रावक निश्चयमा पुगेको हुन्न^१ (न त्वेव ताव अरिय-सावको निट्ठं गतो होति); तर निश्चयमा पुग्छ^२ (अपि च खो निट्ठं गच्छति) — 'भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।'

“यसरी जानिसकेपछि, देखिसकेपछि उसको चित्त कामास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ, भवास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ, अविदद्यास्रवबाट

१. 'निश्चयमा पुगेको हुन्न' भन्नाले अभिज्ञा-ज्ञानहरू प्राप्त गर्दैमा निश्चयमा पुग्दैन भनेको हो । किनभने ? यी अभिज्ञा-ज्ञानहरू त बुद्धशासन बाहिरकाले पनि प्राप्तगर्न सक्छन् । मार्गक्षण सम्ममा पनि कृतकृत्य नभएकोले निश्चयमा पुग्दैन भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. १८१.

२. 'तर निश्चयमा पुग्छ' (=अपि च खो निट्ठं गच्छति) भन्नाले मार्गक्षण बितिसकेको अवस्थालाई यहाँ लक्षित गरेको हो । भनाइको मतलब - मार्गक्षणको अवस्था बित्ने बित्तिकै 'कृतकृत्य' हुइन्छ । यसरी कृतकृत्य हुने बित्तिकै नागवनिकले ठूलो हात्तीलाई प्रत्यक्षीकरण गरे ऊँ प्रत्यक्षीकरण गरिसके पछि 'भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ' भनी त्रिरत्नहरू माथि निश्चयमा पुग्ने भएको हुनाले 'तर निश्चयमा पुग्छ' भनी सूत्रमा उल्लेख भएको हो ।

यसभन्दा माथिका कुराले मार्गक्षणलाई र यस कुराले मार्गक्षण बितेको कुरालाई लिएर यस्तो भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. १८१: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णना ।

पनि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भइसकेपछि ‘विमुक्त भएँ’ भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । ‘जाति क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूराभयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ, अब उप्रान्त अर्को जन्म लिनुपर्ने हेतु छैन’ भन्ने पनि ज्ञान हुन्छ । ब्राह्मण ! यसलाई पनि तथागतको चिह्न भनिन्छ, यसलाई पनि तथागतले सेवन गरेको चिह्न भनिन्छ, यसलाई पनि तथागतले रञ्जित गरेको चिह्न भनिन्छ । ब्राह्मण ! यसरी आर्यश्रावक निश्चयमा पुगेको हुन्छ ? (निद्वंगतो होति) ‘भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।’ ब्राह्मण ! यसरी हात्ती पाइलाका उपमाका कुराहरू बिस्तारपूर्वक परिपूर्ण हुन्छ ।”

यस्तो भन्नुहुँदा, जागुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !!...आजदेखि तपाइ गौतमले मलाई आजोवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

x

x

x

१. यसरी मार्गक्षणमा निश्चयमा पुग्दै अरहत् फल क्षणमा—कृतकृत्य भइसकेको हुनाले—सर्वप्रकारले त्रिरत्नमाथि निश्चयमा पुगेको हुन्छ, अथवा निश्चयमा पुगिसकेको हुन्छ । पपं. सू. II. पृ. १८१: चूल-हत्थिपदोपमसुत्तवण्णना ।

मूल सूत्र—

१२—अरण्य वनखण्डमा भय-भैरव हुन्छ

यस्तो मैले सुनें ? ।

एक समय भगवान् , श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेत-वनाराममा बस्नु भएको थियो । अनि जाणुस्सोणि ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय (यथायोग्य) कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा^२ बसे एक छेउमा बसेका जाणुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

१. म. ति. I. पृ. २३: भयभैरवसुत्तं, अ. क. I. पृ. १९.

२. पण्डितजनहरू गौरवनीय स्थानमा पुग्दा आसन-कुशल हुन्छन् र

उनीहरू यथोचित ठाउँमा बस्न जान्दछन् । यी जाणुस्सोणि ब्राह्मण पनि तिनीहरूमध्ये एक थिए । त्यसैले उनी एक छेउमा (एकमन्तं) बसेका हुन् ।

कस्तो ठाउँमा बस्दा एक छेउमा बसेको भन्दछ भने—
 ६ दोषहरू रहित भएको ठाउँमा बस्दा एक छेउमा बसेको हुन्छ ।
 जस्तै—(१) धेरै टाढा, (२) धेरै नगिच, (३) धेरै उच्चस्थान,
 (४) हावा आउने ठाउँ, (५) धेरै सामुन्ने तथा (६) धेरै पछाडि
 —यी ६ प्रकारका दोषहरू रहित भएको ठाउँमा बस्नेलाई एक
 छेउमा बसेको भनी भनिन्छ ।

(१) धेरै टाढा बस्दा केही भन्न चाहेको खण्डमा उच्च-
 स्वरले कुरा गर्नु पर्ने हुन्छ । (२) धेरै नगिचमा बस्दा आमने सामने
 टक्कर लगाएको जस्तो हुन्छ । (३) उच्चस्थानमा बस्दा अगौरव
 गरेको जस्तो हुन्छ । (४) हावा आउने ठाउँमा बस्दा शरीरको
 गन्धद्वारा बाधा हुन्छ । (५) धेरै सामुन्ने बस्दा मुख हेर्नपर्दा आँखा
 लडाएको जस्तो हुन्छ । (६) धेरै पछाडि बस्दा गर्धन तानेर फर्केर
 हेर्नुपर्ने हुन्छ ।

अतः यी नै दोषहरूबाट अलग भएको ठाउँमा बस्नुलाई
 'एक छेउमा' (एकमन्तं) भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. १००-०१ः
 भयभेरवसुत्तवण्णना ।

“भो गौतम ! तपाइ गौतमको उद्देश्यगरी जो यी कुलपुत्रहरू^१ श्रद्धापूर्वक घरबारछाडी अनगारिय भई प्रव्रजित भए— तिनीहरूको-निमित्त तपाइ गौतम पूर्वगामी (= पुब्बङ्गमा) हुनुहुन्छ, तिनीहरूको-निमित्त तपाइ गौतम हितकारी (= बहुकारी) हुनुहुन्छ, तिनीहरूको-

-
१. पालिसाहित्यमा दुइप्रकारका कुलपुत्रहरूलाई ‘कुलपुत्र’ भनिएका छन् । जस्तै — (१) जातीय कुलपुत्र र (२) आचार-कुलपुत्र । उदाहरणको लागि—जहाँ—“...त्याहाँ रट्टपाल (= राष्ट्रपाल) भन्ने एक कुलपुत्र रुखमनि घस्नुभवका छन् महानकुलोत्पन्न...” भन्ने जस्ता ठाउँहरूमा—जातीयकुलपुत्रलाई ‘कुलपुत्र’ भनिएको हो । (बु. रा. पृ. ४५०; म. नि. II. पृ. २८९ रट्टपालसुत्तं), र जहाँ—“जो कुलपुत्र श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी अनगारिय भई प्रव्रजित भएका ” भन्ने जस्ता ठाउँहरूमा— आचार-कुलपुत्रलाई ‘कुलपुत्र’ भनिएको हो । यहाँ चाहिँ दुवै कारणले युक्त हुनेलाई ‘कुलपुत्र’ भनिएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. १०१: भयभेरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

निमित्त तपाइ गौतम शिक्षादायी (=समादपेता) हुनुहुन्छ र त्यो जनसमूहले तपाइ गौतमकै अनुगमन (=दिट्टानुगति) पनि गर्छः ।”

(उनको कुरा स्वीकार्दै भगवान् भन्नुहुन्छ—)

“ब्राह्मण ! त्यस्तै हो, ब्राह्मण ! त्यस्तै हो । ब्राह्मण ! जो ती

१. यी जाणुस्सोणि ब्राह्मणले किन यस्तो भनेका हुन् भन्ने बारेमा पपञ्चसूदनीले यसरी प्रष्टिकरण दिएको छ—

देवपुत्रहरूले ऊँ अनेक पञ्चकामगुणहरू परिभोग गरी, भित्र र बाहिर पालो-पहरा राखी घरमा बसेका अनेक कुलपुत्रहरूलाई यिनले अघि देखेका थिए । पछिगएर भगवान् बुद्धको मधुर धर्मोपदेश सुनेर उनीहरू श्रद्धापूर्वक घरबार त्यागी प्रव्रजित भएर रुक्खा-सुक्खा खानामा सन्तुष्ट भई, कुनै आरक्षा नभएको अरण्य-वनखण्डमा निःशंकी तथा निश्चिन्त भई हर्षपूर्वक अति प्रफुल्लित भएर बसेका पनि देखे । अनि यिनले “यी कुलपुत्रहरूकोनिमित्त यस्तोविघ्न प्रफुल्लता तथा सन्तुष्टिता कसको कारणले भएको रहेछ ?” भनी विचार गर्दा—“श्रमण गौतमको कारणले हो” भन्ने कुरा मनमा लागेपछि यिनको मनमा निक्कै प्रसन्नता पैदा भएको थियो र सोही कारणलाई व्यक्तगर्नकोनिमित्त यिनी भगवान्कहाँ गई “भो गौतम ! तपाइ गौतमको उद्देश्य गरी...” भन्ने आदि कुराहरू सुनाएका हुन् । पपं. सू. I. पृ. १०१: भयभेरवसुत्तवण्णना ।

कुलपुत्रहरू मेरो उद्देश्य गरी श्रद्धापूर्वक^१ घरबारछाडी अनगारिय भई प्रव्रजित भए—तिनीहरूकोनिमित्त म पूर्वगामी (अगुवा) हुँ, तिनीहरूकोनिमित्त म हितकारी हुँ, तिनीहरूकोनिमित्त म शिक्षादायी हुँ र त्यो जनसमूहले मेरै अनुगमन पनि गर्छ ।”

“भो गौतम ! अरएयवनखण्ड (=अति डरलाग्दो घोरजङ्गल) को एकान्त शयनासन (=कुटी) मा बस्नु कठीन छ, एकान्तमा बस्नु दुष्कर छ, एकलै बस्नुमा मनलगाउनु गहारो छ । त्यसरी एकलै बस्ने

-
१. यहाँ ‘श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी...’ आदि भन्ने शब्दले अरू किशिम-बाट प्रव्रजित भएका होइनन्, शुद्ध श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित भएका भनी भनिएको हो । किनकि श्रद्धाबाहेक अरू किशिमबाट प्रव्रजित हुनेहरू पनि छन् । जस्तै—ऋणको कारणले, दासत्वको कारणले, सैनिक जीवनको कारणले, अपराधको कारणले, रोगको कारणले, गरीबीको कारणले आदि । (हेर लेखकको बु. रा. भा-१, पृ. ४९ देखि ५५ सम्म; बु. गृ. भा-१, पृ. ३९४ तथा महा. व. पा. पृ. ७६-८०: पञ्चाबाधवत्थु आदि, महाखन्धकं) जुन कुरा यहाँ बुद्धले ‘तिनीहरूको-निमित्त म अगुवा हुँ’ भनी उल्लेख गर्नुभयो त्यो, ती श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित हुनेहरूको म अगुवा हुँ भनी भनिएको हो । अन्यप्रकारले प्रव्रजित हुनेहरूको होइन भन्ने कुरा दर्शाउनकोनिमित्त ‘श्रद्धा-पूर्वक...’ आदि भनिएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. १०२: भयभेरव-मुत्तवण्णनाले लेखेको छ ।

समाधि अलाभी भिक्षुको चित्तलाई मानो जङ्गलले हरण गरेको जस्तो लाग्छ ? । (मानो जङ्गलले खाएको जस्तो लाग्छ)''

“ब्राह्मण ! त्यस्तै हो, ब्राह्मण त्यस्तै हो । अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनमा बस्नु कठीन छ, एकान्तमा बस्नु दुष्कर छ, एकलै बस्नुमा मनलगाउनु गहारो छ । त्यसरी एकलै बस्ने समाधि अलाभी भिक्षुको चित्तलाई मानो जङ्गलले हरण गरेको जस्तो लाग्छ । (हरन्ति मञ्जे मनो वनानि) ।”

बोधिसत्वको आत्मकथा

(१) “ब्राह्मण ! सम्बोधि प्राप्त हुनुभन्दा अगाडि बोधिसत्वनै छँदा मलाई पनि यस्तो लागेको थियो— अरण्यवनखण्डको

१. डरलाग्दो रोमाञ्चित हुने घोरजङ्गलमा बस्नु गहारो छ, शरीरले एकान्तवासको अनुभव गरेता पनि चित्तलाई अभिरमण गराउनु कठीन नै पर्छ भनिएको हो । त्यस्तो डरलाग्दो घोरजङ्गलमा बस्दा उपचार समाधि वा अप्पना समाधि नपाउने भिक्षुको चित्त घाँसपात मृग आदि जन्तुहरूको कुनै आवाजद्वारा डराई, तर्सिई, कम्पित भई चित्तलाई थातमा राख्नसक्ने छैन भनी भनिएको हो । उपचार समाधि वा अप्पना समाधि प्राप्त हुनेलाई भने उक्त भय पैदा हुन सक्दैन । पपं. सू. II. पृ. १०२: भयभेरवसुत्तवण्णना । यस्तोबिघ्न डरलाग्दो जङ्गलमा निर्भीक तथा निश्चिन्तपूर्वक बस्ने भिक्षुहरू देखेर जानुस्सोणि ब्राह्मण बरो आश्चर्यित भएका थिए ।

एकान्त शयनासनमा बस्नु कठिन छ, एकान्तमा बस्नु दुष्कर छ, एकलै बस्नुमा मनलगाउनु गहारो छ । त्यसरी एकलै बस्ने समाधि अलाभी भिक्षुको चित्तलाई मानो जङ्गलले हरण गरेको जस्तो लाग्छ ।’

“ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो—‘जो ती अपरिशुद्ध-कायकर्मले युक्त हुने भ्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—ती श्रद्धेय (भोन्तो) भ्रमण ब्राह्मणहरू—आफ्नै अपरिशुद्ध तथा सदोष-कायकर्मको हेतुलेनै अकुशल भय-भैरवलाई (=चित्तको त्रास र भयानक भयको अनुभवलाई) आह्वान गर्छन्^१ । म चाहिँ अपरिशुद्ध तथा सदोष-कायकर्मले युक्त भई अरस्यवन-खण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन; म परिशुद्ध-काय-कर्मले युक्त छु । जो ती आर्यहरू परिशुद्ध-कायकर्मले युक्त भई अरण्यवन-खण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दछन्—तिनीहरूमध्ये म एक हुँ ।’

१. यहाँनिर ‘भय’ भन्नाले दोषपूर्ण अकुशलारम्मण र ‘भैरव (=भेरव)’ भन्नाले असुरक्षितताको अनुभवलाई भनिएको हो भन्ने कुरालाई बुझ्नसक्नु पर्छ ।

प्राणीहिसादि शारीरिक अकुशल कर्महरू गर्नेहरूको मनमा—‘हामीले अयोग्य तथा अपराधपूर्ण काम गर्‍यौं; जसमाथि अपराध गर्‍यौं यदि उनीहरूले थाहापाएको खण्डमा अहिल्यै नै हामीहरूको पीछागरी हामीहरूलाई समाती दुःख कष्ट दिन सक्छन्’ भन्ने कल्पना लिई जङ्गलमा बसिरहने उनीहरू—खित्रिक कुनै

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई परिशुद्ध-कायकर्मले युक्त भएको देखेर म अरण्यविहारमा गन् पल्लोम (= प्रोत्साहित) हुन्छु । (म डराउन्न, म तर्सिन्न, ममा तर्सिनुपर्ने कुनै कारण थिएन भनी भनिएको हो) ।

(२) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो—जो ती अपरिशुद्ध-वचीकर्मले युक्त हुने श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—ती श्रद्धेय (भोक्ता) श्रमण ब्राह्मणहरू—आफ्नै अपरिशुद्ध तथा सदोष वचीकर्मको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन्’ । म चाहिँ अपरिशुद्ध तथा सदोष-कर्मले

घाँस-पातको आवाज सुन्नेबित्तिकै—‘अब भने हामीहरू सिद्धियाँ’ भन्ने मानसिक त्रासलागी डराउँछन् । उनीहरूको मनमा ‘मानो कुनै आएर आफूलाई घेरा लगाउन आएकात होइनन्’ भन्ने जस्तो पनि लाग्छ । मानसिक त्रासले मुक्तहुन सक्दैन । त्यसैले सूत्रमा ‘आफ्नै अपरिशुद्ध तथा सदोषकर्मको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन्’ भनी उल्लेख भएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. १०३: भयभैरवसुत्तवण्णनाले पण्डितकरण लेखेको हो ।

१. अपरिशुद्ध वचीकर्मले युक्त हुनेहरूले कसरी भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् भने—छूटा कुराद्वारा अर्काको अर्थलाई हानी गराई, पैशुन्य-वाचाद्वारा मित्र-भेद गराई, परुषवचनद्वारा अर्काको बीचमा सम्मान नाश गराई अथवा वचनले कोसी तथा निरर्थक सम्प्रलापद्वारा

युक्त भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन; म परिशुद्ध-वचीकर्मले युक्त छु । जो ती आर्यहरू परिशुद्ध-वचीकर्मले युक्त भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दछन्— तिनीहरूमध्ये म एक हुँ ।’

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई परिशुद्ध-वचीकर्मले युक्त भएको देखेर म अरण्यविहारमा ऋन् पल्लोम (= प्रोत्साहित) हुन्छु ।

(३) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो— ‘जो ती अपरिशुद्ध-मानसिककर्मले युक्त हुने श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्य-वनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—ती श्रद्धेय (भोन्तो) श्रमण ब्राह्मणहरू—आफ्नै अपरिशुद्ध तथा सदोष-मानसिककर्मको हेतुले

अर्काको काममा हानी पुऱ्याई—‘हामीले अयोग्य गर्‍यो, यदि उनीहरूले थाहापाएको खण्डमा जसलाई अपराध गर्‍यो उनीहरूले हामीलाई पीछागरी हामीहरूलाई समाती दुःख कष्ट दिन सक्छन्’ भन्ने कुरा सोच्दै जङ्गलभित्र कुनै रुखमनि वा कुनै फारनिर बसिरहने तिनीहरू—अलिकता मात्र घाँस वा पातको आवाज सुनेर—‘अब भने हामीहरू नाश भयौं’ भन्दै तर्सिन्छन्, डराउँछन् र उनीहरूको मनमा कुनै आएर समात्न वा बाँध्न आएको हो कि भन्ने जस्तो त्रास उठ्छ । यसरी आफ्नै अपरिशुद्ध-वचीकर्मको हेतुद्वारा उनीहरू भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् भनी भनिएको हो ।

पपं. सू. I. पृ. १०४: भयभैरवसुत्तवण्णना ।

नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन्^१ । म चाहिं अपरिशुद्ध तथा सदोषकर्मले युक्त भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन; म परिशुद्ध-मानसिककर्मले युक्त छु । जो ती आर्यहरू परिशुद्ध मानसिककर्मले युक्त भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—तिनीहरूमध्ये म एक हुँ ।’

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई परिशुद्ध-मानसिककर्मले युक्त भएको देखेर म अरण्यविहारमा क्त्वं पल्लोम (= प्रोत्साहित) हुन्छु ।

(४) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो—‘जो ती अपरिशुद्ध-आजीविका हुने श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू—आफ्नै अपरिशुद्ध तथा सदोष-आजीविकाको हेतुले नै अकुशल भय-भैरव-लाई आह्वान गर्छन् । म चाहिं अपरिशुद्ध तथा सदोष-आजीविका हुने भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन; म

१. अपरिशुद्ध मानसिककर्म गर्नेहरूले—अभिध्या भनिने गहिरो लोभको कारणले गर्दा उनीहरूले अर्काका सप्राणिक अथवा अप्राणिक वस्तु-हरूमाथि महालोभ उत्पन्न गर्छन् । अनि अर्काको विनाश पार्ने चेतना लिई क्रोधित भई अर्कामाथि कुदृष्टि राख्छन् । अर्कालाई गलट बाटोमा लगाई जङ्गलमा बसिरहने उनीहरूको चित्तमा शान्ति हुन्न । माथिका पादटिप्पणीहरूमा उल्लेख भए जस्तै उनीहरू तसिन थाल्छन् र डराउन पनि थाल्छन् । पपं. सू. I. पृ. १०४: भयभैरव-सुत्तवण्णना ।

परिशुद्ध-आजीविकाले युक्तं ह्यु । जो ती आर्यहरू परिशुद्ध-आजीविकाले युक्त भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्— तिनीहरूमध्ये म एक हुँ ।’

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई परिशुद्ध-आजीविकाले युक्त भएको देखेर म अरण्य विहारमा फुन पल्लोम हुन्छु ।

(५) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो—‘जो ती अभिध्यालु (= लोभी) तथा कामविषयमा तीव्रराग हुने श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्— ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू— आफ्नै अभिध्या तथा कामविषयमा तीव्ररागको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन्’ ।

१. वस्तुकाम विषयमा तीव्र क्लेश तथा राग हुनेहरूको मनमा अव्यवस्थित ढंगले चित्तारम्भण हुन्छ । यसरी अव्यवस्थित कल्पना लिई जङ्गलमा बस्नेहरूको चित्तमा दिनमा देखेका सम्बन्धित विषयहरू रातमा— भय-भैरव जस्तै भई उपस्थित हुन आउँछ । यसरी अकुशलचित्त हुनेहरू केही साना-तिना कारणद्वारा नै तर्सिन्छन्, डराउँछन् । डोरी वा लताहरूलाई देखेर सर्पको भ्रममा पर्दछन् । कुनै रुखका ठूटाहरूलाई देखेर राक्षस जस्तै ठान्दछन् । यी कारणहरूद्वारा आपत परेको जस्तो हुन्छ । त्यसैले सूत्रमा ‘आफ्नै अभिध्या तथा कामविषयमा तीव्ररागको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन्’ भनी उल्लेख भएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. १०४: भयभैरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

म चाहिँ अभिध्यालु तथा कामविषयमा तीब्ररागी हुने भई अरण्यवन-
खण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन; म अनभिध्यालु
(= निर्लोभी) छु । जो ती आर्यहरू अनभिध्यालु भई अरण्यवनखण्डको
एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—तिनीहरूमध्ये म एक हुँ ।’

‘ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई अनभिध्यालु देखेर म अरण्य-
विहारमा ऊन् पल्लोम (= प्रोत्साहित) हुन्छु ।

(६) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो—‘जो ती
व्यापन्न चित्त (= प्रकृति स्वभाव नभएका अर्थात् विभ्रान्त तथा क्लेश
अनुरूप गएको चित्त) र प्रदुष्ट चित्त-सङ्कल्प भएका श्रमण वा
ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्— ती
श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू आफ्नै व्यापन्न चित्त र प्रदुष्ट चित्त-सङ्कल्पको
हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् ? । म चाहिँ व्यापन्न चित्त
र प्रदुष्ट चित्त-सङ्कल्प हुने भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको
परिभोग गर्दिन; म मैत्रीविहारी छु । जो ती आर्यहरू मैत्रीविहारी भई
अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—तिनीहरूमध्ये
म एक हुँ ।’

‘ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई मैत्रीविहारी देखेर म अरण्य-
विहारमा ऊन् पल्लोम हुन्छु ।

१. कसरी भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् भन्ने कुराहरू यसभन्दा
अघिल्लो अर्थात् ‘अभिध्यालु’ को पादटिप्पणीमा (पृ. ३५३) कै
सम्बन्ध पछि । पपं. सू. I. पृ. १०५.

(७) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो—‘जो ती थीनमिद्धको^१ प्रभावमा परेका श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू—आफ्नै थीनमिद्धको हेतुले नै अकुशल भय-भैरबलाई आह्वान गर्छन् । म चाहिं थीनमिद्धको प्रभावमा परी अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन; म थीनमिद्धबाट दूर छु । जो ती आर्यहरू थीनमिद्धको प्रभावमा नपरी अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—तिनीहरूमध्ये म एक हुँ ।’

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई थीनमिद्धबाट दूर भएको देखेर म अरण्यविहारमा फन् पल्लोम हुन्छु ।

(८) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो—‘जो ती अनिस्थिरता (= उद्धता) र अशान्त-चित्त (= अवूपसन्त चित्त) भएका श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू—आफ्नै अनिस्थिरता र अशान्त-चित्तको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । म चाहिं अनिस्थिरता र अशान्त-चित्त लिई अरण्यवनखण्डको एकान्त

---

१. ‘थीन’ भनेको शारीरिक आलस्यपन र ‘मिद्ध’ भनेको मानसिक आलस्यपन हो । अर्को शब्दले भन्ने हो भने ‘थीन’ भनेको रूपकायको आलस्यपन र ‘मिद्ध’ भनेको नामकायको आलस्यपन हो भनी पपं-सू. I. पृ. १०५: भयभैरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । अतः ‘थीनमिद्ध’ को अर्थ शारीरिक तथा मानसिक आलस्यपन हो ।

शयनासनको परिभोग गर्दिन; म शान्त छु । जो ती आर्यहरू शान्तचित्त लिई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—तिनीहरूमध्ये म एक हुँ ।’

“ब्राह्मण ! यसरी आफ्नो शान्त चित्तलाई देखेर म अरण्य-विहारमा फन् पल्लोम हुन्छु ।

(९) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो—‘जो ती शंका र उपशंकाले^१ युक्त भएका (= कङ्करीवेचिकिच्छी) श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू—आफ्नै शंका र उपशंकाको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । म चाहिँ शंका र उपशंका लिई अरण्य-वनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन; म शंका र उपशंका-बाट उत्तीर्ण छु । जो ती आर्यहरू शंका र उपशंकाबाट उत्तीर्ण भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—तिनीहरूमध्ये म एक हुँ ।’

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई शंका र उपशंकाबाट उत्तीर्ण भएको देखेर म अरण्यविहारमा फन् पल्लोम हुन्छु ।

१. यहाँ ‘शंका र उपशंका’ शब्दद्वारा पाँचैनीवरणलाई नै लिइएको हो । ध्यान विषयको आरम्भणलाई ‘यो कस्तो आरम्भण रहेछ ?’ भन्ने शंकालाग्नेलाई ‘शंका’ र सो आरम्भणलाई निश्चित गर्न नसकी ‘यो हो कि त्यो होकि’ भनी द्विविधता हुनेलाई ‘उपशंका’ भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. १०५.

(१०) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो—‘जो ती आफ्नो बयान गर्ने (= अत्तुकंसका) र अर्काको निन्दा गर्ने (= परवम्भी) स्वभाव हुने श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू—आफने बयान गर्ने र अर्काको निन्दा गर्ने हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन्^१ । म चाहिं आफ्नो बयान गर्ने र अर्काको निन्दा गर्ने भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन; म आफ्नो बयान र अर्काको निन्दा नगर्ने हुँ । जो ती आर्यहरू आफ्नो बयान र अर्काको निन्दा नगर्ने भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—तिनीहरूमध्ये म एक हुँ ।’

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई आफ्नो बयान गर्ने र अर्काको निन्दा गर्ने नभएको देखेर म अरण्यविहारमा फन् पल्लोम हुन्छु ।

(११) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो—‘जो ती डराउने काथर स्वभावका (= छम्ही भीरुक जातिका) श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू—आफने डर र काथरपनको हेतुले नै अकुशल

---

१. आफ्नो बयान गर्ने र अर्काको निन्दा गर्नेहरूको मनमा ‘हामीले अर्कालाई निन्दागर्चौं, होच्याएर कुरा गर्चौं’ भन्ने मनमा लाग्नाको कारणले गर्दा माथि पृ. ३४९ नं. १ को अपरिशुद्ध कायकर्मको पादटिप्पणीमा उल्लेख भए जस्तै मनमा त्रास र डर उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्नसक्नु पर्छ । पपं. सू. I. पृ. १०५.

भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । म चाहिँ डर र काथर स्वभाव लिई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन; म लोमहर्षण-बाट टाढा छु । जो ती आर्यहरू लोमहर्षणबाट टाढा भई अरण्यवन-खण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—तिनीहरूमध्ये म एक हुँ ।’

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई लोमहर्षणबाट टाढा भएको देखेर म अरण्यविहारमा फन् पल्लोम हुन्छु ।

(१२) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो—‘जो ती लाभसत्कार यशकीर्तिको’ (= लाभसवकारसिलोकं) कामना गर्ने श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू—आपनै लाभसत्कार यशकीर्तिको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । म चाहिँ लाभसत्कार यशकीर्तिको कामना गरी अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन; म अल्पेच्छि छु । जो ती आर्यहरू अल्पेच्छि भई अरण्यवन-खण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—तिनीहरूमध्ये म एक हुँ ।’

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई अल्पेच्छतामा देखेर म अरण्य-विहारमा फन् पल्लोम हुन्छु ।

-
१. लाभ सत्कार र यशकीर्तिको इच्छा गर्नेहरूले कसरी भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् भन्ने विषयमा माथि पृ. ३५३ को नं. ५ अभिध्यालुको

पादटिप्पणीमा उल्लेख भए बमोजि कुरा बुक्तु पर्छ । उदाहरणको-
निमित्त यहाँ निम्न कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

पियगामिक भन्ने एक भिक्षु थियो । धृतङ्गशील पालन गर्ने भिक्षुहरूको लाभसत्कारलाई देखेर उसले पनि धृतङ्गशील पालन गरी लाभसत्कार पाउनुपर्‍यो भन्ने सोची श्मशानिक-धृतङ्गशील ग्रहण गरी उ श्मशानमा रात बिताउन थाल्यो । (धृतङ्गशील भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा लेखकको बु. प. भा-१, पृ. १२३ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।)

एकदिन, एक छाडा बुढीगाई, दिनको समयमा यताउता गोचर गरी, रातको समयमा त्यस श्मशानमा आई एक फूलको ढाङ्गमा टाउको राखी उग्राएर उभिइरही । पियगामिक भिक्षु रातमा चक्रमण गर्नकोनिमित्त बाहिर आउँदा गाइले उग्राइरहेको आवाज सुनी उसले सोचनथाल्यो कि—अवश्य पनि लाभसत्कारको आशा लिई म श्मशानमा बसिरहेको कुरो थाहापाई मलाई कष्ट दिनको लागि देवराजा यहाँ आएको होलान् । यति मनमा सोचेर बुढी गाईको अधिल्तिर गई दुइहात जोरी विन्तिगरी उसले यस्तो भन्यो—‘हे देवराज ! आज एक रात मलाई क्षमा गर्नुहोस् । भोलिदेखि त्यस्तो इच्छा राख्ने छैन’ भन्दै उ रातभरी उहीं दुइहात जोरी विन्तिगरी बसिरह्यो । भोलिपल्ट उज्यालो भएपछि गाईलाई देखेर ‘रातभरी मलाई तर्साउने !’ भन्दै गाईलाई पिटी लखेटि दियो । पपं. सू. I. पृ. १०६: भयभेरवसुत्तवण्णना ।

(१३) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो—‘जो ती अल्छी (= कुसीतो = शारीरिक उत्साह नगर्ने), र वीर्यहीन (= हीनविरियो = मानसिक उत्साह नगर्ने) स्वभावका श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू—आफ्नै आलस्यता र वीर्यहीनताको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । म चाहिँ अल्छी र वीर्यहीन भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन; म निरालसी तथा वीर्यवान् छु । जो ती आर्यहरू निरालसी तथा वीर्यवान् भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्— तिनीहरूमध्ये म एक हुँ ।’

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई निरालसी तथा विर्यवान् भएको देखेर म अरण्यविहारमा ऊर्ण पल्लोम हुन्छु ।

(१४) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो—‘जो ती **विस्मृति भएका (= मुट्टुस्सती) वा प्रज्ञाविहीन भएका**

१. यहाँनिर स्मृतिलाई दुइप्रकारले देखाइएका छन् । जस्तै— (१) प्रज्ञारहित-स्मृति र (२) प्रज्ञासहित-स्मृति । प्रज्ञारहित-स्मृतिले गर्नुपर्ने काम राम्ररी गर्न नसक्ने भएको हुँदा यसलाई ‘विस्मृति’ अथवा कमजोर-स्मृति भनिएको हो । प्रज्ञासहित स्मृतिले चाहिँ गर्नुपर्ने काम राम्ररी गर्नसक्ने भएको हुँदा यसलाई ‘प्रज्ञासहित-स्मृति’ अथवा ‘सम्प्रज्ञान-स्मृति’ भनिएको हो । माथि सूत्रमा चाहिँ कामगर्न नसक्ने स्मृतिलाई दर्शाइएको छ । पपं. सू. I. पृ. १०६ः भयभैरवसुत्तवण्णना ।

(= असम्पजाना) श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू—आफ्नै बिस्मृतिता वा प्रज्ञाविहीनताको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । म चाहिँ बिस्मृति वा प्रज्ञाविहीन भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन; म स्मृतिसम्पन्न छु । जो ती आर्यहरू स्मृतिसम्पन्न भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—तिनीहरूमध्ये म एक हुँ ।’

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई स्मृतिसम्पन्न देखेर म अरण्य-विहारमा फन् पल्लोम हुन्छु ।

(१५) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो—‘जो ती असमाहित (= उपचार समाधि पनि अल्पना समाधि पनि नभएको चित्त) र विभ्रान्त चित्त हुने’ श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको

-
१. ‘असमाहित र विभ्रान्त चित्त’ भनेको समाधि नभएको चित्तलाई भनिएको हो । जस्तै बाँदरका बच्चाहरू एक रुखका शाखाहरूबाट अर्का रुखका शाखाहरूमा उफ्रेर जान्छन् त्यस्तैगरी असमाहित हुनेको चित्तारम्भण पनि एकै आरम्भणमा स्थिर नरही चञ्चल रहन्छ । एकमाथि अर्को चित्तारम्भणलाई कुनै पनि ध्यानारम्भणलाई स्थिररूपले समाति राख्न सक्दैन । त्यसैले सूत्रमा ‘असमाहित र विभ्रान्त चित्त’ भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. १०६-०७: भयभैरव-मुत्तवण्णना ।

एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू—
आफ्नै असमाहित र विभ्रान्त चित्तको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई
आह्वान गर्छन् ! म चाहिँ असमाहित र विभ्रान्त चित्त लिई अरण्यवन-
खण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन; म समाधिसम्पन्न छु ।
जो ती आर्यहरू समाधिसम्पन्न भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको
परिभोग गर्छन्—तिनीहरूमध्ये म एक हुँ ।’

“ब्राह्मण ! यसरी आफूमा समाधिसम्पदा देखेर म
अरण्यविहारमा फन् पल्लोम हुन्छु ।

(१६) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो—‘जो ती
भेडा-गूँगा (एलमूगा) जस्तै दुष्प्राज्ञ हुने श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्य-
वनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्—ती श्रद्धेय श्रमण
ब्राह्मणहरू आफ्नै भेडा-गूँगा जस्तै दुष्प्राज्ञताको हेतुले नै अकुशल
भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । म चाहिँ भेडा-गूँगा जस्तै दुष्प्राज्ञ भई
अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन; म प्रज्ञासम्पन्न
छु । जो ती आर्यहरू प्रज्ञासम्पन्न भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयना-
सनको परिभोग गर्छन्—तिनीहरूमध्ये म एक हुँ ।’

“ब्राह्मण ! यसरी आफूमा प्रज्ञासम्पदालाई देखेर म अरण्य-
विहारमा फन् पल्लोम हुन्छु ? ।

-
१. यहाँसम्मका कुराहरूलाई ‘सोलसट्टानारम्मणपरिगगहो’ भनी भनिन्छ
भनी पपं. सू. I. पृ. १०७: भयभेरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको
छ ।

बोधिसत्व भय-भैरवबाट टाढाछ

“ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो—‘पक्षको चतुर्दशी (= चातुदसी), पूर्णिमा (= पञ्चदसी), अष्टमी भनी जुनरातहरू प्रसिद्ध छन्, अभिलक्षित छन्—त्यस्ता रातहरूमा—जो ती भयावह हुने, रोमहर्षण हुने आरामचैत्य^१ (= फलफूलहरूका बगैंचाहरू), वनचैत्य (= बली आदि चढाउने देवालय भएका वनहरू), वृक्षचैत्य (= गाउँ तथा निगमहरूको द्वारनिर भएका पूजा चढाइने रखहरू) हरू हुन्—त्यस्ता ठाउँमा बसूँ ताकि भय-भैरव आफ्नो मैले देख्न सकूँ ।’ ब्राह्मण ! अनि सो म अर्को समयमा पक्षको चतुर्दशी, पूर्णिमा, अष्टमी भनी जुन रातहरू प्रसिद्ध छन्, अभिलक्षित छन्—त्यस्ता रातहरूमा—जो ती भयावह हुने, रोमहर्षण हुने आरामचैत्य, वनचैत्य, वृक्षचैत्यहरू हुन्—त्यस्ता ठाउँहरूमा बस्नथालें । ब्राह्मण ! त्यस्तो ठाउँमा बसिरहँदा त्यहाँ मृगहरू^२ पनि आउँछन्, मयूरहरूले^३ (रखबाट) काठका

१. फलोदद्यान र पुष्पउदद्यानलाई यहाँ आरामचैत्य भनिएको हो । (त्यसताकाका व्यवहारको कुरा बुझ्नकोनिमित्त लेखकको बु. ब्र. भा-१, पृ. १४ को पादटिप्पणी हेर्नु ।)
२. यहाँ ‘मृगहरू’ भन्नाले सबैप्रकारका चौपायाहरूलाई भनिएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. १०८: भयभैरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
३. ‘मयूरहरू’ भन्नाले सबैप्रकारका चरा जातिहरूलाई भनिएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. १०९: भयभैरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

टुक्राहरू पनि खसाल्छन्, बतासले स्याउलाहरू सरसराउँछ। अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘यही त्यो भय-भैरवत होइन, जो आउँदैछ !’ ब्राह्मण ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘किन म भय-भैरवको प्रतिक्षामा बसू ? बरू जुन जुन बखतमा भय-भैरव आउँछ त्यस त्यस बखतमै भय-भैरवलाई किन नहटाऊ ?’

“(१) ब्राह्मण ! अनि चक्रमण गरिरहेको मलाई जब भय-भैरव (=त्रास र भय) आउँछ, ब्राह्मण ! तब त्यत्तिकैमा (डराएर) म न उभिइन्छु, न बस्दछु, न त लेट्दछु; बल्कि चक्रमण गरेर नै त्यो भय-भैरवलाई म हटाउँदछु। (२) ब्राह्मण ! अनि उभिइरहेको मलाई जब भय-भैरव आउँछ, ब्राह्मण ! तब त्यत्तिकैमा (डराएर) म न चक्रमण गर्दछु, न बस्दछु, न त लेट्दछु; बल्कि उभिइएर नै त्यो भय-भैरवलाई म हटाउँदछु। (३) ब्राह्मण ! अनि बसिरहेको मलाई जब भय-भैरव आउँछ, ब्राह्मण ! तब त्यत्तिकैमा म न लेट्दछु,

१. भनाईको तात्पर्य—चार ईर्यापथहरूमध्येमा जुन ईर्यापथमा रहँदा माथि उल्लेख भए जस्तै मृगादिहरूको आवाजद्वारा मयूरादिहरूको आवाजद्वारा अथवा स्याउलाको आवाजद्वारा रोमाञ्चित हुने हो— त्यस्तो बखतमा आफू रोमाञ्चित नभई, रोमाञ्चितको कारणद्वारा भयभीत नभई, जुन ईर्यापथमा रहेको हो— सोही नै ईर्यापथमा बसेर—रोमाञ्चितका कारणहरू पत्तोलगाई, भयलाई हटाउँदथे र भयको कारण आउनेसाथ डराएर एउटा ईर्यापथबाट अर्को ईर्यापथमा लाग्दैनथे भनी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. १०९: भयभैरवसुत्त-वण्णना ।

न उभिइन्दु, न त चंक्रमण नै गच्छुं ; बल्कि बसेर नै त्यो भय-भैरवलाई म हटाउँदछु । (४) ब्राह्मण ! अनि लेटिरहेको मलाई जब भय-भैरव आउँछ, ब्राह्मण ! तब त्यत्तिकैमा म न बस्दछु, न उभिइन्दु, न त चंक्रमण नै गच्छुं ; बल्कि लेटेर नै त्यो भय-भैरवलाई म हटाउँछु ।

“ब्राह्मण ! यहाँ, केही श्रमण ब्राह्मणहरू छन्—जो रातलाई पनि दिन भनी सम्भन्धन् ; दिनलाई पनि रात भनी सम्भन्धन् । यसलाई म उनीहरूको असम्मोहित बसोबास हो भनी भन्दछु । ब्राह्मण ! म चाहिँ रातलाई नै रात भनी जान्दछु, दिनलाई नै दिन भनी जान्दछु । ब्राह्मण ! ‘असम्मोहित स्वभावका सत्व जो बहुजनहितको लागि, बहुजन सुखको लागि, लोकानुकम्पाको लागि, अर्थको लागि, हितको लागि तथा देवमनुष्यहरूको सुखको लागि लोकमा उत्पन्न भयो’ भनी यदि सम्यकरूपले भन्ने हो भने—मलाई नै सो भन्नुपर्छ— ‘असम्मोहित स्वभावको सत्व जो बहुजन हितको लागि, बहुजन सुखको लागि, लोकानुकम्पाको लागि, अर्थको लागि, हितको लागि तथा देवमनुष्यहरूको सुखको लागि लोकमा उत्पन्न भए ।’

१. सेतो कसिण ध्यानलाभीले रातलाई पनि दिन र नीलो कसिण ध्यानलाभीले दिनलाई पनि रात सम्भन्धन् । कसरी त्यस्तो सम्भन्धन् भन्ने बारेका विस्तृत कुराहरू पं. सू. I. पृ. ११०: भयभैरवसुत्त-वण्णनामा उल्लेख भएको छ । (यस कसिण ध्यान सम्बन्धी विस्तृत कुराहरू विसु. म. कसिणनिद्देस-४ मा हेर्नु । यस सम्बन्धी केही कुराहरू लेखकको बु. म. भा-१, पृ. ३९२ को पादटिप्पणीमा र पृ. ३९९ मा तथा बु. प. भा-१, पृ. ४५२ मा पनि हेर्नु ।)

उत्तरोत्तर बोधिसत्वको समापत्ति

रूपावचरध्यान—“ब्राह्मण ! (त्यसबखत) मेरो वीर्य^१
(विरियं) बल्लियो (= आरद्धं) थियो, घटेर जान्थ्यो (=असल्लीनं);
स्मृति पनि उपस्थित थियो बिस्मृति थिएन; काय पनि शान्त नै थियो

१. उपरोक्ताकारले आफू असम्मोहित भएर बसेको थिएँ भन्ने कुरा बताइसक्नु भएपछि कुन तरिकाले त्यसरी बसेको थिएँ भन्ने कुरा दर्शाउनकोनिमित्त बोधिमण्डपका कुराहरू शुस्वेखि बताउनु हुँदै यी कुराहरू भन्नुभएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. ११२: भयभेरवसुत्त-वण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

केही आचार्यहरूले चाहिँ यसरी पण्डितकरण दिएको छ—

जब असम्मोहित भएर बसेका कुरा जाणुस्सोणि ब्राह्मणले सुने तब उनको मनमा ‘कुन तरिकाले त्यसरी असम्मोहित भएर बस्न सकेका रहेछन्?’ भन्ने खुल्दुली लागेको कुरो बुक्नुभई भगवान्ले बोधिमण्डपमा आफूले चतुरङ्गयुक्त वीर्य गरेको र त्यसबाट आफू असम्मोहितको कोटीमा प्राप्त भएको कुरो प्रकाश पार्नुहुँदै यी कुराहरू भन्नुभएको हो भन्ने कुरा पनि पपं. सू. I. पृ. ११२ ले उल्लेख गरेको छ ।

(‘चतुरङ्गयुक्त-वीर्य’ भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा लेखकको बु. श्रा. भा-१, पृ. १९ मा उल्लेख भएको छ ।)

अशान्त थिएन; चित्त पनि समाहित भई एकाग्र नै थियो^१ ।
 (१) ब्राह्मण ! अनि सो म कामविषयबाट अलग भई, अकुशल
 विषयबाट अलग भई, सवितर्क-सविचार विवेकजः (= ध्यानजः)
 प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्तगरी बसे^२ । (२) वितर्क-विचारलाई
 शान्त पारी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी, वितर्क-
 विचार रहित, समाधिजः प्रीतिसुखले युक्त द्वितीयध्यान प्राप्तगरी बसे^३ ।
 (३) प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षी भई विहार गरे, स्मृतिसम्प्रजन्य
 भई शरीरद्वारा सुखानुभव पनि गरे, जसलाई आर्यहरू—‘उपेक्षावान्,
 स्मृतिवान्, सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्दछन्—त्यस्तो तृतीयध्यान पनि
 प्राप्तगरी बसे^४ । (४) सुखलाई पनि त्यागी, दुःखलाई पनि त्यागी,
 पहिले नै सौमनस्य-दौर्मनस्यलाई अन्तगरी, दुःखसुख नभएको, उपेक्षाद्वारा
 स्मृति परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्तगरी बसे^५ ।

-
१. यतिसम्मका कुराहरू अर्थात्—वीर्य, स्मृति, शान्त तथा समाहित
 एकाग्र भन्ने आदि कुराहरूसम्मलाई ध्यानका पूर्वभाग प्रतिपत्तिका
 कुराहरू हुन् । भनाइको मतलब समाधिस्थ हुनको लागि प्रबन्ध
 गर्नुपर्ने काम । यसपछि जुन कुराहरू सूत्रमा बताइएकाछन्—तिनी-
 हरू सबै ध्यान-फलका कुराहरू हुन् भनी पपं. सू. I. पृ. ११२ः
 भयभेरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
  २. यो प्रथमध्यान आदि सम्बन्धी विस्तृत कुराहरू विसुद्धिमग्गो,
 पठविकस्सिणनिद्देशो-४, पृ. १०३ मा उल्लेख भएको छ ।
  ३. यी ध्यानहरूको सम्बन्धमा पपञ्चसूदनीले निम्न प्रश्नोत्तर गरेको
 छ—

भगवान् बुद्ध यी ध्यानहरूमा कसरी बस्नुभएको थियो ?

कर्मस्थान भावना गरेर भगवान् यी ध्यानहरूमा बस्नु-
भएको थियो ।

कुनचाहिं कर्मस्थान गरी बस्नुभएको थियो त ?

आनापानसति (=स्वास प्रस्वासको स्मृति) कर्मस्थान
गरी बस्नुभएको थियो ।

(१) यी चार ध्यानहरू कसैको लागि चित्त एकाग्रता
गर्नुकोनिमित्त हुन्छ, (२) कसैको लागि विपश्यना ध्यान लाभ-
गर्नुकोनिमित्त हुन्छ, (३) कसैकोलागि अभिज्ञाध्यान लाभगर्नुको-
निमित्त हुन्छ, (४) कसैको लागि निरोधध्यान लाभगर्नुकोनिमित्त
हुन्छ, तथा (५) कसैको लागि भवचक्रगामी (भेवोक्कमनत्थानि)
हुन्छ ।

(१) त्यसमध्ये—क्षीणास्रवीहरूको लागि चित्त एकाग्र-
गर्नुकोनिमित्त हुन्छ । उनीहरू एकाग्र चित्त गरी ध्यानमा बसी
'सुखपूर्वक दिन बिताउँनेछौं' भनी कसिण परिकर्म गरी अष्टसमा-
पत्तिहरू लाभ गर्छन् ।

(२) शैक्ष र पृथक्जनहरूको लागि चाहिं—'समापत्ति-
बाट उठी समाहित चित्त भएर विपश्यना गर्नेछौं' भनी जो ध्यान
गर्छन् उनीहरूको लागि विपश्यना ध्यान लाभगर्नुकोनिमित्त सहायक
हुन्छ ।

(३) जो अष्टसमापत्तिहरू लाभगरी अभिज्ञापादक ध्यानमा बसेर उठ्दछन्—उनीहरू 'एक भएर घेरै हुने छौं' भन्ने विचार गर्छन् र त्यस्ताको लागि अभिज्ञाध्यान लाभ गर्नकोनिमित्त सहायक हुन्छ ।

(४) अष्टसमापत्तिहरू लाभ गरी निरोधसमापत्तिमा बसी जसले सप्ताहसम्म अचित्तक भई यसै जीवनमै निरोधनिर्वाणमा पुगी 'सुखपूर्वक विहार गर्नेछौं' भन्ने विचार गर्छ—त्यस्ताको लागि निरोध ध्यान लाभगर्नकोनिमित्त सहायक हुन्छ ।

(५) जसले अष्टसमापत्तिहरू लाभ गरी, अपरिहीन ध्यानी भई 'ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुनेछु' भन्ने विचार गर्छन्—त्यस्ताको लागि भवचक्रगामी हुन्छ ।

तर, जब भगवान्ले यो चतुर्थध्यानलाई बोधिवृक्षमनि प्राप्त गर्नुभयो तब, वहाँको लागि यो ध्यान विपश्यनाध्यान लाभ गर्नकोनिमित्त सहायक, अभिज्ञाध्यान लाभगर्नकोनिमित्त सहायक, सबै कृत्यसाधक तथा सबैप्रकारका लौकिक लोकोत्तर गुणदायी भएको थियो भन्ने कुरा बुझ्नु पर्छ । जुन गुणहरू दायी भएका थिए ती गुणहरू एक एक गरी बताउनु हुँदै भगवान्ले जाणुस्सोणि ब्राह्मणलाई 'अनि सो म कामविषयबाट अलग भई...' भन्ने आदि कुराहरू बताउनु भएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. ११२-१३: भय-भेरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

पूर्वानुस्मरण-ज्ञान—“यसरी समाहित चित्त भएपछि; परिशुद्ध, स्वच्छ, निर्मल, र क्लेश रहित भएपछि; मृदु तथा कर्मण्य भएपछि; निश्चलतामा पुगेपछि—सो मैले पूर्वजन्म स्मरण हुने ज्ञानतिर चित्त भुकाएँ। अनि मैले अनेकप्रकारले पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गरे’। जस्तै—एक जन्म, दुइ जन्म, तीन जन्म, चार जन्म, पाँच जन्म; दश जन्म, बीस जन्म, तीस जन्म, चालीस जन्म, पचास जन्म; शय जन्म, सहस्र जन्म, शतसहस्र जन्म तथा अनेक संवर्तकल्प (= प्रलय), अनेक विवर्तकल्प (= श्रृष्टि) का कुराहरू^१ पनि अनुस्मरण गरे’—‘अमुक ठाउँमा थिएँ, यस्तो नाम, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहारपान, यस्तो सुख दुःख भोग गर्ने र यति आयु थियो।’ अनि त्यहाँबाट च्युत भई अमुक ठाउँमा^२ उत्पन्न भएँ। त्यहाँ पनि

Dhamma.Digital

१. संवर्त-कल्प र विवर्त-कल्पका कुराहरूको बारेमा सम. पा. I. पृ. १४८: वेरञ्जकण्डवणनामा उल्लेख भएको छ।
२. यहाँ ‘अमुक ठाउँमा’ भनेको तुषित भवनलाई लक्षगरी भनिएको हो; भन्ने कुरा जान्नुपर्छ भनी पपं. सू. I. पृ. ११४ ले उल्लेख गरेको छ। (तुषित भवन भन्ने देवलोक कुन तलामा पर्छ भन्ने कुरा लेखकको बु. ब्र. भा-१, पृ. ४८९ मा हेर्नु ।)

‘यस्तो नाम^१, यस्तो गोत्र^२, यस्तो वर्ण^३, यस्तो आहार-पान^४, यस्तो सुख दुःख भोग गर्णे^५ र यति आयु थियो^६ । सो म त्यहांबाट च्युत भई यहाँ^७ उत्पन्न भएँ ।’ यसरी आकार सहित, उद्देश्य सहित, अनेक

१. यहाँ ‘यस्तो नाम’ भनी सोही तुषितलोकमा उत्पन्न हुँदाखेरि त्यहाँ यस्तो नाम थियो भनी भनिएको हो । अर्थात् ‘स्वेतकेतु’ भन्ने देवपुत्र थिएँ भनी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११८.
२. देवताहरूकै जस्तै गोत्र थियो भनी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११४.
३. सुवर्ण वर्णी थिएँ भनी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११४.
४. दिव्यामृत आहार-पान थियो भनी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११४.
५. दिव्य-सुख भोग गर्दथे र दुःखचाहिँ संस्कार मात्रको दुःख थियो भनी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११४.
६. ७५ कोटी ६० लाख वर्ष आयु थियो भनी भनिएको हो । (सत्त-पञ्चासवस्सकोटि सट्टिवस्स सतसहस्सायुपरियन्तो) पपं. सू. I. पृ. ११४: भयभेरवसुत्तवण्णना ।
७. यहाँ चाहिँ ‘यहाँ’ भनेको तुषित भवनबाट च्युत भई महामायादेवीको कोखमा उत्पन्न भएँ भनी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११४.

प्रकारले पूवजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गरे^१ । ब्राह्मण ! यसरी अप्रमत्त भई, आतप्त युक्त भई, वीर्यवान् भई विहार गर्दा रातको पहिलो याममा यो पहिलो विद-या मैले लाभ गरे^१ । (अनि त्यस

१. यो पूर्वानुस्मरण-ज्ञान ६ व्यक्तिहरूले अनुस्मरण गर्न सक्छन् । जस्तै—(१) तीर्थीयहरूले, (२) प्रकृति-श्रावकहरूले, (३) महा-श्रावकहरूले, (४) अग्रश्रावकहरूले, (५) प्रत्येकबुद्धहरूले तथा (६) बुद्धहरूले ।

(१) यी मध्ये तीर्थीयहरूले ४० कल्पसम्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्न सक्छन् । (२) प्रकृतिश्रावकहरूले अर्थात् साधारण श्रावकहरूले १०० कल्पदेखि लिएर १००० कल्पसम्मका कुराहरू पनि अनुस्मरण गर्न सक्छन् । (३) असीति महाश्रावकहरूले एकलाख कल्पहरू अनुस्मरण गर्न सक्छन् । (४) दुइ अग्रश्रावकहरूले एक असंख्य र शतसहस्र कल्पहरू अनुस्मरण गर्न सक्छन् । (५) प्रत्येकबुद्धहरूले दुइ असंख्य र शतसहस्र कल्पहरू अनुस्मरण गर्न सक्छन् । (६) बुद्धहरूको चाहिँ यति उति भन्ने परिच्छेद हुँदैन भनी विसु. म. पृ. ३०७: अभिञ्जानिद्देस, पुब्बेनिवासानुस्सतिज्जाण-कथाले उल्लेख गरेको छ ।

सम्बन्धी मेरो) अविदद्या^१ नष्ट भयो, विदद्या उत्पन्न भयो; अन्धकार नष्ट भयो आलोक उत्पन्न भयो ।

च्युति उत्पत्ति-ज्ञान—“यसरी समाहित चित्त भएपछि; परिशुद्ध, स्वच्छ, निर्मल र क्लेशरहित भएपछि; मृदु तथा कर्मण्य भएपछि; निश्चलतामा पुगेपछि—सो मैले प्राणीहरूको च्युति तथा उत्पत्ति जान्ने ज्ञानतिर चित्त झुकाएँ^२ । त्यसपछि मैले अमानुषीय

१. पूर्वजन्मका कुराहरूलाई संस्मरण गर्न नसक्नुलाई नै यहाँ ‘अविदद्या’ भनिएको हो । पूर्वजन्मका कुराहरू संस्मरण गर्न सक्ने हुँदा, जान्न सक्ने हुँदा—‘अविदद्या नष्ट भयो विदद्या उत्पन्न भयो’ भनी भनिएको हो । अन्धकारको बारेमा पनि यस्तै तरिकाले बुझ्नु । पपं. सू. I. पृ. ११४ (यस सम्बन्धी अरू विस्तर कुराहरूको व्याख्या विसु. म. पृ. ३०७: पुब्बेनिवासानुस्सतिव्राणकथा, अभिञ्जानिद्देस-१३ मा हेर्नु ।)

२. यहाँनिर पपं. सू. I. पृ. ११४ ले यस्तो उल्लेख गरेको छ ।

पूर्वानुस्मरण अथवा च्युति उत्पत्तिका कुराहरू जान्नको-निमित्त ध्यानको क्रमानुसार गएर मात्र अरूहरूले जान्न सक्छन् । परन्तु पारमी पूरागरी आउनु भएका महासत्त्वकोनिमित्त त्यसरी ध्यानको क्रमानुसार गइरहुनु पर्दैन । चित्त फुकाउने बित्तिकै जान्न सक्नु हुन्छ । (यो च्युति र उत्पत्ति-ज्ञान सम्बन्धी क्रमिक ध्यानका कुराहरू विसु. म. पृ. ३१६: चुतूपपातव्राणकथा, अभिञ्जानिद्देस-१२ मा व्याख्या गरिएको छ ।)

विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा च्युत हुने (= चवमाने), उत्पन्न हुने^१ (= उपपज्जमाने) प्राणीहरूलाई देखे^२ र (उनीहरू) आ-आफ्ना कर्मानुसार नीच-उच्च, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका पनि देखे^३ (जाने) ।—‘यी सत्वहरू काय-दुश्चरितले युक्त भई, वाक्-दुश्चरितले युक्त भई, मनः-दुश्चरितले युक्त भई; आर्यहरूको निन्दा गर्ने भई^४, मिथ्यादृष्टिक भई, मिथ्यादृष्टि युक्त कामगर्ने भई— मरणोपान्त उनीहरू अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न भए । यी सत्वहरू भने काय-सुचरितले युक्त भई, वाक्-सुचरितले युक्त भई, मनः-सुचरितले युक्त भई; आर्यहरूको अपवाद नगर्ने भई, सम्यक्दृष्टिक भई, सम्यक्दृष्टि युक्त कामगर्ने भई—मरणोपान्त उनीहरू सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए ।’^५ यसरी अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा मैले च्युत भएका, उत्पन्न भएका, प्राणीहरूलाई देखे^६ र आ-आफ्ना कर्मानुसार नीच-उच्च,

१. च्युत र उत्पत्ति हुने भन्नाले च्युत हुने क्षणमै अथवा उत्पत्ति हुने क्षणमै दिव्यचक्षुले देख्न वा जान्न सक्छ भनिएको होइन । च्युत र उत्पत्तिको क्षणमै दिव्यचक्षुद्वारा कसैले पनि देख्न वा जान्न सक्दैन । च्युत हुनेछ भन्ने वेलामा र प्रतिसन्धि भैसकेपछि भने देख्न सक्छ, जान्न सक्छ भनी भनिएको हो । वि.सु. म. पृ. ३१७: अभिञ्जानिद्देस्स—१३, चतुपपातजाणकथा ।

२. यहाँ उल्लिखित काय-वाक् दुश्चरित आदि र आर्यहरूको निन्दा भन्ने प्रत्येक शब्दको स्पष्टिकरण वि.सु. म. पृ. ३१९: अभिञ्जानिद्देस—१३ मा वर्णित छन् ।

सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई पनि देखे' (जाने) । ब्राह्मण ! यसरी अप्रसन्न भई, आतप्त युक्त भई, वीर्यवान् भई विहार गर्दा रातको दोश्रो याममा यो दोश्रो विदद्या मैले ल्हाभ गरेँ । (अनि त्यस सम्बन्धी मेरो) अविदद्या नष्ट भयो^१, विदद्या उत्पन्न भयो; अन्धकार नष्ट भयो, आलोक उत्पन्न भयो ।

आस्रव-क्षय-ज्ञान—“यसरी समाहित चित्त^२ भएपछि; परिशुद्ध, स्वच्छ, निर्मल र क्लेशरहित भएपछि; मृदु तथा कर्मण्य भएपछि; निश्चलतामा पुगेपछि—सो मैले आस्रवक्षय हुने ज्ञानतिर चित्त झुकाएँ । अनि मैले ‘यो दुःख हो’ भनी यथार्थत जाने, ‘यो दुःख समुदय हो’ भनी यथार्थत जाने, ‘यो दुःख निरोध हो’ भनी यथार्थत जाने, ‘यो दुःख निरोधको मार्ग हो’ भनी यथार्थत जाने । ‘यी आस्रवहरू हुन्’ भनी यथार्थत जाने, ‘यो आस्रवसमुदय हो’ भनी यथार्थत जाने, ‘यो आस्रव निरोध हो’ भनी यथार्थत जाने, ‘यो आस्रवनिरोध हुने मार्ग हो’ भनी यथार्थत जाने । अनि यसरी

१. यहाँ ‘अविदद्या’ भनी—च्युति र उत्पत्तिका कुराहरू जान्न नसक्ने अवस्थालाई नै भनिएको हो । च्युति र उत्पत्तिका कुराहरू जानेको हुँनाले नै ‘अविदद्या नष्ट भयो विदद्या उत्पन्न भयो’ भनी-सूत्रमा उल्लेख गरिएको हो । अन्धकारको सम्बन्धमा पनि यस्तैगरी बुझ्नु । पपं. सू. I. पृ. ११४: भयभेरवसुत्तवण्णना ।
२. विपश्यनापादक चतुर्थध्यान चित्तलाई यहाँनिर ‘समाहितचित्त’ भनिएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. ११५: भयभेरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

जान्दा, यसरी देख्दा मेरो चित्त कामास्रवबाट पनि विमुक्त भयो, भवास्रवबाट पनि विमुक्त भयो, अविद-थास्रवबाट पनि विमुक्त भयो । विमुक्त भएपछि 'विमुक्त भएँ' भन्ने पनि ज्ञान भयो^१ । 'जाति (=जन्म) क्षीण भयो^२, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो^३, गर्नुपर्ने गरिसके^४,

१. यसबाट प्रत्यवेक्षणा ज्ञानलाई निर्दिष्ट गरेको छ । पपं. सू. I. पृ. ११५.

२. सोही प्रत्यवेक्षणा-ज्ञानद्वारा अवलोकन गरिहेर्दा 'जातिक्षीण' भयो भन्ने कुरा पनि वहाँले जान्नुभयो ।

त्यसोभए अब, भगवान्को कुनचाहिँ जाति (=जन्म) क्षीण भयो त ? कसरी त्यसलाई जान्नुभयो त ?

यहाँ, जाति क्षीण भयो भन्नाले अतीतको जाति क्षीणभयो भनी भनिएको होइन । त्यो त अतीत समयमै क्षीण भइसक्यो । अनागतको जाति क्षीण भयो भनी भनिएको पनि होइन । अनागतको निमित्त कोशिस गर्नु नपर्ने हुनाले । वर्तमान समयमा विदधमान भएको जाति क्षीण भएको पनि होइन । त्यसोभए के 'क्षीण भयो ?' भनिएको हो त भन्ने, सम्बन्धमा यसरी बुझ्नु पर्छ —

मार्गको अभाविताको कारणद्वारा जुन एक-चतु-पञ्चवोकार भवहरूमा जुन एकस्कन्धले युक्त; चार स्कन्धले युक्त तथा पाँच स्कन्धले युक्त भई लोकहरूमा उत्पन्न हुनसक्ने हुन् ती स्कन्धहरू मार्गको भाविता गरिसकेको हेतुले गर्दा—उत्पन्न हुन नसक्ने स्वभावमा पुगेको हुँदा — 'जातिक्षीण' भयो भनी भनिएको हो ।

अनि यसरी मार्गको भाविता गरेबाट क्लेशहरू प्रहीण भएका कुरालाई प्रत्यवेक्षणा-ज्ञानद्वारा बुझ्नुभयो र क्लेशहरू नरहेपछि कर्म विदचमान भएर पनि भविष्यकोनिमित्त त्यस कर्मले प्रतिसन्धि दिन नसक्ने कुरालाई समेत जान्नुभएको हुँदा 'मैले जाने' भनी अन्तमा भन्नुभएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११५ (यस विषयको सम्बन्धमा माथि पृ. २७७ को पादटिप्पणीमा पनि उल्लेख भइसकेको छ ।)

३. मार्गब्रह्मचर्यलाई यहाँ 'ब्रह्मचर्य' भनिएको हो । कल्याण-पृथग्जन सहित सातजना शैक्षहरूलाई ब्रह्मचर्यवास गर्ने भनिन्छन् । क्षीणा-स्रवीहरूलाई ब्रह्मचर्यवास पूरा गरिसकेका भनिन्छन् । त्यसैले आफ्नो ब्रह्मचर्यवास पूरा भएकोलाई अर्थात् क्षीणास्रवी भइसकेको-लाई प्रत्यवेक्षणा-ज्ञानले हेरेर भगवान्ले 'ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो' भनी जान्नुभएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११५.

४. चतुसत्यहरूका विषयमा चतुमार्गहरूद्वारा—परिञ्जा, पहान, सच्छिक्किरिया तथा भावनाको हिसाबले सोह्र प्रकारका कृत्यहरू सिध्याइसकेकालाई 'गर्नुपर्ने गरिसके' भनी भनिएको हो । कल्याण-पृथग्जन सहित सातजना शैक्षहरूलाई गर्नुपर्ने गरिरहेका र क्षीणा-स्रवीहरूलाई गर्नुपर्ने गरिसकेका अर्थात् 'कृत-कृत्य' भनी भनिन्छन् । अतः आफूले गर्नुपर्ने कामको प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्नु हुँदा वहाँले 'गर्नुपर्ने गरिसके' भनी भन्नुभएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११५-१६ः भयभेरवसुत्तवण्णना ।

अब उप्रान्त पुनर्जन्मको हेतु छैन । अथवा अब उप्रान्त गर्नुपर्ने केही छैन' भन्ने कुरा पनि मैले जाने' । ब्राह्मण ! यसरी अप्रमत्त भई, आतप्त युक्त भई, वीर्यवान् भई विहारगर्दा रातको तेश्रो याममा यो तेश्रो विद्व्या मैले लाभ गरे' । (अनि त्यस सम्बन्धी मेरो) अविद्व्या नष्ट भयो^१, विद्व्या उत्पन्न भयो; अन्धकार नष्ट भयो आलोक उत्पन्न भयो^२ ।

१. चतुसत्यलाई ढाकिराख्ने अविद्व्यारूपी मोहलाई यहाँ 'अविद्व्या' भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११६.
२. यहाँसम्मका कुराहरूबाट—पूर्वनिवास ज्ञानद्वारा अतीतांशको ज्ञान, दिव्यचक्षुद्वारा प्रत्युत्पन्न र अनागतांश ज्ञान, तथा आस्रवक्ष्य ज्ञानद्वारा सबैप्रकारका लोकोत्तर गुणहरू दर्शाइएका छन् । यसरी यी तीन विद्व्याहरूद्वारा सबैप्रकारका सर्वज्ञगुणहरूलाई संग्रहित गरी आफू असम्मोहित भई विहार गर्नुभएको कुरा भगवान्‌ले जाणुस्सोणि ब्राह्मणलाई दर्शाउनु भयो ।

यी कुराहरू सुनिसके पछि जाणुस्सोणि ब्राह्मणले यस्तो सोचन थाले कि—श्रमण गौतमले आफ्नो सर्वज्ञ ज्ञानको जानकारी त दिनुहुन्छ, किन्तु अहिलेसम्म पनि वहाँले अरण्यवास गर्ने चाहिँ छाड्नु भएको छैन । शायद अरू पनि गर्नुपर्ने केही बाँकी नै छन् कि ? ब्राह्मणको यस वितर्कनालाई जान्नु भएर नै भगवान्‌ले अगाडिका कुराहरू बताउनु भएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११६: भयभेरवसुत्तवण्णना ।

अरण्य विहार गर्नुमा दुइ कारण

“ब्राह्मण ! शायद तिम्रो मनमा यस्तो लाग्न सक्छ कि—‘आज पनि श्रमण गौतम अवीतरागी, अवीतद्वेषी, अवीतमोही छन्, त्यसैले अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको सेवन गरिरहेका हुन् । ब्राह्मण ! यसलाई यसप्रकारले हेर्नुहुन्न । ब्राह्मण ! दुइ कारणहरूलाई हेरेर म अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको सेवन गर्दछु—यसै जीवनमा आफ्नो पनि मुख बिहारलाई हेरेर तथा पछि आउने जनता प्रति पनि अनुकम्पा राखेर ? ।”

-
१. कसरी पछि आउने जनता प्रति अनुकम्पा राखेको हुन्छ भने—
 श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित हुने कुलपुत्रहरूले भगवान्लाई अरण्यविहारमा बसिरहनु भएको देखेर यस्तो विचार गर्छन्—‘जसको न जान्नुपर्ने (परिञ्जातब्बं) बाँकी छ, न छाड्नु पर्ने (पहातब्बं) बाँकी छ, न भाविता गर्नुपर्ने (भावेतब्बं) बाँकी छ, न साक्षात्कार गर्नुपर्ने (सच्छिकातब्बं) बाँकी छ—त्यस्ता हुनु भएका बुद्ध भगवान्ले त अरण्यविहारलाई छाड्नु हुन्न भने हामीहरूको त के कुरा ?’ यस्तो सोचेर उनीहरू पनि अरण्यविहारमा मन लगाउँछन् र उनीहरूले चाँडै दुःखको अन्त गर्छन् । यसै कारणलाई ‘पछि आउने जनता प्रति अनुकम्पा राखेको हो’ भनी पंपं. सू. I. पृ. ११६-१७: भय-भेरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

“अरहत् सम्यक्सम्बुद्धहरूद्वारा जसरी अनुकम्पा राखिने हो त्यसरी नै तपाइ गौतमले पनि पछि आउने जनता प्रति अनुकम्पा नै राख्नु भएको छ । (यति उत्तर दिइसकेपछि भगवान्को धर्मोपदेशलाई प्रशंसापूर्वक अनुमोदन गर्दै ब्राह्मणले अगाडि यस्तो भने—)

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! जस्तै घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिन्छ वा ढाकिएकोलाई उघारिदिन्छ वा बाटो भुत्तेकोलाई बाटो देखाइदिन्छ अथवा अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिन्छ र आँखा हुनेहरूले रूपलाई देख्छन्—त्यस्तैगरी, तपाइ गौतमले पनि मलाई अनेकप्रकारद्वारा धर्मप्रकाश पारिदिनु भयो । अब सो म, तपाइ गौतमको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षु सङ्घको पनि । आजदेखि तपाइ गौतमले मलाई आजीवन शरणमा^१ आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस्^२ ।”

x

x

x

-
१. शरणागमन सम्बन्धी विविध कुराहरू पपं. सू. I. पृ. ११९: भय-भेखसुत्तवण्णनामा उल्लेख भएका छन् । त्यस्तैगरी कस्तालाई उपासक भनिन्छ भन्ने कुराहरूको विशद व्याख्या पनि उहीं उल्लेख भएको छ । यसरी बुद्धको शरणमा गई चतुप्रत्ययहरूद्वारा पूजागरी आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन गरी फर्केर गए भन्ने कुरा पनि उहीं पृ. १२३ मा उल्लेख भएको पाइन्छ ।
  २. यति भनेर भगवान्लाई चतुप्रत्यय प्रदान गर्ने वचन दिई, आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन गरी तीन पटक प्रदक्षिणा गरी ब्राह्मण फर्केर गए भनी पपं. सू. I. पृ. १२३ ले उल्लेख गरेको छ ।

मूल सूत्र—

१३—कसरी सांदृष्टिक निर्वाण हुन्छ ?

अनि जाणुस्सोणि ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे ।
एक छेउमा बसेका जाणुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने —

“भो गौतम ! ‘सांदृष्टिक निर्वाण, सांदृष्टिक निर्वाण’ भनी
भन्दछन् । भो गौतम ! कसरी सांदृष्टिक निर्वाणलाई अकालिक
(= तत्कालिक), ‘आऊ हेर’ भन्नु योग्य, ओपनयिक (= निर्वाण
पुन्याउन सक्ने) तथा विज्ञहरूद्वारा प्रत्यक्षीकरण गर्न सक्ने हुन्छ ?”

(१) “ब्राह्मण ! रागले रञ्जित हुने, रागको वशमा पर्ने तथा
रागको फन्दामा पर्ने ले—आफ्नो पनि हानी, अर्काको पनि हानी तथा
दुवैको पनि हानी चिन्ताउँछ; चैतसिक (= मानसिक) दुःखको पनि
अनुभव गर्छ । रागबाट हटेपछि आफ्नो हानी पनि, अर्काको हानी पनि

---

१. अं. नि-३, पृ. १४६: निब्बुतसुत्तं, ब्राह्मणवग्गो, अ. क. I. पृ. ३९०.

तथा दुवैको हानी पनि चिताउँदैन; चैतसिक दुःखको अनुभव पनि गर्दैन ।
ब्राह्मण ! यसरी पनि सांद्ष्टिक निर्वाण हुन्छ ।

(२) “ब्राह्मण ! द्वेषले दूषित हुने, द्वेषको वशमा पर्ने तथा द्वेषको फन्दामा पर्ने ले— आफ्नो पनि हानी, अर्काको पनि हानी तथा दुवैको पनि हानी चिताउँछ; चैतसिक दुःखको अनुभव पनि गर्छ । द्वेषबाट हटेपछि आफ्नो पनि हानी, अर्काको पनि हानी तथा दुवैको पनि हानी चिताउँदैन; चैतसिक दुःखको अनुभव पनि गर्दैन । ब्राह्मण ! यसरी पनि सांद्ष्टिक निर्वाण हुन्छ ।

(३) “ब्राह्मण ! मोहले मोहित हुने, मोहको वशमा पर्ने तथा मोहको फन्दामा पर्ने ले— आफ्नो पनि हानी, अर्काको पनि हानी तथा दुवैको पनि हानी चिताउँछ; चैतसिक दुःखको अनुभव पनि गर्छ । मोहबाट हटेपछि आफ्नो पनि हानी, अर्काको पनि हानी तथा दुवैको पनि हानी चिताउँदैन; चैतसिक दुःखको अनुभव पनि गर्दैन । ब्राह्मण ! यसरी पनि सांद्ष्टिक निर्वाण हुन्छ ।

“ब्राह्मण ! जब उसले सर्वथा रागक्षयको प्रत्यक्ष अनुभव गर्छ, सर्वथा द्वेषक्षयको प्रत्यक्ष अनुभव गर्छ, सर्वथा मोहक्षयको प्रत्यक्ष अनुभव गर्छ तब, हे ब्राह्मण ! सांद्ष्टिक निर्वाणलाई—अकालिक, ‘आऊ हेर’ भन्नु योग्य, ओपनधिक तथा विज्ञहृद्द्वारा प्रत्यक्षीकरण गर्न सक्ने हुन्छ ।”

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !!...! आजदेखि तपाइ गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

×

×

×

---

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३८० मा लेखे बमोजि बुझ्नु ।

१०. तिस्समेत्तेय्य माणव

प रि च य

माथि (पृ. १ मा) लेखिएका अजित माणव जस्तै तिस्समेत्तेय्य (=तिष्यमैत्रेय) माणव पनि बावरी ब्राह्मणका सोह्र शिष्यहरूमध्येका एक हुन् । पाशाणक चैत्यमा जब बुद्ध भगवान्‌ले अजित माणवलाई 'जे चाहन्छौ सोध' भनी भन्नुभयो तब तिस्समेत्तेय्य माणवको पालो आएपछि यिनले बुद्धसँग "यो संसारमा को सन्तुष्ट छ ?..." भन्ने प्रश्न सोधेका थिए । प्रश्नको उत्तरमा भगवान्‌को उपदेश सुनेर यिनी पनि आफ्ना एकहजार शिष्यहरूका साथ अरहत्वमा प्रतिष्ठित भएका थिए^१ ।

पद्मोत्तर बुद्धको पालामा आयुष्मान् तिस्समेत्तेय्य सोभित भन्ने तापस भएका थिए भनी अपदानपाल्लिते^२ उल्लेख गरेको छ ।

अरहत् भइसक्नु भएपछि आयुष्मान् तिस्समेत्तेय्यले आफ्नो पूर्व चरितका कुराहरू अनुस्मरण गर्नुभई वहाँले पद्मोत्तर बुद्धको पालामा

---

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. १६९: तिस्समेत्तेय्यसुत्तवण्णना ।

२. I. पृ. ४२४: तिस्समेत्तेय्यत्थेर अपदानं ।

पद्मोत्तर बुद्धलाई आफूले तिन्दुकफल दानदिएको र अनागत समयमा अरहत् हुनेछन् भनी बुद्धले भविष्यवाणी गर्नुभएका कुराहरू समेत अपदानपालिमा^१ उल्लेख भएका छन् । अरू कुरा अगाडिको मूल सूत्रबाट बुझ्नु ।

---

१. I. पृ. ४२४-२७: तिस्समेत्तेय्यत्थेरअपदानं ।

मूल सूत्र—

१—तिस्समेत्तेय्य माणवको प्रश्न

तिस्समेत्तेय्य—

१. “कोध^१ सन्तुसितो लोके, (इच्चायस्मा तिस्स मेत्तेय्यो)
 कस्सनो सन्ति इञ्जिता ।
 को उभन्तमभिञ्जाय, मज्जे मन्ता न लिप्पति^२ ।
 कं ब्रूसि महापुरिसो ति, को इध सिब्बनिमच्चगा^३ ॥”

अर्थ—

१—‘यो संसारमा को सन्तुष्ट छन् ? कसको चञ्चलपन छैनन् ?

-
१. सुत्त. नि. पृ. ४२५: तिस्समेत्तेय्यमाणवपुच्छा, पारायनवग्गो; अ.
 क. ४६९, अट्टकथामा चाहि यसको नाम ‘तिस्समेत्तेय्यसुत्त’ उल्लेख
 भएको छ ।
 २. स्याममा: ‘लिम्पति’ ।
 ३. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘सिब्बनिमच्चगा’ ।

दुवँको अन्त जानेर बीचमा लिप्त नहुने प्रज्ञावान् को हुन् ? कसलाई महापुरुष भन्दछन् ? तृष्णारूपी जोरनीबाट पारहुने यहाँ को छन् ?”

बुद्ध —

२. “कामेसु ब्रह्मचरियवा, (मेत्तेय्याति भगवा)
वीततण्हो सदा सतो ।

सङ्गाय निब्बुतो भिक्षु, तस्स नो सन्ति इञ्जिता ।

३. “सो उभन्तमभिञ्जाय, मज्जे मन्ता न लिप्पति ।
तं ब्रूमि महापुरिसो ति, सो इध सिब्बिनिमच्चगा’ति ॥”

अर्थ —

२—“हे मेत्तेय्य ! कामविषयलाई त्यागी जो ब्रह्मचारी, स्मृति-मान् तथा तृष्णारहित भई बस्छ, अनित्यादि ज्ञानको मनन गरी जो निर्वाण हुने भिक्षु हो—उसको चञ्चलपन हुन्न ।

३—“प्रज्ञाद्वारा दुवँ अन्तलाई बुझी जो ज्ञानवान् दुवँको बीचमा अलङ्कित— उसलाई म महापुरुष भन्दछु—जो तृष्णारूपी जोरनीबाट पारभएको छ ।”

---

१. उपदेशको अन्तमा तिस्समेत्तेय्य माणव आफ्ना एकहजार शिष्यहरूका साथ अरहत्वमा प्रतिष्ठित भए भनी सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४६९: तिस्समेत्तेय्यसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

११. देवहित ब्राह्मण

प रि च य

देवहित ब्राह्मण श्रावस्तीवासी हुन् । सर्वसाधारण महाजन-
हरूकोनिमित्त नुहाउने व्यवसाय गरी त्यसबाट उनी जीविका गर्दथे ।
उनकहाँ तातोपानीले नुहाउने व्यवस्था पनि थियो । नुहाउन आउनेहरू-
सँग उनले पैसालिन्थे । देवहित ब्राह्मणको यस व्यवसायबाट आजका
विकसित यूरोपीय देशहरूमा फ्रँ उहिले पनि पब्लिकबाथको चलन रहेछ
भन्ने कुराको प्रमाणित हुन्छ ।

यिनी उपवाण स्थविरका गृहस्थीका साथी थिए भन्ने कुरा
थेरगाथा अट्टकथामा^१ उल्लेख भएको छ । यस्तै साथीपनको कारणले
गर्दा भगवान्लाई तातोपानीको आवश्यक पर्दा उपवाण स्थविर
उनकहाँ गएका हुन् भनी भन्नसकिन्छ । अरू कुराहरू अगाडि अनुदित
देवहिस सूत्रमै प्रष्ट छन् ।

×

×

×

---

१. I. पृ. ३११: उपवान्त्थेरस्सगाथावण्णना ।

मूल सूत्र—

१—तातोपानी-दान

एक समय भगवान् श्रावस्तीमा बसिरहनु भएको थियो^१ ।

त्यस समय भगवान् वायुरोगले पीडित हुनुहुन्थ्यो^२ (वाते-हाबाधिको होति) । आयुष्मान् उपवाण (उपवान) भगवान्को उपस्थाक हुनुहुन्थ्यो^३ । अनि भगवान्ले आयुष्मान् उपवाणलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“हे उपवाण ! तिमिले मलाई तातोपानी जान (=प्रबन्ध गर) ।”

“हवस्, भन्ते” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई आयुष्मान् उपवाण चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ देवहित ब्राह्मणको

१. सं. नि. I. पृ. १७४: देवहितसुत्तं, ब्राह्मणसंयुत्तं; अ. क. I. पृ. २००.

२. भगवान् बुद्ध, बोधिसत्व छँदा, उरुवेल वनमा दुष्करचर्या गरिरहनु भएको वेलामा वहाँले एक एक अञ्जुली मूगिको रस मात्र पनि

पिउनु भएको थियो र कठोर शय्या पनि गर्नुभएको थियो । जुन दुर्भोजन आदिको कारणले गर्दा वहाँलाई पेटको वायुरोगले सताएको थियो । बुद्ध भइसक्नु भएपछि पनि, प्रणीत आहारहरू ग्रहण गर्नु भएर पनि समय समयमा वहाँको पेटमा सो वायुरोग उत्पन्न हुन्थ्यो । अहिले पनि त्यस्तै भएको थियो । त्यसैले सूत्रमा 'भगवान् वायुरोगले पीडित हुनुहुन्थ्यो' भनी उल्लेख भएको हो भनी सं. नि. अ. क. I. पृ. २००: देवहितसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३. भगवान् बुद्ध, बुद्ध भइसक्नु भएपछि प्रथम बीस (२०) वर्षसम्म वहाँलाई निबद्धरूपले उपस्थान गर्ने कोही थिएनन् । कहिले कसले, कहिले कस्ले उपस्थान गर्दथे । असीतिमहास्थविरहरूमध्ये बुद्धलाई उपस्थान नगर्ने भिक्षु शायद कमै होलान् । तिनीहरूमध्ये—

(१) नागसमाला, (२) उपवाण, (३) सुनक्खत्त, (४) चुन्दसमणुद्देस, (५) सागत, (६) बोधि, (७) मेघिय आदि स्थविरका नामहरू मूल पालिमा पनि उल्लेख भएका पाइन्छन् । यसबेला चाहिँ आयुष्मान् उपवाण भगवान्को उपस्थाक हुनुन्थ्यो । अनि आयुष्मान् उपवाणले विहान सबेरै उठी, परिवेण (आँगन) बढार्ने, दतिवन दिने, नुहाउने पानी तयार पारिदिने, पात्रचीवर लिई अनुगमन गर्ने आदि कामहरू गर्दै हुनुहुन्थ्यो । त्यसैले भगवान्ले वहाँलाई तातोपानीकोनिमित्त ध्यानाकर्षण गर्नुभएको हो । सं. अ. क. I. पृ. २००: देवहितसुत्तवण्णना, ब्राह्मणसंयुत्त ।

निवासस्थान हो त्यहाँ जानुभयो^३ । त्यहाँ पुगेपछि चूपलागी एक छेउमा उभिइरहुनु भयो । अनि देवहित ब्राह्मणले चूपलागी एक छेउमा उभिइरहुनु भएका आयुष्मान् उपवाणलाई देखे । देखेपछि गाथाद्वारा आयुष्मान् उपवाणलाई यस्तो भने—

“तुण्हीभूतो भवं तिट्ठं, मुण्डो सङ्घाटिपारुतो ।

किं पत्थय मानो किं एसं, किं नु याचितुमागतो’ति ॥”

अर्थ—

“मुण्डन शीर भएका, सङ्घाटि पारुपन गरेका, चूपलागेर उभिइरहुनु भएका तपाइ के इच्छागरी, केको खोजगरी अथवा के मान्न यहाँ आउनु भएको हो ?”

१. यस बखतसम्म भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई पानी तताउने सम्बन्धमा कुनै शिक्षापद (=नियम) बनाउनु भएको थिएन । बुद्ध भइसक्नु भएपछि बीसवर्षसम्म प्रायगरी वहाँ सहित भिक्षुहरू जङ्गलमै बस्दथे । यी देवहित ब्राह्मणले ठूला ठूला भाँडाहरूमा पानी तताई नुहाउनकोनिमित्त (Public-bath) आवश्यक साबुन आदि (नहानियचुण्णादि) को प्रबन्ध समेत गरी, नुहाउन चाहनेहरूसँग पैसालाई त्यसबाट जीविका गर्दथे । नुहाउन चाहनेहरू त्यहाँगई पैसा तिरि नुहाइ-धुवाइ गरी, सुगन्धलेप लगाई, फूलमाला लगाई फर्केर जान्थे । उनकहाँ जहिले पनि तातोपानी तयार भइरहेको हुन्थ्यो । त्यसैले आयुष्मान् उपवाण उनकहाँ जानु भएको हो ।
सं. नि. अ. क. I. पृ. २०१: देवहितसुत्तवण्णना, ब्राह्मणसंयुत्तं ।

(उपवाण—)

१. “अरहं सुगतो लोके, वातेहावाधिको मुनि ।
सचे उण्होदकं अत्थि, मुनिनो देहि ब्राह्मण ॥
२. “पूजितो पूजनेय्यानं, सक्करेय्यान सक्कतो ।
अपचितो अपचेय्यानं^१, तस्स इच्छामि हातवे’ति ॥”

अर्थ—

१—“लोकमा अरहन्त तथा सुगत हुनुभएका मुनि वायुरोगले पीडित हुनुहुन्छ; हे ब्राह्मण ! यदि तातोपानी छ भने मुनिकोनिमित्त देऊ ।

२—“पूजनीयहरूमध्ये पूजित हुनुभएका, सत्कारणीयहरूमध्ये सत्कृत्य हुनुभएका तथा सम्माननीयहरूमध्ये सम्मानित हुनुभएका वहाँको-निमित्त म (तातोपानी) लिएर जान चाहन्छु ।”

अनि देवहित ब्राह्मणले तातोपानीको खर्पनलाई एक पुरुषद्वारा बोक्न लगाई, गुँद (=फाणितं) को एक डल्लो पनि आयुष्मान् उपवाणलाई प्रदान गरे^२ । अनि आयुष्मान् उपवाण जहाँ भगवान्

१. सिंहलमा: ‘अपचनेय्यानं’; स्याममा: ‘अपचिनेय्यानं’ ।

२. ‘भगवान्लाई सञ्चो ठैन कि क्याहो ?’ भनी सोधदा पेट दुखाउनु भएको कुरा सुनी—‘त्यसोभए यसको औषधी हामीलाई थाहाछ’

हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई तातोपानीले नुहाई, तातोपानीमा गुँद मिलाई भगवान्लाई दिनुभयो । अनि (त्यस-बाट) भगवान्को पीडा शान्तभयो ।

अनि (केहीदिन पछि) देवहित ब्राह्मण जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका देवहित ब्राह्मणले भगवान्लाई गाथाद्वारा यस्तो भने—

भनी सफा गुँदको एक डल्लो ल्याई—‘यसमा केही तातो पानी मिसाई स्नानपछि भगवान्लाई पियाउनुहोस्’—यसरी तातो पानीको स्नानबाट बाहिरी सेचन र गुँदको पानीबाट भित्री सेचन भएर गौतमको पीडा शान्तहुनेछ’ भनी देवहित ब्राह्मणले गुँदको एक डल्लो स्थविरको भिक्षापात्रमा राखिदिए । सं. नि. अ. क. I. पृ. २०१: देवहितसुत्तवण्णना, ब्राह्मणसंयुत्तं ।

१. भगवान्को रोग निको भएपछि “देवहित ब्राह्मणले दिएको औषधी-द्वारा भगवान्को रोग निको भयो, अहो दान !” भनी ब्राह्मणको ठूलो प्रशंसा प्रचार भयो । यो प्रशंसाको कुरो सुनी “यत्तिकैले पनि मेरो यस्तो प्रशंसा फैलियो” भन्ने मनमा लागेर कीर्तिकामी ब्राह्मणको चित्तमा बुद्ध प्रति विश्वासको भावना उत्पन्न भयो । त्यसैले उनी एकदिन बुद्धकहाँ गएका हुन् भनी सं. नि. अ. क. I. पृ. २०१: देवहितसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

“कथं दज्जा देय्यधम्मं, कथं दिन्नं महप्फलं ।
कथं हि यजमानस्स, कथं इज्जति दक्खणा'ति ॥”

अर्थ—

“कहाँ दातव्यवस्तुहरू दिने ? कहाँ दानदिदा महत्फल हुन्छ ?
कसरी दानदिदा दानको फल महान हुन्छ ?”

(बुद्ध—)

१. “पुब्बेनिवासं यो वेदी^१, सग्गापायं च पस्सति ।
अथो जातिक्खयं पत्तो, अभिञ्जावोसितो मुनि ॥
२. “एत्थ दज्जा देय्य धम्मं, एत्थ दिन्नं महप्फलं ।
एवं^२ हि^२ यजमानस्स, एवं इज्जति दक्खणा'ति ॥”

अर्थ—

१—“जो पूर्वजन्मका कुराहरू जान्दछ, जो स्वर्ग र नरक दुवैलाई
देख्दछ, जो जन्म मरणबाट मुक्त भई जान्नुपर्ने जन्मै जानेर अवज्ञान
प्राप्त भएको मुनि हो—

२—“यस्तालाई दातव्यवस्तुहरू दिनुपर्छ, यस्तालाई दानदिदा

-
१. स्याम र रोमनमा: 'वेदि' ।
  - २-२. सिंहलमा 'एवञ्चि' ।

महत्फल हुन्छ; यसरी अरहन्त विषयमा दानदिनेको दानको फल सफल हुन्छ अर्थात् महान हुन्छ ।”

यस्तो भन्नुहुँदा देवहित ब्राह्मणले भगवान्लाई यस्तो भने—

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !!...’ आजदेखि तपाइ गौतमले मलाई आजोवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

---

१. यहाँका बाँकी कुराहरू माथि पृ. ३८० मा ऊँ दोहऱ्याइ पढ्नु ।

१२. धनञ्जानी ब्राह्मण

प र च य

धनञ्जानि वा धानञ्जानि भनेको गोत्रको नाम हो भनी संयुत्तनिकायट्टकथाले^१ उल्लेख गरेको छ । गोत्रकै नामबाट यी ब्राह्मणलाई धनञ्जानि ब्राह्मण भनिएको हो । यिनी राजगृहवासी हुन् । राजगृहको तण्डुलपालि भन्ने ठाउँमा यिनी बस्दथे भन्ने कुरा अगाडि अनुदित मूल सूत्रमा उल्लेख भएको छ ।

सारिपुत्र महास्थविर दक्षिणागिरिमा बसिरहनु भएको बेलामा, राजगृहबाट आएका एक भिक्षुसँग वहाँले धनञ्जानि ब्राह्मणको विषयमा विशेष अभिरुचि लिनुभई उनको सुस्वास्थ्यको बारेमा सोध-पूछ गर्नुभएको थियो । यसबाट यो अनुमान लगाउन सकिन्छ कि शायद यी ब्राह्मण सारिपुत्र महास्थविरका ज्ञातिबन्धु थिए अथवा विशेष परिचित थिए । अन्यथा वहाँले उनको बारेमा विशेष अभिरुचि लिई सोध-पूछ गर्नुपर्ने कारण देखिन्न । अथवा बुद्धशासनप्रति विशेष श्रद्धा राख्ने कुल

---

१. I. पृ. १५५: धनञ्जानिसुत्तवण्णना, ब्राह्मणसंयुत्त ।

भएको हुनाले विशेष अभिरुचि लिनुभएको हुनुपर्छ । यिनकी पहिलेकी भार्या बुद्धशासनमाथि विशेष श्रद्धा राख्दथिइन् भन्ने कुरा अगाडिको मूल सूत्रबाट थाहा पाइन्छ । उनको मृत्यु भएपछि धनञ्जानि ब्राह्मणले अर्की भार्या ल्याएका थिए र उनी अश्रद्धालु थिए भन्ने कुरा पनि मूल सूत्रबाटै प्रष्ट बुकिन्छ । जसको कारणले गर्दा धनञ्जानि ब्राह्मण पछि-गएर प्रमादी हुनथालेको कुरा पनि सूत्रकै कुराहरूबाट प्रष्ट बुकिन्छ ।

बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-१, पृ. ६० मा उल्लेख भएका धनञ्जानी भन्ने ब्राह्मणी सम्भवत यिनै धनञ्जानि ब्राह्मणकी पहिलेकी श्रद्धालु भार्याबाट पाएकी छोरी हुन सकिन्छन् ।

जस्तै सारिपुत्र महास्थविरको मनमा धनञ्जानि ब्राह्मण प्रति विशेष ध्यान थियो, त्यस्तैगरी धनञ्जानि ब्राह्मणको मनमा पनि वहाँप्रति विशेष आदर र सम्मान रहेको कुरा सूत्रबाट थाहा पाइन्छ । अरू कुराहरू तलको मूल सूत्रबाटै प्रष्ट भएका छन् ।

त्रिपिटक पालि साहित्यमा धनञ्जानि नामक दुइ सूत्रहरू छन्—

(१) धनञ्जानि (सुत्तं)—सं. नि. I. पृ. १६०: ब्राह्मणसंयुत्तं, अ. क. I. पृ. १७५; यसको अनुवाद बु. ब्रा. भा-१, पृ. ६६ मा भएको छ ।

(२) धनञ्जानि (सुत्तं)—म. नि. II. पृ. ४४९, अ. क. पृ. २९५; यस सूत्रको अनुवाद अगाडि छ ।

x

x

x

मूल सूत्र—

१-धनञ्जानि ब्राह्मणसँग सारिपुत्र

यस्तो मैले सुनें^१ ।

एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक-
निवापमा बसिरहनु भएको थियो । त्यस समय आयुष्मान्
सारिपुत्र धेरै भिक्षुसङ्घका साथ दक्षिणागिरिमा^२ चारिका गर्दै
हुनुहुन्थ्यो । अनि एक भिक्षु राजगृहमा वर्षावास गरिसकेपछि जहाँ
दक्षिणागिरि हो, जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय
कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सो
भिक्षुसँग आयुष्मान् सारिपुत्रले यस्तो भन्नुभयो—

१. म. नि. II. पृ. ४४९: धनञ्जानिसुत्तं, अ. क. III. पृ. २९५;

सिंहल, स्याम र रोमनमा 'धानञ्जानिसुत्त' उल्लेख भएका छन् ।

२. 'दक्षिणागिरि' भनेको एक जनपदको नाउँ हो । यो जनपद पर्वत-
हरूले घेरिएको राजगृहको एक पर्वतको दक्षिणदिशातिर पर्छ । पपं.

सू. III. पृ. २९५: धानञ्जानिसुत्तवण्णना ।

“आवुसो! भगवान् निरोगीत हुनुहुन्छ, वलवान् त हुनुहुन्छ?”

“आवुसो! भगवान् निरोगी पनि हुनुहुन्छ वलवान् पनि हुनुहुन्छ।”

“आवुसो! भिक्षुसङ्घ निरोगी त छन्, वलवान् त छन्?”

“आवुसो! भिक्षुसङ्घ निरोगी पनि छन् वलवान् पनि छन्।”

“आवुसो! त्यहाँ, तण्डुलपालि^१ द्वारमा धनञ्जानि भन्ने ब्राह्मण बस्दछन्। धनञ्जानि ब्राह्मण पनि निरोगी र वलवान् छन् होइन?”

“आवुसो! धनञ्जानि ब्राह्मण पनि निरोगी र वलवान् नै छन्।”

“आवुसो! धनञ्जानि ब्राह्मण अप्रमादी त छन्?”

“आवुसो! कहाँबाट धनञ्जानि ब्राह्मण अप्रमादी हुनसकलान् र! आवुसो धनञ्जानि ब्राह्मणले राजाको कारणबाट ब्राह्मण गृहपति-

१. सिंहल, स्याम र रोमनमा: ‘तण्डुलपाल’; अट्टकथामा पनि ‘तण्डुलपाल’।

यहि तण्डुलपालि वा तण्डुलपाल नामक द्वारको आसपासमा धनञ्जानि ब्राह्मण बस्दथे। राजगृहमा बत्तीस (३२) वटा ठूला ठूला द्वारहरू र चौसट्टी (६४) वटा साना साना द्वारहरू थिए। त्यसमध्ये एउटाको नाम ‘तण्डुलपाल वा तण्डुलपालि’ थियो। पपं. सू. III. पृ. २९५: धानञ्जानिसुत्तवण्णना।

हरूलाई लुट्छन्, (विलुम्पति) ब्राह्मण गृहपतिहरूको कारणबाट राजालाई पनि लुट्छन्^१ । उनकी श्रद्धालु कुलकी जो श्रद्धालु भार्या थिइन् सो पनि मरिसकिन् । (अब उनले) अश्रद्धालु कुलबाट अर्की अश्रद्धालु भार्या ल्याइसके ।”

१. सो ब्राह्मणलाई राजाले “आऊ, मानिसहरूलाई पीडा नहुनेगरी, हजार भागको एक भाग मालपोत उठाएर ल्याऊ” (अपीलेत्वा सहस्सभागं गण्हाहि) भनी पठाउँदा उनले सबैका सबै धान्यहरू लिन्छन् । अनि किसानहरूले “भन्ते ! हामीहरूलाई विनाश नपार्नु होस्” भनी भन्दा “राजकुलमा आम्दानी (वट्टं) थोरै छ, म यहाँ आउन लाग्दा राजाले मलाई यस्तै हुकुम भएको थियो, केगर्ह, नरोऊ” भनी ब्राह्मण भन्छन् । यसरी राजाको कारणबाट ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई लुट्छन् (विलुम्पति) । अनि त्यसबाट धेरैजसो धान्यवर्गहरू आफ्नो घरमा राखी थोरै मात्र राजदरवारमा भित्र्याउँछन् । “हे ब्राह्मण ! ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई पीडा त दिएनौ ?” भनी सोध्दा उनले “महाराज ! दिएको छैन । यसपालि खेतमा थोरै धान भएकोले, उनीहरूलाई पीडा नहुनेगरिकन उठाइएको हुनाले धेरै धान भएन” भनी भन्दछन् । यसरी ब्राह्मणले गृहपतिहरूको कारणबाट राजालाई लुट्छन् । यसै कुरालाई लक्षगरी सूत्रमा ‘राजाको कारणबाट ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई र ब्राह्मण गृहपतिहरूको कारणबाट राजालाई लुट्छन्’ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २९५: धानञ्जानिसुत्तवण्णना ।

“आवुसो ! धनञ्जानि ब्राह्मण प्रमत्तछन् भन्ने जुन कुरो सुन्नपन्थो त्यो सुन्न अयोग्य कुरो हामीले सुन्नपन्थो ! आवुसो ! सुन्न अयोग्य कुरो सुन्नपन्थो !! शायद कुनैवखत धनञ्जानि ब्राह्मणसँग हात्रो समागम हुनसक्छ, त्यसवेला शायद (उनीसँग) कुनै कथावार्ता पनि हुनसक्छ ।”

अनि, आयुष्मान् सारिपुत्र इच्छानुसार दक्षिणागिरिमा विहार गर्नु भई, त्यसपछि जहाँ राजगृह हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ, आयुष्मान् सारिपुत्र राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नुभयो । अनि आयुष्मान् सारिपुत्र पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी राजगृहमा भिक्षाटनार्थ जानुभयो । त्यस समय, धनञ्जानि ब्राह्मण नगर बाहिर गईको गोठमा दूध दुहाइरहेका थिए । अनि, आयुष्मान् सारिपुत्र राजगृहमा भिक्षाटन् गरिसकेपछि भोजनोपरान्त जहाँ धनञ्जानि ब्राह्मण थिए त्यहाँ जानुभयो । धनञ्जानि ब्राह्मणले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई टाढंदेखि आइरहनु भएको देखे । देखेपछि जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भने—

“भो सारिपुत्र ! यसबाट तातो दूध पिउनुहोस्; त्यतिञ्जेलसम्म भोजनको समय पनि हुनेछ^१ ।”

१. “भो सारिपुत्र ! यस ठाउँमा बसेर भरखर दुहेको यो तातो दूध पिउनुहोस्; अनि भोजनको समय भएपछि प्रातःकालिक भोजन पनि ल्याउनेछु” भन्ने अभिप्रायले सूत्रमा ‘त्यतिञ्जेलसम्म भोजनको समय पनि हुनेछ’ भनी उल्लेख गरिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २९६: धानञ्जानिसुत्तवण्णना ।

“ब्राह्मण ! भइहाल्यो । आजको भोजन कृत्य गरिसके । अमुक रुखमनि मेरो विहार हुनेछ । वहाँ आउनु ।”

“हवस्, भो” भनी धनञ्जानि ब्राह्मणले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिए । त्यसपछि, प्रातःकालिक भोजन सिद्धिएपछि धनञ्जानि ब्राह्मण जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका धनञ्जानि ब्राह्मणलाई आयुष्मान् सारिपुत्रले यस्तो भन्नुभयो—

“हे धनञ्जानि ! अप्रमत्त त छौ होइन ?”

“भो सारिपुत्र ! (१) आमा-बाबुहरू पोषण गर्नुपर्ने, (२) पुत्र-दारहरू पोषण गर्नुपर्ने, (३) दाश-कामदारहरू पोषण गर्नुपर्ने, (४) मित्र-अमात्यहरू प्रति मित्र-अमात्यको कर्तव्य पालन गर्नुपर्ने, (५) रगत सम्बन्धी ज्ञातिहरू प्रति रगत सम्बन्धी ज्ञातिहरूको कर्तव्य पालन गर्नुपर्ने, (६) अतिथीहरू प्रति अतिथीहरूको कर्तव्य पालन गर्नुपर्ने, (७) पूर्वप्रेतहरू प्रति पूर्वप्रेतहरूको कर्तव्य पालन गर्नुपर्ने, (८) देवताहरू प्रति देवताहरूको कर्तव्य पालन गर्नुपर्ने, (९) राजा प्रति राजकर्तव्य पालन गर्नुपर्ने तथा (१०) आफ्नो यस शरीरलाई पनि सुखित पार्नुपर्ने र वृद्धि गर्नुपर्ने हामीहरूलाई कहाँको अप्रमाद !”

अधर्मचारी नरकबाट मुक्त हुन सक्तैन

(१) “धनञ्जानि ! (भनौं कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) आमा-

बाबुहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी^१ हुन्छ; अनि सोही अधर्मचारी, विषमचारिताको कारणले गर्दा उसलाई नरकपालले नरकमा तानेर लैजान्छ (= उपकड्ढेय्युं); यस्तो वेलामा 'म आमा-बाबुहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी भएको थिएँ, हे नरकपाल ! त्यसैले मलाई नरकमा तानेर नलैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? अथवा उसका आमा-बाबुहरूले 'हे नरकपाल ! हाम्रो कारणमा यो (पुरुष) अधर्मचारी, विषमचारी भएको थियो, त्यसैले यसलाई नरकमा तानेर नलैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्दछौ ?"

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरु कराइरहेको उसलाई नरकपालले नरकमै पयाकिदिन्छ (= पक्खिपेय्युं) ।”

(२) “धनञ्जानि ! (भनौं कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) पुत्र-दारहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ; अनि सोही अधर्मचारी, विषमचारीताको कारणले गर्दा उसलाई नरकपालले नरकमा तानेर लैजान्छ; यस्तो वेलामा 'म पुत्र-दारहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी भएको थिएँ, हे नरकपाल ! त्यसैले मलाई नरकमा तानेर नलैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? अथवा उसका पुत्र-दारहरूले 'हे नरकपाल ! हाम्रो कारणमा यो (पुरुष) अधर्मचारी,

१. पञ्चदुष्शील्य कर्महरू वा दशदुष्शील्य कर्महरू गर्नेलाई यहाँ 'अधर्मचारी' र 'विषम चारी' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २९६.

विषमचारी भएको थियो, त्यसैले यसलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरू कराइरहेको उसलाई नरकपालले नरकमै फ्याकिदिन्छ ।”

(३) “धनञ्जानि ! (भनौं कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) दाश-कामदारहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ; अनि सोही अधर्मचारी, विषमचारीताको कारणले गर्दा उसलाई नरकपालले नरकमा तानेर लैजान्छ; यस्तो वेलामा ‘म दाश-कामदारहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी भएको थिएँ, हे नरकपाल ! त्यसैले मलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ’ भनी भन्न पाइएला के ? अथवा उसका दाश-कामदारहरूले ‘हे नरकपाल ! हाम्रो कारणमा यो (पुरुष) अधर्मचारी, विषमचारी भएको थियो, त्यसैले यसलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ’ भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरू कराइरहेको उसलाई नरकपालले नरकमै फ्याकिदिन्छ ।”

(४) “धनञ्जानि ! (भनौं कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) मित्र-अमात्यहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ; अनि सोही अधर्मचारी, विषमचारीताको कारणले गर्दा उसलाई नरकपालले नरकमा तानेर लैजान्छ; यस्तो वेलामा ‘म मित्र-अमात्यहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी भएको थिएँ, हे नरकपाल ! त्यसैले

मलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? अथवा उसका मित्र-अमात्यहरूले 'हे नरकपाल ! हाम्रो कारणले यो (पुरुष) अधर्म-चारी, विषमचारी भएको थियो, त्यसैले यसलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरू कराइरहेको उसलाई नरक-पालले नरकमै प्याकिदिन्छ ।”

(५) “धनञ्जानि ! (भनौं कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) रगत सम्बन्धी ज्ञातिहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ; अनि सोही अधर्मचारी, विषमचारीताको कारणले गर्दा उसलाई नरक-पालले नरकमा तानेर लैजान्छ; यस्तो वेलामा 'म रगतसम्बन्धी ज्ञातिहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी भएको थिएँ, हे नरकपाल ! त्यसैले मलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? अथवा उसका रगत सम्बन्धी ज्ञातिहरूले 'हे नरकपाल ! हाम्रो कारणले यो (पुरुष) अधर्मचारी विषमचारी भएको थियो, त्यसैले यसलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरू कराइरहेको उसलाई नरक-पालले नरकमै प्याकिदिन्छ ।”

(६) “धनञ्जानि ! (भनौं कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) अतिथी-हरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ; अनि सोही

अधर्मचारी, विषमचारीताको कारणले गर्दा उसलाई नरकपालले नरकमा तानेर लैजान्छ; यस्तो वेलामा 'म अतिथीहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी भएको थिएँ, हे नरकपाल ! त्यसैले मलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? अथवा उसका अतिथीहरूले 'हे नरकपाल ! हाम्रो कारणमा यो (पुरुष) अधर्मचारी, विषमचारी भएको थियो, त्यसैले यसलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरू कराइरहेको उसलाई नरकपालले नरकमै फ्याकिदिन्छ ।”

(७) “धनञ्जानि ! (भनौं कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) पूर्वप्रेतहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ; अनि सोही अधर्मचारी, विषमचारीताको कारणले गर्दा उसलाई नरकपालले नरकमा तानेर लैजान्छ; यस्तो वेलामा 'म पूर्वप्रेतहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी भएको थिएँ, हे नरकपाल ! त्यसैले मलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? अथवा उसका पूर्वप्रेतहरूले 'हे नरकपाल ! हाम्रो कारणमा यो (पुरुष) अधर्मचारी, विषमचारी भएको थियो, त्यसैले यसलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरू कराइरहेको उसलाई नरकपालले नरकमै फ्याकिदिन्छ ।”

(८) “धनञ्जानि ! (भनौं कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) देवता-

हुरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ; अनि सोही अधर्मचारी, विषमचारीताको कारणले गर्दा उसलाई नरकपालले नरकमा तानेर लैजान्छ; यस्तो वेलामा 'म देवताहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी थिएँ, हे नरकपाल ! त्यसैले मलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? अथवा उसका देवताहरूले 'हे नरकपाल ! हाम्रो कारणमा यो (पुरुष) अधर्मचारी, विषमचारी भएको थियो, त्यसैले यसलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिम्री के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरू कराइरहेको उसलाई नरकपालले नरकमै फ्याकिदिन्छ ।”

(९) “धनञ्जानि ! (भनौं कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) राजाको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ; अनि सोही अधर्मचारी, विषमचारीताको कारणले गर्दा उसलाई नरकपालले नरकमा तानेर लैजान्छ; यस्तो वेलामा 'म राजाको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी भएको थिएँ, हे नरकपाल ! त्यसैले मलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? अथवा उसका राजाले 'हे नरकपाल ! मेरो कारणमा यो (पुरुष) अधर्मचारी, विषमचारी भएको थियो, त्यसैले यसलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिम्री के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरू कराइरहेको उसलाई नरकपालले नरकमै फ्याकिदिन्छ ।”

(१०) “धनञ्जानि ! (भनों कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) शरीर सुखित पार्ने र वृद्धि पार्ने कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ; अनि सोही अधर्मचारी, विषमचारीताको कारणले गर्दा उसलाई नरक-पालले नरकमा तानेर लैजान्छ; यस्तो वेलामा ‘म शरीर सुखि पार्ने र वृद्धि पार्ने कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी भएको थिएँ, हे नरकपाल ! त्यसैले मलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ’ भनी भन्न पाइएला के ? अथवा अरूले ‘हे नरकपाल ! यो (पुरुष) शरीर सुखित पार्ने र वृद्धि पार्ने कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी भएको थियो, त्यसैले यसलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ’ भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिमि के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरू कराइरहेको उसलाई नरक-पालले नरकमै पयाकिदिन्छ ।”

अधर्मचारी र धर्मचारीमध्ये कुन उत्तम ?

(१) “धनञ्जानि ! जो आमा-बाबुहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ अथवा जो आमा-बाबुहरूको कारणमा धर्मचारी, समचारी^१ रहन्छ—यो मध्ये कुनचाहिँ श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिमि के भन्दछौ त ?”

---

१. यहाँ धर्मचारी, समचारी भनी धार्मिक कृषि वाणिज्य काम गर्नेलाई भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २१९: धानञ्जानिसुत्तवण्णना ।

“भो सारिपुत्र ! जो आमा-बाबुहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ—यो श्रेष्ठ छैन; जो आमा-बाबुहरूको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यही नै श्रेष्ठ छ । भो सारिपुत्र ! अधर्मचारी, विषमचारीभन्दा धर्मचारी, समचारी नै श्रेष्ठ छ ।”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारणमा (गरिने) धार्मिक कामकाज (=रोजगारी) पनि छ—जसद्वारा आमा-बाबुहरूको पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगर्नु, पुण्यपथमा लाग्नु (पर्छ) ।

(२) “धनञ्जानि ! जो पुत्र दारहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ अथवा जो पुत्र-दारहरूको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यो मध्ये कुनचाहिँ श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो पुत्र-दारहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ—यो श्रेष्ठ छैन; जो पुत्र-दारहरूको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यही नै श्रेष्ठ छ । भो सारिपुत्र ! अधर्मचारी, विषमचारीभन्दा धर्मचारी, समचारी नै श्रेष्ठ छ ।”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारणमा (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ—जसद्वारा पुत्र-दारहरूको पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगर्नु, पुण्यपथमा लाग्नु (पर्छ) ।

(३) “धनञ्जानि ! जो दाश-कामदारहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ अथवा जो दाश-कामदारहरूको

कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यी मध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो दाश-कामदारहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ—यो श्रेष्ठ छैन; जो दाश-कामदारहरूको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यही नै श्रेष्ठ छ । भो सारिपुत्र ! अधर्मचारी, विषमचारीभन्दा धर्मचारी, समचारी नै श्रेष्ठ छ ।”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारणमा (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ—जसद्वारा दाश-कामदारहरूको पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगर्नु, पुण्यपथमा लाग्नु (पर्छ) ।

(४) “धनञ्जानि ! जो मित्र-अमात्यहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ अथवा जो मित्र-अमात्यहरूको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यी मध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो मित्र-अमात्यहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ—यो श्रेष्ठ छैन; जो मित्र-अमात्यहरूको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यही नै श्रेष्ठ छ । भो सारिपुत्र ! अधर्मचारी, विषमचारीभन्दा धर्मचारी, समचारी नै श्रेष्ठ छ ।”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारणमा (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ—जसद्वारा मित्र-अमात्यहरूको पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगर्नु, पुण्यपथमा लाग्नु (पर्छ) ।

(५) “धनञ्जानि ! जो रगत सम्बन्धी ज्ञातिहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ अथवा जो रगत सम्बन्धी ज्ञातिहरूको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यो मध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो रगत सम्बन्धी ज्ञातिहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ—यो श्रेष्ठ छैन; जो रगत सम्बन्धी ज्ञातिहरूको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यही नै श्रेष्ठ छ । भो सारिपुत्र ! अधर्मचारी, विषमचारीभन्दा धर्मचारी समचारी नै श्रेष्ठ छ ।”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारणमा (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ—जसद्वारा रगत सम्बन्धी ज्ञातिहरूको पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगर्न, पुण्यपथमा लाग्न (पर्छ) ।

(६) “धनञ्जानि ! जो अतिथीहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ अथवा जो अतिथीहरूको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यो मध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो अतिथीहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ—यो श्रेष्ठ छैन; जो अतिथीहरूको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यही नै श्रेष्ठ छ । भो सारिपुत्र ! अधर्मचारी, विषमचारीभन्दा धर्मचारी, समचारी नै श्रेष्ठ छ ।”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारणमा (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ—जसद्वारा अतिथीहरूको पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पाप-कर्म नगर्नु, पुण्यपथमा लाग्नु (पर्छ) ।

(७) “धनञ्जानि ! जो पूर्वप्रेतहरूको कारणमा अधर्म-चारी, विषमचारी रहन्छ अथवा जो पूर्वप्रेतहरूको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यी मध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिम्रो के भन्दछौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो पूर्वप्रेतहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ—यो श्रेष्ठ छैन; जो पूर्वप्रेतहरूको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यही नै श्रेष्ठ छ । भो सारिपुत्र ! अधर्मचारी विषमचारीभन्दा धर्मचारी समचारी नै श्रेष्ठ छ ।”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारणमा (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ—जसद्वारा पूर्वप्रेतहरूको पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पाप-कर्म नगर्नु, पुण्यपथमा लाग्नु (पर्छ) ।

(८) “धनञ्जानि ! जो देवताहरूको कारणमा अधर्म-चारी, विषमचारी रहन्छ अथवा जो देवताहरूको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यी मध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिम्रो के भन्दछौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो देवताहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ—यो श्रेष्ठ छैन; जो देवताहरूको कारणमा धर्मचारी,

समचारी रहन्छ—यही नै श्रेष्ठ छ ! भो सारिपुत्र ! अधर्मचारी, विषमचारीभन्दा धर्मचारी, समचारी नै श्रेष्ठ छ ।”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारणमा (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ—जसद्वारा देवताहरूको पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगर्नु, पुण्यपथमा लाग्नु (पछ) ।

(९) “धनञ्जानि ! जो राजाको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ अथवा जो राजाको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यी मध्ये कुनचाहिँ श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो राजाको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ—यो श्रेष्ठ छैन; जो राजाको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यही नै श्रेष्ठ छ । भो सारिपुत्र ! अधर्मचारी, विषमचारी-भन्दा धर्मचारी, समचारी नै श्रेष्ठ छ ।”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारणमा (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ—जसद्वारा राजाको पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगर्नु, पुण्यपथमा लाग्नु (पछ) ।

(१०) “धनञ्जानि ! जो शरीर सुखी र वृद्धि राख्नाको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ अथवा जो शरीर सुखी र वृद्धि राख्नाको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यी मध्ये कुनचाहिँ श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“सारिपुत्र ! जो शरीर सुखी र वृद्धि राख्नाको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ—यो श्रेष्ठ छैन; जो शरीर सुखी र वृद्धि राख्नाको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ—यही नै श्रेष्ठ छ । भो सारिपुत्र ! अधर्मचारी, विषमचारीभन्दा धर्मचारी समचारी नै श्रेष्ठ छ ।”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारणमा (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ—जसद्वारा शरीरलाई सुखी पनि वृद्धि पनि गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगर्न, पुण्यपथमा लाग्न (पर्छ) ।”

अनि आयुष्मान् सारिपुत्रको भाषणलाई अभिनन्दन गरी, अनुमोदन गरी धनञ्जानि ब्राह्मण आसनबाट उठी फर्केर गए ।

बिरामी धनञ्जानिकहाँ सारिपुत्र

Dhamma.Digital

अनि, धनञ्जानि ब्राह्मण अर्को समयमा रोगले पीडित भए, दुःखी भए, सारै बिरामी भए । अनि धनञ्जानि ब्राह्मणले एक पुरुषलाई बोलाई—“हे पुरुष ! यहाँ आऊ, तिम्रो जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऊ । त्यहाँ गएर मेरो वचनले भगवान्को चरणकमलमा शीरले ढोग—‘भन्ते ! धनञ्जानि ब्राह्मण रोगले पीडित छ, दुःखी छ, सारै बिरामी छ । उ भगवान्को चरणकमलमा शीरले ढोग्दछ’ भनी भन । अनि जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्छ त्यहाँ पनि जाऊ । त्यहाँ गएर मेरो वचनले आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा शीरले ढोग—‘भन्ते !

धनञ्जानि ब्राह्मण रोगले पीडित छ, दुःखी छ, सारै बिरामी छ ।
उ आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा शीरले ढोगदछ' भनी भन ।
यस्तो पनि भन कि—'भन्ते ! अनुकम्पा राखी आयुष्मान् सारिपुत्र
जहाँ धनञ्जानि ब्राह्मणको निवासस्थान हो त्यहाँ जानु भए बेश
हुने छ ।"

"हवस्, भन्ते" भनी धनञ्जानि ब्राह्मणलाई प्रत्युत्तर दिई सो
पुरुष जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई
अभिवादन गरी एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको सो पुरुषले
भगवान्लाई यस्तो भन्यो—

"भन्ते ! धनञ्जानि ब्राह्मण रोगले पीडित छन् , दुःखी छन्,
सारै बिरामी छन् । उनी भगवान्को चरणकमलमा शीरले ढोगदछन् ।"

त्यसपछि उ जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गयो ।
त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे ।
एक छेउमा बसेको सो पुरुषले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो भन्यो—

"भन्ते ! धनञ्जानि ब्राह्मण रोगले पीडित छन्, दुःखी
छन्, सारै बिरामी छन् । उनी आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा
शीरले ढोगदछन् । यस्तो पनि भन्दछन् कि—'भन्ते ! अनुकम्पाराखी
आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ धनञ्जानि ब्राह्मणको निवासस्थान हो त्यहाँ
जानुभए बेश हुने छ' ।"

अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले तूष्णीभावद्वारा (निस्तो) स्वीकार
मनुभयो ।

त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्र चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ धनञ्जानि ब्राह्मणको निवासस्थान हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छ्याइ राखेको आसनमा बस्नुभयो । बस्नुभएका आयुष्मान् सारिपुत्रले धनञ्जानि ब्राह्मणलाई यस्तो भन्नुभयो—

“धनञ्जानि तिम्रीलाई क्षमनीय यापनीय छैन के ? दुःख वेदना घटेर गएको छ कि बढेर आएको छ ? घटेर गएको देखिन्न बढेर आएको मात्र देखिन्छ के ?”

“भो सारिपुत्र ! मलाई क्षमनीय यापनीय छैन । मेरो दुःख वेदना बढेकै छ घटेको छैन; बढेकै धेरै देखिन्छ घटेको देखिन्दैन ।

दृष्टान्त—(१) “भो सारिपुत्र ! जस्तै कुनै बलवान् पुरुषले तीखो शिखरले (= कुनै फलामको वा काठको तीखो परेकोले) शीरमा मन्थन गर्छ (= फोस्छ) त्यस्तैगरी, भो सारिपुत्र ! मेरो शरीरमा वायुले अधिक घाँँच्छ (ऊहनन्ति) । भो सारिपुत्र ! (अतः) मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । धेरै दुःख वेदना बढेर आएको छ घटेको छैन; धेरै दुःख वेदना बढेकै देख्दछु घटेको देखिदैन ।

(२) “भो सारिपुत्र ! जस्तै कुनै बलवान् पुरुषले बलियो डोरीले टाउकोमा बेस्करी कसेर बेरिदिन्छ, त्यस्तैगरी, भो सारिपुत्र ! मेरो शरीरमा अधिक वेदना छ । भो सारिपुत्र ! (अतः) मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । धेरै दुःख वेदना बढेर आएको छ । घटेको छैन; धेरै दुःख वेदना बढेकै देख्दछु घटेको देखिदैन ।

(३) “भो सारिपुत्र ! जस्तं कुनै सिपालु गोघातक वा उसको अन्तेवासीले तीखोधार भएको चूपिले पेट चीछं, त्यस्तैगरी, भो सारिपुत्र ! मेरो पेटमा वायुले शोला हान्छ । भो सारिपुत्र (अतः) मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । धेरै दुःखवेदना बढेर आएको छ घटेको छैन; धेरै दुःखवेदना बढेकै देख्दछु घटेको देखिदैन ।

(४) “भो सारिपुत्र ! जस्तै कुनै बलवान् दुइजना पुरुषहरूले दुर्बल पुरुषलाई हातखुट्टा समाती भुङ्गोमा बल्टाई पल्टाई पिल्स्याउँछन् त्यस्तैगरी, भो सारिपुत्र ! मेरो शरीरमा अधिक ढाह हुन्छ । भो सारिपुत्र ! (अतः) मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । धेरै दुःखवेदना बढेर आएको छ घटेको छैन; धेरै दुःखवेदना बढेकै देख्दछु घटेको देखिदैन ।”

ब्रह्मयानको उपदेश

(१) “धनञ्जानि ! नरक र तिरश्चीनयोनिमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिम्रो के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! नरकभन्दा तिरश्चीनयोनि श्रेष्ठ छ ।”

(२) “धनञ्जानि ! तिरश्चीनयोनि र प्रेतविषयमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिम्रो के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! तिरश्चीनयोनिभन्दा प्रेतविषय श्रेष्ठ छ ।”

(३) “धनञ्जानि ! प्रेतविषय र मनुष्यमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! प्रेतविषयभन्दा मनुष्य श्रेष्ठ छ ।”

(४) “धनञ्जानि ! मनुष्य र चातुर्महाराजिक देवताहरूमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! मनुष्यभन्दा चातुर्महाराजिक देवताहरू श्रेष्ठ छ ।”

(५) “धनञ्जानि ! चातुर्महाराजिक देवताहरू र त्रयस्त्रिंश देवताहरूमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! चातुर्महाराजिक देवताहरूभन्दा त्रयस्त्रिंश देवताहरू श्रेष्ठ छ ।”

(६) “धनञ्जानि ! त्रयस्त्रिंश देवताहरू र यामा देवताहरूमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! त्रयस्त्रिंश देवताहरूभन्दा यामा देवताहरू श्रेष्ठ छ ।”

(७) “धनञ्जानि ! यामा देवताहरू र तुषित देवताहरूमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! यामा देवताहरूभन्दा तुषित देवताहरू श्रेष्ठ छ ।”

(८) “धनञ्जानि ! तुषित देवताहरू र निर्माणरति देवताहरूमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! तुषित देवताहरूभन्दा निर्माणरति देवताहरू श्रेष्ठ छ ।”

(९) “धनञ्जानि ! निर्माणरति देवताहरू र परनिर्मित-वशवर्ती देवताहरूमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ ?”

“भो सारिपुत्र ! निर्माणरति देवताहरूभन्दा परनिर्मित वशवर्ती देवताहरू श्रेष्ठ छ ।”

(१०) “धनञ्जानि ! परनिर्मित वशवर्ती देवताहरू र ब्रह्मलोकमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ ?”

“ब्रह्मलोक भनी तपाइ सारिपुत्र भन्दै हुनुहुन्छ, ब्रह्मलोक भनी तपाइ सारिपुत्र भन्दै हुनुहुन्छ ।”

अनि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो लाग्यो—

“यी ब्राह्मणहरू ब्रह्मलोकमा श्रद्धा राख्छन् । अतः किन मैले धनञ्जानि ब्राह्मणलाई ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्ने मार्ग न बताऊँ ?

“धनञ्जानि ! तिमिलाई ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्ने मार्गको उपदेश गर्नेछु । त्यसलाई सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, भो” भनी धनञ्जानि ब्राह्मणले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले यस्तो भन्नुभयो—

ब्रह्मविहार—“धनञ्जानि ! ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्नसक्ने त्यो मार्ग (=उपाय) कुन हो ? — धनञ्जानि ! यहाँ भिक्षु, मैत्रीयुक्त चित्तलाई — एक दिशामा, दुइ दिशामा, तीन दिशामा, चार दिशामा — फैलाई बस्छ; माथि, तल, तेर्सो, सबै ठाउँमा, सबैतिर, सबै चक्रवाड-लोकमा मैत्रीयुक्त चित्त फैलाई बस्छ; त्यस्तैगरी विपुल-मैत्रीचित्त, महान-मैत्रीचित्त, अप्रमाण-मैत्रीचित्त फैलाई बस्छ; अवर, अब्यापदच (= अद्वेष) चित्त फैलाई बस्छ । धनञ्जानि ! यही नै ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्ने मार्ग (=उपाय) हो ।

“धनञ्जानि ! फेरि भिक्षु, करुणा युक्त चित्तलाई—एक दिशामा, ...चार दिशामा—फैलाई बस्छ; माथि, तल, ...सबै चक्रवाड-लोकमा करुणायुक्त चित्त फैलाई बस्छ; त्यस्तैगरी विपुल-करुणाचित्त, महान-करुणाचित्त, अप्रमाण-करुणाचित्त फैलाई बस्छ; अवर, अब्यापदच चित्त फैलाई बस्छ । धनञ्जानि यही नै ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्ने मार्ग हो ।

“धनञ्जानि ! फेरि भिक्षु, मुदिता युक्त चित्तलाई—एक दिशामा, ...चार दिशामा—फैलाई बस्छ; माथि, तल, ...सबै चक्रवाड-लोकमा मुदिता युक्त चित्त फैलाई बस्छ; त्यस्तैगरी विपुल-मुदिता चित्त, महान-मुदिता चित्त, अप्रमाण-मुदिता चित्त फैलाई बस्छ; अवर, अब्यापदच चित्त फैलाई बस्छ । धनञ्जानि ! यही नै ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्ने मार्ग हो ।

“धनञ्जानि ! फेरि भिक्षु, उपेक्षा युक्त चित्तलाई—एक दिशामा, ...चार दिशामा—फैलाई बस्छ; माथि, तल, ...सबै चक्रवाड-

लोकमा उपेक्षा युक्त चित्त फैलाई बस्छ; त्यस्तैगरी विपुल-उपेक्षा चित्त, महान-उपेक्षा चित्त, अप्रमाण-उपेक्षा चित्त फैलाई बस्छ; अवर, अब्यापदच चित्त फैलाई बस्छ । धनञ्जानि ! यही नै ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्ने मार्ग हो ।”

“त्यसोभए, भो सारिपुत्र ! मेरो वचनले भगवान्को चरण-कमलमा शीरले ढोगिदिनु होस्—‘भन्ते ! धनञ्जानि ब्राह्मण रोगले पीडित छ, दुःखी छ, सारै बिरामी छ । उ भगवान्को चरणकमलमा शीरले ढोग्दछ’ ।”

धनञ्जानि ब्राह्मण ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भए

अनि, धनञ्जानि ब्राह्मणलाई स-करणीय (=ब्रह्मलोकमा पुगेर मोक्षकोनिमित्त अर्कै कर्तव्य गर्न बाँकी) हीन ब्रह्मलोकमा (=तल्लो ब्रह्मलोकमा) प्रतिष्ठित गराई? आयुष्मान् सारिपुत्र आसनबाट उठी फर्केर जानुभयो । आयुष्मान् सारिपुत्र गइसकेर केही-छिनपछि नै धनञ्जानि ब्राह्मणको मृत्यु भयो; मृत्यु भएपछि धनञ्जानि ब्राह्मण ब्रह्मलोकमै उत्पन्न भए ।

त्यसवखत, भगवान्ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

“भिक्षु हो ! यी सारिपुत्र, धनञ्जानि ब्राह्मणलाई स-करणीय हीन ब्रह्मलोकमा प्रतिष्ठित गराई आसनबाट उठी फर्केर गए ।”

१. “सति उत्तरिकरणीये हीने ब्रह्मलोके पतिट्ठापेत्वा” म. नि. II. पृ.

४६१: धनञ्जानिसुत्तं ।

अनि, आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नुभएका आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान्लाई यस्तो भन्नुभयो—

“भन्ते ! धनञ्जानि ब्राह्मण रोगले पीडित छन्, दुःखी छन्, सारै बिरामी छन् । उनी भगवान्को चरणकमलमा शीरले ढोग्दछन् ।”

“सारिपुत्र ! तिमी, धनञ्जानि ब्राह्मणलाई स-करणीय हीन ब्रह्मलोकमा प्रतिष्ठित गराई आएका होइनौ के ?”

“भन्ते ! मलाई यस्तो लागेको थियो कि—‘यी ब्राह्मणहरू ब्रह्मलोकमा श्रद्धा राख्छन् । अतः किन मैले धनञ्जानि ब्राह्मणलाई ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्ने मार्ग न बताऊ?’”

“सारिपुत्र ! धनञ्जानि ब्राह्मणको मृत्यु भइसक्यो, मृत्यु भएर पनि ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भइसके ?”

Dhamma Digital

१. भगवान्ले यस्तो भन्नाको कारण स्पष्ट पादौं पपं. सू. III. पृ. २९६ः धनञ्जानिसुत्तवण्णनाले यस्तो उल्लेख गरेको छ—

“सारिपुत्र ! धनञ्जानि ब्राह्मणको मृत्यु भइसक्यो, मृत्यु भएर पनि ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भइसके” भनी भन्नुको अभिप्राय— आयुष्मान् सारिपुत्रलाई फेरि ब्रह्मलोकमा गई उनलाई उपदेश गर्न जाऊ भनी भनिएको हो । त्यसपछि स्थविर पनि ब्रह्मलोकमा गई उनलाई उपदेश गर्नुभएको कुरा उहीं उल्लेख भएको छ ।

१३. नगरविन्देय्यक ब्राह्मणहरू

प रि च य

अगाडि अनुदित सूत्रानुसार नगरविन्द भन्ने गाउँ कोशल राज्यभित्र पर्छ । यस गाउँमा ब्राह्मणहरू बस्दछन् । त्यसैले यस गाउँका ब्राह्मणहरूलाई अगाडिको सूत्रमा 'नगरविन्देय्यक ब्राह्मणहरू' भनिएको हो ।

एक समय भगवान् बुद्ध यस गाउँमा जानु भएको थियो । त्यसबखत, त्यस गाउँका ब्राह्मणहरू बुद्धकहाँ गए । अनि बुद्धले उनीहरूलाई सत्कारयोग्य पुरुषहरूको सम्बन्धमा उपदेश सुनाउनु भएको थियो । यो उपदेशका कुराहरू अगाडिको मूल सूत्रमा उल्लेख भएका छन् । उपदेश सुनिसकेपछि नगरविन्देय्यक ब्राह्मण गृहपतिहरू बुद्धको शरणमा गए ।

×

×

×

मूल सूत्र—

१—कस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नु पर्दैन ?

यस्तो मैले सुनें ? ।

एक समय भगवान्, महत् भिक्षुसङ्घका साथ कोशलमा चारिका गर्नुहुँदै जहाँ नगरविन्द नामक कोशलवासी ब्राह्मणहरूको गाउँ हो त्यहाँ पुग्नुभयो ।

अनि, नगरविन्देय्यक ब्राह्मण गृहपतिहरूले यस्तो सुने—
 “भो ! शाक्यपुत्र श्रमण गौतम शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई महत् भिक्षुसङ्घका साथ कोशलमा चारिका गर्दै नगरविन्दमा आइपुग्नु भएको छ । वहाँ आदरणीय गौतमको यस्तो कल्याण-कीर्ति शब्द गुञ्जायमान भएको छ— ‘वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध विदद्या-चरण सम्पन्न सुगत लोकविद् अनुपम पुरुषदम्य सारथी देवमनुष्यहरूका शास्ता बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ । वहाँले यो लोकका देवसहित-मारसहित-ब्रह्मसहित-श्रमण ब्राह्मण सहित प्रजा र देवमनुष्यहरूलाई स्वयं अभिज्ञा-द्वारा साक्षात्कार गर्नुभएको (धर्म) बताउनु हुन्छ । वहाँले—आदिकल्याण,

१. म. नि. III. पृ. ३९४: नगरविन्देय्यसुत्तं, अ. क. IV. पृ. २२१.

मध्यकल्याण, पर्यवशानकल्याण हुने धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । वहाँले - परिशुद्ध ब्रह्मचर्य प्रकाश पार्नुहुन्छ । त्यस्ता अरहत्को दर्शनगर्नु मङ्गल हो ।”

अनि, नगरविन्देय्यक ब्राह्मण गृहपतिहरू जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि केही भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । केहीले भगवान्सँग सम्मोदन गरे; सम्मोदनीय कुशल-वार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । केही जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ दुइहात जोरी नमस्कार गरी एक छेउमा बसे । केही (आ-आफना) नाम र गोत्र सुनाई एक छेउमा बसे । केही तूष्णीभाव लिई एक छेउमा बसे । अनि, एक छेउमा बसेका नगरविन्देय्यक ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

(क) “गृहपति हो ! यदि तिमोहरूसँग अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूले यस्तो सोध्दछन् भने—‘गृहपति हो ! कस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नु पर्दैन, गौरव गर्नु पर्दैन, मान गर्नु पर्दैन, पूजा गर्नु पर्दैन ?’

“गृहपति हो ! यस्तो सोध्दा तिमोहरूले ती अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो बताउनु—‘जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू चक्षुविज्ञेय-रूपहरूमा अवीतरागी, अवीतद्वेषी, अवीतमोही छन्; अभ्यन्तरमा उपशान्त चित्त छैन; काय-वाक्-चित्तद्वारा सम-विसम चर्या गर्छन्’—

१. कहीले कुशल र कहीले अकुशल चर्या गर्छन् । पपं. सू. IV. पृ. २२१: नगरविन्देय्यकसुत्तवण्णना ।

त्यस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नुपर्दैन, गौरव गर्नुपर्दैन, मान गर्नुपर्दैन, पूजा गर्नुपर्दैन । किनभने ? —हामी पनि चक्षुविज्ञेय-रूपहरूमा अवीतरागी छौं, अवीतद्वेषी छौं, अवीतमोही छौं; अभ्यन्तरमा उपशान्त चित्त छैन; काय-वाक्-चित्तद्वारा सम-विसम-चर्या गछौं; हामीहरूभन्दा उत्तरोत्तर समचर्या पनि उनीहरूमा देखिदैन । त्यसैले ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नुपर्दैन, गौरव गर्नुपर्दैन, मान गर्नुपर्दैन, पूजा गर्नुपर्दैन । जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू श्रोतविज्ञेय-शब्दहरूमा ... घ्राणविज्ञेय-गन्धहरूमा... जिह्वाविज्ञेय-रसहरूमा ... कायविज्ञेय-स्पर्शहरूमा... मन-विज्ञेय-धर्महरूमा अवीतरागी, अवीतद्वेषी, अवीतमोही छन्; अभ्यन्तरमा उपशान्तचित्त छैन; काय-वाक्-चित्तद्वारा सम-विसमचर्या गर्छन् — त्यस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नुपर्दैन, गौरव गर्नुपर्दैन, मान गर्नुपर्दैन, पूजा गर्नुपर्दैन । किनभने ? —हामी पनि श्रोतविज्ञेय-शब्दहरूमा... घ्राण-विज्ञेय-गन्धहरूमा... जिह्वाविज्ञेय-रसहरूमा ... कायविज्ञेय-स्पर्शहरूमा... मनविज्ञेय-धर्महरूमा अवीतरागी छौं, अवीतद्वेषी छौं, अवीतमोही छौं; अभ्यन्तरमा उपशान्त चित्त छैन; काय-वाक्-चित्तद्वारा सम-विसमचर्या गछौं; हामीहरूभन्दा उत्तरोत्तर समचर्या पनि उनीहरूमा देखिदैन । त्यसैले ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नुपर्दैन, गौरव गर्नुपर्दैन, मान गर्नुपर्दैन, पूजा गर्नुपर्दैन ।

“गृहपति हो ! यस्तो सोधदा तिमिहरूले ती अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो (उपरोक्त कुरा) बताउनु ।”

कस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नुपर्छ ?

(ख) “गृहपति हो ! यदि तिमिहरूसँग अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूले यस्तो सोध्दछन् भने—‘गृहपति हो ! कस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नुपर्छ, गौरव गर्नुपर्छ, मान गर्नुपर्छ, पूजा गर्नुपर्छ ?’

“गृहपति हो ! यस्तो सोध्दा तिमिहरूले ती अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो बताउनु—‘जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू चक्षुविज्ञेय-रूपहरूमा अवीतरागी, अवीतद्वेषी, अवीतमोही छन्; अभ्यन्तरमा उपशान्त चित्त छन्; काय-वाक्-चित्तद्वारा समचर्या गर्छन्—त्यस्ता श्रमण ब्राह्मण-हरूको सत्कार गर्नुपर्छ, गौरव गर्नुपर्छ, मान गर्नुपर्छ, पूजा गर्नुपर्छ । किनभने ?—हामी त चक्षुविज्ञेय-रूपहरूमा अवीतरागी, अवीतद्वेषी, अवीतमोही छौं; अभ्यन्तरमा उपशान्त चित्त छैन; काय-वाक्-चित्तद्वारा सम-विसमचर्या पनि गर्छौं; तर उनीहरूमा हामीहरूभन्दा उत्तरोत्तर समचर्या देखिन्छ । त्यसैले ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नुपर्छ, गौरव गर्नुपर्छ, मान गर्नुपर्छ, पूजा गर्नुपर्छ । जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू श्रोत-विज्ञेय-शब्दहरूमा ... घ्राणविज्ञेय-गन्धहरूमा ... जिह्वाविज्ञेय-रस-हरूमा ... कायविज्ञेय-स्पर्शहरूमा ... मनविज्ञेय-धर्महरूमा अवीतरागी, अवीतद्वेषी, अवीतमोही छन्; अभ्यन्तरमा उपशान्त चित्त छन्; काय-वाक्-चित्तद्वारा समचर्या गर्छन्—त्यस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नुपर्छ, गौरव गर्नुपर्छ, मान गर्नुपर्छ, पूजा गर्नुपर्छ । किनभने ?— हामी त श्रोतविज्ञेय-शब्दहरूमा ... घ्राणविज्ञेय-गन्धहरूमा ... जिह्वाविज्ञेय-रसहरूमा

... कायविज्ञेय-स्पर्शहरूमा ... मनविज्ञेय-धर्महरूमा अवीतरागी, अवीतद्वेषी, अवीतमोही छौं, काय वाक्-चित्तद्वारा सम-विसमचर्या पनि गछौं; तर उनीहरूमा हामीहरूभन्दा उत्तरोत्तर समचर्या देखिन्छ । त्यसैले ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नु पर्छ, गौरव गर्नु पर्छ, मान गर्नु पर्छ, पूजा गर्नु पर्छ ।

“गृहपति हो ! यस्तो सोधदा तिमिहरूले ती अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो (उपरोक्त कुरा) बताउनु ।

(ग) “गृहपति हो ! यदि तिमिहरूसँग अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूले यस्तो सोध्दछन् भने—‘ती आयुष्मान्हरूको के आकार छ त ? के अन्वय छ त ?—जुन कारणद्वारा ती आयुष्मान्हरूको सम्बन्धमा तिमिहरू यसो भन्दछौं कि—निश्चय नै ती आयुष्मान्हरू वीतरागी वा वीतरागी मार्गमा प्रतिपन्न छन्, वीतद्वेषी वा वीतद्वेषी मार्गमा प्रतिपन्न छन्, वीतमोही वा वीतमोही मार्गमा प्रतिपन्न छन् ?’

“गृहपति हो ! यस्तो सोधदा ती अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो बताउनु — ‘किनकि — ती आयुष्मान्हरूले अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको सेवन गर्छन् । त्यहाँ त्यस्ता चक्षुविज्ञेय-रूपहरू छैनन्?—जुन रूपहरू हेरी हेरी अभिरमण गर्नसक्नु । त्यहाँ त्यस्ता

-
१. के त जङ्गलमा हराभरा मनोरम्य चक्षुविज्ञेय पञ्चकामगुणिक रूपहरू छैनन् ? छन्; नभएका होइनन् । किन्तु यहाँ ‘चक्षुविज्ञेय-रूपहरू’ भनी स्त्री-रूपलाई लक्षगरी भनिएको हो । स्त्री-रूपद्वारा नै पुरुषको

श्रोतविज्ञेय-शब्दहरू छैनन्— जुन शब्दहरू सुनी सुनी अभिरमण गर्नसकून् ।
 त्यहाँ त्यस्ता घ्राणविज्ञेय-गन्धहरू छैनन्— जुन गन्धहरू सूँधी सूँधी
 अभिरमण गर्नसकून् । त्यहाँ त्यस्ता जिह्वाविज्ञेय-रसहरू छैनन्— जुन
 रसहरू लिई लिई अभिरमण गर्नसकून् । त्यहाँ त्यस्ता कायविज्ञेय-
 स्पर्शहरू छैनन्— जुन स्पर्शहरू गरी गरी अभिरमण गर्नसकून् । आवुसो !
 यही आकार हो, यही अन्वय हो— जुन कारणद्वारा हामी यस्तो भन्दछौं
 कि— निश्चय नै ती आयुष्मान्हरू वीतरागी वा वीतरागी मार्गमा प्रतिपन्न
 छन्, वीतद्वेषी वा वीतद्वेषी मार्गमा प्रतिपन्न छन्, वीतमोही वा वीतमोही
 मार्गमा प्रतिपन्न छन् ।’

‘गृहपति हो ! यस्तो सोधदा ती अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरू-
 लाई यस्तो (उपरोक्त कुरा) बताउनु ।’

यस्तो भन्नुहुँदा, नगरविन्देय्यक ब्राह्मण गृहपतिहरूले
 भगवान्लाई यस्तो भने—

चित्तलाई आकर्षण गर्दछ । त्यस्तै स्त्री-शब्द, स्त्री-गन्ध, स्त्री-रस,
 स्त्री-स्पर्शहरूद्वारा पुरुषको चित्तलाई आकर्षण गर्दछ । त्यसैले बुद्ध
 भगवान्ले अङ्गुत्तरनिकायको पहिलो सूत्रमा “भिक्षु हो ! स्त्री-रूप
 जस्तो रूप अरू छैन जसले पुरुषको चित्तलाई आकर्षण गर्दछ...”
 भनी भन्नुभएको हो । पपं. सू. IV. पृ. २२१: नगरविन्देय्यसुत्त-
 वण्णना ।

“धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! ...हामीहरू तपाइ गौतमको शरणमा पर्दछौं, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजोवन शरणमा आएका उपासकहरू हुन् भनी तपाइ गौतमले हामी-हरूलाई स्वीकार गर्नु होस् ।”

१४. नन्द माणव

प र ि च य

यिनी पनि माथि उल्लेख भएका अजित माणव (पृ. १) जस्तै बावरी ब्राह्मणका सोह्र शिष्यहरूमध्येका एक हुन् ।

पाशाणक चैत्यमा जब बुद्ध भगवान्‌ले अजित माणवलाई 'जे चाहन्छौं सोध' भनी भन्नुभयो तब नन्द माणवको पालो आएपछि यिनले बुद्धसँग "यो लोकमा मुनिहरू छन् भनी लोकजनहरू भन्दछन्..." भनी प्रश्न सोधेका थिए । प्रश्नको उत्तरमा भगवान्‌को उपदेश सुनेर आफ्ना एकहजार शिष्यहरूका साथ यिनले पनि अरहत्फल साक्षात्कार गरेका थिए ।

पालिसाहित्यमा नन्द नामक कति व्यक्तिहरू छन् भन्ने कुरा बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव भाग-१, पृ. ३०३-०९ मा लेखिसकेको छ ।

अरू कुराहरू अनाडिको मूल सूत्रमै प्रष्ट भएका छन् ।

×

×

×

---

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४७४: नन्दसुत्तवण्णना ।

मूल सूत्र—

१-नन्द माणवको प्रश्न

नन्द माणव—

१. “सन्ति लोके मुनयो, (इच्छायस्मा नन्दो)
जना वदन्ति तयिदं कथंसु ।
ब्राणूपपन्नं नो^१ मुनिं^२ वदन्ति,
उदाहु वे जीवितेनूपपन्नं^३ ॥”

अर्थ—

१-“यो लोकमा मुनिहरू छन् भनी लोकजनहरू भन्दछन्, ज्ञानको कारणले मुनि भन्दछन् वा दुष्करजीवनको कारणले मुनि भन्दछन्; कसरी मुनि भन्दछन् ?”

१-१. स्याममा: ‘मुनि नो’ ।

२. सुत्त. नि. पृ. ४३१: नन्दमाणवपुच्छा, पारायणवग्गो, अ. क. पृ. ४७३, अट्टकथामा चार्हि यसलाई ‘नन्दसुत्तवण्णना’ भनी उल्लेख गरेको छ ।

बुद्ध—

२. “न दिट्ठिया न सुतिया न ज्ञाणेन (न सीलब्बतेन^१)
मुनीध नन्द कुसला वदन्ति ।
विसेनिकत्वा^२ अनीघा^३ निरासा,
चरन्ति^४ ये ते मुनयो ति ब्रूमि ॥”

अर्थ—

२—“हे नन्द ! विद्वत्हू, दृष्टिको कारणले, श्रुतिको कारणले अथवा ज्ञानको कारणले (शीलव्रतको कारणले) मुनि भन्दैनन् । मार-सैन्यलाई^५ हटाई, क्लेश-क्षोभबाट टाढा भई जो आशाबाट उत्तीर्ण भई विचरण गर्छन् — तिनीहरूलाई म मुनि भन्दछु ।”

१. सिंहल र रोमनमा छैन ।
२. सिंहलमा: ‘विसेतिकत्वा’ ।
३. स्याम र रोमनमा: ‘अनिघा’ ।
४. स्याममा: ‘वदन्ति’ ।
५. यहाँ ‘मार-सैन्य’ भनी महा. नि. पा. पृ. १४६: पसूरसुत्तनिदेसले दिएको स्पष्टिकरण जस्तै सबैप्रकारका अकुशलाभिसंस्कारहरूलाई ‘मार-सैन्य’ भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ ।

जस्तै—कायदुश्चरित मारसेना हो, वचीदुश्चरित मारसेना हो, मनःदुश्चरित मारसेना हो; लोभ, द्वेष, मोह, क्रोध, मक्ख

(=मक्ष), पलास, ईर्ष्या, मात्सर्य, माया, सठ, हिंसा, मान, अतिमान, मद, प्रमाद आदि सबै क्लेशहरू, सबै दुश्चरितहरू, सबै दुःखहरू, सबै परिडाहरू, सबै सन्तापहरू, सबै अकुशलाभिसंस्कारहरू मारसेन हुन् ।

भगवान्ले पनि सुत्त. नि. पृ. ३३१: पधानसुत्तमा निम्न दश कारणहरूलाई 'मारसेना' भनी बताउनु भएको छ—

“कामा ते पठमा सेना, दुतिया अरति वुच्चति ।
ततिया खुप्पिपासा ते, चतुत्थी तण्हा पवुच्चति ॥
पञ्चमं थीनमिद्धं ते, छट्ठा भीरु पवुच्चति ।
सत्तमी विचिकिच्छा ते, मक्खो थम्भो ते अट्टमो ॥
लाभो सिलोको सक्कारो, मिच्छालद्धो च यो यसो ।
यो चत्तानं समुक्कसे, परे च अवजानति ॥” आदि

अर्थात्—“तिम्नो प्रथम सेना 'काम' हो, दोश्रो हो 'अरति', तेश्रो 'प्यास' र चौथो हो 'तृष्णा' पाँचौ 'आलस्यपन' र छैटौ 'भय' हो, अनि सातौं हो 'शंका' आठौं हो 'मक्षरस्तम्भ'; 'मिथ्या लाभसत्कार' नवौं हो र 'आफ्नो प्रशंसा र अर्काको निन्दा' दशौं हो । यिनै तिम्ना सेनाहरू हुन् ।”

मारलाई 'नमुचि मार' पनि भन्दछन् । किन नमुचि भनिएको हो भन्ने कुराको अर्थ दिंदै सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३२८: पधानसुत्तवण्णनाले यसरी उल्लेख गरेको छ—

नन्द माणव —

३. “ये केचिमे समणब्राह्मणासे, (इच्छायस्मा नन्दो)

दिट्ठसुतेना^१ पि^२ वदन्ति सुद्धि ।

सीलब्बतेना पि वदन्ति सुद्धि,

अनेकरूपेण वदन्ति सुद्धि ।

कच्चिस्सु ते भगवा तत्थ यता चरन्ता,

अतारु जातिं च जरं च मारिस ।

पुच्छामि तं भगवा ब्रूहि मे तं ॥”

“सो हि अत्तनो विसया निक्खमितुकामे देवमनुस्से न मुञ्चति अन्तरायं तेसं करोति तस्मा ‘नमुच्चि’ ति वुच्चति”

अर्थ—“आपनो विषयबाट निस्कन चाहने देवमनुष्यहरूलाई उसले मुक्त हुन दिन्न, बाधा पुऱ्याउँछ भन्ने अर्थले नमुच्चि भनिएको हो ।” (सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३३१-३३२)

अतः यस्ता मारसेनालाई हटाउनेलाई यहाँ सूत्रमा ‘मारसैन्यलाई हटाई’ भनिएको हो ।

१-१. सिंहल र रोमनमा: ‘दिट्ठे नसुतेना पि’; स्याममा: ‘दिट्ठे सुतेनापि’ ।

अर्थ —

३—“यहाँ, केही श्रमण ब्राह्मणहरू छन् जो दृष्टि^१-श्रुतिद्वारा^२ पनि, शील^३-व्रतद्वारा^४ पनि शुद्धि बताउँछन्; अझ उनीहरू अनेक रूपद्वारा पनि शुद्धि बताउँछन् । हे भगवान् ! आ-आफना विश्वास अनुसार उनीहरू जन्मजरा रूपी स्रोतबाट पारतरे के ? हे भगवान् ! यो मेरो प्रश्नको उत्तर दिनुहोस् ।”

१. यहाँ, ‘दृष्टि’ भनी हेराई, देखाई अथवा धारणालाई ‘दृष्टि’ भनिएको हो ।

केही श्रमण ब्राह्मणहरू दृष्टि अर्थात् देखाइद्वारा सुद्धि हुइन्छ भनी विश्वास गर्ने छन् । उनीहरू केही रूपको देखाइलाई ‘मङ्गल’ र केही रूपको देखाइलाई ‘अमङ्गल’ सम्झ्छन् । यस्ता देखाइद्वारा शुद्धि हुइन्छ भन्ने विश्वास पनि उनीहरू गर्दछन् ।

कस्ता रूपहरूको देखाइलाई उनीहरू ‘मङ्गल’ ठान्दछन् त ?

बिहान सबेरै उठेर आउँदा उनीहरूले मङ्गल ठानेका रूपहरू देख्दछन् । जस्तै—भनेरी, पुष्यवेणुको लट्टी (= फुस्स वेलुवर्लट्टि), गर्भिणी, बालक बोकेर गइरहेको, पूर्णघट, रातामाछा, आजानेय्य (= कुलीन घोडा), आजानेय युक्तरथ, वृषभ, गाईको बाछो आदि । यस्ता रूपहरू देख्नु मङ्गल सम्झ्छन् । यस्ता रूपहरूको देखाइद्वारा शुद्ध हुइन्छ भनी विश्वास गर्छन् । यिनीहरूनै हुन् ‘दृष्टि शुद्धि’ भन्ने श्रमण ब्राह्मणहरू ।

कस्ता रूपहरूको देखाइलाई 'अमङ्गल' ठान्दछन् त ?

परालको थुप्रो, घिउको ठेकी, रिक्तो गाग्रो, नर्तकीहरू, नाङ्गासाधु, गदाहा, गदाहाको रथ, एकवटा धुर भएको रथ (=एक्का), काना, डुँडे, लङ्गडा, पक्खहतं (=पक्षपात भएको अथवा हिड्न नसक्ने), बुढो, रोगी आदि । यस्ता रूपहरूको देखाइलाई 'अमङ्गल' सम्झ्छन् । यस्ता रूपहरूको देखाइद्वारा शुद्धि हुइन्न भनी विश्वास गर्छन् । (महा. नि. पा. पृ. ७३: सुद्धट्टकसुत्त-निद्देस)

२. श्रुतिद्वारा शुद्धि बताउने श्रमण ब्राह्मणहरू यी हुन्—

यहाँ केही श्रमण ब्राह्मणहरू सुनाइद्वारा शुद्धि हुइन्छ (सुतसुद्धि) भनी विश्वास गर्छन् । उनीहरू केही शब्दको सुनाइलाई मङ्गल र केहीलाई अमङ्गल सम्झ्छन् ।

कस्ता शब्दहरूको सुनाइलाई मङ्गल ठान्दछन् त ?

बिहान सबेरै उठेर आउँदा उनीहरूले मङ्गल ठानेका शब्दहरू सुन्दछन् । जस्तै— वृद्धि भन्ने शब्द, अभिवृद्धि भन्ने शब्द, पूर्ण भन्ने शब्द, पुष्य भन्ने शब्द, अशोक भन्ने शब्द, सुमन भन्ने शब्द, सुनक्षत्र भन्ने शब्द, सुमङ्गल भन्ने शब्द, श्री भन्ने शब्द, श्री वृद्धि भन्ने शब्द आदि । यस्ता शब्दहरूको सुनाइलाई मङ्गल सम्झ्छन् । यस्ता शब्दहरूको सुनाइद्वारा शुद्धि हुइन्छ भनी विश्वास पनि गर्छन् । यिनीहरूनै हुन् 'श्रुतिशुद्धि' भन्ने श्रमण ब्राह्मणहरू ।

कस्ता शब्दहरूको सुनाइलाई अमङ्गल ठान्दछन् त ?

कानो भन्ने शब्द, डुँडे भन्ने शब्द, लङ्गडो भन्ने शब्द, पक्षपात भन्ने शब्द, बुढो भन्ने शब्द, रोगी भन्ने शब्द, मृत भन्ने शब्द, छेदन भन्ने शब्द, टुक्रा भन्ने शब्द, डढेको भन्ने शब्द, नाश भन्ने शब्द, छैन भन्ने शब्द आदि । यस्ता शब्दहरूको सुनाइलाई 'अमङ्गल' सम्झ्छन् । यस्ता शब्दहरूको सुनाइद्वारा शुद्धि हुइन्न भनी विश्वास गर्छन् । (महा. नि. पा. पृ. ७३: सुद्धट्टकसुत्तनिद्देस)

३. 'शील-व्रतद्वारा पनि शुद्धि बताउँछन्' भन्ने ठाउँमा निम्नप्रकारका 'शील र व्रतद्वारा' शुद्धि हुइन्छ भनी भनेका हुन् ।

शील-व्रतद्वारा शुद्धि हुइन्छ भन्ने श्रमण ब्राह्मणहरू केवल शील मात्रले शुद्धि हुन सक्छन् भनी भन्दछन् । त्यस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूलाई 'शील शुद्धि' भनिएको हो ।

शील मात्रले, संयम मात्रले, अ-व्यतिक्रम मात्रले शुद्धि, विशुद्धि, परिशुद्धि तथा मुक्ति, विमुक्ति, परिमुक्ति हुन्छ भनी उनीहरू विश्वास गर्छन् । (महा. नि. पा. पृ. ७४: सुद्धट्टकसुत्तनिद्देस)

(यस कुराको मूल पाठ दर्शाउँदै महा. नि. पा. ले समण-मुण्डिकसुत्तको कुरा यसरी उद्धृत गरेको छ—)

'श्रमणमुण्डिका पुत्र भन्दछन्—हे गृहपति ! चारधर्महरूले सम्पन्न भएको पुरुषलाई म सम्पन्न कुशल, उत्तमकुशल, उत्तमताप्राप्त श्रमण भनी भन्दछु । जो अपराजेय छ । कुन चार ? गृहपति ! यहाँ (१) शरीरले पापकर्म गर्दैन, (२) पापक वाचा बोल्दैन, (३) पापक संकल्प गर्दैन तथा (४) पापक जीविका गर्दैन ।

गृहपति ! यिनै चार धर्महरूले सम्पन्न पुरुषलाई म सम्पन्न कुशल, उत्तम कुशल, उत्तमता प्राप्त श्रमण भनी भन्दछु । जो अपराजेय छ' (यी कुराहरू श्रमण मुण्डिका पुत्र परिव्राजकले पञ्चकङ्ग थपतिलाई भनेका हुन् । म. नि. II. पृ. २४८: समणमुण्डिकासुत्तं)

यस प्रकारका शीलद्वारा शुद्धि हुइन्छ भनी विश्वास गर्ने श्रमण ब्राह्मणहरूलाई यहाँ 'शील शुद्धि' भनिएको हो (महा. नि. पा. पृ. ७४: सुद्धट्टकसुत्तनिद्देस ।)

४. 'व्रतद्वारा पनि शुद्धि बताउँछन्' भन्ने ठाउँमा निम्नप्रकारका व्रतहरूद्वारा शुद्धि हुइन्छ भनी विश्वास गर्नेहरूलाई भनिएको हो ।

कस्ता व्रतद्वारा भन्ने बारेमा महा. नि. पा. पृ. ७४: सुद्धट्टकसुत्तनिद्देसले यसरी उल्लेख गरेको छ—

केही श्रमण ब्राह्मणहरू 'व्रतशुद्धि' भन्ने छन् । उनीहरू हात्ती-व्रत, घोडा-व्रत, गाई-व्रत, कुकुर-व्रत, कौवा-व्रत, वासुदेव-व्रत, बलदेव-व्रत, पूर्णभद्र-व्रत, मणिभद्र-व्रत, अग्नि-व्रत, नाग-व्रत, गरुड-व्रत, यक्ष-व्रत, असुर-व्रत, गन्धर्व-व्रत, महाराज-व्रत, चन्द्र-व्रत, सूर्य-व्रत, इन्द्र-व्रत, ब्रह्म-व्रत, देवव्रत तथा दिशा-व्रत आदि गर्छन् । उनीहरू यस्ता व्रतहरूद्वारा शुद्धि, विशुद्धि, परिशुद्धि तथा मुक्ति, विमुक्ति, परिमुक्ति हुइन्छ भन्ने विश्वास गर्छन् । यस्ता 'व्रत' लाई यहाँ 'व्रत' भनी भनिएको हो ।

(यस्ता व्रत सम्बन्धीका कुराहरू म. नि. II. पृ. ६९: कुक्कुरवतिक सुत्तमा, अ. क. III. ६९; दी. नि. III. पृ. ६९ पाथिकसुत्तंमा र अ. क. II. पृ. ५९३ मा उल्लेख भएको पाइन्छ ।)

बुद्ध—

४. “ये केचिमे समणब्राह्मणासे, (नन्दाति भगवा)
 दिट्ठसुतेना पि वदन्ति सुद्धि ।
 सीलब्बतेना पि वदन्ति सुद्धि,
 अनेकरूपेण वदन्ति सुद्धि ।
 किञ्चा पि ते तत्थ यता चरन्ति,
 न तरिसु जातिजरं ति ब्रूमि ॥”

अर्थ—

४—“हे नन्द ! यदद्यपि यहाँ, केही भ्रमण ब्राह्मणहरू छन् जो दृष्टि-श्रुतिद्वारा पनि, शील-व्रतद्वारा पनि शुद्धि बताउँछन्; अझ अनेक रूपद्वारा पनि उनीहरू शुद्धि बताउँछन् । यदद्यपि उनीहरू आ-आफ्ना विश्वास अनुसार चर्या पालन गर्छन्, तैपनि उनीहरू जन्मजरारूपी स्रोत-बाट पार तरेका हुन्नन् भनी भन्दछु ।”

नन्द माणव—

५. “ये केचिमे समणब्राह्मणासे, (इच्चा यस्मा नन्दो)
 दिट्ठसुतेना पि वदन्ति सुद्धि ।
 सीलब्बतेना पि वदन्ति सुद्धि,
 अनेकरूपेण वदन्ति सुद्धि ।
 ते? चे मुनि ब्रूसि अनोधतिण्णो,

१. सिंहल र रोमनमा: ‘स’ ।

अथ को चरहि देवमनुस्सलोके ।
 अतारि जातिं च जरं च मारिस,
 पुच्छामि तं भगवा ब्रूहि मे तं ॥”

अर्थ—

“यहाँ, केही भ्रमण ब्राह्मणहरू छन्, जो दृष्टि-श्रुतिद्वारा पनि, शील-व्रतद्वारा पनि शुद्धि बताउँछन्; अरु उनोहरू अनेक रूपद्वारा पनि शुद्धि बताउँछन् । यदि तपाइ मुनि जन्मजरारूपी स्रोतबाट तिनीहरू अनुत्तीर्ण छन् भन्नुहुन्छ भने, हे मारिष ! त्यसोभए यो देवसहित मनुष्य लोकमा कसले जातिजरारूपी स्रोतलाई तन्यो त ? हे भगवान् ! यो मेरो प्रश्नको उत्तर दिनुहोस् ।”

बुद्ध —

६. “नाहं सब्बे समणब्राह्मणासे, (नन्दा ति भगवा)
 जातिजराय निवृता ति ब्रूमि ।
 ये सीध दिट्ठं व सुतं मुतं वा,
 सीलब्बतं वा पि पहाय सब्बं ।
 अनेकरूपं पि पहाय सब्बं,
 तण्हं परिञ्जाय अनासवासे ? ।
 ते वे नरा ओघतिण्णा ति ब्रूमि ॥”

१. स्याममा: 'अनासवाये' ।

अर्थ—

६—‘हे नन्द ! सबैका सबै श्रमण ब्राह्मणहरू जन्मजरामा डुबेका छन्, भनी म भन्दिन । जसले यहाँ, सबै देखेका, सुनेका, छोएका-लाई^१ र शीलव्रतहरू तथा अनेक रूपलाई समेत छाड्दछन्, जो तृष्णा-लाई यथार्थरूपले जानी अनास्रवी हुन्छन्, तिनीहरूनै जन्मजरारूपी स्रोतबाट उत्तीर्ण हुने नरहरू हुन्, भनी म भन्दछु ।’

१. यस ठाउँमा जुन ‘देखेका सुनेका, छोएका’ भन्ने शब्दहरू उल्लेख भएका छन्, तिनीहरूमध्ये ‘देखेका र सुनेका’ भन्नेको अर्थ वा स्पष्टिकरण माथि पृ. ४३६ ‘दृष्टि’ को पादटिप्पणी र पृ. ४३७ ‘श्रुति’ को पादटिप्पणीमा लेखिए बमोजि हो । यहाँचाहिँ ‘छोएको’ भन्नेको अर्थ उल्लेख गरिने छ । छुइनेलाई पालिले ‘मुत’ भन्दछ ।

जुन अरू सम्प्रदायमा दृष्टिद्वारा शुद्धि हुइन्छ भन्ने विश्वास गर्ने छन् त्यसरीनै छुवाइद्वारा मंगल हुइन्छ, शुद्धि हुइन्छ भनी विश्वास गर्नेहरू पनि छन् । अतः यस्तो विश्वासलाई छाड्नुपर्छ भनी सूत्रमा भनिएको हो । यसको स्पष्टिकरण दिँदै महा. नि. पालिले यसरी उल्लेख गरेको छ ।

यहाँ केही श्रमण ब्राह्मणहरू छन् जो छुवाइद्वारा शुद्धि हुइन्छ (मुतसुद्धि) भनी विश्वास गर्छन् । बिहान सबेरै उठेर आई उनी-हरूले पृथ्वी छुन्छन्, हरियो छुन्छन्, गोबर छुन्छन्, कछुवा छुन्छन्, फाली छुन्छन्, तीलको गाडा छुन्छन्, पुष्य तीलको तेल पिउँछन्,

नन्द माणव—

७. “एताभिनन्दामि वचो महेसिनो,
सुकित्तितं गोतमनूपधीकं ।
ये सीध दिट्ठं व सुतं मुतं वा,
सीलव्वतं वा पि पहाय सब्बं ।
अनेकरूपं पि पहाय सब्बं,
तण्हं परिञ्जाय अनासवासे ।
अहं पि ते ओघतिण्णाति ब्रूमीति ॥”

पुष्य तीलको तेल घस्छन्, पुष्य दतिवनले दतिवन गछन्, पुष्यमाटो लगाई नुहाउँछन्, पुष्य कपडा पहिरन्छन्, पुष्य कपडाको फेटा बाँध्दछन् आदि । यिनीहरूनै ‘छुवाइको शुद्धि’ (मुत्सुद्धि) भन्ने श्रमण ब्राह्मणहरू हुन् । उनीहरू छुवाइद्वारा शुद्धि, विशुद्धि, परिशुद्धि तथा मुक्ति, विमुक्ति, परिमुक्ति हुइन्छ भन्ने विश्वास गछन् । यसैलाई यहाँ ‘छोएकोलाई छाइछन्’ भनिएको हो । (महा. नि. पा. पृ. ७४-७५: सद्धटुकसुत्तनिद्देस)

(यी देखेका, सुनेका तथा छोएका भन्ने कुराहरू सुत्त. नि. अ. क: पृ. २४२: मङ्गलसुत्तवण्णनामा पनि उल्लेख भएका पाइन्छन् ।)

अर्थ—

७—“महर्षिको यस वचनलाई म अभिनन्दन गर्दछु । जो यहाँ सबै देखेका, सुनेका, छोएकालाई र शीलव्रतहरूलाई तथा अनेक रूपलाई समेत त्यागी, तृष्णालाई यथार्थरूपले जानी अनास्रवी हुने मुक्तिको कुरालाई (ज्ञपाइ) गौतमले सुकीर्तन गर्नुभयो—त्यस्तालाई जन्मजरारूपी स्रोतबाट उत्तीर्ण भएका भनी म पनि मान्दछु ।”

आचार्य भिक्षु अमृतानन्दद्वारा संकलित
 “बुद्धकालीन ब्राह्मण” भाग-२
 संग्रह-१२

-
१. सूत्रको अन्तमा नन्द माणव पनि आफना एकहजार शिष्यहरूका साथ अरहत्वमा प्रतिष्ठित भए भनी सुच्च. नि. अ. क. पृ. ४७४: नन्दसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

नामावली

अ

अङ्कुरविमानवत्थु १४

अक्खणसुत्तं ५०

अग्रश्रावकहरूले ३७२

अङ्गदेशको ८१

अङ्गदेशवासी २०६

अङ्गराजाले २०६, २४६

अङ्गुत्तरनिकायको पहिलो सूत्रमा
४२९

अजातशत्रु १८१, राजाका १७८,

राजाका सेनापति १७८,

राजाका बल्लभ १८३, को

मनमा १८२, ले १८१

अजित २, ३, ११, १४, ले ६, त्येर

अपदानं १, २, त्येरगाथा

६, त्येरस्सगाथा वण्णना

२, ३, ५, माणव १, २,

३, ४, ५, १०, ४३१,

माणवपुच्छा ११, माणव-

हरू ४, माणवलाई ३, ४,

३८४, ४३१, माणवले ४,

५, माणव जस्तै ३८४,

माणवका एकहजार शिष्य-

हरू ३, सुत्तवण्णना ३, ५,

६, १२, १३

अत्तन्तपसुत्तंमा २११

अत्तन्तपसुत्तवण्णना २२७, २२९,

२३०, २३१, २३२, २३४,

२३५, २३९, २४०, ले

२२७

अथर्ववेद २७६

अनाथपिण्डिक ३२५, उपासकहरू

३२५, का २२, को ३२२,

३४३, को जेतवनाराममा

१८, ले १४५

अपदानपालि १, मा ६, ८, ३८५,

ले १६, ३८४

अपदानटुकथाले १७	अस्सलायन १६, १९, २०, २१,
अपदानमा १७	२२, २४, २५, २६, २७,
अम्बट्टसुत्तवण्णना १००, २५०, ले	२९, ३०, ३१, ३२, ३३,
८५	३४, ३६, माणव १६,
अम्बलट्टिका ८४, ९६, को वर्णन	१७, १९, २१, ३२, ३६,
८४, भन्ने ठाउँ ८३, मा	माणवलाई १९, २०, ३२,
८३, ८६, ९६, ११६,	माणवले १९, २०, २१,
राहुलोवादसुत्तं ८४, राहु-	३७
लवादसुत्तवण्णना ८४	अस्सलायनसुत्तवण्णना १८, २३,
अभयसुत्तं २८६	२४, २६, २८, ३१, ३२,
अभिञ्जानिद्देस ३७२, ३७३,	ले २०, २१, २२
वण्णना २८२, २९९	अस्सलायनसुत्तं १८
अभिधम्मत्थसङ्गह १९३	असित ३२
अभिसन्दन सूत्रमा १५४	असित देवल ३२, संग ३६, ऋषि
अरियपरिएसणसुत्तं १५९	३३, ३४, ऋषिका कुरा
अरियवंससुत्त २३९, वण्णना २३७,	३२, ऋषिद्वारा सोधिएका
२३८	३६, ऋषिले ३३, ३४
अरूपलोकमा २८१	असीति महाभावकहरूले ३७२
अरूपावचर ७८, १९६, १९७,	असुरेन्द्र १०८
लोकलाई ८७, २२३,	
लोकमा २८१	आ
अलक देशको राजधानि ४	आनन्द ३८, १८२, १८३, १८४,
अश्वलायन १६, १९, ३६	१८५, १८६, १८८, १८९,
असञ्जलोक २८१	१९०, २०१, २६०, २६१,
असञ्जसत्वमा २८१	२६२, २६३, को भाषण-

लाई अभिनन्दन गरी २०४, स्थविरले २०१, त्थेरगाथा १७९, त्थेर- गाथावर्णना १७९, महा- स्थविरका बीच १८०, महास्थविरको बीच १७८, महास्थविर देशित सूत्र हो १८०, महास्थविरले १७८, १७९, महास्थविर- सँग १७८, लाई १८२, १८३, २००, २०४, लाई बोलाई १०८, ले ३९, २०२, २६०, २६१, सँग ४०, १८३, १८४, २०४, सँग सोढदा ३९	उक्कट्टानगर २५० उज्जैन ४ उदायी ३८, ३९, को बीचमा ३९, (लाल) लाई ४०, ले ३९, चूपलागेर बसे ३९, ब्राह्मण ४१, ब्राह्मणले ३८, ४१, सुत्तं ३८, ३९, ४१ उदेन २०८, २०९, २१२, २१३, २१५, २४५, २४६, को कुरालाई २१०, लाई २०९, २१६, २४४, २४६, सँग २१०, महास्थविरको पालामा २०७, महास्थ- विरको सत्संगत गर्दा २०६, महास्थविरले २०७, ले २१०, २१५, २१६, २४४
आलवकसुत्तं ६३ आलवकसुत्तवर्णना ८८ आलारकालामको मृत्यु भएको ज्ञान १५८ आहारवग्गो २९९ आहारसुत्तं २९९	उपनन्द सेनापतिलाई सम्बोधन गरे १९९ उत्पलवर्णा स्थविरादि महाश्रावि- काहरू ३२५
ई, उ, ऋ, ए, ओ	उपवाण ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, स्थविर ३८८, लाई ३९१, लाई प्रदान गरे ३९२
ईरानलाई २३ उक्कट्ट २५०	

उपवानत्थेरस्सगाथावण्णना ३८८
 ऋग्वेद ९९, २७६
 एकनाल ४४, ५६, ब्राह्मण गाउँमा
 ५७, भन्ने ब्राह्मण गाउँमा
 ५६
 ओक्काक कुलमा २
 ओकासलोक ७८
 ओपसाद २४९

क

कणवेर फूल १८०
 कणवेर पुष्पियत्थेरअपदानं १८०
 कणेरुका भन्ने हात्तिनीहरू ३३४
 कन्दर परिव्राजकलाई २११
 कन्दरसुत्तमा २११
 कपिलवस्तु ४, मा १८०
 कपित्थतीर्थाराम ३
 कपित्थफल २
 कम्बोज २२, २३, २४
 कलन्दकनिवापको आसपासमै छ
 ८४
 कलन्दक निवापमा १८१
 कसिभारद्वाज ४४, ५३, को रोपा-
 ईमा गएको खण्डमा ५३,
 की ब्राह्मणी ४६, ब्राह्मण

७९, ब्राह्मणको ५६, ५८,
 ब्राह्मणले ४६, ५२, ५५,
 ५८, ६१, ७५, ७९, सुत्तं
 ५६, ७५, सुत्तंमा ७९,
 ८०, सुत्तवण्णना ४४,
 ४७, ४९, ५२, ५५, ५७,
 ५८, ६६, ६७, ६८, ६९,
 ७०, ७२, ७३, ८०, सुत्त-
 वण्णनाले ५९, ६०, ७५,
 ७७, ७९, ८०

कालदेवल ३२, ३३
 कालारिका भन्ने हात्तिनीहरू ३३३
 किरात २२५
 कीटागिरिसुत्तं ६६, मा २३०
 कीटागिरिसुत्तवण्णना २३१, ले
 २३०
 कुक्कुटाराम १८०
 कुक्कुरवतिकसुत्तमा ४३९
 कुशीनगर ४
 कूटदन्त ९८, ९९, १००, १०१,
 ब्राह्मण ८१, ९६, ९७,
 ११७, ११८, १६२,
 ब्राह्मण बुद्धकहाँ गए ११७,
 ब्राह्मण खानुमतमा बस्दथे
 ८५, ब्राह्मण चाँहि १४३,
 ब्राह्मणको उपासकत्व ग्रहण

१६०, ब्राह्मणको चित्त	ख
१६१, ब्राह्मणको यज्ञस्थल	
१६२, ब्राह्मणको मनमा	खत्तियसुत्तं ३०८
यस्तो लाग्यो ९६, ब्राह्मण-	खाणुमत ८४, मा ८६, ९६, ९७,
लाई ८१, ११७, १६१,	११६, मा बस्नु हुन्छ
१६३, ब्राह्मणलाई यस्तो	१०२, भन्ने मगध ब्राह्मण-
भने ९७, ब्राह्मणले ९७,	हरूको गाउँ ८३, नामक
१०३, ११७, ११८, १६०,	ब्राह्मण गाउँ ८१, का
१६१, १६२, ब्राह्मणद्वारा	ब्राह्मण गृहपतिहरू ९६,
बुद्धको वर्णन १०३, श्रमण	९७, का ब्राह्मण गृहपति-
गौतमको दर्शनार्थ जान	हरूलाई ९७
योग्य छैन १०२, सुत्तं	खेत्तुपमपेतवत्थु ३००
८३, सुत्तवण्णना ८४,	खेमीय आम्रवन २०८, मा बस्दै
८६, ११९, १२०, १२१,	हुनुहुन्थ्यो २०८
१२२, १२५, १२६, १२७,	
१४५, १५१, १५२, १५५,	ग
१५७, १६०, १६१, सुत्त-	
वण्णनाले १४८, १५४	गणक मोगल्लान १६४, १६५,
	१७५, ब्राह्मण १६४,
कूटागार शालामा २०१	ब्राह्मणले १७२, ले १७६
कृषिभारद्वाज ४४	गणकमोगल्लानसुत्तं १६५
केटुभ १९	गणकमोगल्लानसुत्तवण्णना १६६
कोशल राजालाई १४५	गणकमोगल्लान सूत्रमा १६४
कोशल राज्यभिन्न पर्थ ४२३	गणकमौद्गल्यायन १६४, १७५
कौस्तुभ १९, ९९, २७६	गन्धकुटीको दैलो ५३
कौशम्बी ४	गन्धकुटीको प्राङ्गणमा १०८

गन्धकुटी भित्र ४९	गौतम २१, २२, २५, २६, २७,
गन्धर्व ३५, ३६	२९, ३०, ३१, ४१, ७७,
गृद्धकूटपर्वतबाट २००	१०४, ११३, ११८, १४४,
गोदावरीको तीरमा ३, ८	१४६, १८३, १८५, २४५,
गोनङ्गट्टमक्कटो २००	२६६, २६७, २७०, २७१,
गोनङ्गपुर ४	२७५, २७६, २८५, २८६,
गोपक मोगल्लान १७८, १८०,	२९१, २९६, २९७, ३०१,
१८२, १८३, मा २४२,	३०८, ३०९, ३१०, ३१३,
ब्राह्मण १७८, १८३,	३१८, ३२०, कहाँ जान्छन्
ब्राह्मणलाई १८५, ब्राह्मण-	३२९, का श्रावकहरूले
ले १७९, १८३, १८५,	१७२, बुद्धको पालामा
२०४, ब्राह्मणसँग १८५,	१८६, को अतिबुद्धि सर्व-
को मनमा १७९, ब्राह्मण-	श्रेष्ठ छ १७६, को दर्श-
को बीचमा १८४, ब्राह्मण-	नार्थ ११३, ११४, ११५,
को कर्मान्त हो १८३,	११६, को दर्शनार्थ जान
सुत्तवण्णना १७८, १८१,	योग्य छ ६, १०३, १०४
१८२, २०२, सुत्तवण्णनाले	१०५, १०६, १०९, ११०,
१८२, १८३, १८७, २००,	११, ११२, को खेतीको
सुत्त १८०, १८१, सूत्रमा	फल ७५, को पीडा ३९३,
१७८	ले १६०, १६१, १२२,
गोपकमौद्गल्यायन १७८, १८२,	१७३, १७७, २०१, २०४,
ब्राह्मणको मनमा २०४	२६७, २९२, ३२१, ३८०,
गोपक (देवपुत्र) १८०, (भिक्षु)	४४४, सँग प्रश्न सोध्दैनन्
१८०, (राजा) १८०	३२९, सँग १६, हुनुहुन्थ्यो
गोपिका १८०	त्यहाँ गए २०१, गोत्र २

घ	चम्पालाई ८१
घोटमुख देवपुत्र २४७	चातुर्महाराजिक ४१८, भवनमा ५०
घोटमुख ब्राह्मण २०६, २०८, २०९, लाई २०९, हुँ २४७, एकजना बाहेक २०६, को कुरामा १५६, को मृत्यु भयो २४७, को शरणागमन २४४, को मनमा २१०, को मुखबाट २१५, ले २०९, २१५, २१६, २४४, २४७	चुन्दसमणुद्देस ३९० चुन्दसुत्तवण्णना ८८ चुत्तुपपातजाणकथा ३७३ चुल्लकम्मविभङ्ग सुत्तवण्णना २५०, २५२, २५५, २६१, ३२३ चूलगोसिङ्गसुत्तं १५८ चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णना ८८, ८९, ९१, ३२२, ३२८, ३३३, ३३५ चेतोपरियजाणनिद्देसवण्णना १९८
घोटमुखसुत्तं २०८	
घोटमुखसुत्तवण्णना २०६, २०७, २१५, २४८, ले २१५	
घोटमुखी २४७	
घोषिताराम ३९	ज

च	जम्बुद्वीपमा १८७
चङ्गी २४९, ब्राह्मणलाई २४९, आदि ब्राह्मणहरू ३२५, सुत्तं ६६, सुत्तवण्णना ११०, २४९	जाणुस्सोणि २४९, २५०, गइरहेको रथ २६१, ब्राह्मण २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २६५, २७०, २७५, २८६, २९१, २९६, ३०८, ३१२, ३१९, ३२२, ३३१, ३३२, ३४३, ३४४,
चन्द्रप्रदचोत १८२, राजा १८१	
चम्पाको मालिक २५६	

३४८, ३८१, को २५२,	त
को मनमा २५३, को	
सम्बन्धमा २५८, ब्राह्मण-	तण्डुलपाल ३९९
लाई २५०, २५३, २५५,	तण्डुलपालि ३९६, ३९९, द्वारमा
२६१, २६५, २७०, ३३२,	३९९
३६६, ३६९, ३७८, ३८१,	तथागत अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध १५६
ब्राह्मणले २५४, २५६,	तथागत उत्पन्न १५६, २२१, ३३५
२५८, २६७, २७१, २७५,	तथागत कहाँ गए १०८
२७६, २८६, २९१, २९२,	तथागतको चिह्न ३३९, ३४०
२९६, ३०८, ३१२, ३१९,	३४२
३२०, ३३२, ३४२, ३४३,	तथागतले १६७, १६८, १६९
३४६, ३६६, ३७८, ३८१,	तथागत त मार्ग देशक मात्र हुन्
वगो २५९, २६५, २९६,	१७२, १७५
२९७, २९८, २९९,	त्रयस्त्रिंश देवता श्रेष्ठ छ ४१८
(सुत्त) २५८, २५९,	तारुक्ख २४९
२७५, २९६, ३१९, सुत्त-	तारुक्ख २४९
वण्णना २५०, २९७,	तिकण्णकसुत्तवण्णना २७६, २७७,
२९८, २९९, ३००, ३०१,	२७८, २७९, २८०, २८१,
सुत्तवण्णनाले ३०१, ३०२,	२८२, २८३
(ब्राह्मणसुत्त) २५९,	तित्तिरजातकं ९४
२६०, ब्राह्मणसुत्तवण्णना	तिस्समेत्तेय्य ३८४, ३८६, ले
२५२, २६१	३८४, माणव ३८४,
जीवक वैद्यलाई पठाई १८१	३८७, त्येरअपदानं ३८४,
जेठियन ५७	माणवको पालो आएपछि
जेतवनाराममा ३२२, ३४३	३८४, माणवपुच्छा ३८६,

सुत्तं ३८६, सुत्तवण्णना
३८४, सुत्तवण्णनाले ३८७
त्रिपिटक पालि साहित्यमा २५८
तुषित देवताहरू श्रेष्ठ छन् ४१८
तुषित लोकबाट ८
तुषितलोकमा ३७१
तेविज्जसुत्तवण्णना २४९
तोदेय्य २४९, ब्राह्मणका पुत्र
२५४, ब्राह्मणलाई २५०

थ

थेरगाथा अट्टकथामा ५, ३८८
थेरगाथा अट्टकथाले २, १७९
थेरगाथा पालिमा ६, १७९

दीपङ्कर १, बुद्धको पालादेखि ७४,
दशबलको पालादेखि ७३
द्वितीय अरियवाससुत्तं ७०
द्वितीयसुत्तं ६३
द्वितीयमारसुत्तवण्णना ८९
देवदत्तको कुमन्त्रणा सुनी १८१
देवतावगो चतुत्थो १४७
देवल ३२
देवहित ब्राह्मण ३८८, ३९३, को
३८९, ले ३९१, ३९२,
३९३, ३९५

देवहितसुत्तं ३८८, ३८९
देवहितसुत्तवण्णना ३९०, ३९१,
३९३, ले ३९०, ३९३

ध

Dhamma.Digital

दखिनाऊ ५७
दमिल २२५
दक्षिणागिरि ५६, ५७, ३९८,
स्थित ५६, को ४४, महा-
विहारमा ५७, मा ३९६,
३९८, ४०१
दानसुत्तं १४७
दीघनिकाय १२७

धनञ्जानि ३९६, ३९७, ३९९,
४०२, ४०४, ४०५, ४०६,
४०७, ४०८, ४०९, ४१०,
४११, ४१२, ४१३, ४१४,
४१७, ४१८, ४१९, ४२०,
ब्राह्मण ३९६, ३९७,
४०१, ४०२, ४१४, ४१५,
४२१, ४२२, ब्राह्मणको
३९७, ब्राह्मणको निवास-

- स्थान ४१५, ४१६, ब्राह्मणको मृत्युभयो ४२१, ब्राह्मणको मृत्यु भइसक्यो ४२२, ब्राह्मणको विषयमा ३९६, ब्राह्मण प्रति ३९७, ब्राह्मणलाई ४०२, ४१५, ४१६, ४१९, ४२१, ४२२, ब्राह्मणले ३९७, ४०१, ४०२, ४१४, ४१९, ब्राह्मण ब्रह्मलोकमै उत्पन्न भए ४२१, ब्राह्मण रोगले पीडित छ १४, ब्राह्मण-सँग ४०१, (सुत्) ३९७, ३९८, सुत्तवण्णना ३९६
- धम्मिकवग्गो ३०८
- धर्मसेनापति १७९
- धानञ्जानि ३९६, सुत्तं ३९८, सुत्तवण्णना ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०८, सुत्तवण्णनाले ४२२
- न
- नगरविन्द ४२३, ४२४, मा ४२४
- नगरविन्देय्यक ब्राह्मणहरू ४२३
- नगरविन्देय्यक ब्राह्मण गृहपतिहरू ४२३, ४२५, ले ४२४, ४२९
- नगरविन्देय्यसुत्तं ४२४, ४२५
- नगरविन्देय्यसुत्तवण्णना ४२९
- नन्द ४३३, ४४०, ४४१, माणव ४३५, ४४०, ४४३, ४४४, माणवपुच्छा ४३२, माणवको पालो आएपछि ४३१, सुत्तवण्णना ४३१, ४३२, सुत्तवण्णनाले ४४४
- नमुच्चि ४३५. मार ४३४
- नवनीतटीका ११३
- नागसमाला ३९०
- नागसुत्तं ६४
- नालन्दाका बीच बाटामा ८३
- निघण्टु १९, ९९, २७६
- निदानसंयुत्तं २५८, ३१९
- निम्बुतसुत्तं ३८१
- निर्माणरति देवताहरू श्रेष्ठ छन् ४१९
- निमिजातकं ९५
- नीलवासी १८०
- नैवसंज्ञानासंज्ञालोक २८१

प, फ

अनुमान २०७

पञ्चवर्गियकथा १५९
 पच्चोरोहणीवग्गो २७०
 पटना २४६
 पठम उरुवेलसुत्तवण्णना ८८
 पठमपच्चोरोहणीसुत्तं २७०
 पठमपच्चोरोहणीसुत्तवण्णना २६६
 पठविकसिणनिद्देसमा १९७
 पद्मोत्तर बुद्धको पालामा १, ३८४
 पद्मोत्तर बुद्धबाट २
 पद्मोत्तर बुद्धलाई १, ३८५
 पद्मोत्तर बुद्धले १
 पद्मुत्तर बुद्धवंसो १
 पधानसुत्तवण्णनाले ४३४
 पपञ्चसूदनीले २०६, २०७, २५५,
 ३४६
 परनिमित्त वशवर्ती ८७, देवताहरू
 श्रेष्ठ छन् ४१९
 पसूरसुत्तनिद्देसवण्णनामा ८८
 पसूरसुत्तनिद्देसले ४३३
 पाटलिगामवत्थुमा २०७
 पाटलिपुत्रका हुनुपर्छ २०६
 पाटलिपुत्रमा २०६, २४६, २४७,
 बनाउन लगाउनु भएको
 हो २०७, सरिसकेको

पाथिकसुत्तंमा ४३९
 पाथेय्यसुत्तं ६३
 पारायनवग्गो ३८६, ४३२
 पारिषदचहरू १२५, लाई १३३
 पावा ४, का मल्लहरू ३२५
 पाषाणक चैत्यमा ४, ३८४, ४३१
 पासरासी १५९
 पासादिकसुत्तं ९५
 पियगामिकभिक्षु ३५९
 पिलोतिक परिव्राजक, २५४, लाई
 २५४, ३२२, ले २५५, सँग
 २५४, ३३२
 पुष्करसाति १०२, २४९, ब्राह्मण
 ११५, ब्राह्मणद्वारा ११६
 पुण्णकजातक ९३
 पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणकथा ३७३,
 ले ३७२
 पूर्ण ३६, ले ३६
 पूर्वाराम प्रासादको १६५
 पूर्वाराम प्रासादमा १६५
 पेतवत्थुअट्टकथा ३००
 पोक्खरसाति १०२, २४९, ब्राह्मण-
 लाई २४९
 पोक्खरसादी १०२

- पौष्करसात २४९
 प्रतिष्ठान नगर ४
 प्रत्येकबुद्धहरूले ३७२
 प्रदद्योत राजाले १८१
 प्रदद्योत राजा माथि आशंका
 उठेको थियो १८२
 प्रदद्योत प्रति आशंका गरी १८२
 प्रसेनजित् कोशल २४९, राजा
 ११५, राजाद्वारा ११६,
 राजाका २५०, राजाले
 २४९
 प्रसेनजितादि कोशल ३२५
 फलिकसन्दहहरूका साथ १८०
- ब**
- बावरी ३, का शिष्य १०, कहाँ
 गई ३, को भाञ्जा ३,
 ब्राह्मणकहाँ गई ८, ब्राह्म-
 णका ३८४, ४३१, ब्राह्म-
 णको कुरासा ३, ५,
 ब्राह्मणलाई ४, ब्राह्मणले
 ३, ४
 बिम्बिसार ८४, द्वारा १०२, ले
 ८१, ८५, १०२, लाई
 हत्यागरे १८१, ले २५६
- बिम्बिसार राजा ३२५, कांसाथी
 १८१, लाई हत्या गरी
 १८२, ले ८१, १८१
 बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव ४३१
 बुद्धकालीन ब्राह्मण ३९७
 बुद्धकालीन प्रेतकथा ३००
 बुद्धलाई २५७, अभिवादन गर्नथाले
 २५८, नमस्कार गरेका
 कुराहरू २५६
 बुद्धले ४२३
 बुद्ध भगवान् ४, ४७, ४८, ५१,
 ५३, १५६, कहाँ गई ३८,
 को ४७, ले ५, ३८, १६४,
 ४३१, हुनुहुन्छ १११
 बुद्धका शिष्यहरूका बीचमा १८७
 बुद्धको परिनिर्वाणपछि १८७
 बुद्धको प्रशंसा ८१
 बुद्धसँग प्रश्न सोधे ५
 बुद्धसँग सोधने प्रश्नहरू ३
 बुद्ध उत्पन्न भए भनी भन्दछन् ३
 बुद्धपरिनिर्वाण भएपछि १८७
 बुद्धपरिनिर्वाण हुनुभन्दा अगावै
 १८६
 बुद्धमन्त्र नामक ग्रन्थ १००
 बुद्धले निर्देशन दिनुभए अनुसार
 १८९

बुद्धले धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ ८८
 बुद्धभाषित कति धर्महरू १७९
 बोज्जङ्गसंयुक्तं ३९
 बोधि ३९०
 बोधिसत्वको आत्मकथा ३४८
 बोधिसत्व छँदा २१८, ३४८
 ब्रह्म २२१, कायादि ८७, कायादि
 ब्रह्मलोकलाई २२१, जाल-
 सुत्तं ८३, जालसुत्तवर्णना
 ८४, २२९, २३०, २३१,
 २३४, २३५, लोक ७८,
 ४१९, लोकलाई ७८,
 १५६, लोक सहित ७८,
 सहित २२३
 ब्रह्मा २२२, ३३६
 ब्राह्मणवग्गो २५९, २७५, २८६,
 ३८१
 ब्राह्मणसंयुक्तं ३८९, ३९०, ३९१,
 ३९३, ३९६, ३९७
 ब्राह्मणपच्चोरोहणीसुत्तं २६५
 भ

भगवान् १८, १६२, १६५, १८४,
 १८६, १८८, १९१, १९९,
 २४५, ३४३, ३८९, ३९८,
 ४१४, ४२२, ४२४, ४४१,

कहाँ १५८, कहाँ गएका
 थिए १६, को नगिच्च
 २७०, को पीडा शान्त
 भयो ३९३, को रोग
 ३९३, निरोगित हुनुहुन्छ?
 ३९९, को परिनिर्वाण
 भएपछि १७८, सँग ५०,
 १६२, ३९३, सँग प्रश्न-
 हरू सोध्छन् ५२, बिते-
 पछि १८६, १८९, लाई
 २६७, ३८८, ३८९, ३९३,
 ४१५, ४२९, ले ४९,
 ११८, १८५, २०२, २०३,
 २०४, २६३, २९२, ४२२,
 ४२५, लाई अभिवादन
 गरी ४२५, परिनिर्वाण
 भएर चिरकाल नबित्दै
 १८१, ले प्रशंसा गर्नु-
 भएको ध्यानहरू २०२
 भगवान् बुद्ध ४७, ४९, ५०,
 १८१, ३१९, ३८९, ३९०,
 ४२३, को समयमा ४४,
 ले ५२, १५४
 भगवान् गौतमको शरणमा जान्छु
 ८०
 भगु १८०

भद्रकल्पमा २	द्वारा ११५
भद्रालिसुत्तं २३०	मगध राजधानी २०७
भयभेरव सूत्रका कुराहरू २५८	मगध महामात्य १७८, १७९,
भयभेरवसुत्तं २५५, ३४३	१८४, १९९, २००, २०४
भयभेरवसुत्तवर्णना २५०, २५५,	मङ्गलसुत्तवर्णनामा ४४३
३४४, ३४६, ३५१, ३५९,	मगसंयुत्तं २५९, २६०, २६१
३६१, ३६४, ३७१, ३७५,	मज्झिमनिकायमा २५४
३७७, ३७८, ले ३५३,	मज्झिमनिकायटुकथाहरूले २५१
३५५, ३६२, ३६३, ३६६,	मनोरथपूरणीले २२२
३६७, ३६९, ३७९	मललसेकरले ५९, २०६
भरतसिंह उपाध्यायले २३, ५७	महाकाश्यपादि ११०
भारद्वाज ४४, ८०	महाकात्यायन स्थबिर २००
भूतगामपातब्बे २२९	महाकोट्टिकत्थेर अपदानं १६
भूतसुत्तं १५	महाकोट्टिक स्थविरका १७
भेसज्जकखन्धकं २०७	महाकोट्टिक स्थविरले १७
भोगनगर ४	महाकोशल राजाको २
	महागोविन्दसुत्तं ९४, ९५
	महातण्हासङ्ख्यसुत्तमा ३५
	महातण्हासङ्ख्यसुत्तवर्णनाले ३५
	महादुक्खकखन्धसुत्तवर्णना ८८
	महाधम्मपालजातकं ९४
	महापरिनिब्बानसुत्तं १८८
	महाब्रह्माको छाती २२
	महामायादेवीको कोखमा ३७१
	महायञ्जवग्गो ३१२
	महावग्गो २०७

म

मगधदेशको ५६

मगध देशमा चारिका गर्दै ८३,

८६, ९६

मगध नरेश ८१

मगध राजा ८५, १०२, १८१,

२५६, सेनीय बिम्बिसार

११५, सेनीय बिम्बिसार-

महाविजित ११९, राजा १२५,	यष्टिवन-उदद्यानको ५७
१२६, राजाकहाँ आई	यवन २३, २२५
१४१, राजाको कथा	यामा देवताहरू श्रेष्ठ छन् ४१८
११८, राजाको चित्तलाई	योन २२, २३, २४, कम्बोज २२
१३२, राजालाई १२१,	
१२८, १२९, १३१,	
राजाले १२०, १२२,	र, ल
१२३, १२४, १२५	

महासीहनादसुत्तं ९५, मा २१८

महासीहनादसुत्तवग्णना २१६

महिष्मती ४

मार २२१, २२२, २२३, सहित
८७, १५६, २२३

मूलसुत्तं ६७

मृगारमाताको १६५

मेघराजकथा ३, ४

मेघिय ३९०

मेत्तेय्य ३८७

मेथुनसुत्तं ३१२

मेथुनसुत्तवग्णना ३१२, ३१३

मौद्गल्यायन ११०

य

यजुर्वेद ९९, २७६

रथविनीतसुत्तवग्णना २३७, २३८

राजगृह ८३, २०७, ४०१, मा ४,

१८१, १८२, ३९८, ४०१,

वासी ३९६, बाट ३९६,

जान्छ १७३, जाने बाटो

१७३, १७४, जाने मार्ग-

ज्ञान १७३, भइकन पनि

१७४, जान चाहन्छ

१७४, जान चाहने १७३,

१७४, स्थित ४, ३९८,

४०१, स्थित वेणुवनको

१८१, पुग्छ १७४, का

रमणीय आरामहरू १७४,

को ४४, को कर्मन्तिमा

१८४, को प्रतिसंस्करण

१८१, को प्रतिसंस्करण

गरिरहेको वेलामा १७८

राहु १०८, संग १०८, असुरेन्द्र १०७, बुद्धको शरणमा गएको थियो १०८	वित्तमुत्तं ६३ विधुरजातकं ९३ विपश्ची बुद्धलाई २
राहुल ८४ लोमहंसनमुत्तं ९५, २५० लोहिच्च ब्राह्मणलाई २५०	विशाखा आदि उपासिकाहरू ३२५ विसाखमुत्तमा २२ विसुद्धिमग्गो ३६७ वेणुवन २०१, को आरक्षा १८३, आरक्षाको प्रबन्ध २००, को कलन्दक निवापमा ३९८, ४०१, विहारको एक छेउमा ८४, मा बसिरहेको छु १००
व वञ्चुगाथा ४ वनसह्य ४ वशवर्ती भवनमा ५० वर्षकार १८४, २००, ले २००, को प्रश्नको उत्तर भने २०४, ब्राह्मण १७८, १८७, २०४, ब्राह्मणसँग ७९, ब्राह्मणलाई थाहा- थिएन २००, ब्राह्मणले १८४, १८७, १९९, २००, ब्राह्मण आनन्दसँग १८४, ब्राह्मणको प्रशंसा २०१	वेदिस ४ वेनागपुरमुत्तं २२३ वेनागपुर मुत्तवण्णना ८८, ८९, २२२, २२४, २२५, २२६, ले २२१ वेरञ्जकण्डवण्णना ८९ वेरञ्जब्राह्मणपुच्छा ८८ वैदेहीपुत्र १८१ वैशाली ४, स्थित २०१, का लिच्छवीहरू ३२५
वस्सकार १८४ वस्सिक १७६ वाराणशीको २०८ वाराणशीमा २०८ वासेद्वमुत्तवण्णना २४९, २५०	श, भ शाक्यसिंह गौतम २, ४२४, बुद्ध २

शुभगवन २५०

शुभमाणवलाई २५४

शुभमाणवले २५४

श्रमण गौतम १८, १९, ८६, ९६,

१०३, १०४, १०५, १०६,

१०९, ११०, ११३, ११४,

११६, १४३, ३७९, कहाँ

९७, १११, का साथ २०,

को दर्शनार्थ जान योग्य

छैन ९८, १००, १०१,

को दर्शनार्थ जानेछु ९७,

को दर्शनार्थ नजानुहोस्

९८, को शरणमा गएका

छन् ११५, को दर्शनार्थ

जाओँ ११७, तरुण नै छन्

१०१, धर्मवादी हुनुहुन्छ

१९, २०, माथि ११३, ले

१४३, २५४, २९३, सँग

१८

श्रमणमुण्डिकापुत्र ४३८, ४३९

श्रावस्ती ४, नगर १५१, नगरमा

२५२, स्थित १८, १६५,

३२२, ३४३, बाट ३, मा

२, ४, १६४, २६०,

२६१, ३१९, ३८९, मा

बस्वछन् १९, मा बस्वथे

१९, मा बसिरहेका थिए

१८, वासी हुन् ३८८

स

सक्कपञ्चमुत्तं १८०

सकुलुदायी आदि परिव्राजकहरू

३२५

सतिपट्टानमुत्तवण्णना १९३, १९४,

१९५, १९६, १९७, १९८,

ले १९७

सब्बञ्जुतजाणनिद्देसवण्णना ८८

सम्यक्सम्बुद्ध ९६, २२१, ४२४,

त्व ७३, ७४, हुनुहुन्छ

१११

समणमुण्डिक मुत्तको कुरा ४३८

समणमुण्डिकासुत्तं ४३९

सलायतन संयुत्तं ३९

सल्लेखमुत्तं ९४

साकेत ४

सागत ३९०

साणवासी १८०

सामगामसुत्तं मा १८७, १९०

सामञ्जसफलमुत्तवर्णना ८८, ८९,

ले ९५, १५९

सामञ्जसमुत्तं १५६, मा १५९

सामञ्जसमुत्तवर्णनाले ८७

सामवेद ९९, २७६

सारिपुत्र ११०, ३९८, ४०१,

४०२, ४०३, ४०४, ४०५,

४०६, ४०७, ४०८, ४०९,

४१०, ४११, ४१२, ४१३,

४१४, ४१५, ४१६, ४१७,

४१८, ४१९, ४२१, ४२२,

लाई १५, ४०१, ४१५,

४१९, लाई यस्तो भने

४०१, लाई प्रत्युत्तर दिए

४०२, ले ३९८, ४०२,

४१६, ४२२, ले यस्तो

भन्नुभयो ४१९, आसन-

बाट उठी फर्केर जानुभयो

४२१, को चरणकमलमा

४१४, को चरणकमलमा

शीरले ढोग्दछ ४१५, को

भाषणलाई ४१४, स्थवि-

रादि महास्थविरहरू

३२५, सँग सम्मोदन गरे

३९८, ४०२, हुनुहुन्थ्यो

त्यहाँ गयो ४१५, हुनु-

हुन्थ्यो ४०२, हुनुहुन्छ

४१४

सारिपुत्र महास्थविर ३९६, लगा-

यत १७९, का ३९६, को

मनमा ३९७

सालवतिका गाउँ दिएका थिए

२५०

सिद्धार्थ बुद्धको पालामा १८०

सुगत ८६, २२१, ४२४

मुत्तनिपातटुकथाले ५

सुद्धत्थकमुत्तनिद्देस ४३८, ४३९,

४४३

सुद्धटुकनिद्देसले ४३९

सुनक्खत्ता ३९०

सुभमुत्तां २५४

सुभमुत्तावर्णना २५०

सुम्भहरूको निगममा ३९

सूत्रालङ्कारमा ५९

स्वेतकेतु ३७१

सेतक ३९

सेतव्य ४

सेतवासान १४५

सेतवाहन १४५

सेय्यमुत्तां ५०

सोणदण्ड ब्राह्मण २५६, ले २५६,
लाई ८१

सोणदण्डमुत्तां ८१, २५६, २५७

सोणदण्डमुत्तावण्णना १००, १०१,
१०४, १०५, १०९,

११०, ११२, ११३, ११४,
११७

सोलसट्टानारम्मणपरिग्गहो ३६२

संयुत्तानिकायट्टकथा २५१, ले ५३,
३९६

शब्दावली

अ	अकुशल चित्ता उत्पन्न हुनसक्छ १६८
अकण्ठक १२२, १२३	अकुशल चित्तहरू १९५
अकप्यय ७७, २३१	अकुशलबाट १७०
अर्काको कारणमा ४१२, ४१३	अकुशल विषयबाट अलग भई ३६७
अर्काको पनि हानी ३८१, ३८२	अकुशलाभिसंस्कारहरू मारसेना हुन् ४३४
अर्कालाई आतप्त पाछ २१३	अर्कै ढंगले २७६
अर्कालाई पनि ताप नदिने २१२, २१५, २२०, २४४	अर्को जन्म छैन १५९
अर्कालाई ताप दिन्छ २१२	अर्की भार्या ३९७
अर्कालाई पनि ताप दिन्छ २१३	अखण्ड ३१३
अर्कालाई पनि ताप दिने २११, २१२, २१९, २२०	अखुद्दावकासो दस्सनाय १००, १०६, १०८
अर्कालाई ताप दिने पुद्गल २१९	अङ्गकूट २३३
अर्काको ज्यान लिदैन् १५४	अङ्गप्रत्यङ्ग १६७, परामर्श आदि- द्वारा ३५
अकालिक ३८१, ३८२	अङ्गविदधा जान्ने ६०
अकुप्पा मे चेतोविमुत्ति १५९	अग्रबीज ६५, २२९
अडकुर ६५	

अगाडि पछाडि हिंड्दा १६९	अतीत सत्थुकं पावचनं १८८
अगार २२७	अन्तेवासी १६६
अगुवा ३४७	अर्थको लागि ३६५
अघिल्ला यज्ञहरूभन्दा १५७, १६०	अर्थप्रतिसम्भिदा ९, ९२
अचित्तक भई ३६९	अर्थबुझ्नसक्ने १३६
अचिमान् २८, २९	अथमञ्जो उत्तरियमनुस्सधम्मा १५८
अच्छिद्र ३१३	अर्थयुक्त ९१, ९२, २२४, २२५, ३३७, कुरा गर्छ २२९
अल्छी ३६०	अर्थवादी २२९
अष्टपरिष्कार २४०, लाई २३९	अर्थविभाजन नगरी २९२
अष्टमी ३६३	अदिन्नादानको खराब विपाक २६७
अष्टसमापत्तिहरू ३६९	अदिन्नादानबाट प्रत्यावरोहण गर्छ २६७
अठचालीस वर्षसम्म २५३, ३१३	अदिन्नादायी २४
अँगिल २८	अदुवा २२९
अणुमात्र दोषमा १६७, पनि भय- दर्शी १९१	अन्धकार नष्टभयो ३७३, ३७८
अत्तदीपा विहरथ १८७	अन्धकार नाश भई २७८, २७९, २८३
अत्तसरणा अनञ्ज सरणा १८७	अन्धकारमा १६०, तेलको दियो ३७
अन्तहरू ३१९	अद्भगते! १०१
अतिथीहरूको कारणमा ४०६	अधर्मचारी ४०३, ४०४, ४०६, ४०९, विषमचारी रहन्छ ४०८, ४०९, ४१०, ४११,
अतिथीहरू प्रति ४०२	
अतिथीहरू हुन्छन् ११६	
अतिबुद्धि १२०, दिंदा १७३, १७५, दिंदा पनि १७३, १७४, दिनुहुँदा १७२	
अतीतको जाति क्षीणभयो ३७६	
अतीतांशको-ज्ञान ३७८	

४१२, ४१३, ४१४, विष- मचारी हुन्छ ४०१, ४०६, ४०७, ४०८, विषमचारी भएको थियो ४०५	अनभिध्यालु ३५४ अनागतको जाति क्षीण भयो ३७६ अनागतांश-ज्ञान ३७८ अनिस्थिरता ३५५ अनिन्दित १२८ अग्निलाई हातजोरी नमस्कार गर्छन् २६६, २७१ अग्निलाई सन्तर्पण गर्छन् २६७, २७१ अग्नि-व्रत ४३९ अग्निशालाको बीचमा २६६ अनुकूल दान ४२, मा १४७ अनुकूलयज्ञ १४५, १४६, हर्ष १४५ अनुकूल यज्ञभन्दा १४८, १५०, १५१ अनुगमन गर्ने १८५ अनुगमन पनि गर्छ ३४७ अनुत्तर २२१, चित्त १९७, हुनुहुन्छ १११, ब्रह्मचर्यको फल ३३०, सम्यक्सम्बुद्धत्व प्राप्तगरेँ भनी ३१८ अनुदयोगी १७५ अनुत्पन्न मार्गको उत्पादक हुनुहुन्छ १८४, १८५, २०५
अध्यापक ९९, १००, २७५ अध्यायक ९९, १२८, १३७, २७५ अध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिदा ३२१, ३८० अध्यारो मुख पार्ने हुन्छन् ११२ अधिकतर स्थविर भिक्षुहरूले १८९, स्थापना गरेको १८६ अधिकरणवगो २९१ अन्-आत्म ३९ अनगारिय २२७, भई १५६, २२७, ३३०, ३३७, ३४५, भई प्रव्रजित हुन्छ २१४, प्रव्रजित हुने परिषद्मा २१५ अनञ्जसरण १८७ अनन्यशरण १८८ अनपढ ३१ अन्न-पान ३०४, ३०५, ३०६, माला ३०२, ३०३, वस्त्र- यान ३०२	

अनुत्पन्न मार्गलाई उत्पादन गर्ने बुद्ध १८१	अप्पणा समाधि १९७ अप्पना समाधि ३४८
अनुपम १७१	अप्रमत्त ३३०, त छौं होइन ४०२
अनुमति दिनुहोस् १२५	अपराजित २९४
अनुमतिपक्ष १२५, १४२	अपरिशुद्ध आजीविका हुने ३५२
अनुस्मरण गर्छ १९८	अपरिशुद्ध कायकर्मले युक्त ३४९
अनुस्मरण गरे ३७०	अपरिशुद्ध वचीकर्मले ३५०, युक्त हुने ३५०
अनुस्मरण गर्न सक्छन् ३७२	
अनुब्यञ्जन ग्राही पनि नहोऊ १६७	अपरिशुद्ध मानसिक कर्मले युक्त हुने ३५१
अनुब्यञ्जनहरू ५४	अपरिशुद्ध ब्रह्मचर्य ३१५, ३१७, पालन गर्ने ३१४
अनुयुक्त भत्रीहरू १२३, ले १४१, १४२, लाई १३२	अ-प्रतिशरण १८६, १८९, छौं १८९, छैनौं १८७
अनुशासन १२०, १७४, गर्दा १७३, १७५, गर्दा पनि १७३, १७४, मनुहुँदा १७२	अप्रमाण १०८, छ १०६, १०७ अपरिमित गुण ११७, हुने ११७
अनेकविध १९८, पूर्वजन्मका कुरा- हरू अनुस्मरण गर्छ १९८	अपरिशुद्ध ९३, उपदेश भनिन्छ २२६
अनेक संवर्त-विवर्त कल्पका कुराहरू १९८	अप्पसमारम्भता १४४
अषचायन ११६	अप्राणक पानीमा ७८, बघाइदिए ७९
अपचित ११६	अपाय २७८, २९१, दुर्गति २४, भय देखाई ७०
अप्पट्ठतर १४४	अपीडित १२२

- अल्पेच्छी छु ३५८
 अ-ब्रह्मचर्यलाई त्यागी २२८
 अ-ब्राह्मणकहाँ गइन ३४
 अ-ब्राह्मणीकहाँ गएन ? ३५
 अभय दिई १५४
 अभय र अवैरको भागी हुन्छ १५४
 अभ्यन्तर चित्त शान्तपारी १७०
 अब्भाकुटिक ११२
 अभिज्जालु २९७
 अभिध्या १६७, ३५२, लु ३५३,
 ३५४, लुहरू १३१, को
 खराब विपाक २६९, बाट
 प्रत्यावरोहण गर्छ २६९,
 लाई हटाई २४२
 अभिरमण गर्नसकून ४२९
 अभिरूप १००, १०६, १२६,
 १३४, तर ३४
 अभिवादन २५६, गरी ३८१,
 ४२२, गरेको कुरा २५८,
 गर्ने भने २५७
 अभिवृद्धि हुनेछ २९३
 अभिशप गरे ३३
 अभिशप गर्नु ३४
 अभिषेक प्राप्त क्षत्री २७
 अभिज्ञाद्वारा २२२, साक्षात्कार
 गरी ८०, १९९
- अभिज्ञाहरू ९
 अभिज्ञा ध्यानलाभ गर्नकोनिमित्त
 ३६९
 अभिज्ञापादक ध्यानमा बसेर ३६९
 अभिज्ञा-ज्ञानद्वारा २८४, साक्षा-
 त्कार गरी ३२०
 अभिज्ञा ज्ञानहरू ३४१
 अभोज्य ७६
 अमङ्गल ४३६, ४३७, सम्फुल्लन्
 ४३७, ४३८
 अ-महत्गत चित्त भए १९६
 अ-महत्गत चित्त भनी १९७
 अमात्य १२५, र पारिषदचहरूले
 १४२, परिषदचहरूलाई
 १३३
 अमानुषीय ३७३, दिव्यचक्षुद्वारा
 २७८, विशुद्ध दिव्यश्रोत-
 द्वारा १९२
 अमृतफल पाउँछ ७
 अयमन्तिमा जाति १५९
 अरण्यवनखण्ड ३४७, ३५०, ३५७,
 ३६०, ३६१, ४२८, मा
 ३४६, को एकान्त शयना-
 सनको ३५४, को एकान्त
 शयनासनमा ३४८

अरण्य विहारमा ३५१, ३५३, ३७९, कन् पत्तोम हुन्छु ३५४, ३५५, ३५७, ३५८, ३६०, ३६१, ३६२	अरूपावचर क्रियाचित्ताहरू १९४ अरूपावचर कुशलचित्ताहरू १९४ अरूपावचर विपाकचित्ताहरू १९४ अलङ्कार रथ २६०, २६१, मा २५२
अरण्यवास गर्नेचाहिं छाड्नु भएको छैन ३७८	अलङ्कारहरूको लागि हुन्छ ३०२, ३०५
अरति ४३४	
अरहन्त १७१, २२१, ३९२, भयौं ३३१, मार्गमा लाग्ने पुरु- षहरू १४६, सम्यक्सम्बु- द्धले १८६, १८८, १८९, १९१, १९९, सम्यक्सम्बुद्ध १८३, १८४, १८५, २०५, स्थविर १७२, श्रामणेर- लाई १७२	अलङ्कारहरूले सुभूषित भएका २५२ अलङ्कारहरूले सजाइएको २५२ अलमरियजाणदस्सन विसेसो अधि- गतो १५८ अलौकिक १९९ अवरोहण गर्ने २६६ अव्यञ्जन २२५
अरहत्वमा प्रतिष्ठित भए ४४४	अव्याकृत चित्ताहरू १९३, लाई भनिएको हो १९३
अरहत्व साक्षात्कार गरे ५५	अविद्वान् ३१
अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध २४५, हरू- द्वारा ३८०	अविदद्या २७८, २७९, २८३, ३७३, ३७५, ३७८, ३७९, को कारणद्वारा ३२०, नष्टभयो ३७३, ३७५, ३७८, नष्टभयो विदद्या उत्पन्न भयो ३७३, नाश- भई २७८, २७९, २८३
अरहत् हुनुहुन्छ ८६, १११	
अरण्य १६९, १७०, वास १७२	
अरण्यायतनमा १७२	
अरण्यायतनको पर्णकुटीमा ३२, ३३	
अरणी २७, २८	

अविदद्यास्त्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ २८०, ३४१	असन्तोषी २४०
अविदद्यास्त्रवबाट पनि विमुक्त भयो ३७६	अ-समाहितचित्ता १९७, भए १९७
अविमुक्त चित्ता १९८	अ-समाहित र विभ्रान्तचित्ता १६१
अवीतरागी ४२५, ४२६, ४२७, ४२८	असम्मोहित स्वभावको सत्व ३६५
अवीतद्वेषी ४२५, ४२६, ४२७ ४२८	असल जातिको घोडा १६७
अवीतमोही ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, छन् ३७९	असल्लीनं ३६६
अवैर दिई १५४	असी कोटी २५०, धनसम्पत्ति ८०
अश्व-कोष ११९	असीहजार कुलहरू १०४
अशान्तचित्ता ३५५	असुर-व्रत ४३९
अशोक भन्ने शब्द ४३७	असंस्कारिकचित्त १९३, १९४
अशंक्ष २८२	अहंकारी १७५
अश्रमण भएरनै श्रमणह्वौ भनी भन्दर्थ्यौ ३३०	अहिंसामय यज्ञ ८३
अश्रुमुखी १३९, १४२	अक्ष नै समाधि हो २६४
अस्सजानीयं १६७	अक्षर प्रभेद १९, २७६
अस्सतर ३०	अज्ञात बाटोलाई २०५, ज्ञात गरा- इदिने १८५, ज्ञात गराइ- दिने हुनुहुन्छ १८४
असत्य बोलोरूपी तृणहरूलाई ७२	आ
असत्यतालाई ७२, उखेलिदिन्छु ७१, ७२	आऊ भिक्षु ५
असन्तोष १२९	आऊ स्वागत छ ११२, ११३
	आऊ हेर ३८१
	आकार सहित १९८, ३७१
	आकाशानन्त्यायतन कुशलचित्त १९६

आकाशमा गए षं जान्छ १९२

आकाशमा रहेको १०५

आकाशलोक २२२

आकिञ्चन्यायतन कुशलचित्ता १९६

आँखामा आँसु राखी २२०

आँखा लडाई हेर्छ ३१७

आँखा हुनेले ३७, १६०

आखिरी बंशमा पुगेको १०१

आगो २७, २८, २९, मा २२०,

द्वारा लिनुपर्ने काम २९

आङ्ग मिचाइने ३१३, ३१४, ३१७

आचार्य १०९, प्राचार्य १०१

आचार कुलपुत्र ३४५

आचार-गोचरले युक्त भई बस

१६७

आचार-गोचर सम्पन्न भई १६७,

१९१

आज ब्राह्मणहरूको के हो ? २७०

आजीव पारिशुद्धिशील ७१

आजीवन शरणमा १६१, ३२१,

३८०, ४३०

आठ अङ्गहरू १२७

आठवटा अङ्ग १४२, का कुराहरू-

मा १२७

आठ कल्प आयु १५७

आठौं पटक बुद्धकहाँ गई २५४

आठ-विमोक्ष ९

आढ्य ९८, ११०, १११, ११८,

१२६, १३४, १३५

आतप्त परितप्त २१८

आतप्त पार्छ २१३

आतप्त सम्पन्न ३३०, भई २८३

आदरणीय गौतम ११६, ११७

आदरणीयहरूलाई २०८

आदरणीयहरूले १९९, २००

आदिकल्याण ८८, ८९, ९०,

१५६, १९१, २२२, २२४,

३३७, ४२४

आदि-मध्य-अन्त कल्याण ८८

आदि मध्य-पर्यवसान कल्याण ९१

आधा महीनाको एकपल्ट २१७

आनन्द हुन थाल्यो १६१

आनापानसति ३६८

आनिसंस १५७

आनुपूर्विकथा सुनाउनु भयो १६१

आपने शरणमा पर १८८

आपनो चित्तले जान्दछ १९३

आपनो पनि हानी ३८१, ३८२

आपनो बयान र अर्काको निन्दा

नगर्ने हुँ ३५७

आँपको रुख थियो ८४

आपत्ति १८९

आफूलाई आतप्त पाछै २१२

आफूलाई पनि अर्कालाई पनि
आतप्त पाछै २१३

आफूलाई तापदिने पुद्गल २१६

आफूलाई पनि ताप नदिने अर्का-
लाई पनि ताप नदिने
२१२

आफूलाई र अर्कालाई ताप नदिने
पुद्गल २२०

आफूलाई र अर्कालाई तापदिने
पुद्गल २१९

आफूलाई पनि तापदिने २११,
२१२, २१९, २२०

आफूलाई तापदिने २११, २१६,
२१९

आफूलाई तापदिन्छ २१२, २१३

आफूलाई पनि तापदिने हुन्न २११

आफूलाई पनि ताप दिन्न २१३,
२१५

आफूलाई पनि ताप नदिने २१२,
२१५, २२०, २४४

आफूलाई पनि ताप नदिई २१४

आभित्तसिकं १९२

आत्मगौरव राखी १५३

आत्मद्वीप बनी विहार गर १८८

आमा ३५, बाट शुद्ध २३, का
तरफबाट १०४, बाबुहरू

एकत्रित हुन्छन् ३५, बाबु-
हरूको इच्छा नहुँदा-नहुँदै

१०६, बाबुहरूको कारण-
मा ४०३, ४०८, ४०९,

बाबुहरूको पोषण गर्नुपर्ने
४०२, बाबुहरूबाट सुजात

१०३, १२६, १२८, १३४,
बाबुहरूबाट सुजात हुनु-

हुन्छ ९८, १०३, बाबुहरू-
लाई मारेर भए पनि

२०६, बाबुहरूले ४०३

आर्य २३, २४, अष्टाङ्गिकमार्ग
२२४, मार्ग ९५, मार्गका

कुरा २२४, मार्ग मध्य-
कल्याण ९१, इन्द्रियसंवर-

ले युक्त भई २४१, फल-
रूपी ध्यानहरू ६५, विन-

यको प्रत्यावरोहणी २६७,
२६९, २७१, विनयको

प्रत्यावरोहणी अर्कै ढंगको
रहेछ २७४, विनयको

तीन विदद्यामा भिन्नता	आलोक कसिणको ध्यान १७०
रहेछ २८५, विनयमा	आवरणीय १६९, धर्महरूबाट
२७६, विनयमा त्रिविदद्या	१६९
२७६, विनयमा यस्तो	आवाह-विवाह २१
प्रत्यावरोहणी हुन्छ २६९,	आसन-कुशल हुन्छन् ३४३
२७३, विनयमा यही	आसनबाट उठी २५७
तीनविदद्या हुन्छन् २८४,	आसनबाट उठेको हो भनी सम्झनु
शीलस्कन्धले युक्त भई	होस् २५७
२४१, २४२, शीली १०६	आँसु बहाइ रुँदैरुँदै १०६
आर्यश्रावक २६७, २६८, २६९,	आस्रव हो २७९
२७२, २७३	आस्रव निरोध हो २७९
आर्यहरूको निन्दा नगर्ने २७८, भई	आस्रव निरोध हुने मार्ग हो ३०५
२७८, ३७४	आस्रवक्षय ३४०, गरी १९, हुने
आयुष्मान् आनन्द १८१, १८४	ज्ञानतिर २४३, ३४०,
आयुष्मान् भारद्वाज ८०	हुने ज्ञानतिर चित्त ङुका-
आरद्ध ३६६	उँछ २७९, ३७५, ज्ञान
आरक्षा गर्छन् ११४	१६०, २४३, ३७५, ज्ञान-
आरक्षा गराएका थिए २००	द्वारा ३७८, ज्ञानकोनिमि-
आराधना गर्छन् १७३	त्त चित्त ङुकाउँछ १६०
आराम चैत्थ ३६३	आस्रवहरू हुन् ३७५
आरामहरू १७४	आस्रव समुदय हो २७९
आरोहण गर्ने २६६	आहार २९७, २९८, २९९, ३००,
आलस्यपन ४३४	पान ३७१, ग्रहण गर
आलोक उत्पन्न हुन्छ २७८, २७९,	१६८, द्वारा २९८, २९९,
२८३	३००, वगो २९९, संयम
आलोक उत्पन्न भयो ३७३, ३७८	

७१, हरू चारप्रकारका	उच्च क्षत्रीकुलबाट ११०
छन् २९९	उच्चासन महासनबाट २३१
आह्वान गर्छन् ३५०	उठ्ने संज्ञालाई मनमा राख १६९
	उठेरनै दिशा-पिसाब गर्ने २१६
इ, ई	उष्णता १४९
इच्छाबाट दूर भएको हुन्न २८७,	उत्तरतिरको यज्ञशालानिर १४२
हुन्छ २८८	उत्तराभिमुख भई ४
इतिहास १९, ९९, २७६	उत्तरासङ्ग एकांश पारी ३३१
इन्द्र-व्रत ४३९	उत्तरीय मनुष्यधर्म १५८
इन्द्रिय रक्षा गर १६७	उत्तरोत्तर वा प्रणीततर यज्ञसम्पदा
इन्द्रिय संयम १६७	छैन १६०
इन्द्रिय संयमी १७५	उत्तानमुख ११२
इन्द्रियसंवर २४१	उदयमी १७६
इर्यापथ ४९, का कुराहरू ४९, मा	उदान ३३१, प्रकट गरे ३३१
३६४	उठ्दा १६९
ईर्ष्या लागेको कुरा १७९	उदयान हो ८३
ईर्ष्या लागेर २०४	उदाहरण १७२
ईसा ६२, ६८, ६९, मा ६८	उद्दिस्सकतं २१७
उ	उद्देश्य सहित ३७१
उखु २९९	उद्धुच्च कुक्कुच्च १७०, बाट १७०,
उखेल्दछौ ७२	कै बीचमा परी ध्यानगर्छ
उखेलिदिन्छ ७२	२०३, बाट मुक्तहुने कुरा-
उखेलिसकेपछि २८३	लाई २०३, लाई हटाई
	२४२, ले घेरिएको चित्तले
	विहार गर्छ २०३

उद्धञ्च सम्प्रयुक्त १९५	उपासना गर्छ ६६
उद्धञ्च सहगत १९४, १९५	उपेक्षा एकाग्रता युक्त १९६
उपचार समाधि १९७, ३४८, लाई भनिएको हो १९७	उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान १७१
उपस्थाक हुनुहुन्थ्यो ३८९, ३९०	उपेक्षा युक्त चित्तलाई ४२०
उपस्थान गर्ने कोही थिएनन् ३९०	उपेक्षामान् १७१
उपस्थानशाला २०७, २४६, २४७, बनाउन लगाए २४७	उपेक्षा सहगत १९३, १९५
उपद्रव ११४	उपोसथको दिनमा २६५, २७०
उपदेश ८८, १७१	उभिइरहेको मलाई ३६४
उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई देखें ३७४	उभिइरहने पनि हुन्छ २१८
उपनिश्रय लिई बस्ने २००	श्रु
उपनिश्रय लिई बस्दछौ १९१, १९९	ऋतुमती २१, ३५, हुन्छे ३५
उपनिश्रय लिई बस्नुहुन्छ १९१	ऋद्विविध १५९, १९२, ज्ञान ९, १६०
उपनिश्रय लिई बसौं १९१	ऋषिहरूलाई ३४
उपनिश्रय सम्पत्ति देखनुभयो ५२	ऋषिहरूले ३६
उप्पल १०५	
उक्लिनु २६६	ए
उपक्लेशहरूलाई १७०	
उपहास वा निन्दा गर्नेछ २५७	एक एका १६६
उपादानको कारणद्वारा ३२०	एक एक डफ्फा ४५
उपादान निरुद्ध हुन्छ ३२०	एकस्कन्ध २८१
उपासकत्वमा गएको हो ८०	एक कल्प आयु १५७

एक-चतु-पञ्चवोकार ३७६, भवेसु २८०	एकै गांस मात्र खान्छ २१७
एकछाक खाने हुन्छ २३०	एकै घरमा भिक्षा लिन्छ २१७
एक छेउमा ३४४, बसे ११८, ३८१, ४०२	एघारवटा परिष्कारहरू २४०
एक जन्म ३७०, का १९८	एघारौं २५५
एक दाडुको खानाले मात्र यापन गर्छ २१७	एण्डक २८, काठबाट २९
एकपल्ट मात्र खान्छ २१७	एलकमन्तरं २१७
एक भइकन पनि बहुविध हुन्छ १९२	एलमूगा ३६२
एक भएर धेरै हुनेछौं ३६९	एकलै कहीं जान चाहनुहुन्छ ५४
एकमन्तं ३४४	एकलै जानु भएको हो ५३
एक रात सन्निपात ३५	एहि भन्दन्तिको २१७
एक शलाक भोजनभन्दा १४५	ओ, औ
एकग्र चित्त हुने १७६	ओकासलोक ७८
एकान्त निर्जनस्थानमा बस १६९	ओघ ३३१
एकान्तमा बस्नु हुँकर छ ३४८, ३४९	ओत्तप्पं ६८
एकान्त शयनासन ३४७, मा बस्नु कठिन छ ३४९, को परि- भोग गर्छन् ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३६०, ३६१, ३६२, को सेवनगरिरहेका हुन् ३७९	ओदात ४८
एकानुसन्धिक ८९	ओपनयिक ३८१
	ओल्हिनु २६६
	ओल्हिरहनु भएको वेलामा २००
	ओहदामा १७८
	ओँठीहरू ४५, २५१
	क
	कर्कश मुखगरी ११२

कङ्गु २६२	कर्मस्थानका कुराहरू बताउनु हुन्छ
कछुवा हुन्छन् ४४२	५०
कण्ट ११४, १५७, पीडा १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५२, १५५, १५७, १५८, १६०	कमरपेटी २३९ कर्मवादी ११० कर्मान्तिमा १८२ कर्मानुसार १९९
कठबारको पछाडी ३१५, ३१६, ३१७	कर १२१, बाट जम्मा भएको १४१
कठोर शय्या ३९०	करुणा युक्त चित्तलाई ४२०
कणेरुकाको हुनसक्छ ३३५	कल्य १६१
कणेरुका भन्ने हात्तीका ३३४	कलह १८६, १८७
कणेरुकाको होला ३३५	कल्याण २२४, कर्म नगर्ने २८८, कर्म गर्ने हुन्न २८७, कर्म गरी २८८, कर्मनै गरेको छु २९०, कीर्तिशब्द ८६, ९६, १११, ४२४, पृथ- गजन २८२, ३७७, धर्मी ३१, भाषी १०६, १०९
कथासंलाप २१०	
कथंकथी २४२	
कन्दर १६९, १७०	
स्कन्धबीज ६४, २२९	
कनिका खाने २१८	
कपट २३३	
कपडाको वस्त्र २१८	कल्याणकर हुन्छ १३०
कपडाहरू २१८, २६१	कल्याणकारी वचन २२४
कप्पति २४६	कबलिकार-आहार २९९
कफ ३००	कषायवस्त्र धारण गरी २२७
कम्बल २१८	कसले परिभोग गर्छन् त ? ३०१
कमखिचिलो १५०	कसिण ध्यानलाभीले ३६५
कर्मण्य भएपछि १५८, ३७०	कसैको भरमा पर्न नपर्ने १६२

कहाँ दातव्यवस्तुहरू दिने ३९४

कहाँ बानर्दिदा महत्फल हुन्छ ३९४

कहाँबाट आउनु भएको हो ३२३

कंसकूट २३३, २३४

क्र

क्रमिक-क्रिया १६५, १६६, १६७

क्रमिक-प्रतिपद् १६५, १६६, १६७

क्रमिक-शिक्षा १६५, १६६

क्रमसँग गणित सिकाउने १६४

क्रमसँग सिक्नुपर्ने १६६

क्रयविक्रयबाट २३२

क्रियाचित्तहरू १९४

क्रियावादी ११०

क्रीडाको लागि १६८

कृष्णवर्ण हुन् २१

कृतकृत्य १७१, ३७७

कृषक ६१

कृषी औजारहरू ६०, देखिन्न ६१

कृषीकर्मका कुराहरू ६२

कृषीकर्म गर्न सकिन्न ६२

कृषी गौपालनमा उत्साहित छन्

१२१

क्रूर कामहरू २१९

का

काखमा बालकहरू १२२, १२३,

खेलाउँदै १२३

कागनू २३२

काँचा धान्यवर्गहरू २३२

काँचो मासु २३२

काठका गन्धहरू १७६

काठहरूको रास ८५

काठबाट २७, २८

काठेमुद्रा २३१

काँढाको बार ७१

काँढाहरूमा पनि सुत्छ २१८

कान थाप्छ ६६

काना ४३७

कानो भन्ने शब्द ४३८

कामदारहरू १३९, २२०

कामधाम १४८, मा १४८

कामबाट अलग भई २०३

काममिथ्याचार १३१, त्याग गर्ने

१५२

काममिथ्याचारको खराब विपाक

२६८

काममिथ्याचारबाट प्रत्यावरोहण

गर्छ २६८

काममिथ्याचारलाई परित्याग गर्छ २६८	कायदुश्चरितले युक्त भई २७८ कायबन्धन २३९
कामराग उत्पन्न भएको चित्तले २०२	कायले स्पर्श गर्दा २४१ कायविज्ञेय स्पर्शहरू ४२९, मा ४२६, ४२७, ४२८
कामरागकै बीचमा परी २०२	कायसुचरित गरेको हुन्छ २९२
कामरागले घेरिएको चित्तले २०२	कायसुचरित गरेको हुन्छ २९२
कामराग परतेन २०२	कायसुचरितले युक्त भई २७८, ३७४
कामरागले रहित १०९	कायसंयम ७१
कामविषयको दुष्परिणाम १६१	कायेन्द्रिय २४१
कामविषयबाट १७०, अलग भई ३६७, ३६९	कालानुसारीको गन्ध १७६
कामविषयमा तीव्रराग हुने २५३	कालारिका होला ३३४
काचावचर ७, ८, ८७, २८१, चित्त १९७, चित्तहरू १९४, विपाकचित्तहरू-८ १९४, क्रियाचित्तहरू-८ १९४, चित्तलाई भनिएको हो १९७, देवलोक २२१, देवलोकलाई २२३	कालवादी २२९ कार्षापण २३६, २४६, हर्षलाई भनिएको हो २३१
कामास्रवबाट २७९, पनि विमुक्त हुन्छ २४३, ३४१, पनि विमुक्त भयो ३७६	कु, कू
कायइन्द्रियलाई रक्षा गर १६८	कुकुर-योनिमा उत्पन्न हुन्छ ३०४, ३०५
कायदुश्चरित गरेको हुन्छ २९२	कुकुरलाई २१७, खुवाउने द्रोणी- बाट २८
कायदुश्चरित मारसेना हो ४३३	कुकुर-व्रत ४३९ कुखुरा ४१, हरू ४१, काटिएका थिए १३८

कुखुरा सुगुर २३२

कुटिलताबाट अलग रहन्छ २३५

कुटीको आँगनमा ३३

कुण्डलहरू २५१

कुद्रुस २३२

कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ४१७, ४१८

कुन ठाउँ हो २९७, त ? २९७

कुनै एक भिक्षु छ के ? १८५,

१८६, १८८, १९०

कुनै एक भिक्षु छैन १९०, २०५

कुनै एक भिक्षुलाई स्थापना गर्नु

भएको छ के ? १८८

कुम्भी २१७

कुमारी १४५

कुल्माष २९८

कुराकानी २१०

कुरा गर्दा २४१

कुरा गरेका ३१६

कुलपुत्र ३४५, हरू १७५, ३४५,

३४७, हरूले ३७९, हरू-

लाई ३४६

कुशको मुठो २५३, लिई ३६५,

२७०

कुशचीर २१८

कुशतृणहरूद्वारा १३९

कुशलकर्म गर्ने हुन्छ २८९

कुशलकर्म गर्ने हुन्न २८७

कुशलकर्मनै गरेको छु २९०

कुशलकर्म गरिन २८८

कुशलचित्तहरू १९४

कुशलशीली १०६

कुशहरू २२०, छरी २६६

कुशलक्षेमका कुराहरू ११८

कुश वस्त्र २१८

कुसीतो ३६०

कूट २३३

के, को, कौ

के कुरा गरेर बसिरहनु भएको हो

१८५

केटाकेटीहरूलाई २५२

के मान्न यहाँ आजनु भएको हो

३९१

केराका बोटहरू २५१

केवलपरिपुष्णं ९२

केशदाह्री लुछ्याउने हुन्छ २१८

केशदाह्री क्षौर गरी १०६, २२०,

२२७

केसकम्बलं २१८

केहीले आराधना गर्दैनन् १७३

के हेतु हो के प्रत्यय हो २९१
 कोष्ठागार ११९, १२६, हुने
 १३४, १३५
 कोदो २३२
 कोशलमा चारिका गर्दे ४२४
 कोशलमा चारिका गर्नुहुँदै ४२४
 कोष ११९, कोष्ठागर ११९
 कौवा-व्रत ४३९

ख

खच्चर ३०
 खण्ड ३१३, ३१४, ३१५, ३१६,
 ३१७
 खण्डन गर्न योग्यछ भन्ने लागेमा
 खण्डन पनि गर २१०
 खत्तिय पारिसक ३१
 खराजिनं २२०
 खाट राख १०८
 ख्यालठट्टा गर्छ ३१५, ३१६, ३१७
 खादच-भोज्य १४०, १६२
 खुट्टामाथि खुट्टा राखी १६९
 खुट्टाहरू ३३३, ३३४
 खुर समेत भएको बोकाको छाला
 २२०
 खुला ठाउँ १६९, १७०

खुला आकाश जस्तै हो २२७
 खुवाउने काम भइरहेको थियो ५८
 खेत २३२, २३५, को गोरु ५४,
 को काम गर्नुहुन्छ ७५, मा
 पस्न सक्दैनन् ७१, मा
 थोरै धान भएकोले ४००
 खेतीको काम गर्दा ७४

खेती गौपालनमा उत्साहित छन्
 १२२

खेती गरी जीविका गर्ने ४४
 खेती गरेर खाऊ ५६
 खोद् नलागेका १३४
 खोपीमा गई बसिरहुँदा ११९

ग

गणाचार्य ११४
 गणित जान्ने मौद्गल्यायन १६५
 गणित पढ्ने १६६
 गणितविदद्या १६६, जान्ने १६४
 गणी ११४
 गदाहा ४३७
 गधा ३०, ले घोडीसँग सहवास
 गर्छ ३०
 गर्नुपर्ने केही छैन ८०, ३७८

गर्नुपर्ने गरिसकेँ ८०, १६०, २८० २८२, ३४२, ३७६, ३७७	गुरु २२५, कृत्य १०२, ११५ गृहपति इच्छा ३०९
गर्भ ३५, धारण हुन्छ ३५, धारण हुनसक्छ ३५	गृहपति वा गृहपतिपुत्र १५६, ले २२७
गर्भिणी ४३६, भएका २१, ले दिएको लिदैन २१७	गृहपति पण्डितहरू ३२९ गृहपतिपुत्रहरूलाई हेर्छ ३१६
गमनलीला २५१	गृहपति महाशालहरू १२४, १२५, लाई १३३, ले १४१, १४२
गमनागमन लीलाको वर्णन २५१	गृहपतिहरूको अभिप्राय पनि ३११
गरुड-व्रत ४३९	गृहपतिहरूको कारणबाट राजालाई लुट्छन् ४००
गरेर पनि नगरेर पनि २९१, २९२, २९३, २९४, २९५	गोघातक वा उसको अन्तेवासिले ४१७
गलत बाटो लिएर १७४	गोधूम २३२
ग्रहण-कूट २३३	गोबर खाने २१८
गहूँ २२९, २३२	गोबर छुन्छन् ४४२
गाई ७१, व्रत ४३९, को गोठमा ४०१, हरू १४२, हरू काटिन्छन् ४१, मानेँ हुन्छ २१९, हरू काटिएका थिए १३८	गोबरले भुईँ लिपी २६६, २७१ गोबरले लिपेको २२०
गाडाका गाडा सम्पत्तिहरू १४१	गोरु नै देखेछौँ ६०
गाडाहरूमा ४६	गोरु योनिमा उत्पन्न हुन्छ ३०४
गाथा गाएर पाएको भोजन ७६	गोरुहरू ४५, लाई ७०, लाई डोरीले एकाबद्ध गरी ६९
ग्रामघातकहरू १२१	गौतमको शरणमा जान्छौँ २४५
गुँद ३९२, को एक डल्लो ३९३, मिलाई ३९३	गौतमको शरणमा पर्दछु ३८०

गौरव ११६, १९०, १९१, १९९,
२००, गर्दछौं १९१, नगर्नु
भए २००, गर्नु पर्दैन
४२५, ४२६, गर्नु पर्छ
४२७, ४२८, नीयलाई
गौरव गर्नुहुन्छ १९९

घ

घनत्वलाई फोर्दैनछ ७३
घमण्डगरी २९४
घमण्ड तोडने विचारले २५३
घमण्डभाव मनमा लिई २९३
घमण्ड लिएर २९३
घमण्डी १७५
घर-खेतको खोजि गर्छ २१४
घर-खेतलाई छाडी २१४
घरबाट निस्की २२७
घरमा बस्नु बाधापूर्ण छ २२७,
३३७
घरबार छाडी १०५, ३३०, अन-
गारिय भई ८०, ३३०,
प्रव्रजित भए १७५
घरबार त्यागी १०६, १५६, २२७
घर्षण गरेको चिह्न ३३३, ३३४
घाँटी समातेको पनि देखिन्छ १४६

घ्राण इन्द्रियलाई रक्षा गर १६८
घ्राणले गन्ध सुँघ्दा २४१
घ्राणविज्ञेय-गन्धहरूमा ४२६,
४२७, ४२९
घ्राणेन्द्रिय २४१

घ्याम्पा २१७

घाँस २९७, खाऊन् १६१, खाने
२१८, पात ३४८, पातको
आवाज सुन्नेवित्तिकै
३५०, पातहरूको रास
८५

घिउ ४६, १४०, १४२, २३४,
२६७, २७१, तेल लगाई
२२०, को ठेकी ४३७

घुँडासम्म पुगेको थियो १०७
घोण्टेकोलाई उत्तानो पारिदिदा
३७, १६०, १७७, २४४,
३२०, ३८०

घोडा ३०, ४८, ८५, हल २२०,
को पुच्छरको रौं २१८,
योनिमा उत्पन्न हुन्छ
३०३, व्रत ४३९

घोडीबाट ३०

घोडीहरूले २५१, युक्त २६१, युक्त
रथमा २६१, युक्त सेतो
रथ २६१

घोडीको रथबाट ओल्हो ३३१
घोडीहरूको सेतो रथबाट ओल्हो
२५४

घोषणा २५१
घूस नपाउनेले २३५
घूस पाउनेले २३५
घूस लिने २३५

च

चक्रवाड लोकमा ४२०
चक्कु २४०
चण्डालकुलबाट २८
चतुर्थध्यान १५७, २७७, ३३९,
प्राप्तगरी बसे ३६७, को
फलद्वारा १५७, प्राप्तगरी
बस्थ २०३

चतुर्दशी ३६३

चतुर्दिशाबाट आउने सङ्घको उद्दे-
श्यगरी १४८

चतुप्रत्ययद्वारा २५५

चतुप्रत्यय प्रदान गर्ने बचन दिई
३८०

चतुर्ब्रह्मविहार ९४

चतुरङ्ग युक्त वीर्य ३६६

चतुरङ्गिणी सेनाले युक्त १२६,
१३५

चतुपरिषद्का बीच ११३

चतुसत्य ज्ञानलाई २८३

चतुसत्यहरूका विषयमा ३७७

चतुसतिपट्टान २२४

चन्दनहरू ३२४

चन्द्रमण्डलहरू ३२४

चन्द्र-व्रत ४३९

चन्द्रसूर्यलाई पनि १९२

चप्पल ३३, १७५, २४०, २६१

चपलता १०९, ले रहित १०९

चम्पाको मालिक २५६

चर्म ५

चमरले हम्काइरहेको थियो २६१

चमर हम्काउने २६१

चरा २४१, चुरङ्गीहरू ४८, हर्ष
२४०

चरिमविञ्जणं २८३

चक्षु-इन्द्रिय संयम गर १६८

चक्षुद्वारा स्त्री-रूप देखेर १६७

चक्षुरिन्द्रिय २४१

चक्षुले रूप देखेर निमित्तग्राही

नहोऊ १६७

चक्षुले रूप हेर्दा २४१

चक्षुविज्ञेय-रूपहरू ४२८, मा ४२५,
४२६, ४२७

चक्रमण १६८, पेटीबाट ओल्ही
२१५, पेटीबाट २०९,
पेटीहरू २०९, गरेर १६९,
गरिरहेको मलाई ३६४,
गर्दै हुनुहुन्थ्यो २०८, गर्दै
यस्तो भने २०८, द्वारा
५२

चञ्चलता युक्त चित्तलाई भनिएको
हो १९५

चंपक फूल ३२४

चाखलिन्छ ३१४, ३१५, ३१६,
३१७

चाटेर खाने २१६

चातुदसी ३६३

चातुर्महाराजिक ८७

चातुर्वर्ण शुद्धिमा फर्केर आयौ ३२

चाँदी २३१

चामल २३५, खाने २१७

चार अङ्गले युक्त १४२

चार अङ्गहरू १२८, ले युक्त १२७,
ले १२८

चार अनुमति पक्ष १२३

चार ईर्यापथहरूमध्येमा ३६४

चार स्कन्धले युक्त ३७६

चारदिशामा ४२०

चार प्रकारका पुद्गलहरू २१०,
२१६, का कुरा २११

चार पुद्गलहरूमध्ये २१५

चार प्रतिसम्भिदा ९

चारपदहरूले युक्त उपदेश ८९

चार परिषद्लाई २२३

चारवटा अरूपावचर १९६

चारवटा स्कन्धहरू २८१

चारवटा ढोकाहरूमा १४०

चार वर्ण ३०, हरू २६, हरूले २६

चार सत्यलाई २८२

चारिका गर्दै ३९८

चारै वर्णका शुद्धि बताउँछन् १८

चारै वर्णहरू शुद्धि हुन्छन् १८, १९,
२०

चारै वर्णहरू शुद्धि हुन सक्छन् ३१

चारैवटा स्कन्धहरू मात्र हुन्छन्
२८१

४० कल्पसम्मका कुराहरू ३७२

चिन्चिचट चिटि चिट ७९

चित्त ६९, ठुकाउँछ १५८, १५९,

१६०, लगाउँछ १५८,

१५९, १६०, खिन्न १२८,

- कुकाएँ ३७०, ३७३, परि-
शुद्ध पाठ १७०, लाई
बलियो गरी राखनसक्नु
पछ १२८, लाई प्रसन्न
पार्नुहोस् १३१, १३६,
विमुक्त १९९, विशुद्ध
१९२, शुद्धि प्राप्त गरेका
छैनन् १७१
- चिह्न ३३३, ३३४
- चिन्तित भई ३२
- चीवर १९२, २३७, २३८, अन्तर-
गत धृतङ्गहरू पनि बुझ्नु-
पछ २३८, को सम्बन्धमा
२३८, धारण गर्दा १६९,
पहिरी ५६, १६२, १८२,
२६०, २६१, ३८९, ४०१,
४१६, भनेको बुझ्नुपछ
२३८, मण्डन १०९, लाभ
हुन्छ २३७, सन्तोष भनेको
बुझ्नुपछ २३८, सम्बन्धी
यथालाभ सन्तोष २३७,
साटेर लिई २३७, क्षेत्र
भनेको बुझ्नुपछ २३८
- चुच्चो भेद २३५
- चुठो समात्ने ३५
- च्युति र उत्पत्ति २७८, लाई २७९,
का कुराहरू ३७५ हुने
भन्नाले ३७४
- च्युति तथा उत्पत्ति २४३
- च्युति उत्पत्ति ज्ञान २४३, २७३
- च्युत भएका २७८, ३७४
- चतुपपातत्राण कथा ३७४
- चुक्ली गर्नेहरू १३१
- चुक्लीबाट विरत रहनेहरू १३१
- चूपलागी ३२, ११८
- चूपलागेर बस्दा १६९, २४१
- चूपलागेर नै बसेका थिए १४३
- चूपीले ४१७
- चूलसील १५६
- चेतोपरियाय १५९
- चेतोपरियज्ञान ९
- चेतसिक दुःखको अनुभव पनि गर्छ
३८२
- चोर-इच्छा ३१०
- चोरकण्टक १२१
- चोर मार्ने हुन्छ २१९
- चोरहरू १३०, हुन् १२०, को
अभिप्राय पनि ३११
- चोर हुन्छ २१९
- चोरो काम त्याग गर्ने १५२

चोरी कामबाट विरत रहनेहरू १३०	छरिदिन्थे २५२ छलङ्ग १४७
चोरी गर्ने हुन्छ २९७, २९९	छली १७५
चोरीबाट विरत रहने हुन्छ २९८	छवर्ण रश्मी ४८
चौथो चिह्न देखे ३३१	छातीपिट्दै रुन्छ २८७, २८८
चौथो पटकको भेटमा २५३	छाती पिट्दै रुन २८९, २९०
चौथो मार्गद्वारा ७४	छाता २४०, लाई एकातिर सान्छु २५७, समाल्ने २६१
चौर कर्मलाई त्यागी २२८	छात्री २४०
चौरासीहजार कल्पसम्म आयु हुने १५७	छालाका टुक्राहरू २१८
चौरासीहजार धर्मस्कन्धहरू १७९	छिद्र ३१३, ३१४, ३१६, ३१७
चौसठ्ठीकल्प आयु १७५	छुटकारा ७३
६४ वटा ३९९	छेदन २३५
	छैटौं भेटमा २५३
छ	छैन भन्ने शब्द ४३८
	छोएको ४४२
छ अङ्गले युक्त १४७, दान १४७	छोएकालाई ४४४, छाड्छन् ४४३
छ आचार्यहरूले १७६	
छलकपट गरी २३६	ज
छक्याउने २३६	
छ छ महीनाको एक एक पल्ट २५१	जङ्गलको बाटो १६९
छडी ६०, ६२, २६१, उचाल्नेछु २५७	जङ्गलमा बस्नेहरूको चित्तमा ३५३
छत्रहरू ओढी २५२	जङ्गलले खाएको जस्तो लाग्छ ३४८
छ तीर्थीय आचार्यहरू १८६	जङ्गलले हरण गरेको जस्तो लाग्छ ३४८, ३४९

जटाहरू ५	जातिवादले १२६, कुनै खोट नला-
जतुमासका २३१	गेका ९८
जनता प्रति अनुकम्पा नै राख्नु भएको छ २८०	जातिसम्भेद देखिन्छ २३
जनपदमा १२२, हैरानी गर्न सक्छन् १२१	जातिक्षीण २८१, भन्नाले २८०, भयो ८०, १६०, २८०, २८१, ३४२, ३७६, भयो भन्ने ज्ञान २८०
जनपदवासी १३३, १४१, १४२	जातीय कुलपुत्र ३४५
जनपदहरूका २३	जाँदा वा आउँदा २४१
जन्मदिने पिताको पिता ३५	ज्यानको कारणले पनि १५३
जन्माउनेहरू २१	जान्नु हुने १८६, १८८, १८९, १९१
जमातका जमात ९६	ज्वाला २७, २८, २९
जय जयकार गर्थे २५२	जिघ्रच्छा १६८
जरामा हुने गन्धहरू १७६	जिह्वा-इन्द्रियलाई रक्षा गर १६८
जबसम्म मैले ३१८	जिह्वाले रसास्वाद गर्दा २४१
जसकोनिमित्त कुलपुत्रहरू ८०	जिह्वा विज्ञेय रसहरूमा ४२६, ४२७, ४२९
जहाँ जहाँ जान्छ २३७, २४१	जिह्वेन्द्रिय २४१
जाग्रतता १६८, मा तत्पर रहने १७५	जीर्ण १०१
जाग्रत भई विहार गर १६८	जीर्णोद्धार १५१, गर्नकोनिमित्त २४७, २४८, गर्नुपर्ने हुन्छ १४९
जातिको कारणद्वारा ३२०	जीवन अपित गरी १५४
जातिगोत्र कुलवंश १५३	जीवन दान दिई छाडिदिनेछु १६१
जाति निरुद्ध हुन्छ ३२०	
जातिवादका कुरा ३६	
जातिवादद्वारा १०३	
जातिवाद सम्बन्धी ३६	

जीवनमा अनुराग छैन ६	कण्डा फहराउँदथे १३९
जीवनभर पालन गर्नुपर्ने शिक्षा २२८	कन कन दर्शनीय भए ३३
जीवन सन्ततिको अन्तिम विज्ञान २८३	कल्लरहरू २६१
जुन दिशातिर पुग्दा ७३	क्याउ खाने २१८
जुन धर्महरूले युक्त भई १८३,	क्यालबाट २१७
१८५	क्यालहरू उधारी २५२
जुवा ६०, को बीचमा २६४	किंगा बसेको खाना २१७
जूही १७६, को गन्ध १७६	कुसी पारी लिन्छ २३५
जे जति समुद्रय धर्महरू हुन् १६२	कूटा कुराद्वारा ३५०
जोताइको कामबाट ७२	कूटा कुरा गर्नेहरू १३१
जोताइबाट प्रमुक्त भएँ ७३	जाणं च पन दस्सनं उदपादि १५९
जोताइबाट प्रमुक्त भएको ७३	जाणदस्सन विमुद्धत्थं भगवति ब्रह्मचरियं वुस्सति १५८
जोताहाहरूले ४५	ट, ठ, ड, ढ
जोतेर खाऊ ५४	
जोतेर तथा रोपेर खाऊ ५९	टर्हील्लिदै टर्हील्लिदै २०८
जोतेर तथा रोपेर नै खान्छु ५८,	टाउकोमा बेस्करी कसेर बेरिदिन्छ ४१६
५९, ६०	टाढाको पनि नजिकको पनि १९२
जोत्नुपर्ने हुन्छ ७२	टाढैदेखि आइरहुनु भएको देखे ४०१
जोत्नुपर्ने काम छैन ७३	
जौ २३२	टुकुक्क बस्ने पनि हुन्छ २१८
	ठग्ने २३५, २३६
झ, ञ	ठगविदद्याद्वारा २३६
झगडा १८६, १८७	

ठाउँमा छ भने पाउँछ २९६
 ठूलो हात्ती ३३३, हो ३२६, ३३४
 डर र काथरस्वभाव लिई ३५८
 डराउँछन् ३५०
 डराउन्न ३५०
 डराउने काथरस्वभावका ३५७
 डढेको भात खाने २१८
 डाकूहरूको १२३, भयलाई १२१
 डाँका माने २३५
 डालोबाट २१७
 डाह हुन्छ ४१७
 डुडे ४३७, भग्ने शब्द ४३८
 डोरीको भेद २३५
 डोरीले ४१६
 डोरीले तीनवटा कामगर्छ ६९
 ढक २३३, हक २३३
 ढाकिएकोलाई उघारिदिदा ३७,
 २४४, ३२०, ३८०
 ढिकी कुटेर १४५
 ढोकानिर १०७
 ढोगेको हो भनी सम्फनुहोस् २५७

त

तत्कालिक ३८१
 तथागत अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध ३३५

तथागतको चिह्न ३३८
 तथागतको ज्ञान-पद ३३८
 तथागत प्रति श्रद्धा उत्पन्न हुन्छ
 ३३७
 तथागतले धर्मदेशना गर्नुहुन्छ ३१९
 स्तनमा २२०
 तप ६६, ६७
 तपाइहरूका बीचमा के कुरा १८५
 तपोवृष्टि ७४
 तराजुको खोक्रो दण्डीभिन्न २३३
 तराजुको दण्डीमा २३३
 तराजुको डोरीको तलतिर समात्छ
 २३३
 तराजुमा छल्लु २३३
 तरुणसै प्रव्रजित भएका हुन् १०१
 तलतिर हेरी ३२
 तसिन्न ३५०
 त्यहाँबाट च्युत भई १९८, ३७१
 त्याग १५२, वित्त १५४, चेतना
 १५३, चेतनालाई १५३,
 चेतना हो १५३
 तातेको फाली पानीमा राखदा ७९
 तातो दूध पिउनुहोस् ४०१
 तातोपानी ३९२, को आवश्यकता
 पर्दा ३८८, जान ३८९,

दान ३८९, ले नुहाई	तीखो धार भएको ४१७
३९३, ले नुहाउने ३८८,	तीखो शिखरले ४१६
मिसाई ३९३	तीर्थीयहरूले ३७२
ताप दिन्छ २१४	तीर्थीय परिव्राजकहरूलाई ४२५,
तापसभेष लिई ३	४२६, ४२७, ४२८, ३२९
त्रास र भय ३६४	तीर्थीय परिव्राजकहरूले ४२५,
तिट्टुभदन्तिको २१७	४२७, ४२८
त्रिदण्ड र कमण्डलु ३२२	तीन चीवरहरू २३९
त्रिदण्डधारी १	तीन जन्म ३७७, का १९८
तिन्दुकफल ३८५	तीन दिशामा ४२०
तिरश्चीन योनि श्रेष्ठ छ ४१७	तीनलोक २२३
तिरश्चीन योनि र प्रेतविषयमध्ये	तीन विदद्या ९
४१७	तीन विधि १२८, १४२, का बारे-
तिरीटानि २१८	मा उपदेश १२८
तिमीहरूको शास्ता हुनेछ १८८	तीन संयोग विना ३५
त्रिविध यज्ञसम्पदा ९७, ११८,	तीनै वेदमा पारङ्गत ९९, हुन्छ
१४३, १४४, १४५, १४६,	२७६
१४८, १५०, १५१, १५२,	तीनै संयोग एकत्रित हुनाको कार-
१५५	णद्वारा ३५
त्रिविध हुन्छ २८४	तील २३५, को गाडा छुन्छन्,
त्रिविदद्य ब्राह्मणहरूलाई नै दानदिनु	४४२, को तेल पिउँछन्,
पर्छ २७५	४४२
त्रिविदद्या २७५, २७६, भन्दछु	स्त्री-इच्छा ३०९
२८४	स्त्रीको आवाज सुन्दछ ३१५,
त्रिवेद अध्ययन गरेर २०	३१६, ३१७

स्त्री कुमारीका २३२

स्त्री गन्ध ४२९

स्त्री-स्पर्शद्वारा पुरुषको चित्तलाई
आकर्षण गर्दछ ४२९

स्त्री-पुरुष सम्बन्धी वर्णना हुन्छ
२२४

स्त्री-पुरुष देखेर १६७

स्त्री-रस ४२९

स्त्री-रूपलाई ४२८

स्त्रीरूप जस्तो रूप अरु छैन ४२९

स्त्रीरूपद्वारानै पुरुषको चित्तलाई
आकर्षण गर्दछ ४२८

स्त्रीहरूको अभिप्राय पनि ३११

स्त्रीसँग आँखा लडाई हेर्छ ३१४,
३१६

स्त्रीसँग ख्याल-ठट्टा गर्छ ३१४

स्त्रीसँग जोडी मिल्नुपर्ने काम
३१३, ३१४, ३१५, ३१६,
३१७

स्त्री-शब्द ४२९

तुडु गाउँ दिएका थिए २५०

तुलसी २२९, फूल २२९

तुलाकूट २३३

तुषित भवनलाई लक्षगरी भनिएको
हो ३७०

तृष्णीभावद्वारा १६२

तृणहरूलाई ७२

तृष्णा ४३४, को कारणद्वारा ३२०,
बाट दूर भएको हुन्छ
२८९, बाट दूर भएको
हुन्छ २८७, दूर गर्छ २१४,
दूर गरी २११, २१३,
२२१, निरुद्ध हुन्छ ३२०

तृप्त हुइन्न ७५

तृतीयविदद्या २७९, प्राप्त गर्छ
२८३

तृतीयध्यान १५७, १७१, २७७,
३३९, पनि प्राप्तगरी बसें
३६७, प्राप्तगरी २०३,
को फलद्वारा १५७, को
कुशलचित्त १९६

तेल १४०, १४२, २६७, २७१,
को भाँडो २४०, को दियो
राखिदिदा १७७, भर्दा
२३४, भरेर लिदा २३४

तेह्रौँ पटकको भेट्मा २५८

तेश्रो मार्गद्वारा ७४

तेश्रो विदद्या ३७८

थ	दण्ड रहित २२८
थालिपाको २७५	दण्डा १३९
थीन ३५५	दण्डी पछाडितिर पाछ २३३
थीनमिद्ध १७०, २२०, कै बीचमा	दतिवन काट्ने चक्कु २३९
परी २०३, को प्रभावमा	दतिवन दिने ३९०
परेका ३५५, बाट १७०,	दद्दुल्ल २१७
बाट दूर छु ३५५, लाई	दम्यपुरुषलाई १६७
हटाई २४२, ले घेरिएको	दयालु २२८
चित्तले २०२	दरिद्री १२६
थुसोदकं २१७	दशजन्म ३७०, का १९८
थोरै कण्ठपीडा १४५, १४७, १५४	दशधर्महरू १९१, विदचमान छन्
थोरै प्रपञ्च १४४, १४५, १४६,	१९९
१५४ र थोरै कण्ठपीडा	दर्शन गर्नकोनिमित्त अप्रमाण १०६,
१५५	सुन्दर १००
थोरै वा धेरै ज्ञातिपरिवारहरूलाई	दर्शनद्वारा १९२
त्यागी २२७	दर्शनार्थ जानु योग्य छैन ९८
थोरै वा धेरै भोगसम्पत्तिलाई छाडी	दर्शनीय १००, १०६, १२६,
२२७	१३४, तर ३४
द	दश-प्रसादनीय १९१, धर्महरूलाई
	बताउनु भएको छ १९९
	दशपारमी पूरा गरेर ३२३
दण्डतजित १३९, थिए १३९, भई	दशपारमीहरू १०७
२२०	दशबल बुद्ध प्रति प्रसन्न हुन्छ ३२८
दण्डप्रहार १४६	दश योजन टाढा २४५
दण्डमन्तरं २१७	दशवटा परिष्कारहरू २४०

दशौं भेट् २५५
 दही १४०, १४२
 दक्षिणतिरको यज्ञशालानिर १४२
 दाउराहरू २८३
 दाग ३१३, ३१४, ३१५, ३१६,
 ३१७
 दाडुको खानाले मात्र २१७
 दाडु समात्ने काम ३६
 दातव्यवस्तु २७५
 द्वादशाकार ३२०
 दान १४२, कथा १६१, पति
 १३६, स्थलमा १२९, हरू
 १५४, मय यज्ञ १४४, खेर
 जान्न ३०२, को फल
 पाउँछन् ३००, को फल
 महान हुन्छ ३९४, को
 फल सफल हुन्छ ३९५,
 दिइसकेपछि १२८, दिइ-
 सकेपछि पनि प्रसन्न हुन्छ
 १४७, दिने हुन्छ ३०२,
 दिनेलाई त दानको फल
 प्राप्त नै हुन्छ ३०२,
 दिनुभन्दा अगावै १२८,
 दिनुभन्दा अगाडिको
 चेतना १२८, दिनुभन्दा
 अगाडिनै सुमन हुनु १४७,

शाला १४२, शालामा
 खाइ-पिइ गरी १४२,
 शाला स्थापना गरे १४२
 दायक १२६, को चित्त १३०, लाई
 निष्फल हुन्न ३०१
 द्वारपाल ९७, लाई बोलाई ९७
 द्वारहरू ३९९
 दारुमासक २३१
 दाश २३, २४, हरू ३९, काम-
 दाररूको कारणमा ४०४,
 ४०९, ४१०, कामदारहरू-
 को पोषण गर्नुपर्ने ४०२,
 दाशी २२०, २३२, दाशी-
 को खोन गर्छ २१३, पुत्र-
 हरू १३९
 दाशी भन्ने शब्द १४०
 दाहा ३३३. ले धसेको चिह्न
 ३३४, हरू ३३४
 द्वितीयध्यान १५७, १७५, २७७,
 ३३८, को फलद्वारा १५७,
 को कुशलचित्त १९६,
 प्राप्तगरी बस्छ २०३,
 प्राप्तगरी बसे ३६७
 द्वितीय विदधा २७८, प्राप्तगर्छ
 २७९

दिनदिनै दिने नित्यभिक्षा २०६
दिनलाई नै दिन भनी जान्दछु ३६५
दिनलाई पनि रात भनी सम्झ्छन्
३६५

दिव्यचक्षु ९, १५९, ३४०, ज्ञान
९, द्वारा १९९, २४३,
३४०, ३७४, ३८८

दिव्यलोकमा उत्पन्न हुन्छ ३०६

दिव्यशब्द पनि १९२

दिव्यश्रोत १५९, ज्ञान ९

दिव्यमुख ३७१

दिवा विकाल भोजन २३०

दिवा शैया ९६

दिशातिर लैजान्छ ७३

दिसा पिसाब गर्दा १६९, २१६

दिसा पिसाबलाई स्वयं खाने २१६

दीर्घ २२५

दीन-हीन क्षत्रीकुलबाट ११०

दुइ अन्तमा नपरी ३१९

दुइ औंलाजति मात्र ५

दुइ घरमा भिक्षा लिन्छ २१७

दुइ जन्म ३७०, का १९८

दुइ दिशामा ४२०

दुइ दुक्का १६६

दुइ प्रकारका परिषद् २१३

दुइवटा काम गर्छ ६५

दुष्करचर्या गरिरहुनु भएको वेलामा
३८९

दुःख १६२, स्कन्धहरू उत्पन्न
हुन्छन् ३२०, दुःखबाट
७५, लाई घृणा गरी
२१२, २१३, वेदना बढेर
आएको छ ४१६, ४१७

दुःखी छ ४१५, ४२१

दुःखी छन् ४१५, ४२२

दुःखी भए ४१४

दुर्गति २७८, २९१

दुश्चरितहरू ४३४

दुध २२०

दुष्प्राज्ञ हुने २६२

दुराचारी ३१, ३२

दुवै आमाबाबुहरूबाट सुजात १३४
१३६

दुवै मात्र वर्णहरू २३

दुश्शीललाई देखेर १२९, १३०

दूध दुहाइरहेका थिए ४०१

दूध पिउनुहोस् ४०१

दूध पियाउँदै रहेकाले २१७

दूध पियाउनेहरू २१

दृष्टधर्मी ८२, १६२

दृष्टि ४३६, को कारणले ४३३

गत विप्रयुक्त १९३, गत सम्प्रयुक्त १९३, शुद्धि ४३६, श्रुतिद्वारा ४३६, ४४०, ४४१	मनुष्यलोकमा ४४१, सहित मनुष्यलाई ३३७, सहित द्वेष मनुष्यहरूमा ३१८, सहित मारसहित ४२४
देखाई ४३६	देवता ४०७, ४१२, हरूको कारण-मा ४०७, ४१२, हरूको जुन आहार हो २९९, हरू प्रति ४०२, हरूमध्ये ४१८, हरूमा उत्पन्न हुन्छ २९९, हरू श्रेष्ठ छन् ४१८
देखेको ४४२	द्वेष रहित १७४
देख्नुहुने १८६, १८८, १८९, १९१	द्वेषले दूषित हुने ३८२
देव ७८, २२२, ३३६, निकायको कामना गरी ३१७, पुत्रले २४७, मनुष्यका शास्ता २२१, मनुष्यका शास्ता हुनुहुन्छ १११, मनुष्यहरूको सुखको लागि ३६५, मनुष्य सहित २२२, २२३, मनुष्यसहित लोकलाई २२१, मनुष्यहरूलाई ४२४, मार ब्रह्मा ७८, मार ब्रह्मासहित लोकलाई २२१, ३३५, लोक ७८, लोक सहित ७७, २२३, लोकमै फर्केर गए २४८, राजा हुनुसकू ३१७, सहित ८७, ८८, ३१८, १५६, २२३, सहित मनुष्यहरू ७८, सहित मनुष्यलोकलाई ८७, सहित मनुष्य ३३६, सहित	द्वेष क्षयको प्रत्यक्ष अनुभव गर्छ ३८२
	द्वेषी हुन्छ २९९
	दैनिकचर्याहरू ४७
	देलो बन्दभएको देखेर ५३
	दोषीबाट २८, २९
	दोश्रो पटकको भेटमा २५३
	दोश्रो मार्गद्वारा ७४
	दोश्रो विदधा ३७५
	दोष १८९, ३१३, ३१५
	दौत्यकाम २३२, हरूबाट २३२
	दौर्मनस्य १६७, सहगत १९४, चित्त १९४

ध	
ध्वजा पताकाहरू २५१	धर्मवादी २२९
धन्य हो १६०, भो गौतम ३७, ७९, १७७, ३८०, ३९५, ४३०	धर्मविनयमा १६६, २६२
धन-कोष्ठागार ११९	धर्मशरण १८८
धनधान्य ११९, १२६	धम्मसरणा १८७
धनहरू १४१	धर्म सुनेर २२७
धनुषविद्या १६६	धर्मसङ्गायना १८१, गर्नकोनिमित्त १८३
धर्मको अर्थ परीक्षा गर्छ ६६	धर्महरूका आकारहरूले १८४
धर्मस्कन्धहरू १७९	धर्मोपदेश गर्छ २२६
धर्मको शरणमा जान्छ १५१	धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ २२४
धर्मचक्षु १६२	धर्मोपदेश गर्नु सजिलो छैन ३९
धर्मचारी समचारी ४०८, रहन्छ ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४	धर्मोपदेश गर्नेहरूमा पाँच गुणहरू हुनुपर्छ ३९
धर्मतापूर्वक १३३, १३४, १३५, १८९	धर्मोपदेश गरिरहेको कुरो ३९
धम्मदीप १८७	धर्मोपदेशलाई २२६
धर्मद्वीप १८८	धम्मो च विनयो च देसितो १८८
धर्मप्रतिसम्भवा ९, ९२	धातुसंविभाजन १८१
धर्म प्रतिशरण नै छौं १८७	धान २२९, को चोरी पनि हुन्न ७२, बटुली १४५, गोदाम ११९
धर्मरथ २६२, २६३	धान्यकोष्ठागार ११९
धर्म र विनय देशना गरेको छु १८८	धान्यवर्ग २३२, हर्को पनि कुनै कमी छैन १०२
	धान्यहरू ४००
	ध्यानका कुराहरू भन्दै हुनुहुन्थ्यो २०१

ध्यान गर्छ २०२, २०३	घेरै २२७, काम छन् २०४, गर्नुपर्ने
ध्यानजः २०३, ३६७	छ २०४, मुनेको हुन्छ
ध्यानरत २०१, हुनेहरूलाई २०१	१९१
ध्यानहरूलाई २०२, २०३, २०४,	
प्रशंसा गर्नुभएको छैन	न
२०२	
ध्यानहरू लाभी हुन्छ १९२	नक्कली मालदिनेलाई २३६
ध्यानागार ८४	नगर प्रतिसंस्करण गराउनको लागि
ध्यानी २०१, हरू २०१, पनि हुनु-	१८२
हुन्थ्यो २०१	नगरको बीचमा १४०
धार्मिक कथाद्वारा १६३, ३२८,	नगर बाहिरका १४०
३२९	नङ्गल ६०, ७०, ले ७३
धार्मिक कामकाज पनि छ ४१२,	नजिक जान्छ ६६
४१३, ४१४	नर्तकीहरू ४३७
धार्मिक प्रव्रज्या पनि छ २१५	नत्थि नो सत्थाति १८८
धार्मिक प्रव्रज्या छैन २०८, २०९,	नत्थिदानि पुनःभवो १५९
२१०	नरकपाल ४०५, ४०६, ले ४०३,
धार्मिकरूपले १४१	४०४, ४०७, ४०८, ले
धारणा गरेको हुन्छ १९१	नरकमै पयाकिदिन्छ ४०५
ढुकुटी ११९	नरकमा २७८, उत्पन्न हुन्छन् २४,
धुर २६४, वहन गर्ने गोरू हो ७३	२९१, २९२, २९७, उत्पन्न
धुतङ्गशील ३५९, पालन गर्ने ३५९	भए ३७४, तानेर लैजान्छ
धुतङ्गहरू पनि बुग्नुपर्छ २३८	४०३, ४०४, ४०५, ४०६,
धूर्तले २३६	४०७, ४०८, तानेर नलै-
धूपहरू २५१	जाऊ ४०३, ४०५, ४०६,
	४०७, ४०८

नरकमै पयाकिदिन्छ ४०४	निगममा बस्तुहुन्छ ११४
नरक र तिरश्चीन योनिमध्ये ४१७	निगमवासी १२३, १२४, १३३,
नरकवासीहरूको आहार २९७	१४१, १४२
नवनीतद्वारा २६७, २७१	निर्घोष २०१
नवलोकोत्तर धर्मलाई ११०, भनि- एको हो ११०	निश्चलतामा पुगिसकेपछि १५८, १५९
नवौं पटकको भेटमा २५४	निर्जनस्थानमा बस १७०
नाग ९, वनिक ३२६, ३३३, वनिकले ३३४, वनिक जस्तै ३३५, व्रत ४३९	नित्यदान ४२, १४६, १४८, १५०, १५१, हरू १४५
नाङ्गासाधु ४३७	नित्यभिक्षा २४६, २४७
नाच-गान-बाजा २३१	नित्यविहारी १७१
नाजवाफ भई ३२	निम्तो पनि स्वीकार नगर्ने २१७
नाटकीहरूका बीचमा ३१३	निन्दनीय ध्यानलाई २०४
स्नानचूर्ण २७	निर्दाग ३१३
स्नानशुद्धि १८	निर्दोष ३१३
नाना अलङ्कारहरूको लाभी हुन्छ ३०३, ३०४	निधानवती वाचा २२९
नाभिहटं २१७	निध्यान गर्छ २०२, २०३
नाम र गोत्र सुनाई ४२५	निधिहरू १०५, बाट १०५
नामरूप १४, हरू १३, को कारण- द्वारा ३२०, निरुद्ध हुन्छ ३२०	निपुण ३२६
नारिएका थिए ४५	निष्फल ३०१
निकति २३६	निबद्धरूपले ३९०
	निमन्तनं सादियति २१७
	निर्मल १५८, २७८, तथा क्लेश- रहित भएपछि २७७, ३७५

निमित्तग्राही हुन्न २४१	नुहाइने ३१४, ३१७
नियम ३९१	नुहाउने ३१३, व्यवसायगरी ३८८
निरहंकारी १७५	नुहाइ-धुवाइ गरी ३९१
निरालसी तथा वीर्यवान् छु ३६०	नैऋत्यको आनिसंस १६१
निश्क्ति ९९, प्रतिसम्भवा ९	नैवसंज्ञानासंज्ञा २८१, यतन कुशल चित्त १९६
निरुद्ध हुन्छ १४	
निरोध व्यञ्जनहरूले मात्र २२५	नौनी १४०, १४२
निरोध १६२, धर्म हुन् १६२, समापत्ति ३६९	नौवटा परिष्कारहरू २४०
निर्वाण १७१, का कुरा २२४, का कुराहरू ९१, को आराध- ना गर्छन् १७३, १७५, १७६, गामिनी मार्ग भइ- कन पनि १७३, १७५	प
निवारण १६८	पखेटा २४१
निवासस्थान ३९१	पगरी २६१, हुत्याई २५२
निवृत्त भई २११, २१३, २१४, २२१	पञ्चस्कन्धबाट १७०
निशब्द २०१	पञ्चस्कन्धहरूको सन्तति नहुने २८३
निषाद कुलबाट २८	पञ्चकामगुण युक्त रूपहरू ४२८
निस्सरणं २०२	पञ्चनीवरण १६९, २४२, ३३७, लाई त्यागी ३३८, हर्- लाई १७०, हरुलाई त्यागी २४२
नीच-उच्च २७८, ३७४	पञ्चमजाति ३१
नीवर २१७	पञ्चमध्यानको कुशलचित्त १९६
नीवरण रहित १६१	पञ्चलाज पुष्पहरू २५१
नील ४८	पञ्चात्ताप १२८, १२९
	पचास जन्मका १९८
	पचास योजन टाढा २४५

स्पर्श आहार २९९	परपुद्गलको चित्तलाई १९३
स्पर्शको कारणद्वारा ३२०	परम सुन्दरताले युक्त १००
स्पर्श निरुद्ध हुन्छ ३२०	परमसुन्दरताले सम्पन्न १०६
पश्चिमतिरको यज्ञशालानिर १४२	पराजित २९४
पश्चिमधामिक चर्या ४७, ५२	परालको थुप्रो ४३७
पच्चोरोहणी २६६	पराले छाप्रोमा १७०, बस १७०
पछि आउने जनता प्रति अनुकम्पा राखेर ३७९	परिष्कार ९६, हरू २३९, हरू हुने २४०
पछि सम्मिलित भएका १८४	परिञ्जा २८२, ३७७
स्पष्टभाषी १०१, १०९	परिञ्जातब्बं ३७९
पटरानी २२०	परिच्छेद हुँदैन ३७२
पटुका २३९	परिडाहबाट दूर भएको हुन्छ २८९
पण्डित १२६, १२८, १३६, १३७, १३८, ३२६	परिडाहबाट दूर भएको हुन्छ २८७
पर्णशाला १४९	परितप्त पाछै २१३
पदशास्त्र १९	परिनिर्वाण पछिको प्रतिशरण १८५
पर्यवसान कल्याण ८८, ८९, ९०, ९१, १५६, १९१, २२४, ३३७, ४२५	परिनिर्वाण भइसक्नु भयो २४५
परखाल लगाउँछौं ७१	परिनिर्वाण भएर १८१
परखालको पछाडि ३१५, ३१६, ३१७	परियूर्ण ३१३, ३३७, भएको २२४, व्यञ्जनहरू २२५
परखालले घेरिराखेको छ ८४	परिभोग गर्छन् त ? ३०१
परदत्त भोगिनो ३००	परिमार्जन गर्छ १९२
परदत्तपूजाविनो ३००	परिमुक्ति ४४३
	परिवेण ३९०
	परिशुद्ध ९३, १५८, २२६, २७७, २७८, ३७०, आजीविकाले

युक्त छु ३५३, देशना २२६, ब्रह्मचर्य ४२५, भएका ९१, भएको २२४, मानसिक कर्मले युक्त ३५२, वचीकर्मले युक्त छु ३५१, रूपले ३३७	परुषभाषी हुन्छ २९७, २९९ पसत्थपसत्थो ३२४ पहाडी गुफा १६९, १७० पहातबबं ३७९ पहान ३०७ पहिराई २५१ पहिलो भेद २५३ पहिलो मार्गद्वारा ७४ पहिलो याममा ३७२ पहिलोविदद्या ३७२ पक्षभार २४१ पक्षि कै २४०, आकाशमम १९२ पक्षिमानै हुन्छ २१९ पक्षिहरू २४१ पंखा हम्काउने २६१ पंसुकूल भनेको बुक्तुपछ २३८ पंसुपिशाचादिहरूले ११४
परिशुद्धि ४३८, ४३९, ४४३ पब्लीक बाथको चलन ३८८ पलेटी मारी १७०, जान्छ १९२ पल्लोम हुन्छ ३५०, ३५१, ३५२ पर्वत १६९, १७० पशुयोनिमा उत्पन्न हुन्छ २९७ पशुयोनिमा उत्पन्न हुने सत्वहरूको आहार २९७	पा पाइला ३३४ पाक-शास्त्र २६ पांग्रा २६४, हरू वीर्य हो २६४ पाँच स्कन्धले युक्त ३७६ पाँच कामावचर ७८, ८७, २२१ पाचनं ६०
परिषद् २१३, २१४, मा २१४, २१५, हरूमध्ये २१४ परुष बोलीबाट विरत रहनेहरू १३१ परुष बोल्नेहरू १३१ परुषवाचाको खराब विपाक २६८ परुषवाचाबाट प्रत्यावरोहण गर्छ २६८ परुषवाचाबाट विरत रहने २९८ परुषवाचाबाट विरत रहन्छ २२८ परुषवाचालाई त्यागी २२८	

पाँचवटा स्कन्धहरू २८०, हुन्छन्
२८१, भएका सत्वहरू हुन्
२८१

पाँचवटा महादानशालाहरू बनाई
१४०

पाँचवटा रूपावचर चित्तहरू १९६
पाँचवोकार लोकहरूमध्ये २८०,
२८१

पाँचशय ४५, ५६, २४६, जोताहा-
हरूलाई ४६, शलाकदान
१४५

पाँचै शास्त्रहरू २७६

षाणातिपाता वेरमणि १५२

पात २९७

पातरास भत्तं २३०

पात्र १६९, एक छेउमा राखिसके-
पछि १६२, चीवर २३७,
२३९, चीवर ग्रहण गरी
५३, ५७, १६२, १८२,
२६०, २६१, ३८९, ४१६,
चीवर धारण गरी ४०१,
चीवर लिई ३९०, चीवर
लिएर हिंड्छ २४०, चीवर
साथमा लिएर हिंड्छ
२४१

पात्रमण्डन १०९

पाथेय्य ११७

पानी ६७, २४०, मा २१८, मा
पनि १९२, छात्री २३९,
घाँस काठहरू १०२, मा
डुब्की लगाएको जस्तै गरी
१९२, तताउने सम्बन्धमा
३९१, पिउने ठाउँ १३५,
मा राख्ने वित्तिकै ७९, ले
नभिज्ने गरि हिंड्छ १९२

पापकर्म २८७, गरें २८८, नगनू
४०९, ४१२, गरेको छैन
२९०, गर्ने हुन्न २८९

पाप पखाल्नकोनिमित्त २१८

पापलाई बघाइदिने २२२

पापलाई समन गर्ने २२२

पापक जीविका गर्दैन ४३८

पापवाचा बोल्दैन ४३८

पापक संकल्प गर्दैन ४३८

पाभत १२२

पायस ४६, लाई ७९, खायो ७७,
खानुहोस् ७५, राखिदिए-
को कुरा ७५, प्रदान गरेका
हुन् ७५

पारिषदचहरूले १४१

प्वाल छोपेर २३४

प्वालबाट २३४

पालिसाहित्यमा ३९७

पालोपहरा राखी ३४६

प्यास ४३४

पि, पी

पिण्डपात्र १९२, २३८

पितृलाई उद्देश्य गरी दिइन्न भने
३००पितृलाई उद्देश्य गरी दान दिएमा
३००पितृलाई भनी उद्देश्य गरेर दिएको
दानको फल ३०२

पितृले पनि पाउँछ ३००

पिपासाबाट दूर भएको हुन्छ २८९

पिपासाबाट दूर भएको हुन्न २८७

पीडा १४७

पीत ४८

पीना खाने २१८

पीपल २२९

पीर लिन्छ २८७, २८८

पीर लिन्न २८९, २९०

पु

पुक्कुस कुलबाट २८

पुद्गल २११, २१४, २१५, २१९,
ले २१२

पुण्डरीक १०५

पुण्यपथमा लाग्नु ४०९, ४१२

पुत्रदारहरूको कारणमा ४०३,
४०९

पुत्रदारहरूको पोषण गर्नुपर्ने ४०२

पुत्रभार्याको खोजि गर्छ २१३,
२१४

पुत्रभार्यालाई छाडी २१४, २१५

पुत्रसहित ११५

पुनर्जन्म २८१, को हेतु छैन ३७८

पुष्पगन्धहरू छन् १७६

पुष्पङ्गमा ३४५

पुष्यवेणुको लट्टी ४३६

पुराण ९९, कथा २७६

पुरानाहरूले यसो भन्दछन् २२३

पुरुषदम्य सारथी ८६, २२१, ४२४

पुरोहित ब्राह्मण १२७, १२८,
१३६, १३७, १३८, १४२,

१४४, ले १२०, १२१,

१३८, लाई १२०, १२३,

हरू २४९

पुरोहितका चार अङ्ग १२७

पुरोहितका साथ २२०

पू

पूजनीयलाई पूजा गर्नुहुन्छ १९९

पूजा १९०, १९१, १९९, २००,
गर्दछौं १९१, गर्नुपर्छ
४२७, ४२८, गर्नुपर्दैन
४२५, ४२६, स्थान ३६

पूजिकोनिमित्त धन १२२

पूर्ण भन्ने शब्द ४३७

पूर्णघट ४३६

पूर्णिमा ३६३, को दिनमा २५३

पूराभयो २८०

पूर्वगामी ३४५, ३४७

पूर्वजन्मका कुराहरू १९८, २४३,
२७७, ३३९, ३७०, अनु-
स्मरण गर्छ २७७, अनुस्म-
रण गर्ने ३७२, थाहापाउँछ
२८४

पूर्वतिरको यज्ञशाला १४२

पूर्वपश्चीमादि दिशातिर ७३

पूर्वप्रेतहरूको कारणमा ४०६, ४१२

पूर्वप्रेतहरू प्रति ४०२

पूर्वभाषी ११३

पूर्वयामिक चर्या ४७, ५१, समाप्त
भएपछि ५२

पूर्वानुस्मृति २४३

पूर्वानुस्मरण ३३९, ३७३, ज्ञान
३७०, ३७२

पूर्वाह्न समयमा ५३, ५६, १६२,
१८२, २६०, २६१, ४०१

पूर्वेनिवासानुस्मृति ९, १५९, ज्ञान
९

पूर्वेनिवासज्ञानद्वारा ३७८

पे, पै, पो

पेट चिर्छ ४१७

भेटभरको भोजनले सन्तुष्ट हुन्छ
२३७, २४१

पैशुन्यवादबाट विरत रहने २९८

पैशुन्यवादी २४, हुन्छ २९७, २९९

पैशुन्यवाचाको खराब विपाक २३८

पैशुन्यवाचाद्वारा ३५०

पैशुन्यवाचाबाट प्रत्यावरोहण गर्छ
२६८

पैसाहरू २५२

पोखरीहरू १७४

प्र	प्रत्यावरोहण २६६, गर्छ २७३, गर्छु २६६
प्रकट पनि हुन्छ १९२	प्रत्यावरोहणी २६७, भनेको २६६
प्रकृति-श्रावकहरूले ३७२	प्रथम कल्पमा ९९
प्रजा २२२, ३३६, लाई ८७	प्रथमध्यान १७०, २७६, ३३८, को कुशलचित्त १९६, को
प्रतिकार १९०	फलद्वारा १५७, प्राप्तगरी
प्रतिग्राहकको कारणबाट १३०	बस्छ १५७, २०३, २४२, प्राप्तगरी बसे ३६७
प्रतिघचित्तहरू १९५	
प्रतिघ सम्प्रयुक्त १९४	
प्रतिष्ठामा धक्का पुग्नसक्छ २५७	प्रथमादिध्यान २४२
प्रतिच्छन्नकृत २३३, २३४	प्रथम बीस वर्षसम्म ३९०
प्रतिभान-प्रतिसम्भवा ९	प्रथमविदद्या २७७
प्रतिवाद गर्न १९, २०, कठिन छ २१, कठिन पर्छ २०	प्रथम सेना काम हो ४३४
प्रतिशरण हुनेछ १८५, १८६, १८८, १८९	प्रदक्षिणा गरी ३८०
प्रतिसन्धी २८१, चित्त ३५, भैसेको पछि भने देखनसक्छ ३७४	प्रदक्षिणा गर्नकोनिमित्त २५१
प्रत्यन्त जनपदहरूमा २४	प्रदक्षिणा गरेर गएका थिए २५६
प्रत्यवेक्षणा गरी १६८	प्रदीप ८, दानदिने हुन्छ ३०५
प्रत्यवेक्षणा ज्ञानद्वारा २८०, २८१, २८२, २८३, ३७६, ३७७	प्रदुष्टचित्तसंकल्प भएका ३५४
प्रत्यवेक्षणा ज्ञानलाई १५९, पनि १५८	प्रध्यान गर्छ २०२, २०३
प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी २१४, २२१	प्रश्नहरूका उत्तरहरू ५
	प्रश्नहरू तयार पार्छन् ३२६
	प्रश्नहरू बनाई आएका छन् ३२७
	प्रश्नहरू सोध्ने ४
	प्रश्नहरू सोध्दैनन् ३२८
	प्रपञ्च १४६, १४७, १४८, १४९,

१५०, १५१, १५२, १५५, १५७, १५८, १६०	युगनङ्गल ७४, रहित स्मृति ३६०, रूपी नङ्गल- को आरक्षा गर्छ ७०, रूपी हलोमा ७३, विचक्षणता बारेमा २५५, ३२३, विचक्षणतालाई ३२३, विहीन भएका ३६०, सम्पन्न छु ३६२, सहित स्मृति ३६०
प्रमाण लिन सकिन्न १०६ प्रमाण लिने विचारले १०७ प्रलय १९८ प्रव्रज्या ८०, र उपसम्पदा ८०, र उपसम्पदा पाऊँ ८०	
प्रव्रजित हुन्छ २२७ प्रव्रजित हुन्छन् ३३० प्रव्रजित हुनुभएको छ १०६ प्रशंसा गर्नुभएका ध्यानहरू पनि छन् २०२	प्रा
प्रशंसा गर्नुभएको छैन २०३ प्रशंसनीय ध्यानलाई २०४ प्रशंसा पाउनेहरूद्वारा ३२४, नै प्रशंसित हुनुहुन्छ ३२५ प्रशंसितद्वारा प्रशंसित हुनुभएका ३२५	प्राचार्य १०९ प्राणातिपातबाट विरत रहनेहरू १३० प्राणातिपाती २४, २५, हरू १३० प्राणीघात गर्दैन १५३ प्राणीघात गर्ने छैन १५३ प्राणीघातबाट विरत हुने २५ प्राणीघातबाट विरत भई १५६ प्राणीहिंसाको खराब विपाक २६७ प्राणीहिंसा गर्ने छैन १५३, २९७, २९९, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५ प्राणीहिंसा त्याग १५२
प्रसस्त हिरण्य सुवर्ण १०५ प्रसन्नचित्त गरी १५१ प्रसन्न पार्नुहोस् १३३ प्रज्ञा ६७, ६८, ६९, ७८, २२६, वान् १७१, १७६, वान् को हुन् ? ३८७, का कुरा २२४, मय-यज्ञ १५८,	

प्राणीहिंसा त्याग गर्ने १५२
प्राणीहिंसाबाट प्रत्यावरोहण गर्छ
२६७

प्राणीहिंसाबाट विरत भई २२८
प्राणीहिंसाबाट विरत रहने हुन्छ
२९८, ३०५, ३०६

प्राणीहरूलाई छाड्न लगाएर १६१
प्राणीहिंसालाई त्यागी २२८
प्राणीहिंसालाई परित्याग गर्छ २६७
प्राणीहरू धेरै छन् १०२
प्राणीहरू प्रति हितानुकम्पी २२८
प्रातःकालिक भोजन सिद्धिएपछि
४०२

प्राप्तधर्मी ८२, १६२
प्रातिभोक्ष १६७, व्यतिक्रमण गरेको
छ भन्ने लागेमा १८९,
सिकाइदिनु भएको छ
१८९, संयम गरी १६७,
संवरले संयमी १९१,
संवरले संयमी भई बस
१६७

प्रासादको माथिल्लो तलामा ६
प्रासादबाट बाहिर निस्कने कुरा
२५१

प्रासादहरूमा ३१३

प्रासादिक १००, १०६
प्रातिहार्य ४७, को प्रभावद्वारा ५४

प्री, पृ, प्रे

प्रीतिलाई पनि त्यागी १७१, २०३
प्रीति-सुख १७०, १७१, भएको
२०३, एकाग्रता युक्त १९६

पृथ्वी छुन्छन् ४४२
पृथ्वीमा हिंडे जस्तै गरी १९२
प्रेतगति ३००
प्रेतलोकमा उत्पन्न हुन्छ २९९
प्रेतलोकमा उत्पन्न हुने ३००
प्रेतलोकमा जन्मिने सत्वहरूको जुन
आहार हो ३००

प्रेतविषय र मनुष्यमध्ये ४१८
प्रेतविषय श्रेष्ठ छ ४१७
प्रेतहरू ३०१
प्रेमणीय २२९
प्रेमबाट दूर भएको हुन्छ २८८
प्रेमबाट दूर भएको हुन्छ २८७
प्रेम्यहरू १३९

फ

फल १०५, खाने २१८, बीज ६४,

२२९, फूलहरू बाँडी दिन्थे	बतासले स्याउला सरसराउँदा ३६४
२५२, समापत्ति ध्यानमा	बत्तीस महापुरुष लक्षणहरूले १११,
१७२, समापत्ति ध्यानमा	११२
बस्न सक्दैन १७२, क्षणमा	३२ वटा ३९९
२८०, क्षणमा-कृतकृत्य	बस्दा १६९
भइसकेको ३४२, ज्ञानलाई	बन्धकमा रहेका १३९
पनि १५८	बन्धन ६९, २३५
फलामे मुद्रा २३१	बयासीहजार धर्मस्कन्धहरू १७९
फलेकको वस्त्र २१८	बलदेव-व्रत ४३९
फलोदधान ३६३	बलवान् १३५, पुरुषले ४१६
फाणित ४६, ३९२	बलवान् दुइजना पुरुषहरूले ४१७
फाली ६०, ६२, ६८, ६९, र छडी	बलिरहेको आगोमा २८३
हो ७०, छुन्छन् ४४२	बली १२१
फुसस वेलुवलट्टि ४३६	बसिरहेको मलाई ३६४
फूलमाला लगाई ३९१	बहुकारी ३४५
फेटा बाँधी ४६	बहुजन हितको लागि ३६५
फेटा फिक्नेछु २५७	बहुभण्डक १७५, नहुने १७६
	बहुविध भइकन पनि एक हुन्छ
	१९२
	बहुश्रुत १२६, १२७, १३५, १३८,
	१९१, भिक्षुलाई योग्यछ
	२३८
	बाछा २२०, हरू ८६, २००, लाई
	१६१, ले यापन गर्छ २२०
	बाछीहरू ८६, २२०, हरूलाई १६१

ब

बगैँचाहरू १७४

बन्धुरो ३३४

बच्चा ३०

बटुवा १२६

बढार्ने ३९०

बढारी २५१

बाजेहरूले १४५

बाटो १७३, बाट १७३, भुलेकोलाई
१७७, लाई बताइदिने
हुनुहुन्छ २०५, खर्च ६३,
११७, को रूपमा ६३,
भुलेकोलाई ३२१

बाँदर जस्तै छन् २००

बाँदर भएर जन्मे २००

बाफ पनि निस्कन्छ ७९

बाबु १४५, बाट अशुद्ध २३

बारी २३५

बालुवाको रास २६६, २७१

बालुवा छर्न लगाई २१५

बावनी हात्तीनीहरू पनि ३३३

बाँस २२९, को टुप्पो १०७, लिई
१०७, ठाडो पान्यो १०७,
लाई ठाडो पारेर उभ्यायो
१०७

बाह्रवटा परिष्कारहरू २४०

बिउ ६७, २२९, र भात १२१, र
भात दिलाइ दिए १२२,
रोपेर धान रक्षागर्नको-
निमित्त ७१, हरू २२९

बिच्छयाइ राखेको आसनमा ४१६

बिन्दु २२५

बिरामी छन् ४१५

बिरामी भए ४३४

बिहानको खाना २३०

बीचमा २२४

बीज ६५, ६६, २२९, बीज ६५,
२२९, नै कृषीकर्मको मूल
कारण हो ६२, पनि पाँच-
प्रकारका छन् ६४, विना
कृषीकर्म गर्न सकिन्न ६२

बीस जन्म १९८, ३७०

बीस वर्षसम्म ३९१

बुकिने गरी कुरागर्ने १०९

बुढी गाई ३५९

बुढो भन्ने शब्द ४३८

बुद्धकै प्रशंसा २५५

बुद्धको धर्ममा ३८

बुद्धको परीक्षा गर्न चाहन्थे २५४

बुद्धको पालामा २३०

बुद्धको प्रशंसा गर्दछन् ३२५

बुद्धको प्रशंसा गरेको सुनेर २५४

बुद्धको शरणमा जान्छ १५१

बुद्धचक्षुद्वारा ५२

बुद्धधर्ममा क्रमानुकूल शिक्षा १६५

बुद्धभगवान्‌ले त अरण्यविहारलाई

छाड्नु हुन्न भने ३७९

बुद्धले देखनुभयो २५३	गरेको छ ३१३, वास
बुद्धशासनमा परित्याग गरी ८०	२८०, वास गरिरहेको
बुद्धशासन भित्रका ७८	२८२, वास पूरा गरिसके-
बुद्धसँग सत्संगत गरिरहेको वेलामा	का २८२, वास पूराभयो
२५५	८०, १६०, २८२, ३४२,
बुद्धहरूले ३७२	३७६, ३७७
बेठाउँमा भए तापनि ३०१, ३०२	ब्रह्मचरियं ९५
बोकाको छाला २१८	ब्रह्मचारी ९४, हुन्छ २२८, भई
बोकाहरू ८६, २२०, काटिन्छन्	२५३, भन्छन् २५४, रह-
४१, काटिएका थिए १३८,	न्छन् ३१३
काटिन्छन् ४१, लाई १६१	ब्रह्मचारी हुँ भनी ज्ञापन गर्छ
बोधिमण्डपका कुराहरू ३६६	३१३, ३१४, ३१५, ३१६,
बोधिवृक्षमनि ३६९	२१७
बोधिसत्व छँदा ३८९	ब्रह्मचारी हुँ भनी ज्ञापन गर्नुहुन्छ
	३१२
ब्र	ब्रह्मज २१, हुन् ३४
	ब्रह्मदायाद २१, २२
	ब्रह्मदेय ८५, गरी १०२
ब्रह्मञ्जाय पजाय ११०	ब्रह्मनिर्मित २१, हुन् ३४
ब्रह्मचर्य ९१, ९३, ९५, २२६,	ब्रह्मयानको उपदेश ४१७
२८२, ३३७, ३७७, को	ब्रह्मरथ २५२, २६२, २६३, जस्तै
१९१, को अर्थ पञ्चशील	अहा २६१, २६२
हो ९४, प्रकाश पार्नुहुन्छ	ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भइसके ४२२
२२४, पालन गरिरहेको	ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुनेछ २६९
हो कि ? १५८, पालन	ब्रह्मलोकमा गई ४२२

ब्रह्मलोकमा प्रतिष्ठित गराई ४२१,

४२२

ब्रह्मवर्णी १००, १०६

ब्रह्मविहार ४२०

ब्रह्मसहित ८७, २२३

ब्रह्मज्ञानी ११०

ब्रह्माको मुखबाट २२

ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्ने मार्गहो

४२०, ४२१

ब्रा

ब्राह्मण ७५ २२२, इच्छा ३०९,

लाई १२८, २२२, धर्ममा

३८, ऋषिहरूले ३३, का

औरस पुत्रहरू २१, २२,

३४, कन्यासँग २९, कहाँ

मात्र गई ३४, कुलबाट

२७, २८, को उत्पत्ति ९९,

गणहरूद्वारा प्रशंसित छन्

३२५, पण्डितहरू ३२८,

भयौं ३३१, समाजले

२५७, नै थियो ३६, नै

श्रेष्ठ २२, प्रजाहरू ११०,

प्रजाहरूको अधिल्लिर बसी

११०, पारिसक ३१, महा-

शाल २१९, महाशालहरू

१२५, महाशालहरूलाई

१३३, महाशालहरूले

१४१, १४२, हर्षको अभि-

प्राय ३१०, हर्षको एक

गाउँ ४४, हर्षको गाउँ हो

४२४, हर्षको तीनविदद्या

२८५, हर्षको प्रत्यवरोहणी

२६९, २७१, हर्षको

प्रत्यावरोहणी हो २६६,

२७०, हर्षको प्रत्यावरोह-

णी यस्तो हुन्छ २७१,

हर्षको प्रत्यावरोहणी अर्क

ढंगको रहेछ २७३, हर्ष

ब्रह्मलोकमा श्रद्धा राख्छन्

४१९, ४२२, हर्षलाई

सन्तर्पित गर्छन् २६७,

समाजको बीचमा २५७,

हर्षद्वारा कूटदन्तको वर्णन

९८, हर्षनै शुद्धि हुन्छन्

२१, ३४, हर्षनै शुक्लवर्ण

हुन् २१, ३४, हर्ष मात्र

शुद्धि हुन्छन् १८, हर्षनै

श्रेष्ठवर्ण हुन् २२, २४,

२५, २६, २७, २९, ३२,

३३

ब्राह्मणीकहाँ मात्र गयो ३४, ३५
 ब्राह्मणी कुमारी २३, बाट पाएको-
 लाई ३०
 ब्राह्मणीहरू २१, २२, २४, ९७,
 को पेट नै महाब्रह्माको
 छाती हुन्छ २२

भ

भगवान् अरहत् सम्यक्सम्बुद्धलाई
 नमस्कार ३३२
 भगवते पि खो ज्ञाणं उदपादि १५८
 भगवान्को नगिच २६५
 भगवान्को चरणकमलमा ४२१
 भगवान् भन्नुहुन्छ ३४६
 भगवान्लाई अभिवादन गरी २६१
 भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो ३३२
 भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ
 ३४१, ३४२
 भगवान्सँग सम्मोदन गरे २८६,
 २९१, २९६, ३०८, ३१२,
 ३१९, ३२६, ३३२, ३४३
 भण्डागारिकसँग ११९
 भौंरोरी ४३६
 भस्महोस् ३३

भय ६८, तजित १४०, तजित
 थिए १३९, त्रास लिनु
 नपर्ने कर्म २९०, त्रास
 लिनुनपर्ने कर्म गर्ने हुन्छ
 २८७, त्रास लिनुनपर्ने काम
 गरिन २८८, त्रास लिनु-
 नपर्ने २८८, भैरवलाई
 आह्वान गर्छन् ३५२,
 ३५७, भैरव ३५३, ३६४,
 भैरव आउँछ ३६४, भैरव-
 लाई ३४९, ३५०, भैरव
 आएको मैले देखिसकू
 ३६३, भैरवलाई आह्वान
 गर्छन् ३५०, ३५३, ३५४,
 ३५५, ३५६, ३५८, ३६०,
 ३६१, ३६२, भैरवलाई
 किन नहटाऊँ ३६४
 भयावह हुने ३६३
 भरणपोषण गर २४८
 भन्याङ्को १६५
 भन्याङ् तयार हुन्छ १६६
 भरेरलिंदा-दिंदा २३५
 भवको कारणद्वारा ३२०
 भवचक्रगामी हुन्छ ३६९
 भवास्रवबाट २७९, पनि विमुक्त
 भयो ३७६

- भाँडो २३४, लाई छल्ने २३४
भाँडाहरूमा ४६
भात २२४, वेतन १२२, वेतन
लिई कामगर्ने १३९,
वेतनको व्यवस्था १२२,
वेतनको व्यवस्था मिलाइ-
दिए २२२
- भारमुक्त १७१
भावना २८२, को हिसाबले ३७७
भावेतब्बं ३७९
भाषाहरूमा २२५
भित्रदेखि चित्तलाई प्रसन्न पार्नुहोस्
१३३, १३४
भित्ता-परखाल-पर्वतमा १९२
भिक्षाटन्कोनिमित्त २६१
भिक्षाटन् गरिसकेपछि ४०१
भिक्षाटन्बाट फर्केर १७०
भिक्षाटनार्थ जानुभयो ४०१
भिक्षा दिन्छन् भनेर २०२
भिक्षा नलिने २१७
भिक्षापात्र २३९
भिक्षा-भोजन २३८, भनेको बुझ्नु-
पर्छ २३८, को सम्बन्धमा
२३८, को क्षेत्र बुझ्नुपर्छ
२३८, सन्तोष भनेको
बुझ्नुपर्छ २३८
- भिक्षा लिंदैन २१७
भिक्षुसङ्घका साथ ३९८, ४२४
भिक्षुसङ्घकोनिमित्त २०७
भिक्षुसङ्घ निरोगी त छन् ? ३९९
भुइमा सुत्छ २२०
भुङ्गोमा वल्टाई पल्टाई पिल्स्यार्जे-
छन् ४१७
भूतगाम २२९
भूत प्राणीहरू प्रति १७०
भूतवादी २२९
भूमिभागहरू १७४, नाप्दा २३५
भूमिमा रहेका १०५
भूलमा परी २३६
भूसम्पत्ति २५०
भेडा-गूंगा ३६२, जस्तै दुष्प्राज्ञ भई
३६२
भेडा-बाख्रा २३२
भेडा मान्ने हुन्छ २१९
भेडाहरू ८६, २२०, लाई १६१
भैरव ३४९
भैंसी ७१
भैषज्य प्रत्ययहरूमा सन्तोष २३७
भैषज्य सम्बन्धी कुराहरू २३९
भोगसम्पत्ति ११९, १२०
भो गौतम १४५, १४८, १५१,

१५५, १६६, १७५, २५७, ३४५	मणिकुण्डलहरूमा रक्त अनुरक्त हुन्छ २१३, २१४
भोजन २३७, २९८, कृत्य ४९, कृत्य गरिसकेँ ४०२, को समय भयो १६२, तयार भइसक्यो १६२, पछि १७०, पछिको चर्या ४७, ४९, ५१, पहिलेको चर्या ४७, ५३, मा मात्रज्ञ होऊ १६८, मा मात्राज्ञान नहुने १७५, मा मात्राज्ञता १६८, स्वीकार गर्नुहोस् १६२	मणिकुण्डलहरूमा रक्त अनुरक्त नभई २१४, २१५ मणिभद्र-व्रत ४३९ मन्त्रधर ९९, १००, १२८, १३७, हुन्छ २७६ मदमत्त हुनको लागि १६८ मध्यकल्याण ८८, ८९, ९०, १९१, २२४, ३१७, ४२५ मध्यमप्रतिपदा ९१ मध्यम मार्गद्वारा ३१९ मध्ययामिक चर्या ४७, ५२ मध्याह्न समयमा ३२२, ३२३ मधु-फाणितद्वारा १४०, १४२ मधुरभाषी १०१, १०६, १०९ मनःइन्द्रिय १६८, संयम गर १६८, लाई पनि रक्षा गर १६८ मनः दुश्चरित गरेको हुन्छ २९२ मनः दुश्चरित मारसेना हो ४३३ मनः दुश्चरितले युक्त भई २७८ मनले देखेको हुन्छ १९२ मनले मनको विषय जान्दा २४१ मनविज्ञेय-धर्महरूमा ४२६, ४२७, ४२८
भोजनालय २४६ भोजनोपरान्त २६१, ४०१ भौतिकवाद १९	
म	
म के गर्ह १७४, १७५ मङ्गल ठान्दछन् ४३६, ४३७ मङ्गल-भोज ३१ मञ्जेष्ठ ४८ मञ्जिमसील १५६ मण्डल २१३	

मनः सुचरित गरेको हुन्छ २९५
 मनः सुचरितले युक्त भई २७८
 मनुष्य र चातुर्महाराजिक ४१८
 मनुष्यलोकमा उत्पन्न हुन्छ ३०५
 मनुष्य शब्द पनि १९२
 मनुष्यहरूको जुन आहार हो २९८
 मनुष्यहरूको वायुमण्डलबाट दूर
 २०१

मनुष्यहरूमा उत्पन्न हुन्छ २९८
 मनेन्द्रिय २४१
 मनोमय काय १५९
 मनोरञ्जन गर्छ ३१४, ३१५,
 ३१६
 मनोसंचेतना आहार २९९
 म पनि जोत्दछु ६०
 म बितेपछि १८५, १८६, १८८,
 १९०

मयूरहरूले ३६३
 मरण देखेर डराउँछ २८७, २८८
 मरण देखेर डराउन्न २९०
 मरण देखेर डराउने पनि छ २८६
 मरण देखेर तसिने पनि छ २८६
 मरण देखेर नतसिने पनि छ २८६
 मरण देखेर नडराउने कुनै छैन
 २८६

मरण देखेर नडराउने पनि छ २८६
 मरणमा मलाई भय छैन ६
 मलीनकर्म २८७, गरेको छैन २९०,
 गर्ने हुन्न २८९

मरण देखेर डराउन्न २८९
 मसान १६९, १७०, मा छाडेका
 कपडाहरू २१८

श्मशानमा आई ३५९
 महत्गत चित्त १९६
 महत्फलतर १४४, १४५, १४६,
 १४७, १४८, १४९, १५०,
 १५१, १५२, १५४, १५५,
 १५७, १५८, १६०, यज्ञ-
 हरू १४४

महत्फलदायी १२९, १३०
 महत्फल हुन्छ ३९५
 महत् भिक्षुसङ्घका साथ ४२४
 महल्लक १०१
 महाकरुणासमापत्तिमा ५२
 महागुण १४४
 महादान हुन् १५४
 महाधनी ९८, ११०, १११, ११८,
 १३४, १३५, १३६
 महानिसंसतर १४४, १४५, १४६,
 १४७, १४८, १४९, १५०,

१५१, १५२, १५५, १५७,
१५८, १५९, १६०

महापुरुष भन्दछन् ३८७

महापुरुष लक्षण ९९, हरू ४, ५४,
६०, शास्त्रमा १००

महान्नादि ब्रह्माहरू ३२५

महाभोगी ११०, १११, ११९

महायज्ञ ९६, १२३, १२९, १३२,
१३३, १३४, १३५, १३६,

को अनुभव गर्नेछौं ९७,

को तयारी हुँदै थियो ८५,

गर्दैछन् १४१, गर्न चाहने

तपाइ १२८, गर्न चाहन्छु

१२०, १२३, १२४, गरे

१३९, मा १४७

महाश्रावकहरूले ३७२

महासागर कै गुण हुनु भएका १०४

महासीलका कुराहरू १५६

महिषी २२०, ले थापन गर्छे २२०

मंगल ४३६

मा

मार्ग १६२, का कुराहरू ९१, को

भाविता नगरिदा २८०,

कोविद १८४, १८५,

कोविद हुनुहुन्छ २०५,

देशक मात्र हुँ १७४, विद्

१८४, १८५, २०५, ज्ञ

१८४, १८५, २०५, ज्ञान-

लाई १५८, ज्ञानलाई पनि

१५८, क्षणमा २८०, ३४२

माछा २१७, मार्ने हुन्छ २१९

माता ३४, की माता ३४

मान १९०, १९१, १९९, २००,

गर्दैछौं १९१, गर्नुपर्छ

४२७, ४२८, गर्नुपर्देन

४२५, ४२६, नगर्नुभए

२००

मान-कूट २३३, २३४

माननीयलाई मान गर्नु हुन्छ १९९

माना २३४, पाथीमा छल्ने २३३,

२३४

मायावी १७५

मार ३३६, लोक ७८, लोक सहित

७८, सहित ब्रह्मसहित

लोकमा ३१८, सेनालाई

४३५, सैन्य ४३३, सैन्य-

लाई हटाई ४३३, ४३५

मालपोत उठाएर ल्याऊ ४००

मालागन्ध विलेपन ३०३, ३०४	मिथ्यास्मृतिको खराब विपाक २७३
माला-गन्ध-लेपन धारण २३१	मिथ्यास्मृतिबाट प्रत्यावरोहण गर्छ २७३
मालाहरू २५२	
मालिस गराइने ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७	मिथ्यावाचाको खराब विपाक २७२
मात्सर्यता १२	मिथ्याव्यायामबाट प्रत्यावरोहण गर्छ २७३
मासिक वेतन १२२	मिथ्याव्यायामलाई परित्याग गर्छ २७३
मासी धान २३२	
मासु २१७	मिथ्याविमुक्तिको खराब विपाक २७३
	मिथ्याविमुक्तिबाट प्रत्यावरोहण गर्छ २७३
मि	
मित्र अमात्यहरूको कारणमा ४०४, ४१०	मिथ्यासङ्कल्पको खराब विपाक २७२
मित्र अमात्यहरू प्रति ४०२	मिथ्यासमाधिको खराब विपाक २७३
मित्र अमात्यहरूले ४०५	मिथ्याज्ञानको खराब विपाक २७३
मिथ्याकर्मको खराब विपाक २७२	मिथ्याज्ञानबाट प्रत्यावरोहण गर्छ २७३
मिथ्यादृष्टिक हुन्छ २९७, २९९, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५	मिद्ध ३५५
मिथ्यादृष्टिक भई ३७४	
मिथ्यादृष्टिकहरू १३१	
मिथ्यदृष्टिको खराब विपाक २६९, २७१	मु. मू
मिथ्यादृष्टिबाट प्रत्यावरोहण गर्छ २३९, २७२	मुख अगाडि स्मृति राखी १७०, बस्छ २४२

मुखबाट निस्केका २१, हुन् २४

मुखर १७५

मुख हेरेर २०२

मुण्डन शीर भएका ३९१

मुत्तसुद्धि ४४३

मुक्त हुन दिन्न ४३५

मुक्ताचार २१६

मुद्रा २३१, ग्रहण गर्नु योग्यछैन

२४६

मुदितायुक्त चित्तलाई ४२०

मुनि ३९२, को निमित्त ३९२,

भन्दछु ४३३, भन्दैनन्

४३३, हरू छन् भनी लोक-

जनहरू भन्दछन् ४३२

मुसलको बीचबाट २१७

मूगिको रस ३८९

मूर्धाभिषिक्त राजा २१९

मूलगन्धहरू १७६

मूलबीज ६४, २२९

मृ

मृगको बच्चा २३६

मृगछाला २१८

मृग बच्चाको एक कार्षापण २३६

मृग माने हुन्छ २१९

मृगहरू ३६३

मृतकदान ४३

मृत्यु देखेर नडराउने २५३

मृत्युपछि १४४, २९७, २९८,

२९९, ३०२, ३०३, ३०५,

३०६

मृत्यु भन्ने शब्द ४३८

स्मृति ६९, ७०, उपेक्षा परिशुद्ध

२०३, द्वारा ७०, मान्

१७६, वान् १७१, लाई

थातमा राखी १६९,

सम्प्रजन्य भई १७०, सम्प्र-

जन्यता १६९, सम्प्रजन्य-

ताद्वारा युक्त भई बस

१६९, सम्पन्न छु ३६१

मृदु १५८, १६१, र कर्मण्य भइ-

सकेपछि १७७, बोली

बोल्ने ११२, हृदयले २२६

मृषावादको खराब विपाक २६८

मृषावाद त्याग गर्ने १५२

मृषावादलाई त्यागी २२८

मृषावादबाट विरत भई रहन्छ

२२८

मृषावादबाट विरत रहने २९८
 मृषावादबाट प्रत्यावरोहण गर्छ
 २६८
 मृषावादी हुन्छ २९७, २९९

मे, मै

मेधावी १२६, १२८, १३७, १३८
 मेरय २१७

मेरो अनुशासनी १७१
 मेरो ईसा लज्जा हो ६९
 मेरो खेतीको फल ७५

मेरो चित्त विमुक्ति अटल छ १५९
 मेरो पानी तप हो ६२, ६७
 मेरो पेटमा वायुले शोलाहान्छ
 ४१७

मेरो फाली र छडी स्मृति हो ७०
 मेरो बन्धन चित्त हो ६९
 मेरो बीज श्रद्धा हो ६२
 मेरो युगनङ्गल प्रज्ञा हो ६८
 मेरो वीर्यनै धुरवहन गर्ने गोरु हो
 ७३

मेरो शरीरमा ४१७

मेलमिलाप २२८, थियो १८७,
 को के हेतु १८७, १८९,
 सँग बसिरहेका थिए १८७

मैत्रीचित्तको भावना २६
 मैत्रीचित्त फैलाउनु हुन्छ ३२८
 मैत्रीभावनाले २२६
 मैत्रीयुक्त चित्त फैलाई ४२०
 मैत्रीयुक्त चित्तलाई ४२०
 मैत्रीविहारी छु ३५४
 मैथुन ब्रह्मचर्य २२७

मैथुन संयोगले युक्त ३१७, हुने
 ३१४, ३१५, ३१६, ३१७

मो, मौ

मोहचित्त १९५
 मोघपुरुष ४०
 मोह रहित १४७
 मोहले मोहित हुने ३८२
 मोहक्षयको प्रत्यक्ष अनुभव गर्छ
 ३८२

मौलो १३८, मा बाँधिइ राखिएका
 थिए ८६

य

यताउता हेर्दा १६९
 यस्तो गोत्र १९८
 यस्तो नाउँ १९८

यस्तो वर्ण १९८

यथानुसिद्धं १८९

यथाबल-सन्तोष २३७

यथालाभ-सन्तोष २३७

यथासारूप्य २३७, सन्तोष २३८

यव २३२

यज्ञ कम हुने छ ९८

यश बढने छ ९८

यज्ञ परिहानी हुन्छ २५७

यज्ञ ३८, ४३, १३०, १४०, १४२,

१५४, १५९, १६०, भोज

३१, ३२, शाला २१९,

विधि ९६, सम्पदा ९६,

१४३, का अङ्गहरू १२७,

का परिष्कारहरू १२५,

का परिष्कारहरू हुन्

१२७, १२८, कोविद ४३,

को समय हो १२५, को

वर्णन ४२, को वर्णन

गर्नुहुन्छ? ३८, ४१,

गराएर १४४, गरी ४३,

गर्नुहोस् १२५, गरेर १४४,

स्थलमा १२७, स्थलमा

पठाई १६१, शालाको

वरिपरि २६६, हर्को

अवर्णननै गर्छु ४१, हर्को

वर्णन गर्दिन ४१

यागु २२४

याचक १२६

यापन गर्छ २९७, २९८, २९९,
३००

यापन हुन्छ २९७

यावदेव सीतस्स पट्टिघाताय १४९

युग ६०, ६७, नङ्गल ६२, ६७

युद्ध नगरिकनै पराजित भए २०

युवा छँदाछँदै १०५

यूप १३८

योगक्षेम १७१

योगाचार भिक्षुलाई सम्फुनु पर्छ
३३५

यो दुःख हो २४३, २७९, ३७५

यो दुःखनिरोध हो २७९

यो दुःख ससुदय हो २७९

योधरथ २६०

योनीमार्गनै महाब्रह्माको मुख २२

योनीमार्गबाट २२, उत्पन्न भएर
पनि २२

यो पायस कसलाई दिऊँ त ? ७७

यो भिक्षु तिमीहरूको प्रतिशरण
हुनेछ १८८, १९०

यो लोकलाई १५६

यो वो आनन्दमया १८८

र

रगत सम्बन्धी ज्ञातिहरूको कारणमा

४०५

रङ्गले १६२

रजत २३१

रज्जुभेद २३४, २३५

रक्तचन्दनको गन्ध १७६

रक्तसम्बन्धी ज्ञाति पितृहरूले पाऊन्

२९६

रक्तसम्बन्धी प्रेत ३०१, हरू ३०१

रक्तसम्बन्धी ज्ञातिहरूले ३००

रथ २६१, २६२, २६४, कोष

११९, को धुरमा २६४,

बाट ओल्ही २५५, बाट

ओल्हेको हो भनी सम्झनु

होस् २५७, मा गइरहेको

मैले २५७

रमणीय २०१, भूमिभागहरू १७४,

वनहरू १७४

रश्मीको प्रभावद्वारा ५४

रथयात्राको वर्णन २५२

रथवाहन २५१

रथहरू दुइप्रकारका हुन्छन् २६०

रहस्यमय कामगर्नेहरूलाई पाएक-
पर्ने २०१

राग १६७, बाट १७०, बाट दूर

भएको हुन्छ २८८, बाट

दूर भएको हुन्छ २८६,

रहित १४७, ले रञ्जित

हुने ३८१, क्षयको प्रत्यक्ष

अनुभव गर्छ ३८२

राजपरिषद्मा १८२

राजाका आठ अङ्ग १२५

राजाको कारणबाट ३९९

राजाको कारणमा ४१३

राजदाय गरी ८५, १०२

राजन्य कुलबाट २७, २८

राजभक्त थिए १७८

राजभोग्य ८५ हरू १०२

राज्य-यज्ञ ११८

राजागार ८४

राजा प्रति ४०२

राजाले यापन गर्छ २२०

राष्ट्रकोष ११९

राष्ट्र बाहिरबाट १११

रातको दोश्रो याममा ३७५, ३७८

रातलाई पनि दिन भनी सम्झ्छन् ३६५	रुपैयाँहरू २५२
रातलाई नै रात भनी जान्दछु ३६५	रेशमी कपडा पहिरी २६५, २६६, २७१
राता माछा ४३६	रेशमी कपडा लगाई २५३
रात्री विकाल भोजन २३०, लाई निषेध गरेको कुरा २३१	रोगले पीडित छ ४१५, ४२१
राम्ररी मनमा राख २६७, २७१, २७६, २९२	रोगले पीडित छन् ४१५, ४२२
राक्षस जस्तै ठान्दछन ३५३	रोगले पीडित हुन्छ २८७, २८८, २८९, २९०
रित्तो गाग्रो ४३७	रोगले पीडित भए ४१४
रुखको जरोलाई २८३	रोपाई ५८, मा ४४. को समयमा ५६, गर्न लागेको ठाउँमा ४६, दुइथरीका छन् ५७, भइरहेका ठाउँमा ५३, भएको थियो ५७
रुख पलाएर नआउने ऊँ २८३	रोमहर्षण हुने ३६३
रुखमा गई फल खाइसकेपछि २४०	रोमाञ्चित भई ७९
रुखहरू २२०, रोप्न लगाई २००	रौद्रकर्म २८७, गरेको छैन २९०, गर्ने हुन्छ २८९, हुन्छ २९१
रूप १४, स्कन्ध २८१, स्कन्ध एक मात्र २८१, कूट २३३	रौलाई लगाउन सक्नेगरी १६६
रूपावचर ७८, १९६, १९७, क्रियाचित्तहरू १९४, कुश- लचित्तहरू १९४, ध्यान १७०, ३६६, ब्रह्मलोक- लाई २२३, ५ वटा चित्त- हरू १९६, लोकहरूमा २८१, विपाकचित्तहरू १९४	ल लङ्गडा ४३७ लङ्गडो भन्ने शब्द ४३८ लगाम १६७, २६४

लघु २२५	लोक २२२, विद् ८६, २२१, ४२४, विद् हुनुहुन्छ १११
लज्जा ६८, ६९, लु २२८, ले धारण गर्छ ६८	लोकायत १९, ९९, २७६
लट्टी १३९	लोकाभिष रहित २२६
लंबाइ र चौडाइमा ठूलो भएको ३३३, ३३४	लोकोत्तर गुणदायी ३६९
लक्षण-शास्त्रमा १९, २७६, पनि निपुण १९, निपुण, १२८	लोकोत्तर गुणहरू ३७८
लाटोकोसेरोको प्वांखको वस्त्र २१८	लोप पनि हुन्छ १९२
लाभसत्कार यशकीर्तिको ३५८	लोभ १६७ सहगत चित्तहरू १९३, सहगत १९५
लाभी हुन्छ ३०५, ३०६	लोभी हुन्छ २९९
लामपुच्छे बाँदर २००	लोमहर्षणबाट टाढा छु ३५८
लामो समयको अवधि भित्र ३०१	लोहमासक २३१
ग्लान प्रत्यय १९२	लोहित ४८
लाहाको मुद्रा २३१	लौकिक कुशल १९३, र अब्याकृत चित्तहरू १९४
लुगा धुने द्रोणीबाट २८	लोरो २४०
लुट्छन् ४००	
लुट्ने २३५	व, वा
म्लेच्छ २२५	
लेटिरहेको मलाई ३६५	वल्कल ५, २१८
लेटेर नै भयभैरवलाई म हटाउँछु ३६५	वचन संयम ७१
क्लेश रहित भएपछि १५८, ३७०	वञ्चना २३६, गर्ने २३५
क्लेशहरू ४३४, को जर्रो उखेल्ल ६८	वचीकर्मको हेतुले ३५०
	वची दुश्चरित गरेको हुन्छ २९२
	वची दुश्चरित मारसेना हो ४३३

वची सुचरित गरेको हुन्छ २९२	वाद आरोप गर्नेछौं ३२६
वची सुचरित गरेको हुन्न २९२	वाद गर्नकोनिमित्त जाऔं १६
व्यञ्जन युक्त ९१, ९२, २२४, २२५, ३३७	वादविवाद १८७
वणिब्बक १२६	वायुले अधिक घोच्छ ४१६
व्यक्त १२६, १२८, १३६, १३७, १३८	वायु रोगले पीडित हुनुहुन्थ्यो ३८९
व्रत ४३९, शुद्धि ४३९, द्वारा पनि शुद्धि बताउँछन्, ४३९	वायु रोगले सताएको थियो ३९०
वस्त्र २१८, कोष्ठागार ११९	वाल कम्बल २१८
वस्तु शुद्धि ३५	वालवेधी ३२६
वस्तुहरू १४१	वासुदेव-व्रत ४३९
वध २३४	व्याकरण १९, ९९, २७६
वनचंत्य ३६३	व्यापाद उत्पन्न भएको चित्त २०२
वनमूल फल खाने २१८	व्यापादकै बीचमा परी २०२
वनहरू १७४	व्यापादको खराब विपाक २६९
व्यभिचार गर्ने हुन्छ २९९	व्यापादबाट प्रत्यावरोहण गर्छ २६९
व्यभिचारबाट विरत रहने २९८	व्यापाद प्रदोषलाई हटाई १७०
वरक २३२	व्यापादलाई हटाई २४२
वर्षादको पानी ६७	व्यापादले घेरिएको चित्तले २०२
वर्षावासको समयमा ५३	व्यापन्न चित्त ३५४
वर्षावास गरिसकेपछि ३९८	व्यापन्नचित्तो २९७
वाक् दुश्चरितले युक्त भई २७८	व्यापारमा उत्साहित छन्, १२१, १२२
वाक् सुचरितले युक्त भई २७८, ३७४	वि
	विकाल भोजने २३०, २३१

विकाल भोजनबाट अलग रहन्छ २३०	वीर्ता ८५ विस्तारपूर्वक २९२
विकाल भोजन भन्ने थिएन २३०	विद्वत्हरू ४३३
विकाल भोजनलाई निषेध गरेको कुरा २३१	विद्वान् ३१
विचार प्रीतिसुख एकाग्रता युक्त १९६	विदद्या २७९, २८३, उत्पन्न भयो २८३, ३७३, ३७५, ३७८, ३७९, चरण सम्पन्न २२१, चरण सम्पदाद्वारा ११४, चरण २२१
विचिकित्सा १७०, २०३, के बीचमा परी ध्यान गर्छ २०३, नहुने हुन्छ २९०, लाई हटाई २४२, ले घेरिएको चित्तले विहार गर्छ २०३, सहगत चित्त १९४, सम्प्रयुक्त १९५, हुने हुन्छ २८८	विदद्यार्थी १६६ विदित धर्मी १६२ विनयनको कुरा सिकाउँछ १६८, १६९ विनयपर्यायले १४९ विनयवादी २२९
वितण्डवाद २७६	विनिपात २८८, २९१
वितण्डवादीहरूको शास्त्र ९९	विष्पटिसार १२९
वितर्क विचार प्रीतिसुख एकाग्रता युक्त १९६	विप्रतिसार १२९, लाई १३१
वितर्क विचार रहित १७१	विपरिणाम दुःखबाट ७५
वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी १७०, २०३	विपश्यना ज्ञानलाई पनि १५८ विपश्यना ज्ञानलाई भनिएको हो १५९
विस्तारपूर्वक कुरा विभाजन गरी २१६	विपाक चित्तहरू १९४ विभ्रान्त चित्त हुने ३६१ विभ्रान्त चित्त भएका १७५

विभूषित हुनको लागि १६८

विमुक्त चित्त १९७, १९८

विमुक्त भएँ २८०

विमुक्त भएँ भन्ने पनि ज्ञान भयो
३७६

विमुक्ति ४३८, ४३९, ४४३

विस्मृति ७०, १७५

विरज १६२

विरक्त भई ७९

विरति १५२, १५३, चित्त १५४,
चेतनालाई १५२

विलाप गर्छ २८७, २८८

विलाप गर्दैन २८९, २९०

विलुम्पति ४००

विवर्तकल्प १९८, ३७०

विवाद १८७, पैदा भएको थियो
१८७

विवेकज १७०, २०३

विशाल ब्राह्मणहरूका साथ ११८

विशुद्धि ४४३

विषमचारी ४०३, ४०४, रहन्छ
४१३, हुन्छ ४०३, ४०४,
ताको कारणले ४०८,
ताको कारणले गर्दा ४०५,
४०६

विहार १४९, दानभन्दा १५०,
दानभन्दा पनि महत्फलतर
१५१, दानमा १४९,
दानमा चाहिँ १४९, दान
महत्फलतर छ १४९,
बनाउँछ १४८, बनाइदिने-
छु २४६

विक्षिप्त चित्त १९५, भनी जान्दछ
१९५, भए १९५

विज्ञान-आहार २९९

विज्ञान स्कन्धलाई १४, को कारण-
द्वारा ३२०

विज्ञानन्त्यायतन कुशलचित्त १९६

विज्ञान निरुद्ध हुन्छ ३२०

वी

वीतद्वेषी ४२७, ४२८, मार्गमा
प्रतिपन्न छन् ४२९

वीतदोष चित्त १९४, भए १९४

वीतमल १६२

वीतमोह चित्त भनी जान्दछ १९५

वीतमोह चित्तहरू १९५

वीतमोही ४२७, ४२८

वीतरागी चित्त भए १९३

वीतरागी ४२७, ४२८, ४२९,

मार्गमा प्रतिपन्न छन् ४२८,
४२९

श, ष

वीर्यवान् १७६, भई ३३०
वीर्यरूपी गोरुहरूलाई ७०
वीर्यहीन १७५, ३६०
वीहि २३२

शकत्व सम्पत्ति १५१
शस्त्रविदद्या १६५, मा १६५
शस्त्र रहित २२८
शतसहस्र जन्म ३७०
शब्द ४३७

वृ

शयजन्म ३७०, का १९८

वृद्ध १०१, शीली १००
वृद्धि भन्ने शब्द ४३७
वृषभ ४३६
वृक्ष चैत्य ३६३
वृक्षमूल १६९, १७०

शयनासन १९२, २३७, भनेको
क-कस्तो हो २३९, को
परिभोग गर्दिन ३५८,
भन्ने बुफ्नुपछ २३९, को
सम्बन्धमा २३९, मण्डन
१०९, क्षेत्र २३९

वे, वै

शरणागमन १५१, १५४, भन्दा
१५१, भन्दा पनि १५५,
भन्दा पनि थोरै प्रपञ्च
१५२, सम्बन्धी विविध
कुराहरू ३८०

वेणुकुलबाट २८

वेदना १४, को कारणद्वारा ३२०,
निरुद्ध हुन्छ ३२०

शरणमय-यज्ञ १५०

वेदमा पारङ्गत १९

वेरमणि १५२

शरणमा १८८, पछि १६२

वेश्य २४, ७५, हरू २५, हरूले
२६ नै थियो ३६

शरीर छाडी १४४, २९८, २९९,
३०२, ३०३, ३०५, ३०६,
मृत्युपछि २९१, २९२

वंशारदचतामा पुगी १६२

शरीरभरको चीवरले २३९, सन्तुष्ट

२४०, सन्तुष्ट र हन्छ २३७, सन्तुष्ट हुन्छ २४१	शारीरिक र मानसिक अस्थिरपन १७०
शरीरमा ४१६	शारीरिक रागबाट २८७
शरीरले पापकर्म गर्देन ४३८	शालको काठबाट २७
शरीर सीधापारी १७०	शासन ८९, ९०, को सम्बन्धमा चाहिँ ८९, ब्रह्मचर्य ९१
शलाक दान १४५, मा १४७, १४९	श्वास-प्रश्वासमा होस राखी १७०
शलाकहरू १४५	शिकारी २३६
शंका र उपशंका ३५६, बाट उत्तीर्ण छु ३५६, ले युक्त भएका ३५६	शिखाभेद २३४, २३५
शंकाबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ २४२	शिथिल स्वभावको १७५
शंका रहित १६२	शिल्प २०६
शंका सन्देहबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ १७०	शिष्य १६६, हरू १८४
शंका सन्देहलाई हटाई १७०	शिक्षादायी हुँ ३४७
शंखा जस्तै सफागरी २७७, ३३७	शिक्षापद ३९१, ग्रहणद्वारा १५४, प्रज्ञापित गर्नुभएको छ १८९, भन्दा १५५, लाई ग्रहण गरी १५३, यज्ञ १५१, हर्षमा शिक्षित हुन्छ १९१
शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई ४२४	शीतलता १४९, लाई दूर गर्नको- निमित्त १४९
शाक्यपुत्र ९६	शीतल पानी पिऊन् १६१
शाक्यपुत्री १८०	शीतल भई २१४
शाग खाने २१७	शीतल हवा पनि लागोस् १६१
शान्तचित्तलाई देखेर ३५६	शीर निहु-याई ३२
शास्त्र २०६, मा निपुण हुनुहुन्छ १००	
शारीरिक कृत्य ४७	

शीर नुहाई २५३, २६५, २६६,
२७०, २७१

शीर पनि सातटुक्रा भई फुट्न सक्छ
१४३

शीरमा अधिक वेदना छ ४१६

शीर मुण्डन गरेका १९

शीरले ढोग ४१४

शीरले ढोगेको हो भनी सम्फनुहोस्
२५७

शील २२४, २२६, आदिकल्याण
हो ९०, कथा १६१,

स्कन्ध २२८, ३३७, का

कुरा २२४, का कुराहरू

९१, द्वारा शुद्धि हुइन्छ

४३९, मय यज्ञ १५६,

रूपी जरोबाट ६५, व्रत-

द्वारा ४३६, ४३८, ४४०,

४४१, व्रतहरू ४४२, वान्

१००, १०६, १२८, १३७,

१३८, १४५, १४६, वान्

हुन्छ १९१, वान् होऊ

१६७, सम्पन्न भई १५६,

समाधिका कुरा २२४,

समाधि विपश्यना २२४,

संयम १६६, शुद्धि ४३८,

४३९

शुद्ध गर्भवास ९८, १३४, गरेका
१२६, गरेको हुन्छ २७५

शुद्धवस्त्रमा १६२

शुद्ध वा सुधा आहार २९९

शुद्धि ४३९, हुइन्छ भन्ने विश्वास

४३६, हुइन्छ ४३७, ४३८,

४३९, ४४२, बताउँछन्

४३६, ४४०, ४४१

शुक्लवर्ण २२

शूद्र नै थियो ३६

शूद्रहरू २४, २५, ले २६

शून्य २०१

शैया-वासस्थान ३०३

शिक्ष १७१, हरूलाई ३७७

शोक गर्छ २८७, २८८

शोक गर्दैन २८९, २९०

श्र

श्रद्धा उत्पन्न गराउने धर्महरूलाई
१९१

श्रद्धा उत्पन्न हुन्छ २२७

श्रद्धाको पदस्थान ६४

श्रद्धाको प्रत्युपस्थान ६४

श्रद्धाको रस हो ६४

श्रद्धाको लक्षण हो ६४

श्रद्धा-दान २७५	४४०, ४४२, ४४३,
श्रद्धाद्वारा ६३	ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नु-
श्रद्धानै पुरुषको श्रेष्ठ धनहो ६३	पछि, ४२७, ब्राह्मणहरूको
श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी १७५,	सत्कार गर्नु पढेन ४२६,
३४५, ३४७	ब्राह्मणहरू सहित प्रजा
श्रद्धापूर्वक घरबार त्यागी ३४६	७८, भयौं ३३१, सहित
श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित हुने ३७९	ब्राह्मण प्रजाहरूमा ३१८,
श्रद्धा बिउ ६७	हरूको अभिप्राय ३११
श्रद्धा बीज ६६, ७१, ७४, ले ६५	श्रमण गौतमकहाँ जान्छन् ३२८
श्रद्धा-भोज ३१	श्रमण गौतमकहाँ गई यो प्रश्न
श्रद्धामा प्रतिष्ठित भएपछि ६३	सोधनेछौं ३२६
श्रद्धालाई ढुँगाको रूपमा ६४	श्रमण गौतमको ३२४, प्रशंसा गर्ने
श्रद्धालाई बीजको रूपमा ३४	मकोहुँ र ३२४
श्रद्धालाई साथीको रूपमा ६३	श्रमण गौतममा चार चिह्नहरू
श्रद्धालाई हातको रूपमा ६४	३२६, देखे ३२६
श्रद्धालु १२६, १३५	श्रमण गौतममा यो पहिलो चिह्न
श्रद्धासम्पत्ति ५०	देखे ३२७
श्रद्धा हुन्छ ६३	श्रमण गौतमसँग प्रश्न सोध्दैनन्
श्रमण २२२, लाई २२२, इच्छा	३२७
३१०, ब्राह्मण २२२,	श्रमण पण्डितहरू ३२९
३३६, ब्राह्मण प्रजालाई	श्राद्ध ४३, २७५, हू गछौं २९६
२२१, ३३५, ब्राह्मण	श्रामणेरलाई १७२
प्रजा सहित २२३, वा	श्रावकहरू १८४, १८५, मध्येमा
ब्राह्मणलाई ३०६, ब्राह्मण	१७३, मध्येमा केहीले मात्र
सहित प्रजा ७८, २२१,	१७५
३३६, ब्राह्मणहरू ३५१,	

श्रावस्तीवासी थिए २४९	सकण्ठक १२१
श्रीलीलाले २५२	स-करणीय ४२१, ४२२
श्रुतधर १९१	सत्कार ११६, १९०, १९१, १९९,
श्रुतसंचयी १९१	२००, गर्दछौं १९१, गर्नु-
श्रुति ४४२, को कारणले ४३३,	पछि ४२८, नगर्नुभए २००,
द्वारा शुद्धि ४३७, शुद्धि	णीयलाई सत्कार गर्नुहुन्छ
४३७	१९९
श्रेष्ठ छ १७६	सत्कृत्य १०२, ११६
श्रेष्ठ चर्या २२६	सकृदागामी ४९
श्रेष्ठ भई २१३, २२१, विहार गर्ने	सङ्घ १०५
२४४	सखर ४६
श्रेष्ठ वर्ण २१	स्व-अर्थ (= निर्वाण) प्राप्त १७१
श्रोत-इन्द्रियलाई रक्षागर १६८	स्वर्गकथा १६१
श्रोतविज्ञेय शब्दहरू ४२९, मा	स्वर्गलोकमा २०६, ३७४, उत्पन्न
४२६, ४२७	हुन सक्छन् २६, २९५,
श्रोतले शब्द सुन्दा २४१	उत्पन्न भएको कुरा २०७
श्रोतेन्द्रिय २४१	सङ्घको पनि १६१
	सङ्घको शरणमा जान्छ १५१
ष	सङ्घले सम्मत गरेको १८६, १८८
षडायतनको कारणद्वारा ३२०	सङ्घविषयमा दानदिने १४७
षडायतन निरुद्ध हुन्छ ३२०	सङ्घाटि १६९
	सङ्घिकचीवरुप्यादानकथा १८०
	सङ्घी ११४
स	सचेत भई होस राख १६९
स-उत्तरचित्त १९७	सचेत भई होस राखेर हिंड्छ २४१
	स्वच्छ १५८, २७७, २७८, ३७०

सच्छिकातब्बं ३७९	सन्दाशित १३८, १६३
सच्छिकातब्बनिद्देसवण्णना ९	सदाचारी ३१
सच्छि किरिया २८२, ३७७	स्वदार सन्तुष्टि ९४
सजातीय आमाबाबुहरूबाट जन्मेको हुन्छ २७५	सदोष कर्मले युक्त ३५०, भई ३५२
सठी १७५	सदोषचित्त १९४, १९५, भए १९३
सत्व ३५, लोक ७८, लोकलाई ७८, लोकलाई देखाएको छ २२२	सद्धर्म प्रति शंका हुने हुन्छ २८८
सतततविहारी १७१, १७२	सद्धर्म प्रति शंका नहुने हुन्छ २९०
सन्तति २८३, बाट २८३	सद्धा दुतिया पुरिसस्सहोति ६३
सन्तपित्त गरे १६२	सद्धा बन्धति पाथेय्यं ६३
सप्तरत्नहरूलाई १०५	सद्धा बीजं तपो वुट्ठि ६४
सत्तलोक ७८	सद्धायतरति ओघं ६३
सप्तशैश्रहरूलाई २८२	सद्धाहत्यो महानागो ६४
सन्तापहरू ४३४	सद्धीधवित्तं पुरिसस्ससेट्ठं ६३
सत्ताहकालकतो आलारो कालामो ति १५८	सनको वस्त्र पनि लगाउँछ २१८
सन्तुष्ट २३७, हुन्छ १९२	सम्प्रजन्यकारी २४१
सन्तुष्टिता २३७	सम्प्रजन्यता २४१, २४२
सन्तोषका कुराहरू २३८	सम्पजानकारी होति १६९
सन्तोष हुन्छ २३७	सम्पत्त विरति १५३
सन्तोषहरू २३७	सम्प्रतिष्ठित १३२, १३८, १६३
सन्तोषी भिक्षु २४०, को परिष्कार हो २४०	स-प्रतिशरण नै छौं १८७
	सम्प्रलापको खराब विपाक २६८
	सम्प्रलाप गर्नेहरू १३१
	सम्प्रलापबाट प्रत्यावरोहण गर्छ २६८
	सम्प्रलापबाट विरत रहने २९८
	सम्प्रलापबाट विरत रहन्छ २२९

समाहितचित्त १९७, भएपछि	सर्वज्ञता ज्ञान हुनुपर्छ ३२३
१५८, १५९, २७७, २७८,	सर्वज्ञ ज्ञानलाई १५९, पनि १५८
२७९, ३७०, ३७३, ३७५	ससंस्कारिकचित्त १९३
समाहित भई एकाग्रनै थियो ३६७	सहोदर दुइ दाजुभाइ ३१
समुच्छेद-विरति १५३, १५४	संस्कार १४
समुत्तेजित १३२, १६३	संस्कारको कारणद्वारा ३२०
समुदय १६२	संस्कार दुःख हो ७५
समूलच्छेदन १५३, त्याग १५४	संस्कार निरुद्ध हुन्छ ३२०
सम्मोदन गरे ११८, १६५	शंका सन्देह २०३
सम्मोहचित्त १९४, भए १९४	संख्यातधर्म १५
स-मोहचित्त भनी जान्दछ १९४	संस्थागार २१९, मा भित्रिन्छ २२०
सम्मोहित पनि हुन्न २८९, २९०	संध्याको खाना २३०
सम्मोहित हुन थाल्छ २८७, २८८	संयम मात्रले ४३८
सम्मोहित बसोबास ३६५	संक्लिष्टता १६१
स्वयं प्राप्त गर्नुभएको हो १६२	संवर्तकल्प १९८, ३७०
स्वयं साक्षात्कार गर्नुभएको १५६	संविग्न भई ७९
स्वयं साक्षात्कार गर्नुभएको धर्मलाई	संसार दुःखबाट ७५
८८	संसाररूपी बाढीबाट ८
स-रागचित्त १९३, १९५, भए	संक्षिप्तचित्त १९५, भए १९५,
१९३	भनी जान्दछ १९५
सल्लाको बोटबाट २७	संक्षेपरूपमा भन्नुभएको २९२
सव्यञ्जन २२५	संज्ञा १४
सवितर्क १७०, सविचार ३६७,	
सविचार युक्त २०३	सा
सविचार युक्त १७०	
सर्वज्ञ गुणहरूलाई ३७८	सार्की कुलबाट २८

सम्प्रलापलाई त्यागी २२९	समचर्या देखिछ ४२८
सम्प्रलापी २४	समचारी नै श्रेष्ठ छ ४०९
सम्प्रहर्षित १३२, १३८, १६३	सम्मतिदेव ७८, २२२, २२३
सम्प्रहर्षित पार्नुहुन्छ ३२७	सम-विसमचर्या गछौं ४२६
सम्प्राप्त त्याग १५३	संमयरूपी पानी ६७
सव्यञ्जन १९१	सम्यक् आजीवनको भाविता २६२
सब्वथासब्वं १८४	सम्यक्दृष्टिक हुन्छ २९८, ३०६
सब्वसत्तसतिक ८६	सम्यक्दृष्टिकहरू १३१
सब्वेनसब्वं १८३	सम्यक्दृष्टिको भाविता २६२
सबैका सबै १८३, अङ्गहरूले १८४, अङ्गहरूले युक्त १८५, २०४, अङ्गहरूले युक्त हुने १८४	सम्यक्स्मृतिको भाविता २६२
सबैका सबै धर्महरूका आकारहरूले १८४, २०४	सम्यक्वाचाको भाविता २६२
सबै ध्यानहरूको प्रशंसा गर्नु भएको थियो २०१	सम्यक्व्यायामको भाविता २६२
सबै ध्यानहरूलाई प्रशंसा गर्नु भएको छैन २०२	सम्यक्संकल्पको भाविता २६२
सबै परिपूर्ण ९२	सम्यक्समाधिको भाविता २६२
सबै यज्ञहरूको वर्णन गर्दिन ३८	सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ ३२९, ३३१
सबैले मन पराउने २२९	समाधि २२४, २२६
सम्बोधि प्राप्त हुनुभन्दा अगाडि ३४८	समाचार भन्न आजनुपर्छ ४
सभाषदको बीचमा २५७	समादान-त्याग १५३
	समादान-विरति १५३
	समाधिका कुरा २२४
	समाधि चित्तरूपी डोरी ६८
	समाधिज १७१
	समाधिमय-यज्ञ १५७
	समाधि रहित चित्तलाई भनिएको हो १९७
	समाधि सम्पन्न छु ३६२

स्वागत-भोजन ३१, ३२
साँढेहरू काटियुन् २२०
सातजना ब्राह्मण ३२, ३३, ३६,
ऋषिहरू ३४
सातदिनको एकपल्ट मात्र खान्छ
२१७

सातपुस्तासम्मको पिता ३५
सातपुस्तासम्मकी माता ३४
सातपुस्तादेखि ९८, १०३, १२६,
१३४, २७५
सातशय ८६, गोरूहरू ८५
सातैवटा मैथुनसंयोगहरू मध्येमा
३१८

सातौं पटकको भेटमा २५३
सातथं ९१, २२४
साथक १९१, २२४, २२५
साथी १८२, का साथी १८२

स्वादलिन्छ ३१४, ३१५, ३१६,
३१७

सांदृष्टिक निर्वाण ३८१, हुन्छ
३८२

साबुन २७, ३९१
सामगिया १८६
सामुक्कंसिका १६२

सायमासभक्तं २३०
सारगन्धहरू १७६
सारथीनै स्मृति छ २६४
सारै बिरामी छ ४२१
सालि २३२
साहसिक काम २३५

सि, सी

सिद्ध ठाडो पारी २९३, २९४
सिगान ३००
सिया खो पनानन्द १८८
सियो २३९, २४०
सिंहशय्या ५०, गरी १६९, को
मुद्रामा ५२, ले भगवान्
लेट्नुभयो १०८
स्वीकार गर्न योग्य छ भन्ने लागेमा
स्वीकार गर २१०

सु, सू

सु-आख्यात छ ३२७, ३३१
सुखको कामना गरी २१२, २१३
सुख र दुःखलाई त्यागी १७१
सुखानुभव गरी २१३
सुगत हुनुभएका ३९२

सुगतले पुनः यस्तो भन्नुभयो २६३
सुगति २०६, स्वर्गलोकमा २५,
१४४, २९२

सुगति दुर्गतिमा १९९, ३७४, ३७५
सुगन्धलेप लगाई = ९१

सुगुरहरू ४१, काटिन्छन् ४१, माने
हुन्छ २१९

सुन्दर बन्नको लागि १६८
सुत्दा १६९

सुधाभोजनादि २९९

सुन २६७, २७१, २७६, २९२, को
पात्रमा ७५, को जलप
लगाउँछ २३४, को भाँडो
२३४, चाँदी ११९, २३१,
२४६, चाँदीको खोजिगर्छ
२१४

सु-नक्षत्र भन्ने शब्द ४३७

सुनेको ४४०

सु-प्रतिबिद्ध १९२

सुभाषितलाई १४३

सुमङ्गल भन्ने शब्द ४३७

सुमन भन्ने शब्द ४३७

सुमेरुको अगाडि सस्यूँ जस्तै १०४

सुरा २१७, मेरय १५२

सुवर्ण घटहरू २५१

सुवर्ण दुर्वर्ण १९९, २७८, ३७४,
३०५

सु-विदित १९२

सुसार कुसार गराइने ३१३, ३१४,
३१५, ३१६, ३१७

सूत्रपर्यायले १४९

सूक्ष्म कालोकेश हुँदाहुँदै १०५

सूर्य-व्रत ४३९

सृष्टि १९८

से, सो, सौ

सेता २६१, अलङ्कारहरूले युक्त
२६१, उत्तरासङ्ग २५१,
घोडीहरू ३२२, घोडीहरूले
युक्त रथ २६०, मालाहरू
२५१, वस्त्रहरू २५२

सेतुघात-विरति १५३

सेतो रथ २६१

सेनापति १९९

सेनाहरू हुन् ४३४

स्रोतधारहरू १३

स्रोतहरू १२

स्रोतापत्ति ४९, फल साक्षात्कार
गरेका कुरा ८२

सोत्तिसिनानि २७

सोभित भन्ने तापस भएका थिए
३८४

सो वो ममच्चयेन सत्था १८८

सोह प्रकारले २८२, संदर्शित
१३२, महायज्ञ गर्न चाहने
१३८

सोह परिष्कार ९६, ११८, युक्त
९७, १४३, भन्दा १४६,
१४८, १४९, १५०, १५१,
१५२, १५५

सोह भागको एक भाग पनि छैन
२६९, २७४, २८५

सोह शिष्यहरूमध्येका एक हुन्
४३१

सौमनस्य र दौर्मनस्यलाई १७१

सौमनस्य सहगत १९३

ह

हजार जन्मका १९८

हत्थापलेखनो २१७

हरिया कुशहरू छरी २७१

हरियो धाँस नभएको ठाउँमा ७८

हरिया हुन्छन् ४४२

हल गोरूहरू ५६

हलन्त २२५

हलुँ गोवृत्तिको हुन्छ २४०

हलो ५४, ७४, हरू ४४, को धुर-
लाई ७३, हरूको पूजा
गर्न लगाइन् ४६

हवन गर्छ २२०

ह्रस्व २२५

हँसिलो हुन्छ ११२

हाऊभाऊमा आकर्षित नहोऊ १६७

हातखुट्टा काट्नेछु १३९

हातखुट्टा खुम्च्याउँदा १६९

हातखुट्टा समाती ४१७

हातजोरी विन्तिगर्नेछु २५७

हात पसारी ५

हातले चाटेर खाने २१६

हातले परामर्श गर्छ १९२

हातले वा हैँस्यले काट्दछौं ७२

हात समात्ने ३५

हात्ती ४८, ८५, कोष ११९, को

ठूलो पाइला ३२६, को

ठूलो पाइला देख्छ ३३३,

गाई घोडा २३२, जस्तै

३३५, पाइलाका ३३५,

पाईलाका उपमाका कुरा-	क्ष
हरू ३३२, ३४२, पाइला-	
का उपमाहरू ३३२,	क्षणसम्पत्ति ५०
योनिमा उत्पन्न हुन्छ	क्षत्री २४, ७५, कुलबाट २७, २८,
३०२, ३०३, वन भित्र	राजाले २७, इच्छा ३०८,
३२६, ३३३, वनमा ३३३,	कन्याबाट ३०, कन्यासँग
३३४, व्रत ४३९, विदद्या	सहवास गर्छ २९, कुमार
जान्ने ३२६, ३३३	ब्राह्मण कुमारी ३०, नै
हानी वा नोक्सानी १४७, १४८	थियो ३६, हर्ष २५, १४२,
हामीहरूका शास्ता छैनन् १८८	हर्षले २६, हर्षको अभि-
हांसेका ३१६, ३१७	प्राय पनि ३१०, हर्षलाई
हिड्दा १६९	१३३, हर्षले दानशाला
हितकारी ३४५, हुँ ३४७	स्थापना गरे १४२
हितानुकम्पि भई बस्छ १५६	क्षमनीय यापनीय छैन ४१६
हितानुकम्पि भई विहार गर्छ १७०	क्षमनीय यापनीय छैन के ? ४१६
हितैषी भावनाले २२६	क्षमनीय र यापनीय छैन ४१६,
हितैषी हुनुहुन्छ ११०	४१७
हिरण्य सुवर्णहरू १०५	क्षमारूपी कवचले २६४
हिंसा १४७, मय महायज्ञको तयारी	क्षीणास्त्रवी १७१
८५, मय यज्ञलाई ३८	क्षीर पायस ५८
हीन ब्रह्मलोकमा ४२१	क्षुधा दूर हुनेछ १६८
हृदयङ्गम २२९	क्षुद्र ७५
हृदयभेद २३४	
होचो आसन लिई १६२	ज्ञ
होम गर्ने हो २७०	
होस नभएका १७५	ज्ञातिहरूको कारणमा ४११

ज्ञातिहरू प्रति ४०२

ज्ञातिहरूलाई २२७

ज्ञातिको कारणले ४३३

ज्ञातिसङ्घ १०४, लाई छाडेर १०४

ज्ञानदर्शन १५८, १५९, ३१८, को

निमित्त १५८

ज्ञान परिभोग ३३८

ज्ञानसत्य ७२

ज्ञापन गरिन ३१८

ज्ञापन गरे ३१८

गाथा - सूची

अगारा अभिनिवखम्म ७	कामेसु ब्रह्मचरिय वा ३८७
अन्नेन पानेन उपट्टहस्सु ७६	कायगुत्तो वचीगुत्तो ६१
अब्ब्यापज्झं सुखंलोकं ४२	किं पत्थयमानो किं एसं ३९१
अब्ब्यापादो अविहिंसा २६३	किलेसा ऋपिता मय्हं ७
अभिसङ्खतं निरारम्भं ४२	कुसलो सब्बधम्मं १५
अरहं सुगतो लोके ३९२	केनुस्स निवुतो लोको ११
अविज्जाय निवुतो लोको ११	को उभन्तमभिज्जाय ३८६
एतं कसिं कसित्वान ६१	कोध सन्तुसितो लोके ३८६
एतं यजित्वा मेधावी ४२	गच्छति अनिवत्तन्त ६१
एताभिनन्दामि वचो महेसिनो ४४३	गाथाभिगीतं मे अभोजनीयं ७६
एताहि तीहि विज्जाहि २८४	चतुरासीतिसहस्सानि १७९
एत्थ दज्जा देय्यधम्मं ३९४	चित्तं यस्स वसीभूतं २८४
एवमेसा कसिकट्टा ६१	तण्हं परिज्जाय अनासवासे ४४१,
कत्थ दज्जा देय्यधम्मं ३९४	४४३
कामा ते पठमा सेना ४३४	तस्माहि अम्हं दहरा नमीयरे ९४
कामेसु नाभिगिज्जेय्य १५	तं मे आगमनं सिद्धं ७

तित्तिक्खा चम्मसन्नाहो २६३

तिस्सोविज्जा अनुप्पत्ता ७

तुसिताहं चवित्वान ६

तुण्हीभूतो भवं टिट्ठं ३९१

तेविज्जो होति ब्राह्मणो २८४

दन्तो बुद्धो दमेतावी ७

द्वासीति बुद्धतो गण्ह १७२

दिट्ठमुतेना पि वदन्ति सुद्धिं ४३५,

४४०

दुर्गातिं नाभिजानामि ७

न दिट्ठिया न सुतिया न जाणेन

४३३

नाहं सब्बे समणब्राह्मणासे ४६१

निब्बानं कथयी बुद्धो ७

नियन्ति धीरा लोकम्हा २६३

पञ्जा चेव सति यं च १३

पटिसम्भिदा चतस्सो ७

परे अब्रह्मचारी भविस्सन्ति ९४

पुब्बेनिवासं यो वेदी २८४, ३९४

पूजितो पूजनेय्यानं ३९२

बुद्धो पि बुद्धस्स भण्येयवण्णं १७७

मयञ्च भरियं नातिक्कमाम ९४

मरणे मे भयं नत्थि ६

यञ्जे वा यदि वा सद्धे ४२

यञ्जो च विपुलो होति ४२

यत्थ नामं च रूपं च १४

यमेतं पञ्चहं अपुच्छि १४

यस्स सद्धा च पञ्जा च २६३

यानि सोतानि लोकास्मि १३

ये केचिमे समणब्राह्मणासे ४३५,

४४०

ये च सङ्घात धम्मासे १५

यो सीलब्बत सम्पन्नो २८४

रथो सीलपरिक्खारो २६३

विज्जाणस्स निरोधेन १४

विरियं मे धुरधोरय्हं ६१

विवट्टच्छद वे लोके ४२

सङ्घाय निब्बुतो भिक्खु ३८७

सचे उण्होदकं अत्थि ३९२

सतसहस्सितो कप्पे ७

सन्ति लोके मुनयो ४३२

सद्धा बीजं तपो वुट्ठि ६१

सवन्ति सब्बधि सोता १२

स्वागतं वत मे आसि ७

सिथिल धनितञ्च दीघरस्सं २२५	सोतानं संवरं ब्रूहि १२
सीलब्बतं वा पि पहाय सब्बं ४४१,	हिमवन्ते वसन्तोहं ७
४४३	हिरी ईसा मनो योत्तं २६३
सुहुतं सुयिट्ठं सुप्पत्तं ४२	हीनेन ब्रह्मचरियेन ९५
सो उभन्तमभिञ्जाय ३८७	

